

ARMENIANS OF LEBANON:
From Past Princesses and Refugees to
Present-Day Community

LES ARMÉNIENS DU LIBAN :
Des Princesses et des Réfugiés du Passé
à la Communauté Contemporaine

ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ. Անցեալի Իշխանուհիներ
ու Գաղթականներ եւ Ժամանակակից Համայնք

Edited by, Aïda Boudjikianian
Sous la direction de :

Contributors/Contributeurs : Roubina Artinian, Shoghig Ashekian, Roupen Avsharian, Aïda Boudjikianian, Khatchik Der Ghoukassian, Araxy Deronian, Hilmar Kaiser, Asbed Kotchikian, Nicola Migliorino, Claude Mutaftian, Nora Salmanian, Verjine Sevazlian, Vahé Tachjian, Armen Urneshlian.

The Trilingual Proceedings of the Conference Held in
Haigazian University, Lebanon, September 12-15, 2005
Actes Trilingues d'un Colloque tenu au Liban,
(12-15 septembre 2005)

Beirut 2009

Haigazian University
POBox11-1748
Beirut-Lebanon
www.haigazian.edu.lb

In association with the Armenian Heritage Press of the National
Association for Armenian Studies and Research (NAASR),
Belmont, MA, USA.

Copyright 2009 by Haigazian University.
All rights reserved. No parts of this publication may be reproduced or
transmitted by any form or by any means without written permission
from the publisher except in the case of brief quotations embodied in
critical articles and reviews.

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

ARMENIANS OF LEBANON:
From Past Princesses and Refugees to
Present-Day Community / edited by
Aïda Boudjikanian.

The Trilingual Proceedings of the Conference Held in
Haigazian University, Lebanon, September 12-15, 2005.

ISBN: 978-9953-475-13-4
(hard cover with a jacket, woodfree paper)

Armenians in Lebanon_History, Politics, Culture

The printing of this book was made possible through the generous donation of

Drs. Nazareth and Ani Darakjian

*in honor of their father,
pastor, author and editor*

Rev. Barkev Darakjian.

Contents
Sommaire
Բովանդակություն

Table of Contents	V
Table of Appendices and Illustrations	IX
Foreword	XV
Introduction	XVII

Première Partie

La Présence Arménienne au Temps des Croisades

Claude Mutaftian	
<i>Les princesses arméniennes et le Liban latin (XIIe-XIIIe siècle)</i>	3

Part Two / Deuxième Partie

Orphan and Refugee Period

Le Temps des Orphelins et des Réfugiés

Hilmar Kaiser	
<i>The Armenians in Lebanon during the Armenian Genocide</i>	31
Vahé Tachjian	
<i>L'établissement définitif des réfugiés arméniens au Liban dans les années 1920 et 1930</i>	59

Երրորդ Մաս

*Լիբանանահայ Հայրենադարձներու
Ժողովրդային Մշակոյթը Հայաստանի Մէջ*

Վերժինէ Սվազլեան	
<i>Լիբանանահայ հայրենադարձներու համաժամանակեայ եւ տարժամանակեայ մշակութային զարգացումը Հայաստանի մէջ</i>	97

Part Four /Quatrième Partie /
Չորրորդ Մաս

Music, Literature, Printing:
A Few Facets of a Rich Artistic and Cultural Life
Musique, Littérature, Imprimerie :
Quelques Aspects d'une Riche Vie Artistique et Culturelle
Երաժշտություն, Գրականություն, Տպագրություն.
Արուեստի Եւ Մշակոյթի Հարուստ Կեանքի Մը
Մի Քանի Երեսակները

Roubina Artinian <i>Armenian choirs in Lebanon, 1930-1980.</i> <i>A bridge between the past and the present</i>	133
Nora Salmanian <i>La contribution des Arméniens libanais à</i> <i>la vie musicale et artistique au Liban de 1920 à nos jours</i>	153
Արմէն Իւրնէշլեան <i>Արաբի կերպարը Լիբանանահայ գրականութեան մէջ</i>	175
Araxy Deronian <i>The Armenians in Lebanon at the Library of Congress</i>	205

Cinquième Partie

Les Arméniens au Travail

Aïda Boudjikanian <i>Le travail autonome auprès des Arméniens du Liban :</i> <i>entre la pratique d'une tradition communautaire et un</i> <i>concept des théories des diasporas</i>	295

Վեցերորդ Մաս

Հայկական Կուսակցությունները Եւ Յեղասպանութեան Ճանաչման Հարցը

Շողիկ Աշրգեան

*Լիբանանահայ գաղութը եւ Հայկական
Յեղասպանութեան հարցը (1965-1975)*

331

Part Seven

The War Years (1975-1991) in Lebanon and the Various Roles Played by the Armenians of Lebanon and of the Diaspora

Roupen Avsharian

The Ta'ef Agreement and the Lebanese-Armenians

387

Khatchik Der Ghoukassian

*Lebanon in my mind. The civil war and the centrality of the
Lebanese-Armenian community in the
making of the Armenian Diaspora nationalism*

411

Part Eight

The Evolution of Armenian Identity, Through Recent History and the Lebanese Socio-political System

Asbed Kotchikian

*Between (home)land and (host)land:
Lebanese-Armenians and the Republic of Armenia*

463

Nicola Migliorino

*The Lebanese system and Armenian cultural diversity between
yesterday, today, and tomorrow: opportunities and limits*

479

Contributors

501

Appendices and Illustrations

Annexes et Illustrations

Ցանկեր Եւ Լուսանկարներ

Première Partie

- Généalogie des princesses arméniennes du Levant latin	25
- Carte de la Cilicie au XII ^e siècle	26
- Carte de la Cilicie à la mort de l'empereur byzantin Jean II Comnène	27
- Carte de la Cilicie à la veille de l'invasion mongole au Proche-Orient	28

Part Two / Deuxième Partie

- Photo of Jemal Pasha and Halidé Edib and Turkified Armenian orphans in <i>Aintoura</i>	79
- Photo of Armenian orphans at <i>Aintoura</i> entrance	79
- Photo of <i>Aintoura</i> dorm windows, 1916	80
- Photo of <i>Aintoura</i> dorm windows, 2006	80
- Photo of <i>Aintoura</i> Baharan (shelves), 1916	81
- Photo of <i>Aintoura</i> Baharan (shelves), 2006	81
- Photo of Hasan Amdja	82
- Text of Haroutioun Alboyadjian's testimony	83
- Photo de la construction des premiers quartiers résidentiels pour les réfugiés arméniens à Beyrouth à partir de la fin des années 1920 : les "Pavillons Blancs", sur la colline d' <i>Achrafieh</i>	88
- Photo du quartier <i>Nor Sis</i> à <i>Bourj Hammoud</i> dans les années 1930	88
- Photo de la construction du quartier <i>Paréchèn</i> à <i>Bourj Hammoud</i> , au début des années 1930	89
- Vue aérienne de Beyrouth, probablement due au P. Poidebard dans les années 1930 : les camps de réfugiés et les nouveaux quartiers urbains arméniens situés dans la périphérie est de la ville sont visibles	89
- Plan du quartier <i>Gullabachèn</i> , à <i>Bourj Hammoud</i>	90
- Photo du Quartier de <i>Gullabachèn</i> , dans les années 1930	91
- Photo de la construction de l'église à <i>Nor Marach</i> ; en arrière plan, l'école maternelle du quartier	91
- Vue de <i>Bourj Hammoud</i> au Liban en 1932	92
- Photo du Camp des réfugiés arméniens de la Quarantaine à Beyrouth	93
- Photo du Quartier urbain <i>Nor Hadjin</i> dans les années 1930	93

- Photo du Quartier urbain *Nor Marach* à
Bourj Hammoud dans les années 1930 94
- Photo de la situation du camp de Beyrouth en 1925, avant le
début des travaux de construction des quartiers arméniens 94

Երրորդ Մաս

- Sheet Music / Pages de Musique 123
- Pictures of the interviewed refugees / Photographies des interviewés 126

Part Four / Quatrième Partie / Չորրորդ Մաս

- Choir Questionnaire 259
- Nedko Etinoff's testimony about Dr. Dikran Kassouny 260
- Uvezian, his concert program, his
Children's Choir and the Jbeil band 261
- Ganatchian, his compositions and the *Koussan* Choir 262
- Berberian, his choir and his Children's Choir 263
- Kassouny with his wife, and his Choir (1946) 264
- Badmakrian, his compositions and his
Lebanese-Armenian Choir 265
- Elmajian, in his role as *apegha*, the Song and Dance Group and
The Ensemble of Armenian Singers 266
- Photo de Luisa Bozabalian dans *Othello* et *Mme Butterfly* 267
- Photo de Joseph Ichkhanian, de
Sona Poladian et d'Avo Kouyoumdjian 268
- Azad Yacoubian et les troupes de danse 269
- Graphiques 1 et 2 270
- Armenian LC Table 271
- List of Armenian authors published in Lebanon 273
- List of editors, translators, compilers, designers and painters 287
- List of printers and publishers in Beirut 288
- List of current serials from Lebanon 290

Cinquième Partie

- Bibliographie complémentaire	325
- Tableau 1 : Pays et lieux de naissance de la populaion sondée	326
- Tableau 2 : Distribution des emplois par secteurs d'activités pour l'ensemble de la population enquêtée N = 98	326
- Extrait du questionnaire se rapportant à l'insertion économique	327

Վեղերորդ Մաս

- Հ.Յ.Դ. ԺԸ. Ընդհ. Ժողովին (1963) Ընդունած Դաւանանքը	361
- Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան Հեռագիրը (1 Նոյեմբեր 1964)	362
- ՍԳՀ եւ ՌԱ Կուսակցութիւններու Յառաջացուցած Հայոց Հողային Դատի Հետապնդման Առժամեայ Կեդրոնական Յանձնախումբի Առաջին Կոչը (1965)	363
- Հ.Յ.Դ. Բիւրոյին Յայտարարութիւնը Մեծ Եղեռնի Յիսնամեակի եւ Միջկուսակցական Բանակցութիւններուն Մասին (1965)	365
- Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական Համայնքապետերու Միացեալ Կոչը Եղեռնի Յիսնամեակի Առթիւ Հայ Ժողովուրդին	366
- Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսի Կոչը Հայ Ժողովուրդին Յիսնամեակի Առիթով Ատիս Ապապայէն Յղուած	368
- Խօսք Հայ Ժողովուրդին Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան ԺԴ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին Առթիւ (1972)	369
- ՍԳՀ Կուսակցութեան 12րդ Համագումարի (Յուլիս 1972) Որոշումներէն՝ Փոխ-Յարաբերութիւններ Տարբեր Կազմակերպութիւններու Հետ	373
- ՍԳՀնչական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան Պաշտօնական Յայտարարութիւնը Կուսակցութեան ԺԸ. Համագումարի Մասին (1972)	375
- Համաձայնագիր Հայ Երեք Կուսակցութեանց Միջեւ Մեծ Եղեռնի 60ամեակի Համազգային Աշխատանքներու Առթիւ	379
- Կոչ Հայ Ժողովուրդին (1974)	380
- Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսի Հաղորդագրութիւնը Մեծ Եղեռնի Վաթսունամեակի Առթիւ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին	382

Part Seven

- Document A: Lebanese-Armenians in the Lebanese Parliaments	433
- Document B(1): Lebanese-Armenians Ministers in the Lebanese Governments before the <i>Ta'ef</i> Agreement	436
- Document B(2): Lebanese-Armenian Ministers in the Lebanese Governments after the <i>Ta'ef</i> Agreement	437
- Document C: Joint Resolution of the Lebanese-Armenian Denominations	438
- Document D: The Lebanese-Armenian Proposal at the Geneva Conference, 1983	440
- Document E: The Lebanese Peace Initiative, March 6, 1986	446
- Additional Bibliography	458

Part Eight

- Additional Bibliography / Bibliographie additionnelle	497

FOREWORD

With the publication of this book, the last of the rewarding tasks of the 50th anniversary of Haigazian University is completed, and the 25th anniversary edition of the *Haigazian Armenological Review* is fittingly replaced.

The *Armenians of Lebanon: Their Past, Present, and Future* conference of September 12-15, 2005, organized by our Department of Armenian Studies is duly presented in this book. Both the conference and this publication highlight the pivotal place Haigazian University occupies in the modern Lebanese Armenian reality and in the Armenian Diaspora in general. It further challenges us to live up to the high academic expectations and the various critical roles which are entrusted to us, including the ones in the field of Armenian Studies.

I would like to thank the organizers of the conference, ably led by Dr. Ara Sanjian, the editor of this book, Dr. Aida Boudjikianian, whose academic, editorial and multi-lingual talents and tireless efforts bore good fruit, Mr. Antranig Dakessian for his availability and facilitating role, the G. Ignatius Foundation for sponsoring the conference, and NAASR for their cooperation.

I join the writers and readers of this book in celebration and thankfulness and pray for productive years and accomplishments ahead.

Rev. Paul Haidostian, Ph.D.

President

Haigazian University

INTRODUCTION*

This book is the result of a conference that took place in Beirut, Lebanon from September 12-15, 2005, celebrating the 50th anniversary of Haigazian University's foundation.

The conference's organizer was Professor Ara Sanjian, at the time director of the Department of Armenian Studies at Haigazian University, and today, since 2006, director of the Armenian Research Centre at the University of Michigan-Dearborn in the United States.

I deeply regret that his paper¹ does not appear in these pages, for reasons beyond my will or control.²

Research work and university publications on Lebanon's Armenian community are scarce. This is perhaps understandable, but also paradoxical: paradoxical, because this community has been considered for a long time as one of the most important of the Armenian Diaspora. Many chapters in here bear witness to this. It is understandable, because the Civil War, which lasted from 1975 until at least 1990— years during which a generation of university students born after World War II matured and would have begun intellectual production— disorganized the community and its institutions, paralyzed universities, rendered any field work frequently dangerous and impossible, and furthered numerous researchers from the country.

The situation has since changed. A new generation of scholars has sprung up from francophone and anglophone universities both in Lebanon and abroad. Research and publications should have a bright future. May this publication be received as an auspicious sign towards a return of more vigorous research. Many aspects from the past and

*A French version of this introduction appears after the English one.

¹ Ara Sanjian's paper was titled "Formulating strategies of irredentism at the crossroads of nationalism, Communism and diverging interpretation of the Soviet experience: the Armenian-language press of Beirut on the quest for the "internal lands" in Soviet Transcaucasia, 1945-1985."

² Ohaness Guekjian, who participated to the conference with a paper titled "The policy of positive neutrality of the Armenian political parties in Lebanon during the civil war of 1975-1990. A critical analysis" decided from the start to publish it elsewhere.

present of this community remain unexplored and unknown, and they deserve a deeper examination.

The book's format was chosen to make it an easy and instructive read for the public at large, an interesting and attractive one for a more knowledgeable audience, and a stimulating one for researchers. This is why chapters are grouped chronologically and thematically, with an abundant iconography illustrating the appendices of various Parts. Bibliographical references are included in the text. An additional bibliography— which was not researched directly to write any of the chapters but is linked to the subject at hand— is listed in a few appendices, and several texts and pertinent documents are presented in others. The original language of each paper has been preserved. The chapters written in Armenian are followed by summaries in English and French, the others by the language opposite to the one used in the chapter. In order to keep the volume's weight acceptable, it was decided not to present summaries in Armenian of these chapters, since any Armenian reader, wherever he or she may be, speaks or understands at least one of these two international languages. Editing rules pertaining to each language have been retained and applied conformingly. As for the Armenian language, we opted for a phonetic, simple transliteration whenever necessary, with the exception of Araxy Deronian's chapter (Part IV), where the author uses the Library of Congress transliteration since she analyzes its collection of Armenian publications.

Claude Mutafian's chapter carries us to the "Levant's Latin States," which include territories from the north to the south of contemporary Lebanon, that were also very briefly part of Armenia's King Tigranes (140-55 B.C.) kingdom during the 1st century B.C., one of those curious coincidences that history sometimes offers us. The Levant's Latin States were created after the First Crusade.

The author explains why French crusader lords, the sovereigns of these states, wed Armenian princesses. These unions were not too happy, and here we learn the political and geopolitical reasons for this as well as of the court's intrigues. According to the author, the indigenous mentality of these princesses/queens was at odds with the persistence of an attachment to the French (or Western) world and with

the supremacy of Jerusalem's kingdom. However, Melisende, a princess of mixed French-Armenian descent, stood out from this lot by the length of her rule over Jerusalem (1131-1161), her work—for example, the construction of Jerusalem's St. James Cathedral, a part of that city's Armenian heritage—and her aptitudes. Of her it has been written that she was "a woman gifted with more wisdom and prudence than one of her sex would ordinarily have." Claude Mutafian reminds Armenians of the 21st century of a history that has perhaps somewhat faded from their collective memory.

Hilmar Kaiser and Vahé Tachjian speak of subjects much more present in the collective memory of Armenians, using new archives and documentation in their chapters that place them at the leading edge of current research. Hilmar Kaiser observes the treatment of Armenians living in Lebanon, whether genocide survivors or not, by local and central Ottoman authorities. The "placement" of women and children who escaped from the genocide among the Muslim families of *Rayak*, *Baalbeck* and elsewhere, the "turkification" of *Aintoura* orphans, the harassment of local authorities by telegrams where Talaat would incessantly ask to know the number of survivors in Lebanon and would claim the necessity to "control" them, their lack of permission to circulate or leave the country, are not only explained and analyzed with rigor and minutiae, but also demonstrate how fallacious the arguments used by the Young Turk government to "deport" the Armenians—distancing the dangerous elements of the group from the oriental front of the war—were and still remain today. The true objective of these deportations was not only to empty Anatolia of its Armenian population, but to annihilate the Armenian identity once and for all, by any and all means. Otherwise, how could one explain what this chapter reveals regarding the fate of survivors in Lebanon, far away from the oriental frontier of the Ottoman Empire? Even the relative clemency of Djemal Pacha, the commander-in-chief of the Fourth Ottoman army positioned in the Near East – who, according to this text, opposed the suppression of Armenians—could not go so far as to leave them their identity. They had to be turkified or converted to Islam. Only the end of the war saved whatever remained of the orphans of *Aintoura*.

Vahé Tachjian's chapter is about the establishment of Armenian refugees in Lebanon, a difficult task intermingled with political,

humanitarian and financial challenges. After 1921, one must assure decent housing not only to genocide survivors but also to thousands of refugees arriving to Lebanon (and Syria) after French authorities permanently abandon Cilicia. The author reveals the various actors and opposing forces: local Armenian organizations versus French Mandate authorities, the latter versus the League of Nations, and Armenian charity organizations versus the Soviet Armenian government. The disagreements are over locations where refugees should be installed (Lebanon, its cities, its agricultural regions, Armenia...), on the number and political profile of those who could be repatriated to Armenia, on the financing and responsibility of construction of accommodations reserved to the refugees. The 1924 Lausanne Treaty and the arrival of Calouste Gulbenkian as head of the Armenian General Benevolent Union in 1930—a "turning point" writes the author—bring political solutions and funds necessary to the erection of the Armenian neighbourhoods of *Bourj Hammoud* and *Achrafieh*, which remain heavily Armenian-populated up to the present day. Beautiful pictures in the appendix illustrate the gradual construction of these neighbourhoods.

Verjine Svazlian takes on ethnographer duties, gathering since 1955, "folklore" or popular culture (thousands of stories, legends, proverbs, songs, poems, etc.) from Armenians originally from Cilicia repatriated to Armenia after a stay in Lebanon, making audio and video recordings of them. What is remarkable about her work— besides its obvious value as a national repository of a culture that would be otherwise lost along with the strength and pain of testimony collected through songs and poems in their original dialects—is that it is done in Armenia while scholarly studies of the "nerkaght" (return to homeland) analyze the immigration movements of 1947 in the Diaspora communities where departures began. Perspectives thus change and complement each other. With the help of many citations, the author analyzes interviewees by genre, age group and occupation as well as their social and political evolution in Armenia. Sheet music from a few songs is reproduced in the appendix, as the book's participation to this cultural preservation.

The chapters in the fourth Part show a very important aspect of the Lebanese Armenian community, a cultural and intellectual life that booms in the first years following the installation of refugees. In

retrospect, this phenomenon leaves one stupefied, in admiration and emotion before the resilience of the group and their determination to continue living, to get back on their feet barely a few years after the horror of the genocide. Araxy Deronian reveals that a first publication already sees the light of day in Lebanon in 1925. Nora Salmanian speaks of an advertisement that was published in an Armenian daily in 1927, for a concert. Roubina Artinian and Nora Salmanian's chapters are dedicated to music. The first chapter is dedicated to the life and work of six composers and choir masters who gave music lessons to orphans and transmitted the taste of the art form to young amateurs at the end of their work days (all of this free of charge, of course). They also packed concert halls and churches during their performances, even enchanting the local French authorities of the era. Salmanian's chapter encyclopaedically collects data on events, artists and their frequently international careers, festivals, etc., demonstrating the immense effort supplied to animate musical and cultural life for long years. In a lively chapter, Armen Urneshlian shows his knowledge of Armenian literature and focuses on "Lebanese Arabic" characters. Nevertheless, in the chapter's development, other subjects are engaged, such as the nature and identity of diaspora-produced literature, and the absence (and perhaps impossibility) of literary genocide narration...Arabic characters appear in two work categories. The first consists of ideological novels written by leftist authors where the protagonists engage in class struggle. In the second, which encompasses works set during the 1975-1991 Civil War, characters are more diverse in religious or ethnic background. The author thoroughly analyzes the causes and consequences of the scarcity of Arabic characters.

Araxy Deronian tackles an especially interesting subject for university students and researchers, the 26,000-strong Armenian collection at the American Library of Congress. After exploring the background of this collection's creation, the author shows the origins of works acquired by the Library's Cairo branch in several tables charting their publication places and dates. Nowadays, Lebanon is still, after Armenia, the country to produce the most Armenian-language publications. This must be highlighted and retained. The supplied data is interesting for the history of Armenian printing, and particularly Lebanese printing. In fact, it seems today that publications in non-

Armenian languages on Armenian subjects are much larger in number than they were at the beginning of the 20th century. In her text and its appendix, the author categorizes several, long lists of works in the collection that are from Lebanon. As the data is heretofore unpublished and scarcely available elsewhere, I left the author the liberty of going over the usual length of this book's chapters and appendices.

A vast domain in Lebanon's Armenian artistic life, like painting, theatre, literature and literary reviews, publishers and press, etc., remains to be studied: a conference primarily depends on the proposals it receives, and thus by itself cannot be exhaustive.

The author of these lines presents a chapter on the self-employment of Lebanese Armenians. A field study conducted in Lebanon and pursued later in Montreal among Armenian immigrants from Lebanon shows that self-employment is in particularly high esteem in both countries, even if circumstances and motivations are not necessarily similar. The analysis of economic sectors, entrepreneurial profiles, the size and organization of enterprises, etc., is studied in detail in both settings. By placing the study in precise historical and theoretical frames—the case of Armenian merchants working in Beirut in the 19th century and that of the famous merchants from New Djulfa in the 17th on the one hand— and the propensity toward entrepreneurship that diaspora literature generally reports on the other, the author concludes that parallels are only possible in terms of comparing strongly capitalist similar economic behaviour, among a category of Armenians that are centuries apart. As for Diaspora theories both, economic niches and ethnic enclave concepts may serve well to analyze the self-employment of Armenians whether in Beirut or Montreal.

The chapters in Parts VI, VII and VIII deal with socio-political questions. Shoghik Ashikian analyses the Lebanese Armenian community in its quest for recognition of the Armenian Genocide, from 1965 to 1975. The decade is marked by two key dates: 1965, the 50th anniversary of the genocide, and 1975, the beginning of the Lebanese War. In both cases, a common and careful attitude had to be adopted by both Armenian political parties and other instances. Minutely studied points include developments of the international context in 1965, the relative thaw in relations with Soviet Armenia, the emergence of a

Diaspora-born generation which considers diaspora countries as their second homes, characteristics proper to Lebanon and its political structures which ensure and preserve various advantages given to communities, a wariness against relapsing into the internal battles of 1958, and difficult negotiations between political parties. The analysis is strengthened by very instructive documents found in the appendix.

Between 1975, and 1991, Lebanese and Diaspora Armenians face many challenges due to the war. Roupen Avsharian examines the *Ta'ef* Accord of 1989, and the role of Armenians, especially Members of Parliament, before, during and after the Accord. The reasons for the war are examined, as well as the nature of the Lebanese political regime. According to the author, *Ta'ef* is only the synthesis of several documents proposing various solutions for peace, including those offered by Armenian MPs. A lot of information that is very useful for any scholar of Armenian and Lebanese political life is gathered in this chapter and its appendices.

Khatchig Der Ghoukassian describes the Armenian Diaspora's mobilization to help out the Lebanese community during war years. Choosing Argentina as an example, the author uncovers the archives of two Armenian newspapers in Buenos Aires, analyzes their articles and editorials, exposes the centrality of the Lebanese community in the Armenian Diaspora, and shows the increasing fears over the possible physical destruction of this community, with major institutional and individual losses, as well as its demographic and political weakening due to emigration. The Argentinean community's mobilization is strong and fast, with frequently organized fundraisers. The example described here is emblematic of many Diaspora Armenian communities' reaction, which helped out Lebanese Armenians with financial, medical or food support. It is only after 1988, and the independence of Armenia (1991) that the Diaspora and Argentinean community turn toward the needs and situation of the new nation-state.

In the final Part of the book, Asbed Kotchikian and Nicola Migliorino speak of the Armenian identity's evolution. The former looks at it in the diaspora context with the new situation created by the emergence of a nation-state, and the latter through the Lebanese cultural diversity context. For Kotchikian, the Armenian identity of Lebanese Armenians goes through three stages. The first is

preservation, alluding to the generation of Armenian genocide survivors who were forced to live through its trauma, uprooting and the loss of their ancestral homeland, to rebuild their daily lives and preserve and transmit their knowledge. The second stage is redefinition, which would start in the 1940s, when life in a "second homeland" began to create an identity marked by mixed cultures. The third is negotiation, after 1991, which wound up in a hybrid Lebanese-Armenian identity.

Nicola Migliorino examines the Lebanese consociational system and its role in the preservation and development of Armenian culture in Lebanon. This system offers some advantages to cultural communities in Lebanon, thus allowing Armenians to have their own private schools, leaving churches the liberty to manage their affairs regarding personal status according to their own norms, and ensuring participation to the country's political life. However, the system also has limits and weaknesses, in that it is fragile, and periodically submitted to renegotiation on power-sharing. These renegotiations can get violent. The author analyses losses suffered by the community between 1975 and 1991, and concludes—by looking at a few European examples—with ideas to restructure "state-cultural diversity" relations in Lebanon on more solid ground.

I would like to finish here by thanking firstly the authors who contributed to this book with seriousness and enthusiasm, as well as determination to push their research as far as the limit imposed to the chapters allowed them. If this volume is weighty both physically and otherwise, it is thanks to their work and good will.

My warm thanks go also to Mr. Antranig Dakessian, the Executive Secretary of the *Haigazian Armenological Review's* editorial board, for accepting to lay out the book's pages in Lebanon, a more difficult task than one may think with a large volume full of texts and appendices with tables, graphs, and pictures. He worked with patience and attention to detail. This book's completion owes a lot to him.

Mr. Maurice Kelechian, who allowed me to use his own photographs and those—rare and precious—that he archived by scanning them from old books, also deserves my gratitude. Without him many pictures would have been absent from some appendices.

May this book be dedicated to the first generation of genocide survivors who built the Armenian community of Lebanon with abnegation and resilience.

Aida Boudjikanian

INTRODUCTION

Ce livre est le résultat d'une conférence qui eut lieu en 2005 (12-15 septembre) à Beyrouth, à l'occasion de la célébration du 50ème anniversaire de la fondation de l'Université Haigazian. L'organisateur de la conférence était le professeur Ara Sanjian, à l'époque directeur du Département des Études Arméniennes à Haigazian et aujourd'hui (depuis 2006) directeur du Centre Arménien de Recherches à l'Université de Michigan, aux États-Unis.

Je regrette profondément que sa communication¹ d'alors, pour des raisons indépendantes de ma volonté, ne paraisse pas dans ces Actes.²

Les travaux de recherches et les publications universitaires sur la communauté arménienne du Liban ne sont pas nombreux. Cela est compréhensible peut-être, mais cela est aussi paradoxal : paradoxal, car cette communauté a été considérée pendant longtemps comme une des plus importantes de la diaspora arménienne, de très nombreux chapitres du livre en font foi ; compréhensible, car la guerre civile qui dure de 1975 à au moins 1990 – c'est à dire durant les années où la génération des universitaires nés après la deuxième guerre mondiale arrive à maturité et en âge de production intellectuelle – désorganise la communauté et ses institutions, paralyse les universités, rend impossible et souvent dangereux le travail sur le terrain et éloigne finalement du pays de nombreux chercheurs.

La situation a changé depuis, la relève est là tant dans les universités anglophones et francophones du Liban que de l'étranger, et recherches et publications devraient se développer à l'avenir ; que cette publication soit accueillie comme un signe de bon augure pour une reprise et une poursuite vigoureuse des recherches. Il reste de nombreux aspects inexplorés et inconnus dans l'histoire et le présent de cette communauté qui mériteraient un examen approfondi à l'avenir.

¹ La communication portait sur "Formulating strategies of irredentism at the crossroads of nationalism, Communism and diverging interpretation of the Soviet experience: the Armenian-language press of Beirut on the quest for the "internal lands" in Soviet Transcaucasia, 1945-1985."

² Ohaness Guekjian qui a participé à la conférence avec une communication portant sur "The policy of positive neutrality of the Armenian political parties in Lebanon during the civil war of 1975-1990. A critical analysis", a décidé dès le début de la publier ailleurs.

Le format choisi pour cet ouvrage a pour objectifs de rendre sa lecture aisée et instructive pour le grand public, intéressante et attirante pour un public plus averti et stimulante pour les chercheurs ; ce sont les raisons pour lesquelles les chapitres sont regroupés dans des Parties de manière chronologique et thématique, avec une abondante iconographie illustrant les annexes. Les références bibliographiques sont fournies dans le texte, une bibliographie additionnelle c'est-à-dire n'ayant pas servi directement à la rédaction des chapitres mais relative au sujet traité, se trouve dans quelques annexes et de nombreux textes et documents pertinents sont présentés dans d'autres. La langue originelle des communications a été préservée ; les chapitres rédigés en arménien sont suivis de résumés en langue française et anglaise, les autres par la langue opposée à celle utilisée dans le chapitre. Pour ne pas alourdir encore plus le volume, on a décidé de ne pas présenter des résumés en langue arménienne à ces chapitres, puisque tout locuteur arménien, où qu'il soit, parle ou comprend au moins une des deux langues internationales.

Les règles d'édition relevant de chaque langue ont été retenues et appliquées conformément. En ce qui concerne la langue arménienne, on a opté pour une translittération phonétique simple quand cela était nécessaire, à l'exception du chapitre d'Araxy Deronian (IVème Partie) dans lequel l'auteur utilise la translittération du "Library of Congress" (Bibliothèque du Congrès américain) puisqu'elle en analyse la collection de publications arméniennes.

Le chapitre de Claude Mutaïan nous emmène vers les "États latins du Levant" qui englobent des territoires répartis du Nord au Sud du Liban contemporain, et qui ont aussi fait partie autrefois - au 1er siècle avant J.-C. - , pour une brève période, du royaume de Tigrane roi d'Arménie (140-55 avant J.C.), une de ces coïncidences curieuses que l'Histoire parfois nous offre. Les États latins du Levant sont créés après la première croisade. L'auteur explique les raisons pour lesquelles les seigneurs francs croisés, souverains de ces États, épousent des princesses arméniennes. Ces unions n'ont pas été très heureuses et on en apprend les raisons politiques et géopolitiques ainsi que les intrigues de cour : la mentalité "indigéniste" de ces princesses/reines écrit

l'auteur, s'opposait à la persistance du lien avec le monde franc (ou occidental) et à la suprématie du royaume de Jérusalem. Mélisende, princesse de descendance mixte arméno-franque, se détache du lot par la longueur de son règne sur Jérusalem (1131-1161), par son œuvre – elle est à l'origine de la construction de la cathédrale St-Jacques de Jérusalem qui fait partie du patrimoine arménien- et par ses aptitudes. On a écrit à son sujet qu'elle était une "femme douée de plus de sagesse et de prudence qu'il n'appartiendrait d'ordinaire à son sexe..". Claude Mutafian rappelle aux Arméniens du XXIème siècle, des pages d'histoire peut-être quelque peu remises dans leur mémoire collective.

Hilmar Kaiser et Vahé Tachjian traitent de sujets bien plus présents dans la mémoire collective des Arméniens, utilisant une documentation et des archives nouvelles dans leurs chapitres, les plaçant ainsi à la pointe de la recherche actuelle. Hilmar Kaiser observe le traitement réservé aux Arméniens vivant –ou réfugiés- au Liban, par les autorités ottomanes locales et centrales. Le "placement" des enfants et des femmes rescapés du génocide auprès des familles musulmanes de *Rayak*, de *Baalbeck* et d'ailleurs, la "turquification" des orphelins d'*Aintoura*, le harcèlement des autorités locales par des télégrammes dans lesquels Talaat demande sans cesse à connaître le nombre des survivants arrivés au Liban et réclame la nécessité de les "contrôler", l'interdiction qui leur est faite de circuler et de quitter le pays, sont non seulement expliqués et analysés avec rigueur et minutie, mais démontrent aussi combien fallacieux étaient (et sont toujours) les arguments utilisés par le gouvernement jeune-turc pour justifier les "déportations" des Arméniens, à savoir éloigner les éléments dangereux du groupe loin du front oriental de la guerre. Le véritable objectif des déportations était non seulement de vider l'Anatolie de sa population arménienne, mais d'annihiler l'identité arménienne une fois pour toutes, par tous les moyens. Sinon, comment expliquer ce que ce chapitre révèle, à savoir le sort qui est réservé aux rescapés qui ont échoué au Liban, très loin de la frontière orientale de l'Empire ottoman. Même la relative clémence de Djemal Pacha, le commandant en chef de la 4ème armée ottomane postée au Proche-Orient – qui se serait opposé à la suppression des Arméniens- ne peut aller jusqu'à leur laisser leur identité. Il faut les turquifier ou/et les convertir à l'Islam. Seule la fin de la guerre sauve ce qui reste des orphelins d'*Aintoura*.

Le chapitre de Vahé Tachjian porte sur l'établissement des réfugiés arméniens au Liban, une tâche éminemment difficile dans laquelle s'entremêlent des enjeux politiques, humanitaires, et financiers. Après 1921, il faut assurer des logements décentes non seulement aux rescapés du génocide mais aussi aux milliers de réfugiés qui affluent au Liban (et en Syrie) à la suite de l'abandon définitif de la Cilicie par les autorités françaises. L'auteur expose les acteurs et les diverses thèses en opposition : les organisations locales arméniennes aux autorités mandataires, ces dernières à la Société des Nations, les associations caritatives arméniennes au gouvernement soviétique d'Arménie. Le contentieux porte sur les lieux où les réfugiés doivent être installés (Liban, ses villes, ses régions agricoles, l'Arménie,...), sur le nombre et le profil politique de ceux qui pourraient être rapatriés en Arménie, sur le financement et la responsabilité des constructions "en dur" des logis destinés aux réfugiés. L'entrée en vigueur du traité de Lausanne en 1924, l'arrivée de Calouste Gulbenkian à la tête de l'Union Générale Arménienne de Bienfaisance en 1930, qui marque un "tournant" écrit l'auteur, apportent progressivement des solutions politiques et les fonds nécessaires pour l'érection des quartiers arméniens de *Bourj-Hammoud* et d'*Achrafieh*, des quartiers de forte concentration arménienne jusqu'à présent. De très belles photos en annexe illustrent les étapes de l'érection de ces quartiers.

Verjine Svazlian fait œuvre d'ethnographe en enregistrant depuis 1955, sur bandes vidéo et audio le "folklore" ou la culture populaire c'est-à-dire les milliers d'histoires, de légendes, de proverbes, de chansons, de poèmes, etc., recueillis auprès des rapatriés en Arménie arrivant du Liban, mais originaires des régions de Cilicie. Ce qui fait l'intérêt de la démarche – au-delà de son utilité en tant que répertoire national d'un patrimoine dont la transmission, les dialectes originels des chansons et des poèmes, la force et la douleur du témoignage vivant auraient été autrement voués à l'oubli- c'est qu'elle se place à l'aval du "*nerkaght*" (rapatriement) en Arménie, alors que les études universitaires que nous en avons analysent les mouvements d'immigration de 1947 à l'amont, c'est-à-dire dans les communautés diasporiques de départ : les perspectives changent tout en devenant complémentaires. À l'aide de nombreuses citations, l'auteur mène une analyse des interviewés par sexe, groupes d'âge et professions ainsi que l'évolution sociale et politique subie en Arménie. Les notes de musique

de quelques chansons sont reproduites en annexe, en guise de participation à la préservation de ce patrimoine.

Les chapitres faisant partie de la quatrième Partie de l'ouvrage montrent un pan très important de la communauté arménienne libanaise, à savoir une vie culturelle et intellectuelle naissant dès les premières années suivant l'installation des réfugiés. Un phénomène qui aujourd'hui *a posteriori* peut nous laisser un sentiment de stupéfaction, d'admiration et d'émotion devant la résilience du groupe et leur acharnement à reprendre vie, à reprendre pied quelques années à peine, après l'horreur indicible du génocide. Araxy Deronian nous révèle qu'en 1925 déjà une première publication voit le jour au Liban, Nora Salmanian nous parle d'une annonce publicitaire pour un concert parue dans un quotidien arménien, en 1927. Les chapitres de Roubina Artinian et de Nora Salmanian sont consacrés à la musique : la première se penche sur la vie et les œuvres de six compositeurs et chefs de chorale qui à l'époque donnant des leçons de musique aux orphelins et le goût de cet art à de jeunes amateurs à la fin de leurs journées de travail (tout cela gratuitement cela va sans dire), remplissent les salles et les églises durant leurs concerts et enchantent même par leur performance, les autorités mandataires de l'époque. La seconde, dans un style encyclopédique, recense les structures, les événements, les artistes et leurs carrières –souvent internationales–, les représentations, les festivals..., et démontre l'effort immense fourni pour animer la vie musicale durant de longues années.

Armen Urneshlian dans un texte enlevé, montre sa connaissance de la littérature arménienne en étudiant un thème bien précis à savoir les personnages "arabes libanais" de cette littérature. Néanmoins dans le développement du chapitre, d'autres sujets sont abordés, comme la nature et l'identité d'une littérature produite en diaspora, l'absence (et peut-être l'impossibilité) de la narration littéraire du génocide... Les personnages arabes paraissent dans deux catégories d'ouvrages : ceux écrits dans les années cinquante par des écrivains de gauche qui dans des romans à résonnance idéologique mettent en scène des héros engagés dans une lutte de classes et ceux de la guerre de 1975-1991 qui comprennent des protagonistes de diverses religions et ethnies. L'auteur mène une analyse lucide des causes et des conséquences de la rareté des personnages arabes.

Araxy Deronian aborde un sujet d'un intérêt spécial pour les chercheurs et les universitaires, à savoir la collection arménienne –forte de 26 000 pièces- de la Bibliothèque du Congrès américain. Après avoir brossé l'historique de la formation de cette collection, l'auteur montre à l'aide de nombreux tableaux, la provenance des ouvrages acquis par le bureau du Caire de la Bibliothèque. Aujourd'hui, après l'Arménie, c'est le Liban qui vient en tête des pays producteurs de publications arméniennes. Cela est à souligner et à retenir. Les données fournies sont intéressantes pour l'Histoire de l'imprimerie arménienne et celle de l'imprimerie au Liban en particulier. Il semble d'ailleurs qu'aujourd'hui les publications en langue non-arménienne sur des sujets arméniens sont bien plus nombreuses qu'au début du 20ème siècle. Dans son texte et dans l'annexe du chapitre, l'auteur catégorise dans de longues listes les ouvrages de la collection en provenance du Liban : parce que ces informations sont inédites et rarement disponibles ailleurs, j'ai laissé à l'auteur le loisir de dépasser quelque peu la longueur impartie aux chapitres et aux annexes.

Il existe un vaste domaine de la vie artistique arménienne du Liban qui reste à étudier évidemment, comme la peinture, le théâtre, la littérature et les revues littéraires, les maisons d'édition, la presse, etc. Une conférence est d'abord tributaire des propositions de communications qu'elle reçoit et ensuite à elle seule, une conférence ne peut prétendre bien sûr à l'exhaustivité.

L'auteur de ces lignes présente un chapitre sur le travail autonome des Arméniens libanais. Une étude de terrain faite au Liban et poursuivie plus tard à Montréal auprès des immigrants arméniens d'origine libanaise, démontre que le travail autonome est particulièrement prisé dans les deux pays, même si les circonstances et les motivations ne sont pas nécessairement similaires. L'analyse des secteurs économiques, du profil des entrepreneurs, de l'organisation et de la taille des entreprises etc., est menée en détail. En plaçant l'étude dans une perspective historique et théorique précise – à savoir le cas des négociants arméniens oeuvrant à Beyrouth au XIXème siècle ainsi que celui des fameux marchands de Nouvelle *Djoulf*a du XVIIème siècle d'une part, et d'autre part, la propension à l'entrepreneuriat que la littérature et la théorie des Diasporas rapporte - l'auteur conclut que

pour le précédent historique du XVIIème, le parallèle n'est valide que sur le plan du comportement économique capitaliste pour une certaine catégorie d'entrepreneurs arméniens, à des siècles d'écart. Quant aux théories diasporiques, les préceptes des niches économiques et de l'enclave ethnique s'avèrent utiles pour l'analyse du travail autonome des Arméniens tant à Beyrouth qu'à Montréal.

Les chapitres des Parties VI, VII et VIII traitent de questions sociopolitiques : Shoghig Ashekian mène une analyse approfondie du rôle de la communauté arménienne libanaise dans la reconnaissance du génocide arménien, entre les années 1965-1975. La décennie est marquée par deux dates clés : 1965 marque le cinquantenaire du génocide et 1975 marque le début de la guerre au Liban et dans les deux cas une attitude commune et réfléchie devait être adoptée tant par les partis politiques arméniens que par d'autres instances. Les développements du contexte international en 1965, du relatif dégel des relations avec l'Arménie soviétique, de l'émergence d'une génération née en diaspora qui perçoit désormais les pays diasporiques comme leurs secondes patries, des caractéristiques propres au Liban et à ses structures politiques, du souci de ne pas retomber dans les luttes intestines de 1958, des négociations difficiles entre les partis politiques, tous ces points sont minutieusement étudiés et le texte est rehaussé par des documents très instructifs reproduits dans l'annexe.

Durant les années 1975-1991, les Arméniens du Liban et de la Diaspora ont fait face à de nombreux défis causés par les différents épisodes et les enjeux variés de la guerre : Roupén Avsharian examine l'Accord de *Ta'ef* de 1989 et le rôle des Arméniens - spécialement des parlementaires arméniens - avant, durant et après l'Accord. Les raisons du long conflit sont évoquées, de même que la nature du régime politique libanais. Des documents proposant diverses solutions de paix, y compris celles offertes par les parlementaires arméniens, font l'objet de nombreuses conférences organisées au cours des années, et l'Accord de *Ta'ef* n'est en fait que la synthèse de ces propositions explique l'auteur. Des emprunts de certains préceptes proposés par les députés arméniens sont inclus dans l'Accord. Le chapitre et ses annexes regroupent de nombreuses informations qui sont très utiles pour qui veut étudier les développements de la politique au Liban. Khatchig Der

Ghoukassian quant à lui décrit la mobilisation de la Diaspora arménienne pour venir en aide à la communauté du Liban durant ces années. En prenant pour exemple précis l'exemple de l'Argentine, l'auteur dépouille les archives de deux journaux arméniens de Buenos Aires, en analyse les articles et les éditoriaux, expose la centralité de la communauté du Liban dans la Diaspora arménienne et montre l'inquiétude grandissante devant la possible destruction matérielle de cette communauté où les pertes individuelles et institutionnelles sont grandes, ou son affaiblissement démographique et politique par l'émigration. La mobilisation de la communauté argentine est forte et rapide et de fréquentes levées de fonds sont organisées. En fait l'exemple argentin est emblématique de la réaction de toutes les communautés de la Diaspora qui sont venues en aide aux Arméniens libanais soit par un soutien pécuniaire, soit par l'envoi de rations alimentaires, de médicaments, etc. Ce n'est qu'après 1988 et l'indépendance de l'Arménie (en 1991), que les regards de la Diaspora et ceux de la communauté argentine se fixent plus sur la situation et les besoins du nouvel État national.

Dans la Partie finale du livre, Asbed Kotchikian et Nicola Migliorino traitent de l'évolution de l'identité arménienne, le premier dans le contexte diasporique et la nouvelle situation créée par l'émergence d'un État national, le second dans le contexte de la diversité culturelle libanaise. En effet pour Asbed Kotchikian, l'identité arménienne telle que vécue au Liban passe par trois étapes. L'étape de la préservation, c'est-à-dire celle de la première génération des survivants qui ayant vécu le trauma du génocide, de la perte de la patrie ancestrale et du déracinement doivent assurer d'abord les moyens de la survie quotidienne et ensuite de la préservation et de la transmission de leurs connaissances. La deuxième étape serait celle de la redéfinition, qui débiterait à partir des années 1940, c'est-à-dire quand la vie dans une "seconde patrie" commence à créer une identité caractérisée par la mixité culturelle, et la troisième étape serait celle de la négociation, après 1991, qui aurait abouti à une identité hybride arméno-libanaise.

Nicola Migliorino examine le système consociatif libanais et le rôle qu'il joue dans la préservation et le développement de la culture arménienne au Liban. Si ce système offre des avantages aux

communautés socioculturelles libanaises et permet à ce titre aux Arméniens d'avoir leurs propres écoles privées, laisse aux Églises la liberté de gérer les affaires relevant du statut personnel selon leurs propres normes et assure la participation à la vie politique du pays, il a aussi ses faiblesses et ses limites en ce sens que les systèmes consociatifs sont fragiles, soumis périodiquement à des renégociations pour le partage du pouvoir et ces renégociations peuvent être violentes. L'auteur analyse les pertes subies par la communauté entre 1975 et 1991 et offre en conclusion – en s'inspirant de quelques exemples européens- des idées pour restructurer les relations "État-diversité culturelle" du Liban sur des bases plus solides.

Je voudrais terminer ces lignes en remerciant d'abord tous les auteurs qui ont contribué à ce livre dans un esprit marqué de sérieux et d'enthousiasme, et la détermination de pousser la recherche aussi loin que la limite impartie aux chapitres le leur permettait. Si ce volume a du poids dans le sens matériel et non matériel du terme, cela est dû à leur travail et à leur bonne volonté.

Mes chaleureux remerciements vont aussi à M. Antranig Dakessian, le Secrétaire Exécutif du comité éditorial du *Haigazian Armenological Review*, la Revue Arménologique publiée par l'Université Haigazian, pour avoir accepté de mener sur place à Beyrouth, le travail de la mise en page de l'ouvrage – une tâche plus difficile qu'on ne le pense- quand on a affaire à un large volume aux textes et aux annexes pleins de tableaux, de graphiques, et de reproductions photographiques. Il a mené son travail avec patience et le souci du détail. La réalisation de cet ouvrage lui doit beaucoup.

M. Maurice Kéléchian qui m'a permis d'utiliser ses propres photographies et celles –rares et précieuses- qu'il a archivées en les scannant des pages d'ouvrages anciens, mérite également ma reconnaissance. Sans lui de nombreuses photographies auraient été absentes des annexes de certains chapitres.

Que ce livre soit dédié à la première génération des survivants du génocide qui ont bâti la communauté arménienne du Liban avec abnégation et résilience.

Aïda Boudjikianian

PREMIÈRE PARTIE

*LA PRÉSENCE ARMÉNIENNE AU TEMPS
DES CROISADES*

Les princesses arméniennes et le Liban latin

(XIIe–XIIIe siècle)

Claude Mutaïan

Les États latins et arménien au Levant (XIIe-XIIIe siècle)

L'un des résultats de la première croisade fut la fondation, au début du XIIe siècle, des quatre "États latins du Levant" : du nord au sud, le comté d'Édesse, la principauté d'Antioche, le comté de Tripoli et le royaume de Jérusalem, qui se maintinrent respectivement jusqu'en 1150, 1268, 1289 et 1291. Le Liban actuel recouvre le sud du comté de Tripoli, avec Tripoli et *Djebail* (ou Giblet), et le nord du royaume de Jérusalem, avec Beyrouth, Sidon (ou Saète) et Tyr. Nous nous intéresserons donc ici plus particulièrement à ces deux États.

À la même époque et toujours au Levant, plus précisément en Cilicie et en Euphratèse, plusieurs dynasties arméniennes affirmaient leur pouvoir, au point que certaines allaient jusqu'à envisager d'y recréer un nouveau "royaume d'Arménie" pour remplacer ceux que Byzance et les Turcs avaient détruits en Grande Arménie. Le but allait être atteint au bout d'un siècle : le 6 janvier 1198, le prince roubénide Léon ceignit la couronne royale à Tarse, sous l'égide du Saint Empire romain germanique et de la papauté.

Les raisons des alliances arméno-franques

Les seigneurs francs installés au Levant devaient bien entendu faire souche, et le choix matrimonial exigeait des princesses chrétiennes. Comme très peu de croisés avaient emmené leurs femmes, ils ne pouvaient, en attendant des arrivées plus tardives depuis l'Europe, se passer des princesses indigènes. Or, les chrétiens orientaux étaient grecs, syriaques, maronites, coptes ou arméniens. Épouser une princesse grecque était quasiment exclu, vu la haine entre Grecs et Latins, consécutive au schisme du milieu du XIe siècle. Le monde syriaque, de son côté, était dépourvu de structure nobiliaire, alors que les Maronites et les Coptes se trouvaient concentrés au Liban et en Égypte. Restaient donc les princesses arméniennes.

À la même époque, pour les barons arméniens en quête de reconnaissance étatique et en voie d'émancipation par rapport à Byzance, de tels mariages constituaient un moyen idéal pour infiltrer cette nouvelle classe dirigeante levantine afin d'avoir accès aux leviers de commande. C'est ainsi que jusqu'à

la création du royaume, donc durant tout le XIIe siècle, les Francs ont été les partenaires presque exclusifs du jeu diplomatique arménien, pour le meilleur ou pour le pire. Pratiquement tous les barons roubénides ont épousé des princesses franques ; un seul, Mleh, eut une épouse arménienne.

Des conceptions politiques antagonistes

Suite à ces unions matrimoniales, des princesses arméniennes se sont souvent retrouvées à la tête de certains États latins du Levant, seules ou avec leur époux. Certaines ont joué, dans leurs États d'"adoption", un rôle important qui reste passablement incompris. Parfois lié à leurs origines arméniennes, ce rôle reflétait presque toujours un côté "indigéniste" qui les mettait par la force des choses en opposition avec leurs époux. On retrouve l'incompréhension classique entre les "poulains", nom donné aux Francs nés en Orient, et les Européens : les barons francs venus d'Europe et installés au Levant ne se sont en effet jamais réellement intégrés à l'Orient, contrairement à la population arménienne qui y vivait depuis des siècles. Il n'est donc pas étonnant que des heurts se soient souvent produits entre époux. On a trop souvent négligé de les analyser sous l'angle politique, en se bornant au stéréotype classique, simpliste et bien trop réducteur, de "princesses orientales assoiffées de pouvoir".

En réalité, le différend était souvent plus sérieux, et ceci à deux niveaux. La conception "indigéniste" de la politique était incompatible avec la persistance du lien entre le monde franc oriental et son berceau européen au détriment des alliances locales, et ne s'accommodait pas non plus de la suprématie de Jérusalem sur les autres États latins du Levant. Souvent dotées d'une forte personnalité, ces princesses arméniennes ont tenté d'imposer des conceptions différentes, et pour ce faire elles durent disputer le pouvoir à leurs époux, voire à leurs propres enfants. Ceci ne signifie pas nécessairement qu'elles s'accrochaient à ce pouvoir par pure ambition.

Deux princesses arméniennes, premières reines de Jérusalem

L'un des plus célèbres seigneurs de la première croisade, Baudouin de Boulogne, perdit son épouse en cours de route. Convoitant la région d'Édesse, où l'élément arménien était prépondérant, il se remaria avec la fille d'un prince arménien¹. C'est seulement quelques siècles plus tard qu'on la

¹ Guillaume de Tyr, *Chronique*, X 1, R. Huygens (éd.), Turnhout, Brepols, 1986, p. 453 ; *Lignages d'Outremer*, M.-A. Nielen (éd.), Paris, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2003, p. 158.

trouve avec un nom, Arda². Son père, Taphnouz ou Taftoc, est probablement à identifier avec Tavtoug ou Tavtoukas, seigneur de Samosate, mentionné sur un sceau et dans les sources syriaques³. Peut-être est-elle issue d'une branche de l'illustre dynastie des Mamikonian.

Prêt à devenir roi de Jérusalem, Baudouin consigna son épouse à Jaffa et fut couronné en novembre 1100 sans sa présence ; il la répudia peu après⁴. Le fait de ne pas avoir procréé n'est pas une raison suffisante, d'autant plus que Baudouin, qui "avait horreur des étreintes de l'épouse", semble bien avoir été impuissant ou homosexuel⁵. Il convient plutôt de considérer qu'à Jérusalem elle n'était plus d'aucune utilité au roi, qui semble de plus avoir été sensible à certaines accusations d'attitude volage. Elle se retrouva au couvent, mais obtint l'autorisation de s'installer à Constantinople, où elle avait des parents et "mena mauvaise vie"⁶. L'ascendance arménienne d'Arda n'a manifestement pas joué un grand rôle dans sa brève carrière. Elle n'en symbolise pas moins déjà l'opposition des deux conceptions politiques ci-dessus signalées.

La seconde reine de Jérusalem est mieux connue et a marqué son époque⁷. Son père était le "riche homme d'Arménie qui était seigneur de Mélitène et avait pour nom Gabriel"⁸, un prince arménien chalcédonien, donc qualifié de "noble grec"⁹. Gabriel avait de l'ambition, il donna sa fille Morfia en mariage à Baudouin de Bourcq, alors second comte d'Édesse, ravi d'une forte dot dont il avait grand besoin¹⁰. En 1118, Baudouin de Bourcq succéda à Baudouin Ier comme roi de Jérusalem, après avoir été le fossoyeur de la présence arménienne en Euphratèse. Contrairement à son prédécesseur, Baudouin II ne répudia pas son épouse arménienne lorsqu'il passa

² S. Pauli, *Codice diplomatico del sacro militare ordine Gerosolimitano oggi di Malta*, Marescandoli, Lucca, t. I, 1733, pp. 346, 355 ; G. Dédéyan, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés, Étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150)*, Lisbonne, Fondation Gulbenkian, 2003, pp. 1039-1040 ; C. Mutaftian, "Prélats et souverains arméniens à Jérusalem à l'époque des croisades : légendes et certitudes (XIIe-XIVe siècle)", pp. 114-119, in *Studia Orientalia Christina, Collectanea*, 2004, 37, Le Caire-Jérusalem.

³ Dédéyan, *ibid.*, pp. 1036-1038.

⁴ Guillaume de Tyr, *ibid.*, X 5, XI 1, pp. 458, 496 ; H. Mayer, *Mélanges sur l'histoire du royaume latin de Jérusalem*, Paris, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1984, pp. 55-57.

⁵ Nielen, *ibid.*, p. 158 ; William of Malmesbury, *Gesta regum Anglorum*, éd. et trad. anglaise R. Mynors et al., Oxford, Oxford University Press, 1998, p. 688 ; Mayer, *ibid.*, pp. 70-72.

⁶ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XI 1, p. 496.

⁷ Mutaftian, *ibid.*, pp. 119-121.

⁸ Nielen, *ibid.*, pp. 86, 160.

⁹ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XII 4, p. 551.

¹⁰ Guillaume de Tyr, *ibid.*, X 23, p. 482 ; *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, trad. J.-B. Chabot, Paris, Ernest Leroux, t. III, 1905, p. 188.

d'Euphratèse en Palestine : elle assista au couronnement et utilisa dès lors un sceau portant en grec son titre de "reine"¹¹. Lorsque le roi fut incarcéré à *Kharberd* en 1123, elle arma un commando d'Arméniens déguisés pour tenter de le libérer¹², et participa aux négociations concernant son rachat. Morfia est évoquée avec sympathie chez les Syriaques jacobites, et a même été une source d'inspiration dans l'épopée turque¹³. Elle mourut probablement en 1126 et fut enterrée dans l'abbaye N.-D. de la Vallée de Josaphat¹⁴. Ni Arda ni Morfia n'ont laissé de trace dans l'historiographie arménienne. Pour ces deux reines, le fait d'être chalcédoniennes a dû probablement entraîner un rejet de la part de leurs compatriotes.

Trois soeurs demi-arméniennes à la tête du Levant latin

Baudouin II et son épouse arménienne Morfia n'eurent pas d'héritier mâle, mais quatre filles. Mélisende, Alice et Hodierna étaient nées du temps où Baudouin était encore comte d'Édesse, et seule Yvette vit le jour après son couronnement à Jérusalem¹⁵. Dans des circonstances différentes, pour raisons de veuvage ou de minorité, les trois aînées se retrouvèrent, au milieu du XIIe siècle, à la tête de trois des quatre États latins : Antioche, Tripoli et Jérusalem.

L'historien Joseph Laurent a exprimé avec humour la "vengeance" des Arméniens à l'encontre de Baudouin II : "Dernière et terrible vengeance contre les Francs : leurs femmes arméniennes, ou bien ne leur donnèrent pas d'enfants [cas de Baudouin Ier] (...) ou bien, quand elles leur donnèrent des enfants, ce furent des filles [cas de Baudouin II] et de terrible filles"¹⁶. On peut en effet considérer que, consciemment ou non, ces princesses demi-arméniennes, unies entre elles par de constants liens de solidarité, ont exercé une sorte de "diplomatie matrimoniale de vengeance" répondant aux persécutions antiarméniennes de leur père. D'un autre côté, les remarques énoncées au début quant au conflit entre politique "européenne" et diplomatie "indigène" s'appliquent à elles encore plus qu'aux deux premières reines de Jérusalem, et c'est ce que Laurent n'a pas saisi. Arméniennes par leur mère,

¹¹ C. Mutaftian, *Le Royaume arménien de Cilicie*, Paris, CNRS éditions, 1993, p. 22.

¹² Orderic Vital, *Historia ecclesiastica*, XI 26, éd. et trad. anglaise M. Chibnall, Oxford, Clarendon Press, t. VI, 1978, p. 114 ; *Anonymi auctoris Chronicon ad A.C. 1234 pertinens*, trad. française A. Abouna, Louvain, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 1974, p. 67 ; Guillaume de Tyr, *ibid.*, XII 18, p. 568.

¹³ Dédéyan, *ibid.*, pp. 981-983.

¹⁴ R. Röhrich, *Regesta Regni Hierosolymitani (MXCVII-MCCXCI), Additamentum*, OEniponti, Libreria Academica Wagneriana, 1904, n° 137^a, p. 10.

¹⁵ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XII 4, p. 551 ; Nielen, *ibid.*, pp. 79, 86, 106, 160.

¹⁶ J. Laurent, *Les Croisés et l'Arménie*, rééd. in Id., *Études d'histoire arménienne*, Louvain, Peeters, 1971, p. 144.

ces trois belles et brillantes princesses jouissaient certainement auprès de leurs sujets indigènes de plus de popularité que les nobles francs "importés". Il est curieux de constater que, comme les deux premières reines de Jérusalem qui les ont précédées, elles sont totalement absentes des sources arméniennes.

Mélisende, troisième reine de Jérusalem

Baudouin II mourut le 21 août 1131, mais il avait, de son vivant déjà, considéré Mélisende comme héritière : sur une charte octroyée par le roi, on lit ainsi la signature de "Mélisende, fille du roi et héritière du royaume de Jérusalem"¹⁷. Il avait demandé au roi de France un bon parti pour sa fille. Le choix tomba sur le comte d'Anjou, Foulque, alors veuf. Baudouin le fit venir au Levant et "le déclara roi de Jérusalem de son vivant même", après lui avoir fait épouser sa fille le 2 juin 1129. Il reçut en dot Tyr et Acre. Les époux furent couronnés ensemble le 14 septembre 1131¹⁸.

Les rapports au pouvoir de Foulque et de Mélisende furent dès le début marqués du sceau de l'ambiguïté. La reine se considérait à juste titre comme la souveraine légitime, mais Foulque avait reçu des assurances concernant son statut de véritable souverain, non pas de "prince consort"¹⁹. Baudouin exacerba la situation sur son lit de mort, en désignant pour lui succéder un triumvirat composé de Mélisende, de Foulque et de leur fils Baudouin, alors âgé de deux ans²⁰. À cette concurrence entre les deux époux s'ajoutaient les relations ambiguës de Mélisende, portée sur les "voluptés de la chair" avec son cousin issu de germains Hugues du Puiset, comte de Jaffa²¹.

¹⁷ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XIII 28, p. 62 ; Ms. Egerton 1139 de la British Library, f° 17, in J. Folda, *The Art of the Crusaders in the Holy Land, 1098-1187*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, pp. 144, 151 ; Röhrich, *ibid.*, n° 137^a, p. 10 ; H. Mayer, "Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem", in *Dumbarton Oaks Papers* 26, 1972, pp. 93-182 ; B. Hamilton, "Women in the Crusader States: the Queens of Jerusalem (1100-1190)", in D. Baker (ed.), *Medieval Women*, Oxford, Basil Blackwell, 1978, pp. 143-174 ; Mutafian, *ibid.*, 2004, pp. 122-127.

¹⁸ *Anonymi auctoris Chronicon*, *ibid.*, p. 76 ; *Chronique de Michel le Syrien*, *ibid.*, p. 236 ; Orderic Vital, *ibid.*, XII 29, pp. 308-310 ; Guillaume de Tyr, *ibid.*, XIII 24, XIV 2, pp. 618-619, 633-634.

¹⁹ H. Mayer, "The succession to Baldwin II of Jerusalem: English Impact on the East", in *Dumbarton Oak papers* 39, 1985, p. 144.

²⁰ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XIII 28, p. 625 ; Hamilton, *ibid.*, p. 149 ; Mayer, *ibid.*, 1972, p. 100 ; Mayer, *ibid.*, 1985.

²¹ Bernard de Clairvaux, "Epistolæ", in *S. Bernardi Opera Omnia*, J. Mabillon (éd.), t. I., "Patrologia Latina", t. 182, Paris, 1862, col. 373, 493-496 ; Guillaume de Tyr, *ibid.*, XIV 15-18, pp. 651-656 ; Mayer, *ibid.*, 1972, pp. 102-106 ; Hamilton, *ibid.*, pp. 149-150.

La situation ne se clarifia pas vraiment avec la mort accidentelle de Foulque, en novembre 1143²². Le couple avait eu deux fils, qui allaient se succéder sur le trône de Jérusalem. Mélisende adorait le cadet, Amaury, mais haïssait l'aîné, Baudouin, alors âgé de treize ans, donc à deux ans de la majorité royale légale ; la rivalité ne pouvait que s'exacerber entre la reine et le prince héritier²³. Baudouin III fut couronné le 25 décembre 1143 "avec sa mère", comme le précise Guillaume de Tyr, qui insiste toujours sur la légitimité des droits de Mélisende²⁴. Le conflit s'exacerba quand en 1152 Baudouin, âgé de 21 ans, décida de se faire couronner seul à l'insu de sa mère. Une solution fut cherchée avec une partition du royaume, mais elle dégénéra pratiquement en une guerre civile²⁵. Il semble que, peu après, Mélisende soit rentrée en grâce, mais au prix de ne plus disposer que d'un pouvoir formel, même si sur son sceau, un an avant sa mort, on peut lire "Mélisende par la grâce de Dieu reine de Jérusalem"²⁶.

Mélisende mourut de maladie le 11 septembre 1161, entourée de ses soeurs Hodiérne et Yvette ; elle fut enterrée comme sa mère à N.-D. de la Vallée de Josaphat. Dans son éloge funèbre, Guillaume de Tyr la présente comme une "femme douée de plus de sagesse et de prudence qu'il n'appartient d'ordinaire à son sexe, et qui avait dirigé avec beaucoup de vigueur les affaires du royaume pendant trente ans et plus, tant du vivant de son mari que sous le règne de son fils"²⁷. L'archevêque la considère donc toujours comme la reine légitime depuis son accession en 1131 jusqu'à sa mort en 1161.

Peut-être son ascendance arménienne, pourtant absente de l'iconographie croisée²⁸, explique-t-elle la tolérance de Mélisende envers les non-chalcédoniens²⁹. C'est de son règne que date, pour l'essentiel, la cathédrale

²² *Chronique de Matt'ieu d'Édesse (962-1136) avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162*, trad. E. Dulaurier, Paris, A. Durand, 1868, p. 325 ; Guillaume de Tyr, *ibid.*, XV 27, XVI 1, pp. 710-711, 714-715.

²³ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XVI 3, XVII 13-14, pp. 717, 777-780 ; *Chronique de Michel le Syrien*, *ibid.*, p. 258.

²⁴ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XV 27, XVII 13, pp. 711, 777.

²⁵ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XVII pp. 13-14, 777-780 ; *Chronique de Michel le Syrien*, *ibid.*, p. 309 ; R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, Paris, Plon, t. II, 1935, pp. 310-320 ; Hamilton, *ibid.*, pp. 153-154.

²⁶ S. de Sandoli, *Corpus Inscriptionum Crucesignatorum Terræ Sanctæ (1099-1291)*, Jerusalem, Franciscan Printing Press, 1974, n° 178, p. 131.

²⁷ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XVIII 27, p. 850.

²⁸ J. Folda, "Images of Queen Melisende in Manuscripts of William of Tyre's History of Outremer: 1250-1300", in *Gesta*, XXXII/2, 1993, p. 108.

²⁹ C. Cahen, *Orient et Occident au temps des Croisades*, Paris, Aubier Montaigne, 1983, p. 232.

des Saints-Jacques du patriarcat arménien de Jérusalem. Selon Camille Enlart, le "maître de l'oeuvre dut être arménien, les exécutants en partie occidentaux"³⁰. Or, en 1141, le catholicos Grégoire III vint à Jérusalem, à une époque où l'influence de Mélisende sur le royaume latin était décisive. Il est dès lors tentant d'imaginer que ces deux exceptionnelles personnalités, la reine demi-arménienne de Jérusalem et le catholicos d'Arménie, aient décidé d'un commun accord l'agrandissement et l'embellissement de l'édifice qui devait déjà exister *in situ*, la reine assurant probablement la participation de maçons du Saint-Sépulcre³¹.

Alice, princesse d'Antioche

Alice, seconde des filles de Baudouin II et de Morfia, est liée à l'histoire d'Antioche³². En 1126 elle épousa le jeune héritier de la principauté, Bohémond II, et en eut une fille, Constance, qui avait deux ans quand son père fut tué en 1130³³. Alice et sa fille Constance étaient toutes les deux candidates à la succession. Comme pour Mélisende, notre principale source est ici Guillaume de Tyr, mais autant l'archevêque montrait une admiration extrême pour la reine, autant il exérait sa soeur Alice, l'accusant d'avoir appelé à l'aide l'atâbeg Zengî pour s'opposer à sa fille, envers laquelle "elle avait fort peu d'attachement"³⁴. Encore une "diplomatie indigène" injustifiable aux yeux de l'archevêque!

Alice se heurta à son père et dut se contenter des ports de *Djébaïl* et de Lattaquié, qui constituaient sa dot de mariage. La mort du roi et l'accession de sa soeur Mélisende au trône de Jérusalem modifièrent les rapports de force. En 1132, Alice s'assura l'appui de plusieurs seigneurs d'Antioche, ainsi que des comtes Pons de Tripoli et Jocelin II d'Édesse, montrant ainsi que ses desseins avaient une dimension politique : une claire opposition des dirigeants, passablement "orientalisés", des trois États latins septentrionaux à la suzeraineté de Jérusalem. Pons de Tripoli alla jusqu'à interdire au roi

³⁰ K. Hintlian, *History of the Armenians in the Holy Land*, Jerusalem, Armenian Patriarchate, 2nd edition, 1989, pp. 51-54 ; C. Enlart, *Les monuments des Croisés dans le royaume de Jérusalem*, Paris, Paul Geuthner, t. II, 1928, p. 238.

³¹ Mutafian, *ibid.*, 2004, pp. 130-135.

³² Th. Asbridge, "Alice of Antioch: a case study of female power in the twelfth century", in P. Edbury & J. Phillips (ed.), *The Experience of Crusading*, Cambridge, Cambridge University Press, t. II, 2003, pp. 29-47.

³³ *Anonymi auctoris Chronicon*, *ibid.*, p. 76 ; Orderic Vital, *ibid.*, XI 25, 29, pp. 108, 134 ; Guillaume de Tyr, *ibid.*, XIII 21, 27, pp. 613, 623.

³⁴ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XIII 27, pp. 623-624 ; Asbridge, *ibid.*, pp. 29-30.

Foulque le passage par ses terres, mais il dut céder à la suite d'un affrontement armé³⁵.

Depuis Lattaquié, Alice exerçait une sorte de pouvoir parallèle. Le mariage de sa fille et rivale fut décidé par ses adversaires. Le choix tomba sur Raymond de Poitiers, qui débarqua à Antioche. On fit croire à Alice que Raymond venait pour l'épouser elle, et pendant ce temps on consacra en 1136 le mariage du seigneur poitevin avec Constance, alors âgée de moins de dix ans. Le plan fonctionna bien, Raymond de Poitiers devint Raymond d'Antioche et Alice, furieuse, quitta la scène et se retira à Lattaquié³⁶.

Hodierne, comtesse de Tripoli

Hodierne, troisième fille de Baudouin II et de la princesse arménienne Morfia, avait épousé, avant décembre 1138³⁷, le quatrième comte de Tripoli, Raymond II³⁸ fils de Pons décédé en 1136, lui-même fils d'un bâtard de Raymond de Saint-Gilles, fondateur du comté. Elle devint donc "comtesse de Tripoli"³⁹. En 1148 Raymond II avait vu avec inquiétude le débarquement sur la côte palestinienne, dans le cadre de la seconde croisade, du propre fils légitime de Saint-Gilles, dont les droits sur le comté étaient incontestables. Ce parent rival mourut opportunément sur la route d'Acre à Jérusalem, et son fils Bertrand, qui l'accompagnait, accusa Raymond d'avoir empoisonné son père. D'autres versions mettent en cause "la reine de Jérusalem", Mélisende, qui aurait alors agi pour préserver la position de sa soeur Hodierne. Le comte se débarrassa ensuite de Bertrand en excitant contre lui l'émir de Damas, allié à Noûr al-Dîn⁴⁰.

Préoccupé par la puissance de l'émir, le roi Baudouin III, fils aîné de Mélisende, convoqua en 1152 à Tripoli une réunion au sommet pour tenter de persuader sa cousine Constance de prendre un nouvel époux. Rien n'y fit, personne ne réussit à décider la princesse, "ni le roi et le comte, ses cousins,

³⁵ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XIV 4-5, pp. 636-637 ; Asbridge, *ibid.*, p. 38.

³⁶ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XIV 20, pp. 658-659 ; *Chronique de Michel le Syrien*, *ibid.*, p. 236 ; C. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris, Paul Geuthner, 1940, pp. 357, 502.

³⁷ Röhrich, *Regesta Regni Hierosolymitani (MXCVII-MCCXCI)*, OEniponti, Libreria Academica Wagneriana, 1893, no 179, p. 44.

³⁸ Nielen, *ibid.*, pp. 86, 96, 140, 160.

³⁹ Röhrich, *ibid.*, n°s 179, 198, 193, 217, pp. 44, 49, 47, 55.

⁴⁰ *Anonymi auctoris Chronicon*, *ibid.*, pp. 111, 119 ; Guillaume de Tyr, *ibid.*, XVI 28, p. 756 ; H. Géraud (éd.), *Chronique latine de Guillaume de Nangis de 1113 à 1300 avec les continuations de cette chronique de 1300 à 1368*, Paris, J. Renouard, t. I., 1843, p. 43 ; Kamâl-ad-Din, *Histoire d'Alep (1146-1246)*, trad. E. Bochet, Paris, Ernest Leroux, 1900, p. 9 ; Cahen, *ibid.*, p. 382 ; J. Richard, *Le comte de Tripoli sous la dynastie toulousaine (1102-1187)*, Paris, Paul Geuthner, 1945, pp. 6-7.

ni la reine [Mélisende] et la comtesse de Tripoli, ses tantes maternelles". Mélisende profita de son séjour à Tripoli, en 1152, pour essayer de soulager sa soeur en butte à des sentiments de jalousie malade de la part du comte⁴¹. Cette jalousie semblait d'ailleurs justifiée au point qu'il y avait des doutes sur la légitimité de leur fille⁴². Hodierne avait manifestement une vie de couple peu heureuse ; ne parvenant pas à la consoler Mélisende voulut l'emmener avec elle. Raymond, de son côté, accompagna Constance pour la mettre sur la route, et au retour il tomba sous les coups de membres de la secte des Assassins. Apprenant la nouvelle, le roi appela sa mère et sa tante et, après les obsèques, fit jurer aux grands fidélité "à la comtesse et à ses enfants, le fils Raymond [le futur comte Raymond III] à peine âgé de douze ans et la fille nommée Mélisende, plus petite⁴³".

Hodierne se retrouvait ainsi, en 1152, intronisée à la tête du comté de Tripoli, même si le titulaire officiel en était son fils mineur, Raymond III, qui a dû atteindre la majorité requise de quinze ans vers 1155⁴⁴. Après avoir, en 1159, assisté sa soeur Mélisende mourante⁴⁵, on la trouve en juillet 1161 avec le titre de "comtesse de Tripoli et tante maternelle du roi" sur une charte où sa fille Mélisende est "future impératrice de Constantinople⁴⁶". En effet, devenu veuf en 1159, l'empereur Manuel Comnène demanda au roi de Jérusalem la main de l'une de ses cousines, Mélisende fille de Hodierne ou Marie fille de Constance. Baudouin III se décida à envoyer la première, mais les ambassadeurs grecs firent traîner les choses au point d'exaspérer le comte Raymond III, fils de Hodierne, si bien que c'est Marie qui devint impératrice ; Raymond se vengea des Grecs en excitant les pirates contre eux⁴⁷. Peut-être le refus impérial pour Mélisende avait-il pour cause réelle les doutes sur sa légitimité, signalés ci-dessus.

En 1185 mourut le "roi lépreux", Beaudouin IV de Jérusalem. Il avait nommé pour lui succéder son neveu Baudouin V encore enfant, confiant la régence précisément à Raymond III de Tripoli⁴⁸. Étant, par sa mère Hodierne, petit-fils du roi Beaudouin II, celui-ci avait lui aussi des ambitions royales. Les "Annales génoises" vont jusqu'à faire un savant truquage généalogique selon lequel Hodierne aurait pour elle le droit de porphyrogéniture, justifiant

⁴¹ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XVII 18-19, pp. 785-786.

⁴² J. Kinnanos, *Chronique*, trad. J. Rosenblum, Paris, Les Belles Lettres, 1972, p. 139.

⁴³ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XVII 19, p. 786, XXI 5, p. 966.

⁴⁴ Röhricht, *op. cit.*, 1893, n° 217, p. 55 ; M. Baldwin, *Raymond III of Tripoli and the Fall of Jerusalem (1130-1187)*, Princeton, Princeton University Press, 1936, p. 9.

⁴⁵ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XVIII 27, p. 850.

⁴⁶ Röhricht, *ibid.*, n° 366, p. 96 ; Richard, *ibid.*, 1945, p. 37.

⁴⁷ Guillaume de Tyr, *ibid.*, XVIII 30-33, pp. 855-859 ; Richard, *ibid.*, p.8.

⁴⁸ *La continuation de Guillaume de Tyr (1184-1197)*, M. Ruth Morgan (éd.), Paris, Paul Geuthner, 1982, pp. 19-22.

donc les droits de son fils à la couronne⁴⁹. Beaudouin V mourut dès 1186, mais d'habiles manoeuvres réussirent à imposer sur le trône sa mère avec son second époux, Guy de Lusignan⁵⁰, au détriment de Raymond de Tripoli, cousin germain de son grand-père le roi Amaury Ier, fils cadet de Mélisende.

L'union de la principauté d'Antioche et du comté de Tripoli

Depuis les conquêtes de Saladin, en particulier la prise de Lattaquié, la principauté d'Antioche, avec un territoire bien réduit, se retrouva séparée du comté de Tripoli, le royaume d'Arménie restant son seul État chrétien frontalier : le rapport de forces entre les deux États se trouvait inversé.

En 1187, à l'époque du siège de Jérusalem, Raymond III, fils de Hodiérne et dernier représentant de la dynastie toulousaine des comtes de Tripoli, mourut sans héritier⁵¹. Il avait prévu pour lui succéder son filleul Raymond, fils aîné du prince d'Antioche Bohémond III, petit-fils d'Alice, mais Bohémond III persuada le mourant de désigner comme héritier de Tripoli son fils cadet Bohémond, préférant que Raymond se consacrat exclusivement à Antioche⁵². Ce dernier épousa Alice, fille du prince arménien Rouben, frère du futur roi Léon Ier, et mourut peu après, avant son père. La principauté d'Antioche devait donc échoir à son fils Raymond-Rouben, ce qui ne fut pas du goût de son oncle : en 1201, à la mort de son père Bohémond III, le comte Bohémond de Tripoli usurpa sous le nom de Bohémond IV⁵³ la succession d'Antioche. La "guerre de succession d'Antioche" qui s'ensuivit mettait aux prises deux concepts d'union : Antioche-Tripoli ou Antioche Arménie ? Elle dura deux décennies, et sa fin, marquée par la rupture entre Léon Ier et son petit-neveu, consacra en 1219 la victoire du premier concept. Bien que géographiquement séparés, la principauté d'Antioche et le comté de Tripoli furent définitivement réunis sous l'autorité de Bohémond IV⁵⁴.

Rita, fille du roi Léon Ier, reine de Jérusalem

La troisième croisade ne réussit pas à reconquérir la Ville sainte, mais à la suite des guerres entre Saladin et Richard Coeur de Lion un "royaume de

⁴⁹ "Cafari et continuatorum Annales Ianuæ a. 1099-1294", in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, Hannoveræ, G. Pertz et al. (éd.), t. XVIII, 1862, p. 52.

⁵⁰ *La continuation de Guillaume*, *ibid.*, p. 31.

⁵¹ Röhricht, *ibid.*, n°s 662, 665, pp. 176-177 ; Baldwin, *ibid.*, pp. 136-138.

⁵² Nielen, *ibid.*, pp. 66, 94-95, 97, 145, 173 ; *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, Louis de Mas Latrie (éd.), Paris, Jules Renouard, 1871, p. 178 ; Baldwin, *ibid.*, p. 138.

⁵³ "Annales de Terre Sainte", R. Röhricht & G. Raynaud (éds.), in P. Riant, *Archives de l'Orient latin*, Paris, Ernest Leroux, t. II B, 1884, p. 435.

⁵⁴ "Annales de Terre Sainte", *ibid.*, p. 437 ; Cahen, *ibid.*, pp. 596-631.

Jérusalem sans Jérusalem" se reconstitua à la fin du XIIe siècle, avec Acre pour capitale. Son titulaire au début du XIIIe siècle était le futur beau-père de Léon Ier, Amaury de Lusignan, déjà premier roi latin de Chypre. À sa mort en 1205, les deux couronnes se scindèrent, celle de Jérusalem revenant à Marie de Montferrat, alors âgée de 14 ans. Après trois ans de régence, il fut décidé de lui donner pour époux Jean de Brienne, un seigneur franc sexagénaire dépourvu de fortune, qui débarqua à Acre en septembre 1210, épousa Marie et fut couronné à Tyr⁵⁵. Deux ans plus tard Marie décéda, après avoir donné naissance à une fille, Isabelle (parfois appelée Yolande).

Légalement, Jean de Brienne n'était alors plus que régent pour le compte de sa fille, mais il continua à assumer le titre de roi. Pour des raisons politiques, il fut décidé qu'il demanderait pour nouvelle épouse une fille du roi d'Arménie. Léon avait deux filles, Rita issue de son premier mariage, antiochéen, et Zabel issue du second, chypriote. Il s'empressa d'accorder au roi la main de la première. C'est ainsi qu'en 1214 Rita devint reine de Jérusalem – les sources latines l'appellent "Stéphanie". Quelques années plus tard, Léon alla à Acre rendre visite à sa fille⁵⁶.

Le roi d'Arménie mourut en 1219 sans héritier mâle. Après avoir choisi comme successeur son petit-neveu Raymond-Rouben, il se ravisa et nomma sa fille cadette Zabel, raffermissant ainsi les relations avec les Lusignan de Chypre. Rita étant l'aînée, le couple royal de Jérusalem comptait bien faire valoir ses droits à la succession, mais la reine mourut en été 1220, suivie de près par son fils⁵⁷.

Zabel, fille du roi Léon Ier, reine d'Arménie, belle-fille du comte de Tripoli

La fille cadette de Léon Ier, Zabel, devint donc reine d'Arménie en 1219, âgée de moins de dix ans. C'est probablement pour mettre un point final aux hostilités que le conseil de régence lui choisit pour époux Philippe, fils de Bohémond IV. C'est ainsi qu'en 1221/22 le second souverain de ce royaume d'Arménie fut un prince d'Antioche-Tripoli. Son règne fut bref, car il mena une politique résolument prolatine, méprisant les seigneurs arméniens et cherchant à transférer à Antioche "les biens du roi Léon".

⁵⁵ *Chronique d'Ernoul, ibid.*, pp. 407-409 ; *Les Gestes des Chiprois*, G. Raynaud (éd.), Genève, 1871, p. 18.

⁵⁶ "Lettre de Jean de Brienne à l'abbé Gervaise", in Ch. L. Hugo, *Sacrae Antiquitatis Monumenta*, t. I., Etival, 1725, Epistola XXXVI, p. 36 ; *Chronique d'Ernoul, ibid.*, p. 411.

⁵⁷ Olivier le Scolastique, "Histoire de Damiette", in J.-G. Eccard, *Corpus Historicum Medii Aevi*, Leipzig, Gleditschius, t. II, 1723, § XXVIII, col. 1423-1424.

En 1224, Philippe fut arrêté par le régent Constantin, qui dut l'arracher des bras de Zabel, apparemment fort éprise de lui. Bohémond IV ne pouvait laisser impuni le traitement infligé à son fils : il tenta en vain de faire attaquer le royaume. Quant à Philippe, il mourut en prison, probablement assassiné, dans le château teutonique d'Amouda⁵⁸.

Deux nièces du roi Léon Ier, princesses au Liban

Alice, princesse d'Antioche, dame de Toron

En 1181, Rouben, frère du futur roi Léon Ier, "se rendit à Jérusalem en grand équipage, épousa la fille du seigneur de Kérak et s'en retourna"⁵⁹. On a déjà mentionné sa fille Alice qui, en 1195, âgée d'une douzaine d'années, épousa en secondes noces Raymond, héritier d'Antioche, décédé peu après ; leur fils Raymond-Rouben, héritier à la fois d'Antioche et d'Arménie, fut dépossédé du second héritage quand, à sa mort en 1219, Léon nomma reine sa fille cadette Zabel. Comme Rita, Raymond-Rouben contesta cette décision, appuyé en cela par sa mère Alice. Tous deux furent incarcérés par le régent Constantin, et Alice fut libérée sur intervention du pape Honorius III⁶⁰.

La mort de son fils et la reconnaissance de Zabel comme reine légitime mirent fin aux revendications d'Alice sur Antioche et l'Arménie, héritées de son père. Elle se tourna alors vers son héritage maternel. Sa mère, Isabelle, avait en effet une ascendance exceptionnelle. Son père, Honfroy III de Toron, était le fils du connétable Honfroy, mort en 1179, qui avait lui-même hérité de son père des fiefs dans le voisinage de Tyr, avec la forteresse de Toron (*Tibnîn*)⁶¹. Honfroy III mourut avant 1174, laissant cette fille Isabelle et un fils, Honfroy IV. Sa veuve, Stéphanie (ou Etiennette) de Milly, était fille de Philippe de Naplouse, qui avait acquis par échange les terres d'outre-Jourdain, si bien que Stéphanie devint "dame de Kérak et de Montréal"⁶².

⁵⁸ *Colophons de manuscrits arméniens, XIIIe siècle* (en arm.), A. Mathévossian (éd.), Érévan, Académie des Sciences, 1984, pp. 130, 133, 139 ; Nielen, *ibid.* pp. 67, 68, 92, 95, 104, 109, 138, 145 ; G. Dédéyan, *La Chronique attribuée au Connétable Smbat*, Paris, Paul Geuthner, 1980, pp. 95-96 ; *The Chronography of Bar Hebraeus, Gregory Abū'l Faraj, 1225-1286*, trad. E. A. Wallis Budge, Londres, t. I, 1932, pp. 380-381 ; Olivier le Scolastique, *ibid.*, § XLV col. 1450 ; "Annales de Terre Sainte", *ibid.*, p. 437 ; M. Ormanian, *Azgapatoum* (en arm.), Constantinople, 1912-1913, § 1104, col. 1605-1607.

⁵⁹ Dédéyan, *ibid.*, p. 57.

⁶⁰ P. Pressutti, *Regesta Honorii papae III*, Rome, E. Loescher, t. II, 1895, no 3883, p. 56 ; Cahen, *ibid.*, 1940, p. 632.

⁶¹ Röhrich, *ibid.*, 1904, n°s 90^a, 422^a, 451^a, pp. 6, 26, 28 ; Guillaume de Tyr, *ibid.*, XI 5, XIII 13, XVII 14, XXI 26, pp. 502, 601, 799, 999.

⁶² Guillaume de Tyr, *ibid.*, XXI 4, XXII 5, pp. 964, 1012 ; Nielen, *ibid.*, p. 108 ; *Chronique d'Ernoult*, *ibid.*, p. 31 ; Röhrich, *ibid.*, n°s 308, 628, pp. 79, 166.

Honfroy IV mourut sans postérité à la fin du XIIe siècle. Ses titres passèrent à sa soeur Isabelle, puis à la fille de celle-ci, Alice.

En fait, tant Kérak et Montréal que Toron avaient été conquis par Saladin en 1187⁶³, mais en 1229 Toron fut restitué aux Latins grâce à l'accord conclu entre Frédéric II et le sultan d'Égypte⁶⁴. Le château était en ruines, et la seigneurie était revendiquée par les Teutoniques sur la base d'arguments d'ordre historique, mais "la princesse [Alice], mère du prince Rupin [Raymond-Rouben], requit l'héritage du Toron, et dit qu'il fut de ses ancêtres". Alors que l'empereur avait pris le parti des chevaliers, la Haute-Cour donna raison à la princesse, qui fomenta une révolte des vassaux et força Frédéric à s'incliner⁶⁵. Elle est mentionnée comme "Alice, princesse d'Antioche et dame d'Arménie" en 1231, puis "princesse et dame de Toron" sur des chartes de 1234 et 1236⁶⁶. On ne connaît pas la date de sa mort.

Dolète, dame de Djébaïl

On apprend par une unique source, les "Lignages d'Outremer", que "Bertrand (...) seigneur de Giblet [*Djébaïl*] épousa Dolet qui fut nièce du roi Léon d'Arménie⁶⁷". On ne connaît aucun frère ou soeur de Léon autre que Rouben, dont les deux seules filles connues par ailleurs sont Alice et Philippa⁶⁸. À en croire ce texte, il faudrait supposer qu'il en existait une troisième, nommée Dolète. Certains auteurs n'hésitaient pas à faire des rectifications en voyant dans cette Dolète non une nièce, mais une soeur de Léon et Rouben⁶⁹, alors que d'autres voient en elle une cousine germaine, fille de Mleh⁷⁰. Il n'y a aucune raison convaincante pour justifier ces corrections.

⁶³ *La continuation de Guillaume*, *ibid.*, 1982, p. 86.

⁶⁴ "Continuations de Guillaume de Tyr", in *Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux*, Paris, Imprimerie impériale, t. II, 1859, p. 373.

⁶⁵ "Livre de Jean d'Ibelin", in *Recueil des historiens des croisades, Lois*, Paris, Imprimerie impériale, t. I., 1841, pp. 113, 325-326 ; Röhricht, *ibid.*, n° 1003, pp. 263-264.

⁶⁶ Röhricht, *ibid.*, 1904, n° 1028^a, p. 63 ; Id., *ibid.*, 1893, n°s 1056, 1073, pp. 276, 280.

⁶⁷ Nielen, *ibid.*, p. 115.

⁶⁸ Nielen, *ibid.*, pp. 136-137.

⁶⁹ Pauli, *ibid.*, p. 517 ; Gh. Alichan, *Sissouan ou l'Arméno-Cilicie*, Venise, Saint-Lazare, 1899, p. 445 ; W. Rüdts-Collenberg, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans, The structure of the Armeno-Cilician dynasties*, Paris, C. Klincksieck, 1963, tableau X (G) et p. 52, n. 26.

⁷⁰ H. Adjarian, *Dictionnaire des noms propres* (en arm.), Érévan, Université d'Érévan, t. II, 1944, p. 73.

Marie, fille de Raymond-Rouben, dame de Tyr et de Toron

On a vu que Raymond-Rouben, fils de Raymond d'Antioche et de la princesse arménienne Alice, était devenu brièvement prince d'Antioche et héritier d'Arménie, avant de tout perdre. Il avait épousé une fille du roi Amaury Ier de Chypre, et il est intéressant de noter que sa descendance n'oublia pas ses origines arméniennes. Il laissa deux filles dont l'une mourut en bas âge et l'autre, Marie, épousa en 1240 le neveu de Simon de Montfort, Philippe de Montfort, alors veuf. La dispense de mariage, pour cause de consanguinité, précise que Marie était "fille de Rupin, roi d'Arménie", et selon Amadi elle "devait être reine d'Arménie et princesse d'Antioche", alors que, concrètement, elle ne possédait que le fief de Toron, hérité de sa grand-mère Alice⁷¹. Peu après son mariage, Philippe fit valoir les droits hérités de son épouse et revendiqua en particulier la couronne d'Arménie⁷². Il n'était au début que "seigneur du Toron", mais après s'être rendu maître de Tyr, faisant des Montfort une des plus puissantes familles franques du Levant, il prit le titre de "seigneur de Tyr et de Toron"⁷³. Au plus tard en 1256, il se contenta du fief de Tyr, abandonnant à son fils Jean le titre de "seigneur de Toron"⁷⁴, qui subsista formellement après la prise de Toron par les Mamelouks en 1266⁷⁵. Au couronnement de Hugues III à Tyr comme roi de Jérusalem en 1269, le second et le troisième des hommes-liges étaient "le sire de *Sur* [Tyr] et celui de Touron"⁷⁶.

Philippe de Montfort périt assassiné en 1270. Jean de Montfort hérita de Tyr et porta le titre de "seigneur de Tyr et de Toron", qu'on retrouve sur le texte d'une charte confirmant une donation à l'Hôpital faite "par sa

⁷¹ Pontificia Commissio ad redigendum Codicem iuris canonici orientalis, *Fontes*, A. Tautu et al. (éd.), Vatican, Typis Polyglottis Vaticanis, Series III, t. III, 1950, no 263, p. 343 ; F. Amadi, *Chronique*, R. de Mas Latrie (éd.), Paris, Imprimerie nationale, 1891, pp. 186-187 ; Nielen, *ibid.*, pp. 91, 107, 108, 137, 166 ; Grousset, *ibid.*, t. III, p. 398.

⁷² Simon de St-Quentin, *Histoire des Tartares*, J. Richard (éd.), Paris, Paul Geuthner, 1965, ch. XXXII 59, p. 89 ; Rüdtt-Collenberg, *ibid.*, tableau VIII (ME) et p. 55, n. 29c.

⁷³ *Continuations de Guillaume de Tyr*, *ibid.*, 1859, pp. 422, 447, 478 ; Röhricht, *ibid.*, 1893, n°s 1099, 1123, 1221, 1247, pp. 286, 299, 322, 328 ; *Les Gestes*, *ibid.*, 1887, pp. 124-135, 192 ; Amadi, *ibid.*, 1891, pp. 187-196 ; Rüdtt-Collenberg, *ibid.*, tableau VIII (ME) ; Grousset, *ibid.*, t. III, pp. 405-406.

⁷⁴ Pauli, *ibid.*, p. 530, n°s 132, 224, pp. 157, 266 ; Röhricht, *ibid.*, 1893, n°s 1297, 1331, 1357, 1362, 1363, 1366, pp. 339, 348, 354-357 ; *ibid.*, 1904, n°s 1249^c, 1258^a, 1301^a, 1336^a, 1366, 1374^b, 1374^d, pp. 78, 79, 84, 88, 91, 92.

⁷⁵ Ibn al-Furât, *Ayyubids, Mamlukes and Crusaders*, texte et trad. U. & M.C. Lyons, Cambridge, W. Heffer and Sons, 1971, pp. 97, 103 ; S. Runciman, *A History of the Crusades*, Londres, Cambridge University Press, rééd Penguin Books, t. III, 1981, p. 321.

⁷⁶ *Livre de Jean d'Ibelin*, *ibid.*, p. 421.

bisaïeule Alice⁷⁷". Il mourut en 1283 et son frère le suivit l'année suivante, laissant les titres à son fils Rupin⁷⁸, qui reprenait ainsi un siècle plus tard le prénom du prince arménien arrière-grand-père de sa grand-mère Marie.

Deux filles du roi Héthoum Ier, princesses au Liban

Après la mort de Philippe, gendre et successeur du roi Léon Ier, c'est l'un des fils du régent Constantin qui fut choisi comme second époux de Zabel. Il devint ainsi Héthoum Ier, troisième roi d'Arménie. Son long règne (1226-1269) fut particulièrement brillant, et il arrangea pour trois de ses cinq filles un mariage latin.

Fimi, dame de Sidon

Ainsi, en 1252, Fimi épousa Julien, seigneur de Sidon et Beaufort, mais le mariage – dont on possède le texte du contrat en moyen français⁷⁹ – ne semble pas avoir été très heureux car Fimi chercha refuge en Cilicie une décennie plus tard à la suite de sa séparation⁸⁰. Une petite-fille du couple, Isabelle de Sidon, épousa "Mansel de Bouillon consobrinus du roi d'Arménie" Ochine, alors que sa sœur Fimi prenait pour époux "Héthoum, fils du maréchal d'Arménie"⁸¹.

Sibylle, princesse d'Antioche et comtesse de Tripoli

En 1254, Héthoum Ier donna la main d'une autre de ses filles, Sibylle, à Bohémond VI, "prince d'Antioche et comte de Tripoli" ; il s'agissait bien entendu de mettre un point final à la querelle arméno-antiochéenne, qui durait depuis l'usurpation de Bohémond VI, au début du siècle⁸². Deux ans plus tard, en 1256, Bohémond VI fut invité en Cilicie, avec Julien de Sidon, autre gendre franc du roi, pour assister à la cérémonie

⁷⁷ "Annales de Terre Sainte", *ibid.*, p. 454 ; *Les Gestes, ibid.*, p. 192 ; Nielen, *ibid.*, p. 62 ; Röhricht, *ibid.*, n°s 1286, 1372, 1413, pp. 336-337, 358, 366 ; *ibid.*, 1904, n° 1286, p. 82 ; Amadi, *ibid.*, p. 215.

⁷⁸ Amadi, *ibid.*, p. 215 ; *Les Gestes, ibid.*, pp. 215-216 ; Nielen, *ibid.*, pp. 98, 107 ; Grousset, *ibid.*, pp. 678-679, 727-728.

⁷⁹ V. Langlois, *Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens*, Venise, St-Lazare, 1863, XX p. 146.

⁸⁰ Dédéyan, *ibid.*, 1980, p. 96 ; Mathévossian, *ibid.*, p. 320 ; Pauli, *ibid.*, n° 119, pp. 134-135 ; "Annales de Terre Sainte", *ibid.*, p. 445 ; Nielen, *ibid.*, pp. 92, 103, 139 ; Adjarian, *ibid.*, t. V, 1962, p. 249, n° 2.

⁸¹ Ch. Perrat, "Un diplomate gascon au XIVe siècle, Raymond de Piis, nonce de Clément V en Orient", in *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, XLIV, 1927, p. 83 ; Nielen, *ibid.*, 2003, p. 103 ; Rüdtt-Collenberg, *ibid.*, tableau II (H 1) et p. 62, n. 84.

⁸² *Les Gestes, ibid.*, pp. 151, 157 ; Nielen, *ibid.*, pp. 92, 95, 139, 145 ; *Continuations de Guillaume de Tyr, ibid.*, p. 442 ; "Annales de Terre Sainte", *ibid.*, p. 446.

d'adoubement du prince héritier Léon. Peu après, c'est Héthoum Ier qui se rendit à Tripoli, plus tard à Antioche⁸³. Les relations étaient donc revenues au beau fixe, avec en plus une politique mongole commune : le roi et son gendre sont signalés ensemble à la cour du souverain mongol de Perse Houlagou en 1264⁸⁴. Antioche fut prise par les Mamelouks en 1268. Il ne restait plus à Bohémond VI que le comté de Tripoli, où d'ailleurs les princes résidaient depuis longtemps, plus en sécurité qu'à Antioche.

Bohémond VI mourut en 1275, laissant deux filles et un fils⁸⁵. C'est donc ce dernier, alors mineur, qui lui succéda sous le nom de Bohémond VII. La régence revenait légalement soit à son grand-oncle Henri, frère de Bohémond V, que les Antiochéens ont peut-être appelé⁸⁶, soit plutôt au fils de Henri, le roi Hugues III de Chypre. Arrivé à Tripoli, ce dernier trouva le pouvoir accaparé par la comtesse-mère Sibylle et rentra à Acre⁸⁷. On retrouvait ainsi à Tripoli une princesse arménienne aux leviers d'un État franc. Sibylle s'empara en effet de la régence, installa au pouvoir l'évêque Barthélémy de Tortose et Bohémond fut envoyé en Arménie pour y être armé "chevalier de la main du roi d'Arménie [Léon II] son oncle". L'évêque ne fit pas l'unanimité parmi les chevaliers, furieux "d'être gouvernés par un clerc"⁸⁸. Dans la guerre civile qui suivit et ensanglanta le comté jusqu'en 1282⁸⁹, il représenta le parti des "poulains" face au "clan romain" incarné par l'évêque Paul de Tripoli, neveu d'Innocent III et frère de la veuve de Bohémond V.

À la mort sans héritier de Bohémond VII en 1287, le comté revenait en droit à sa soeur Lucie, qui résidait en Apulie avec son époux Narjot de Tourcy, lié à la maison d'Anjou⁹⁰. En attendant son arrivée, la régence incombait au plus proche parent vivant, Marguerite⁹¹, cousine germaine de Bohémond VI et soeur de feu le roi Hugues III de Chypre. C'était compter sans la mère du défunt, Sibylle, qui briguaient elle aussi le pouvoir : on

⁸³ Dédéyan, *ibid.*, pp. 100, 103, 111.

⁸⁴ Vardan l'Oriental, *Compilation d'histoire d'Arménie* (en arm.), Gh. Alichan (éd.), Venise, St-Lazare, 1862, p. 156.

⁸⁵ *Les Gestes, ibid.*, p. 202 ; *Continuations de Guillaume de Tyr, ibid.*, p. 466 ; "Annales de Terre Sainte", *ibid.*, p. 456 ; Ibn al-Fûrat, *ibid.*, p. 163 ; Nielen, *ibid.*, pp. 95-96, 145.

⁸⁶ *The Chronography of Bar Hebraeus, ibid.*, p. 453.

⁸⁷ Ibn al-Fûrat, *ibid.*, p. 163 ; *Continuations de Guillaume de Tyr, ibid.*, p. 466.

⁸⁸ *Les Gestes, ibid.*, p. 202 ; *Continuations de Guillaume de Tyr, ibid.*, p. 466 ; Amadi, *ibid.*, p. 213.

⁸⁹ *Les Gestes, ibid.*, pp. 203-212 ; *Continuations de Guillaume de Tyr, ibid.*, p. 468 ; E. Rey, "Les Seigneurs de Gible", in *Revue de l'Orient latin* III, 1895, pp. 404-407 ; Grousset, *ibid.*, pp. 683-691 ; J. Richard, "Les comtes de Tripoli et leurs vassaux sous la dynastie antiochénienne", in P. Edbury (ed.), *Crusade and Settlement*, Cardiff, University College, 1985, pp. 218-219.

⁹⁰ *Les Gestes, ibid.*, p. 231 ; Nielen, *ibid.*, pp. 96, 145 ; Amadi, *ibid.*, pp. 217-218 ; Alichan, *ibid.*, p. 436, n. 1 ; Runciman, *ibid.*, pp. 403-404.

⁹¹ *Les Gestes, ibid.*, p. 236 ; Richard, *ibid.*, p. 219.

retrouve une situation classique opposant mère et fille. Toujours réfractaires à une mainmise extérieure, les seigneurs offrirent le pouvoir à Sibylle, mais apprenant son projet de rappeler Barthélémy de Tortose ils y opposèrent un veto et s'organisèrent en commune sous la direction de Barthélémy de Giblest, arrière-petit-fils de Bertrand de Giblest et de Dolète, la nièce du roi Léon Ier. Sibylle se retira probablement en Arménie chez son frère le roi Léon II⁹².

Les dirigeants de la commune cherchèrent l'appui du sultan Kalâwoûn et de la république de Gênes, qui dépêcha Benedetto Zaccaria⁹³. Lucie, de son côté, était arrivée au Levant, et pouvait compter sur l'aide des Vénitiens, des Pisans et des ordres militaires, ces derniers sur injonction du pape Nicolas IV⁹⁴. Après la conclusion d'un accord avec la commune, Zaccaria, "parfait et fidèle ami" du royaume d'Arménie, passa en Cilicie, négocia avec le roi Léon II le privilège commercial du 23 décembre 1288, et y retourna l'année suivante. C'est sur ce fond de quasi-guerre civile et de trahison que Kalâwoûn assiégea la ville : Tripoli tomba en avril 1289⁹⁵.

Zabel, soeur du roi Héthoum II, dame de Tyr

L'année 1291 marqua la fin de toute présence franque en Syrie et au Liban, mais les titres, purement symboliques, continuaient à être portés, en particulier dans le royaume latin de Chypre. C'est ainsi qu'en 1306 le roi Henri II fut renversé par son frère cadet Amaury de Tyr, dont l'épouse arménienne Zabel, "la dame de Tyr", était soeur du roi d'Arménie Héthoum II⁹⁶. La participation de Zabel dans ce coup d'État est plus que vraisemblable, et la plupart des historiens l'accusent d'avoir poussé son mari par pure ambition. On peut suggérer une vision plus politique.

Au début du XIVe siècle, le sultanat mamelouk n'avait pratiquement plus d'adversaire à sa hauteur dans le Levant chrétien, réduit à Chypre et à l'Arménie, où régnaient respectivement Henri II et Héthoum II. Or, Amaury, frère cadet d'Henri II, était un prince puissant et populaire. Ne peut-on pas penser que Zabel l'ait poussé pour des raisons politiques, pressentant que la seule chance de survie des deux royaumes était une union? Certes, on ne peut pas donner d'argument décisif, mais n'oublions

⁹² *Les Gestes*, *ibid.*, p. 233 ; Nielen, *ibid.*, p. 115 ; *Cafari et continuatorum*, *ibid.*, p. 322 ; Grousset, *ibid.*, p. 735 ; Runciman, *ibid.*, p. 404.

⁹³ Ibn Taghrî Birdî, in J. Reinaud, "Chroniques arabes", t. IV de J. Michaud, *Bibliothèque des Croisades*, Paris, Imprimerie royale, 1829, p. 561 ; *Cafari et continuatorum*, *ibid.*, pp. 322-326.

⁹⁴ *Les Gestes*, *ibid.*, p. 232 ; *Continuations de Guillaume de Tyr*, *ibid.*, p. 481 ; Röhrich, *ibid.*, 1893, n° 1478, p. 385.

⁹⁵ Langlois, *ibid.*, 1863, XXVI, p. 154 ; *Les Gestes*, *ibid.*, p. 233 ; *Cafari et continuatorum*, *ibid.*, p. 324 ; Grousset, *ibid.*, pp. 735-743.

⁹⁶ Amadi, *ibid.*, p. 278.

pas que l'une des raisons explicites du coup d'État fut l'accusation lancée contre Henri II de ne pas secourir l'Arménie en proie aux attaques de l'ennemi commun, le sultan du Caire⁹⁷. Zabel et Amaury représentaient un contexte dynastique idéal pour une fusion étatique arméno-chypriote. L'idée allait être relancée six décennies plus tard⁹⁸ – mais trop tard. Zabel a peut-être été une pionnière pour cette démarche politique.

Après l'assassinat de son époux en 1310, Zabel se réfugia en Cilicie avec ses enfants. C'est d'elle que sont issus les deux rois Lusignan d'Arménie, son fils Guy (1342-1344) et son petit-fils Léon V, qui régna moins d'un an, jusqu'à la prise de *Sis* par les Mamelouks en 1375. Ce petit-fils de la "dame de Tyr" fut le dernier roi d'Arménie⁹⁹.

⁹⁷ Amadi, *ibid.*, p. 243, note.

⁹⁸ Guillaume de Machaut, *La prise d'Alexandrie*, Genève, L. de Mas Latrie (éd.), 1877, pp. 222-223.

⁹⁹ Voir Mutafian, *ibid.*, 1993, pp. 86-90.

Summary

Armenian princesses and Latin Lebanon (12th-13th century)

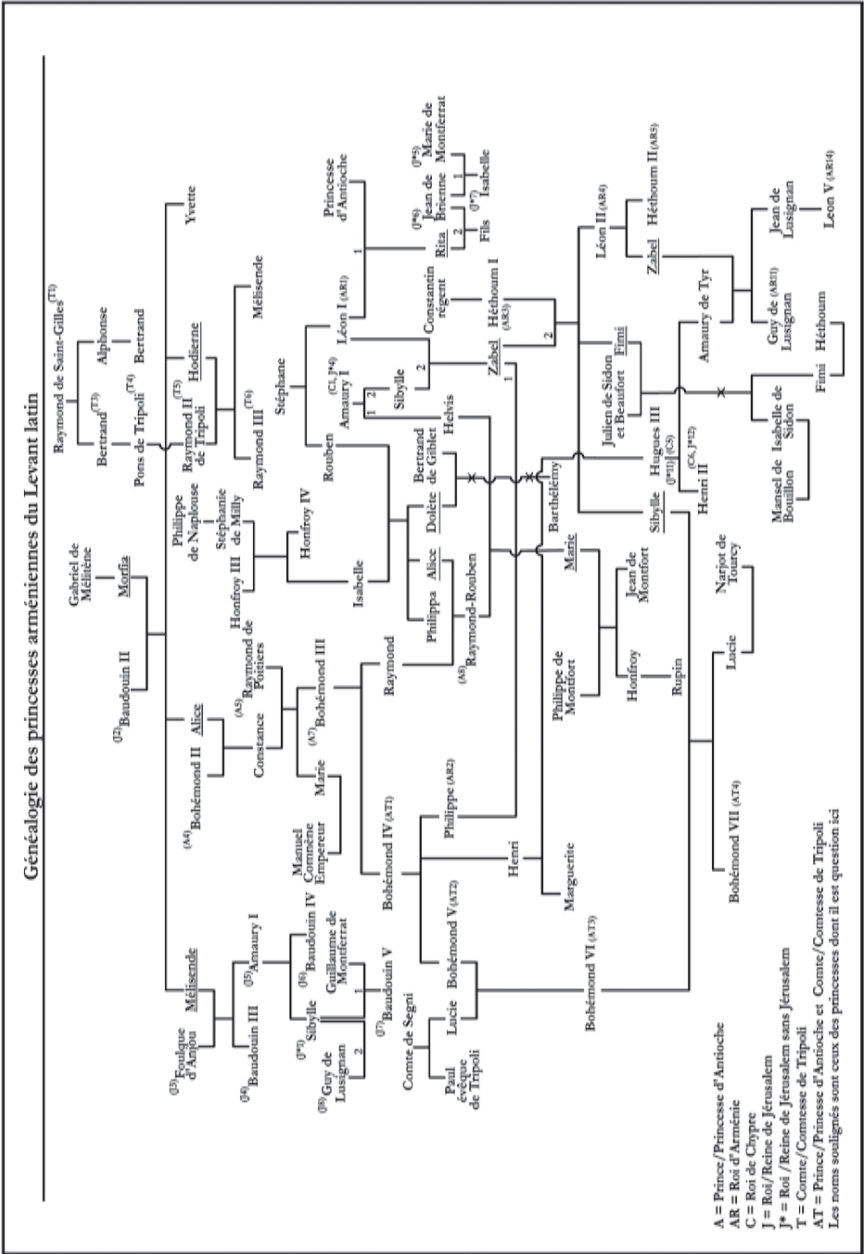
The first Crusade ended with the foundation of four Latin states in the East Mediterranean: from north to south, the County of Edessa, the Principality of Antioch, the County of Tripoli and the Kingdom of Jerusalem.

The actual Republic of Lebanon covers the southern part of the third and the northern part of the last. During that time, Armenian lords held numerous strongholds in Cilicia and Euphrates' frontier regions with the two first Latin States.

The contacts between Franks and Armenians were numerous in various fields, each side trying to use the other for its own purposes. One of the most interesting aspects of these relations was what one may call "matrimonial diplomacy." For various reasons, many Frankish leaders married Armenian princesses, who often had a more "local" vision than their European husbands and clashed with them. Sometimes, they even found themselves alone at the head of several Latin states, and their policy has too often been superficially analyzed as pure ambition.

The examples we give in this chapter, concerning mostly, but not exclusively, the actual Lebanese territory, aim to show that a broader point of view is more accurate.

ANNEXE

Réalisation, Karl Armen Boudjikianian

PART TWO/DEUXIÈME PARTIE

ORPHAN AND REFUGEE PERIOD

*LE TEMPS DES ORPHELINS ET DES
RéFUGIÉS*

The Armenians in Lebanon during the Armenian Genocide

Hilmar Kaiser

Nineteenth-century background

A comprehensive history of the Armenian Genocide is still a desideratum. In response, case studies focusing on specific issues during the execution of the genocide or on certain regions have emerged as a tool in filling the gap at least partly. The present text follows this strategy. By focusing on a specific region, the important question about spatial specifics of the Ottoman government's genocidal policy can be properly addressed. In doing so, the ruling Committee of Union and Progress' (CUP) ideological motives will also be better understood.

What became known in Western chancelleries, as the "Armenian Question" in the 19th century was in essence a land question.¹ For a variety of reasons, like preserving a tax-basis, Ottoman law and government policies tended to favor continued small peasant landholding. Consequently, large-scale landholding formed more of an exception, notably concentrated in newly developed areas, than a dominant pattern of ownership. Naturally, this general trend was conducive to the preservation of Armenian village communities in historic Armenian districts. On the other hand, Armenian economic elites were able to benefit to some extent from the economic opportunities created by world-market integration and the emergence of new patterns of landholding in coastal regions like parts of Cilicia. Moreover, world-market integration opened an avenue for intensified Armenian trading and also emigration. Thus, remote village communities continued to supply at a most likely increased rate Ottoman cities and emerging agricultural plantation centers with readily available migrant labor. Labor migration often went beyond a seasonal pattern to become long term or even permanent. Thus, by the early 20th century, Armenian workers established communities in North America, adding another aspect to the multi-faceted international Armenian network that also included students and political exiles in the

¹ For some preliminary discussion on the land question, see Janet Klein, *Power in the periphery: the Hamidiye light cavalry and the struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914*, Ph.D., Princeton University, 2002; Dikran Kaligian, "Agrarian land reform and the Armenians in the Ottoman Empire", in *Armenian review*, 48, 3-4 2003 [2005], pp. 25-45.

West.² While many stayed abroad, those returning to their ancestral communities served as a conduit for new ideas. Not only new political ideas, but also new economic and technical knowledge thus became available.

By the second half of the 19th century, increased land use stemming from economic expansion together with a natural population increase and government-sponsored immigration created intensified competition for land. Kurdish tribal leaders grasped the new economic opportunities that were even more tempting when coupled with the use of force. Consequently, Kurdish elites joined new Muslim immigrants in the expropriation of Armenian lands and moreover created condition of serfdom thereby securing the necessary labor force at low cost. These illegal proceedings were sanctioned by the Ottoman authorities as weakening the Armenian element appeared in line with the government's policy of treating populations along religious lines and in view of potential Great Power aspirations. In other words, Armenians were seen as a political problem and therefore by and large disenfranchised. The Armenian political response was a weak auto-defense led by political organizations that were never a match for the state.

The advent of parliamentary democracy in 1908, did not bring the much-needed respite for Armenians in rural areas. Soon, the now ruling CUP allied itself with the old rural elites that had locally orchestrated the dispossession of Armenians. This inability for institutional reform together with the territorial aspirations of the Balkan States culminated in an Ottoman defeat in the Balkan Wars. The discussions of the peace settlements included the much overdue issue of Armenian reforms as well. International guarantees signaled nothing less than the total failure of the CUP's political course vis-à-vis the Armenians. A further weakening of the Armenian community through dispossession and low scale violence was no longer an option in peacetime. Now more than ever, maintaining Ottoman rule over Armenian districts appeared doubtful for the long run.

The genocidal solution

In response, the Ottoman government embarked on an aggressive course. Concluding an alliance with Germany provided some reassurance and a hope of frustrating anticipated Russian claims concerning Ottoman-Armenian districts. An attempted pre-emptive strike against Russian Armenian provinces ended in total defeat leaving the Ottoman eastern provinces with

² Kaprielian-Churchill, Isabel, "Kghi village educational associations in North America before 1915," pp. 317-338, in Richard G. Hovannisian, ed., *Armenian Karin/Erzerum*, Costa Mesa, CA Mazda Publishers, 2003.

only very limited defenses. Further defeats following offensive strategies in Persia, Mesopotamia, Egypt and an Entente attack on the Straits and the Ottoman capital let the CUP turn its pre-emptive policy on the Armenians. On April 24/25, 1915, the Ottoman government began arresting a large part of the Armenian political, religious and economic leadership in the capital and throughout the provinces. The arrests incapacitated the Armenian communities and destroyed them as an active political factor, but they did not resolve the political problem: political repression did not eliminate productive Armenian communities and their claims to their own lands.

Finally, at the end of May, 1915, the CUP addressed the core of the "Armenian Question" in a comprehensive manner. A program was put in place and a special law produced a semblance of legality for the deportation of whole Armenian communities.³ The law did not specify the details of the execution of the deportations. Two confidential administrative manuals regulated the expropriation of Armenian movable and immovable properties and their use by the government. Equally important was that the manuals formed the basis for a full-scale settlement program. In September, 1915, some of the contents of these manuals became the core of a new law on so-called "abandoned property." In sum, by May, 1915, the Ottoman government had decided to replace the Armenian population with settlers whom the government deemed suitable. This settlement program demonstrates that the deportations were not simply an emergency measure but intended as a permanent solution for the land question.⁴

The deportations created a huge "surplus population" without land and income that the authorities had to deal with. The Ottoman government was practically bankrupt and needed Armenian assets to finance the war effort. Thus, it was not realistic to provide for hundreds of thousands of Armenian deportees. Moreover, supporting deportees made politically little sense as survivors could raise future claims for damages. Consequently, the elimination of deportees became a pragmatic solution for the problem. The

³ For first results see Fikret Adanir, Hilmar Kaiser, "Migration, deportation, and nation-building: the case of the Ottoman Empire", in René Leboutte, ed., *Migrations and migrants in historical perspective. Permanencies and innovations*, Bruxelles, Peter Lang Verlag, 2000, pp. 273-292; Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları iskân politikası (1913-1918)*, [in Turkish for *The Settlement policy for Muslims of the CUP (1913-1918)*], Istanbul, 2001; idem., "İttihat ve Terakki'nin etnisite araştırmaları" (in Turk., for The CUP's ethnic studies), in *Toplumsal tarih* 16, 91, 2001, pp. 43-50; Nesim Şeker, "Demographic engineering in the late Ottoman Empire and Armenians", in *Middle Eastern studies* 43, 3, 2007, pp. 461-474.

⁴ Hilmar Kaiser, "Armenian property, Ottoman law and nationality policies during the Armenian Genocide, 1915-1916", in Olaf Farschild, Manfred Kropp, Stephan Dähne, eds., *The First World War as remembered in the countries of the Eastern Mediterranean* Würzburg, Ergon Verlag, 2006, Beiruter Texte und Studien, vol. 99, xiv, pp. 49-71.

Ottoman government killed deportees mostly through massacres, starvation, exposure to contagious diseases, and death marching while a considerable number of suitable individuals were absorbed into Muslim communities.⁵ Deportations were also an efficient tool to protect the bulk of Armenian property from destruction that had occurred during earlier massacres in the 1890s and after. Armenians were to be destroyed, not their assets. Separating Armenians from their residences did not, however, secure the surrender of all their movable properties. In response, the deportations were conducted to overcome this problem. During the initial phase most deportation caravans were rendered defenseless by massacring the majority of able-bodied male adults and teenagers. Along with these slaughters, the deportees had to pay ransom at specific locations in order to be left alive. Thus, within certain intervals the government secured huge payments in cash and valuables, like stones and gold, in exchange for a limited lease of life. Those who could not pay faced death. In this way, the government secured the gradual surrender of well-hidden assets while melting down the Armenian population. Keeping Armenian deportees in disease-affected locations further accelerated the killing process without any expense.⁶

Estimates on the impact of the death marches are preliminary. The death toll for the historic Armenian districts was horrendous, while deportees from Ottoman western provinces had considerably better chances for survival. Due to railway transportation, more aid, and stronger surveillance of the routes by neutral foreigners, many deportees arrived in northern Syria where they joined the deportees from the eastern provinces on their march into the desert. Soon, a line of concentration camps extended along the Euphrates. Like the *Ras ul Ain* camp, these became the graveyard for the vast majority of the deportees. Those who did not fall victim to starvation, dehydration, diseases and smaller scale killings were murdered in a series of large-scale massacres in the summer of 1916.⁷

Aside from exterminations, securing suitable candidates for turkification

⁵ In the *Marsovan* area Armenian specialists and their families were exempted from deportation and allowed to convert to Islam in order to keep the local textile production operational. For a register of these converts dated Sept. 1, 1915, see, BOA.DH.EUM.Kalemi Umumi [KLU] 10-1.

⁶ Hilmar Kaiser, "A scene from the inferno. The Armenians of Erzerum and the Genocide, 1915-1916", in *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* [in German, for *The Armenian Genocide and the Shoah*], Hans-Lukas Kieser and Dominik Schaller, eds., Zürich, Chronos, 2002, pp. 129-186.

⁷ Raymond Kévorkian, "Le sort des déportés dans les camps de concentration de Syrie et de Mésopotamie", pp. 7-61 in *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 2 (1998); Raymond Kévorkian, "Témoignages sur les camps de concentration de Syrie et de Mésopotamie", in *ibid.*, pp. 62-215; *idem.*, "Autres témoignages sur les déportations et les camps de concentration de Syrie et de Mésopotamie (1915-1916)", in *ibid.*, pp. 219-244.

remained an important element of government policy. Very young male children were separated from their communities and brain washed. Girls and young women of childbearing age could easier be integrated into Muslim households, as they could, unlike a male, not assume a dominant position within a family. Temporary use of girls for child bearing was also acceptable as it secured their offspring for the government.⁸

There were, however, some exceptions. The Armenian communities of Smyrna, Aleppo, and Constantinople were deported only in part. The reasons behind these exceptions vary and have not been fully studied. It appears, though, that the relative size of communities outside the Armenian heartland appears to have been one factor in the government's decision making. For instance, Armenians in *Silifke* were exempted from deportation being numerically insignificant. In sum, the Ottoman policy of genocide maximized mortality among the victims while at the same time minimizing the loss of economic assets including human lives that were deemed useful.⁹

"Beirut" Armenians

The Armenians of Lebanon did not resemble other Ottoman Armenian communities. They formed part of the socially most advanced sections within Ottoman society. Some were officials working in the various branches of the Ottoman administration; others belonged to the staff of semi-official bodies that acquired functions of the state like the Ottoman Public Debt or the Tobacco *Régie*. A few had entered liberal professions like for instance the well-known photographers - Sarafian brothers. A few families had managed to establish themselves among Beirut's merchant community, who put its mark on the life of the city. Between 1876 and 1912, the Christian communities became dominant in Beirut's social fabric. The most prominent families, like the Sursocks, formed part of international trading networks with branches in Alexandria, Constantinople, Paris, Rome, and other major European cities.¹⁰ Ethnic, communal, religious, or linguistic boundaries appear to have formed no obstacle to the emergence of this new elite.

⁸ Ara Sarafian, "The absorption of Armenian women and children into Muslim households as a structural component of the Armenian Genocide", in *In God's name. Genocide and religion in the twentieth century*, Omer Bartov and Phyllis Mack, eds., New York-Oxford, Berghahn Books, 2001 viii, pp. 209-221.

⁹ Izzet to Mersina District, Constantinople, Sept. 24, 1915 EUM Spec. 6 DH.ŞFR 56-136.

¹⁰ Leila Fawaz, *Merchants and migrants in nineteenth-century Beirut*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1983, Harvard Middle Eastern Studies, 18, xiv, pp. 44, 93.

*Sectarian tensions were most visible among the poorer classes. Among the wealthy the gulf was narrower, since they were less apt to let communal affiliation stand in the way of economic cooperation and social and political action. Merchants still had more in common with one another than they had with their European counterparts. The economic changes of the period created a socioeconomic group that cut across communal lines.*¹¹

These conditions were conducive for the existence of small but socially mobile groups like the Beirut Armenians. Being numerically insignificant, their economic importance outweighed by far their numbers. For the early 20th century, existing estimates suggest that the Armenian population numbered perhaps some 1,200 – 1,300 residents. Outside urban centers visitors could hardly expect to encounter an Armenian.¹² These estimates did probably not include migrant workers, students, and businessmen who had come to town without officially registering as residents. Their presence further accentuated the profile of the community as distinctly different from the social-make up of the Armenian heartland. The Beirut Armenians were generally better educated than the majority of the Ottoman population. It appears that a visible Armenian *Lumpenproletariat* did not exist like in other Ottoman ports and cities like Constantinople or Trebizond. The small community did not attract strong chain migrations and did not create its own recognized residential quarter. The Armenians were a small stone in the mosaic of Lebanese society and did not form a political factor to reckon with.

The absence of a compact Lebanese Armenian community most likely saved it from deportation. There was no need for extra-ordinary measures beyond regular police work. The businessmen and officials of Armenian descent and their families could not offer organized resistance as they were at the mercy of the government. On the other hand, being part of the administration provided them with some protection since a replacement had first to be found and thus some remained at their post as long as it was viewed to be expedient. For instance, railway and Ottoman Bank employees could continue their work, like Armenian Tobacco *Régie* officials were allowed to retain their positions for the time being. Generally, local Armenians were left

¹¹ Ibid., p. 124.

¹² Mesrob Krikorian, *Armenians in the service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, London-Boston, Routledge & Kegan Paul, 1977 xii, pp. 92-101.

relatively unmolested.¹³

Not surprisingly, controlling the movements and numbers of individual Armenians became a critical issue for the authorities. Some central government orders concerned Armenians traveling from Beirut by sea. On June 13, 1915, the Ottoman High Command decreed that no Armenian man or woman between ages of 17 and 55 was allowed to neither enter the Ottoman Empire nor to leave it.¹⁴ Armenians, who were citizens of countries that had so far remained neutral during the war, were allowed to leave but could not return during the war like any other Armenian.¹⁵ The Ottoman Ministry of the Interior's "Directorate for the Settlement of Tribes and Immigrants" maintained branches throughout the empire and was charged with the execution of the deportation orders and other tasks connected with it.¹⁶ In Beirut, both the civilian and military authorities had to register arriving Armenians.¹⁷

The condition of those Armenians deported and arriving in Lebanon from the interior provinces was miserable. They suffered from the deprivations of the journey, de-hydration, starvation, diseases, and physical assaults. By August 15, about 3,000 Armenians were living among the antique ruins at *Baalbeck*. Many were sick and no medical assistance was available. Unburied corpses were lying around for days and weeks.¹⁸ Most of the Armenian arrivals in the region around *Rayak* were actually destined for points further south like the *Hauran* or places in Jordan like *El-Salt* and *Karak*. In *Rayak*, about 4,000 Armenians had been temporarily quarantined under horrible conditions in two camps. The mostly orphaned children, young women, and elderly people lived in tents and suffered badly from *malaria tropica* and diarrhea. About 80% of the deportees were affected from the latter disease. The authorities' goal was to keep the military supply routes free from

¹³ Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)* [in Turk., for *Armenians in Ottoman documents (1915-1920)*], Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1994 xl, p. 82 Aug. 17, 1915 EUM DH.ŞFR 55-48; Talaat to Beirut province, Constantinople, Sept. 30, 1915 EUM Gen 600 DH.ŞFR 56-242. Minister to Beirut province, Constantinople, Sept. 16, 1915 EUM Spec. 5741 DH.ŞFR 56-36. Consulate General Beirut to Embassy, Beirut, Oct. 13, 1915 enclosure in Palavicini to Burián, Constantinople, Nov. 2, 1915 HHStA PA XII 463 No. 92/P.C.

¹⁴ Talaat to Beirut province, Constantinople, June 13, 1915 EUM Gen. 183 DH.ŞFR 53-334.

¹⁵ Talaat to Beirut, Constantinople, Aug. 31, 1915 EUM Spec. 518 DH.ŞFR 55/A-15.

¹⁶ IAMM to Beirut, Constantinople, Aug. 11, 1915 DH.ŞFR 54/a-375/1.

¹⁷ Safvet (Deputy Minister) to Beirut, Constantinople, Sept. 27, 1915 No. 592 DH.ŞFR 56-187.

¹⁸ Dr. Krieger, *Zur Armenierverfolgung*, [in German for *On the Armenian persecutions*], Central Zionist Archives, Z, 3, *Zionistisches Zentralbureau Berlin 1911-1920*, No. 66 Abschriften von Dokumenten betreffend die zionistische Politik in Konstantinopel 1913-1918.

contamination. Nevertheless, despite all their sufferings and a high death toll, these deportees could consider themselves as being lucky. After all, they had been spared the death march into the Syrian desert and/or survived the massacre sites that lined other deportation routes.¹⁹ In accordance with general policies, those who survived the quarantine and avoided further deportation were distributed among exclusively Muslim villages in the *Bekaa* valley. Children were separated from their parents and put in Muslim houses, isolating them from any outside contact. Pregnant Armenian women could also hope to be spared from further deportation. However, they, too, had to be transferred to and settled in places where no other Armenians lived. Their children were to become Muslim.²⁰ The isolation of these persons was furthered by a ban on local religious authorities to communicate with districts in the interior. The Austro-Hungarian Consulate General concluded that the systematic Islamization of these persons was intended.²¹ Ottoman plans for demographic engineering are reflected in an order to Beirut authorities that had to provide a detailed map indicating the province's administrative division, its current and earlier population by nationality.²² The collection of the relevant data was apparently slow as on September 7, 1915, Talaat reminded the provincial authorities to send the material immediately.²³

By August, Beirut had a commission for so-called "Abandoned Property." Like in other parts of the country, the commission was also involved in the settlement of Turkish migrants. This showed that its functions included less the safeguard of the deportees' assets than spending the funds on government programs. The Ottoman government had two main objectives. Firstly, increasing the number of ethnic Turks in the area, and secondly turning nomadic and half-nomadic Turkish tribes into sedentary subjects who were easier to control.²⁴ In 1915, refugees from war zones had priority for receiving emptied houses out of "abandoned properties."²⁵ By March, 1916, however, Muslim refugees had to go to designated settlement areas in the provinces and districts of *Sivas*, *Diarbekir*, *Canik*, *Caesarea*, *Nigde*, *Marash*,

¹⁹ The former Armenian governor of Mount Lebanon saw in the summer of 1915, Armenian deportees at *Rayak*. Ohannès Pacha Kouyoumdjian, "Le Liban à la veille et au début de la guerre. Mémoires d'un gouverneur, 1913-1915", in *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, Paris, 2003, p. 169-170.

²⁰ Talaat to Beirut province, Constantinople, May 15, 1916 EUM Gen. 203 DH.\$FR 64-19.

²¹ Consulate General Beirut to Embassy, Beirut, Oct. 13, 1915 enclosure in Palavicini to Burián, Constantinople, Nov. 2, 1915 HHStA PA XII 463 No. 92/P.C.

²² Minister to Beirut Province, Constantinople, July 20, 1915 EUM Gen. 397 DH.\$FR 54/a-51.

²³ Talaat to Beirut province, Constantinople, Sept. 7, 1915 EUM Spec. 533 DH.\$FR 55/A-115.

²⁴ Talaat to Beirut Abandoned property commission, Constantinople, Aug. 21, 1915 IAMM Spec. 471 DH.\$FR 55-125.

²⁵ Talaat to Beirut province, Constantinople, June 19, 1916 IAMM, Statistical Dept. Gen. 6773, Special 296 DH.\$FR 65-36.

and *Urfa*. They were not allowed to go to other areas. Kurds were earmarked for the western areas, while Muslims leaving the western theatres of war had to populate Kurdish/Armenian regions. The government's order suggests, however, that Muslim refugees preferred to go to the affluent city of Beirut than to emptied Armenian settlements with often destroyed infrastructure.²⁶

By late 1915, the deportation of the Armenian heartland and western Armenian communities had been completed. The deportees were on the road for months and keeping track of them became an ever-crucial issue. The Ottoman government was in need of new data on the whereabouts of Armenians in order to implement its next steps. On January 5, 1916, Talaat requested the number of Armenians in Beirut province within two days.²⁷ The answer seemed to have been delayed as he renewed his order on January 16, 1916, demanding the data within 24 hours.²⁸ On February 3, 1916, Talaat informed the Beirut authorities that Armenians had begun traveling with locally issued permits. The minister gave strict orders that Armenians were allowed to travel or leave the locality they were in only with a permit directly issued from the Ministry of the Interior. Moreover, the order applied to Armenian converts as well, indicating the highly centralized decision-making that kept the deportation machinery in motion.²⁹ A precise count was, however, not easy to accomplish. Some Armenians and other refugees had either lost their identification papers or had bribed officials to obtain false ones. In response, all new arrivals were to be investigated and registered by the local authorities. The newly created files had to show the individual's present location, place of origin, spoken language, nationality, reasons for the deportation and settlement. Clearly, the central authorities were not only interested in the true identity of the Armenian but also tried to find out how the person managed to reach Beirut and which official might be implicated.³⁰ After all, most of the data were of no immediate relevance for the local authorities as following the registration, deportations of Armenians into the desert started. The deportations were, however, ill prepared, as the number of gendarmes escorting the caravans was often insufficient and obstacles were created. Again, the central government intervened and Talaat ordered the dispatch of sufficient gendarmes for the task.³¹

²⁶ Talaat to Beirut province, Constantinople, Mar. 11, 1916 IAMM Spec. 1032 DH.ŞFR 61-267.

²⁷ Minister to Beirut province, Constantinople, Jan. 5, 1916 EUM Gen. 1 DH.ŞFR 59-217.

²⁸ Talaat to Beirut province, Constantinople, Jan. 16, 1916 EUM DH.ŞFR 60-32.

²⁹ Talaat to Beirut province, Constantinople, Feb. 3, 1916, EUM Gen. 920 DH.ŞFR 60-216.

³⁰ Talaat to Beirut province, Constantinople, June 26, 1916, IAMM Statistical Dept. Gen. 696, Spec. 308 DH.ŞFR 65-93.

³¹ Talaat to Beirut province, Constantinople, July 12, 1916 IAMM Statistical 335 DH.ŞFR 65-194.

Following the major massacres in *Deir Zor* from July to September, 1916, the Ottoman authorities started a general count of those Armenians that were still alive. Outside some cities and some railway construction camps, no major concentration of Armenians did exist any longer. On September 23, 1916, Talaat ordered once more the Beirut authorities to provide detailed new statistics. It should show the number of Armenians, indicating whether they were long-time residents or new arrivals; if they had been left behind because they were *a)* Catholic or Protestant; *b)* belonged to soldiers' families; *c)* had converted to Islam; or *d)* remained behind by special order.³² Now, the remnants of the Armenian community were to be investigated. Evidently, the government was concerned about the full success of its deportation program. Thus, the cumulative effects of various exemptions from deportation had to be studied and evaluated. But again the local authorities were slow in responding and Talaat had to once again send a stern reminder on October 29, 1916.³³ A month later, Talaat inquired about the number and gender of orphans and the number of widows who arrived to Beirut.³⁴

Despite all prohibitions, Armenians continued to travel clandestinely or with permits and official control remained difficult to maintain. Repeatedly, Talaat demanded a count of all Armenians, whether they were established locals or had arrived from other places.³⁵ On May 16, 1917, Talaat reminded the Beirut authorities that neither converted nor non-converted Armenians were permitted traveling to Constantinople or must they leave their places of residence as it had happened before.³⁶ The next day, the Interior Ministry again urged for precise registration.³⁷ Armenians had to re-register and their identity cards being marked identifying them as Armenians even if they had converted.³⁸ Furthermore, Talaat demanded information on the reasons for not deporting Armenians.³⁹ Precise data on Greek and Armenian orphans in Beirut province as well as on the number of male and female Muslims and

³² Talaat to Beirut province, Constantinople, Sept. 23, 1916 EUM Gen. 52520 DH.\$FR 68-112.

³³ Talaat to Beirut province, Constantinople, Oct. 29, 1916 EUM Gen. 53999 Gen.559 DH.\$FR 69-120.

³⁴ Talaat to Beirut province, Constantinople, Nov. 29, 1916 IAMM Gen. 11002 Spec. 634 DH.\$FR 70-128.

³⁵ Talaat to Beirut province, Constantinople, Feb. 11, 1917 EUM 2. Dept. Spec. 755 DH.\$FR 72-210; Talaat to Beirut province, Constantinople, Feb. 18, 1917, EUM Gen. 4041 Spec. 760 DH.\$FR 73-29.

³⁶ Talaat to Beirut province, Constantinople, May 16, 1917 EUM Spec. 167 DH.\$FR 76-151.

³⁷ Adbülhâdi to Beirut province, Mount Lebanon district, Constantinople, May 30, 1917 Gen. 203 DH.\$FR 76-243/79.

³⁸ Ministry of Interior to Beirut province, Constantinople, May 22, 1917 Sifre Kalemi Gen. 186 DH.\$FR 76-238.

³⁹ Talaat to Beirut province, Constantinople, June 20, 1917 EUM, Kalem-i Mahsus Spec. 248 DH.\$FR 77-170.

non-Muslims were requested. Especially, how many persons had been settled or were to be settled.⁴⁰ These repeated counts cannot be explained with military necessity, the official justification for the deportations. On the contrary, they demonstrate that military necessity was minor consideration, if at all, but that demographic engineering and total surveillance was an imperative. Those Armenians that were deemed acceptable within the parameters of the government's assimilation program could obtain some support from the authorities.⁴¹ But, still, they remained a concern for the authorities well into late 1917, and until the Ottoman defeat. In 1918, Talaat again requested the precise number of converted Armenians, the date of conversion, their social relations, and their present work environment. In other words, although the Ottoman authorities employed Islamist rhetoric, it nevertheless followed a nationalist Turkish strategy. Ethnicity was the critical identifier and not religion.⁴²

The Ottoman authorities were not the only ones interested in detailed information on local Armenians. An international relief effort also tried to keep track of survivors since it was crucial for the efficient allocation of aid. Early in 1917, the German Consulate General in Beirut knew of 40 families in the city and about 200 families in *Saida* and *Zur*. The local authorities supported these families with food and work as they had converted to Islam. Non-converted families survived mostly clandestinely in the area. Of these, 17 families were in Beirut. A third was well off; another third had work, while the remainder was in need. 50 families survived in *Zahle* and *Dur e-Schuer*; half of them or about 100 persons were in dire need. The men could work and move about freely. About 500 £Tq. per month were needed to maintain them. Sarkis Kassabian, owner of the Yusufian & Kassabian Company from *Mersina* was willing to help with the distribution of relief.⁴³

Djemal and the Fourth Army

In March, 1915, at the start of the deportations from the Armenian town of *Zeitun*, that is before the beginning of the general deportations Djemal

⁴⁰ Talaat to Beirut province, Constantinople, July 24, 1917 AMMU Statistic Dept. Gen. 18853 Spec. 309 DH.ŞFR 78-204.

⁴¹ Abdülhâlik to Beirut province, Constantinople, June 20, 1917 AMMU Corr. Dept. Gen. 17056 Spec. 249. DH.ŞFR 77-168; Abdülhâlik to Beirut province, Constantinople, Nov. 11, 1917 IAMM 484 DH.ŞFR 86-45.

⁴² Talaat to Beirut province, Constantinople, Apr. 3, 1918 EUM. Gen 1024 2nd Dept. Kalemi Mahsus DH.ŞFR 86-45.

⁴³ Waldburg to Bethmann Hollweg, Pera, Apr. 7, 1917 A 11997 AA-PA Türkei 183/47 No. 237.

issued strict orders for the protection of the deportees.⁴⁴ During the following months, the commander intervened several times in favor of deportees. A member of his staff, Ali Fuat [Erden], claimed this policy was Djemal's own initiative. The general was unwilling to allow the deportees being massacred within his area of command. Instead they were to be sent and settled in habitable locations.⁴⁵

In December, 1915, during discussions with German ambassador Paul von Metternich, Djemal indicated that he was uncomfortable with the central government's policy but carefully emphasized that the deportations were nevertheless justified.⁴⁶ In March, 1916, he confided to the German consul in Damascus that he would facilitate relief efforts on behalf of Armenians by accepting relief funds for distribution through his own administration; this would effectively by-pass strict orders from Constantinople to prevent the distribution of relief. The matter was, however, dropped.⁴⁷

Djemal's own policy faced some stern opposition from officials of the central government active within his own sphere of influence. This opposition was rather effective as Hussein Kiazim Bey, an officer entrusted with Armenian matters, intended to resign seeing that his work had been regularly undone. He gave a frank account to the German consul in Damascus, a rather unusual step for an Ottoman officer.⁴⁸ The officials obstructing the relief work were local staff of the Ministry of the Interior's Directorate for the settlement of tribes and immigrants (*İşkân-ı Aşâyir ve Muhâcirin Müdüriyeti or IAMM*). Moreover, all of these men were trusted party members of the CUP. The policy of these officials was that all Armenians had to die of

⁴⁴ Wangenheim to AA, Pera, Apr. 1, 1915 A 11644 AA-PA Der Weltkrieg Bd.105 telegram No.791. Rössler to Wangenheim, Aleppo, Apr. 12, 1915 A 14801 AA-PA Türkiye 183/36 K. No. 39, J. No. 764. Ali Fuat Erden, *Birinci dünya harbinde Suriye hâtıraları* (in Turk., for *Syrian memoirs from World War I*), vol. 1, Istanbul, Halk Matbaası, 1954, pp. 120-121.

⁴⁵ Erden, *ibid.*, pp. 120-121. Djemal Pasha repeatedly had Muslim offenders hanged instantly for offenses committed against Armenians. *Ibid.*, pp. 125, 216-218; Metternich to AA, Pera, Nov. 19, 1915 A 33574 AA-PA Türkiye 183/40 telegram No.2379; Metternich to Bethmann Hollweg, Pera, Dec. 7, 1915 A 36184 AA-PA Türkiye 183/40 No 711.

⁴⁶ Metternich to Bethmann Hollweg, Pera, Dec. 7, 1915 A 36184 AA-PA Türkiye 183/40 No. 711; Metternich to Bethmann Hollweg, Pera, Dec. 9, 1915, A 36483 *ibid.* No. 714.

⁴⁷ Metternich to Rössler, Pera, Mar. 28, 1916 J. No. 1056 AA-PA Konstantinopel 172 telegram No. 52. Metternich to Bethmann Hollweg, Pera, Mar. 29, 1916 A 8702 AA-PA Türkiye 183/42 No.139.

⁴⁸ Loytved to Metternich, Damascus, May 30, 1916, copy enclosure in Metternich to Bethmann Hollweg, Therapia, June 19, 1916 A 16612 AA-PA Türkiye 183/43 No. 311. Hussein Kiazim had been one of the founders of the CUP daily *Tanin*. Halidé Edib [Adivar], *Memoirs of Halidé Edib*, New York- London, The Century Company, 1926, p. 400.

starvation or disease as long as they refused to become Muslim.⁴⁹ High-level party members also voiced this position. Behaeddin Shakir was a member of the CUP's central committee and a leader of the so-called "Special Organization". In this latter capacity he was charged with organizing massacres of Armenians.⁵⁰ On learning that Djemal's policies did not conform to his own work, Shakir made telegraphic representations with Djemal concerning the general's settlement policy. In response Djemal simply stated that this was nothing of Shakir's business.⁵¹ Djemal, nevertheless, issued repeated orders for the protection of Armenians and continued the settlement program.⁵²

Djemal's determination became publicly visible when he called on Hasan Amdja,⁵³ an officer with tense political relations to the CUP, to take over from Hussein Kiazim's work after the latter's resignation. Hasan Amdja arrived in September, 1916, at his new post and noted with surprise that Djemal Pasha was willing to confront these central government officials and CUP members head on. The newly appointed governor of Syria, Hasan Tahsin Bey, a member of the "Special Organization", formerly governor of *Erzerum* and implicated in the Armenian Genocide, continued the central government's policy and tried to neutralize Hasan Amdja.⁵⁴ The basis for Tahsin's maneuvers was that he was in charge of the civil administration while Hasan Amdja was military personnel and acted on military orders without full control of the civilian apparatus. In other words, Djemal Pasha was interfering in the civilian administration's operations and imposing his own relief effort countermanding the established policy. Djemal Pasha understood this opposition as a challenge to his supreme authority and issued

⁴⁹ Hassan Amdja, "Les dessous des déportations. Souvenir du Circassien Hassan bey", in *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, 2, 1998, p. 229. The article is the reproduction of a French translation published by the Constantinople daily *Renaissance* in July 1919. The Ottoman original appeared in June, 1919, in the daily *Alemdar*. See also: Raymond H. Kévorkian, "Ahmed Djemal pacha et le sort des déportés arméniens de Syrie-Palestine", in Kieser, Hans-Lukas / Dominik J. Schaller, eds., *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürich, Chronos, 2002, p. 201, "...soigneusement décrite par Hassan Amdja, confirme que Djemal pacha était décidé à mener à bien son projet de réinstallation de ces Arméniens au Liban et en Palestine."

⁵⁰ On Behaeddin Shakir see Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir. İttihat ve Terakki'den mahsusa'ya bir Türk Jakobeni* (in Turk., for *Dr. Behaeddin Shakir – A Turkish Jacobin from the CUP to the Special Organization*), Istanbul, Kaynak Yayınları, 2004. This study has, however, little information on the Armenian Genocide and offers an apologetic point of view.

⁵¹ Erden, *ibid.*, pp. 121-122.

⁵² Erden, *ibid.*, pp. 121, 123. Falih Rıfkı [Atay], *Zeytindâğı* (in Turk., for *Mount Olive*), Istanbul, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1932, p. 64.

⁵³ See Hasan Amdja's picture in the Appendix p. 82.

⁵⁴ On Tahsin bey's activities in *Erzerum*, see: Hilmar Kaiser, *ibid.*, 2002, pp. 129-186.

an order on October 20, 1916. By this order, Armenian craftsmen were allowed to settle in larger Syrian and Lebanese centers. Hasan Amdja's authority over the civilian branch of government and his right of inspection were confirmed. Azmi Bey, the governor of Beirut opposed, however, the dispatch of deportees to Lebanon on grounds of insufficient means of subsistence in his province. His stalling policy won him time until the Ministry of the Interior issued strict orders that the military authorities must not interfere in the settlement of deportees, thus countermanding Djemal's policy.⁵⁵

Nevertheless, the policy of distributing Armenians in Muslim villages remained the policy in the region under Djemal Pasha's control.⁵⁶ It seems that Djemal gave orders to register Armenian deportees as Muslim without the knowledge of the former.⁵⁷ In his memoirs, Djemal stated that he had settled up to 150,000 Armenians in Syria instead of sending them into the desert.⁵⁸ Dr. Nazım, another "Special Organization" leader and key CUP member, gave a slightly higher figure when he criticized Djemal's adjutant

⁵⁵ Erden, *ibid.*, pp. 234-237. See also, [Adivar], *Memoirs*, p. 400. This interpretation differs from Raymond Kévorkian's views who asserts that: "*Mais rien n'indique que Cemal était opposé à la politique d'homogénéisation ethnique mise en oeuvre par son parti, incluant la liquidation des populations arméniennes. Son opposition semble plutôt relever d'une certaine rationalité militaire, consistant à profiter de la force de travail des déportés arméniens avant de songer à les liquider.*" *Idem, Le génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jacob, 2006, p. 840. Moreover, Kévorkian believes that Tahsin and Djemal were operating with identical objectives, *ibid.*, p. 833.

⁵⁶ Falih Rıfki Atay, "Pazar konuşması" (in Turk., for "Sunday talk") in *Dünya gazetesi*, Dec. 12, 1967, p. 2.

⁵⁷ "An Adana Bible woman exiled to the Damascus region was much troubled to find that in the Govt. register there she and her husband had been given Turkish names and were recorded as Moslems. On their protesting to the Government, she was told this was something for which she had no concern, that it was purely a matter of Govt. policy. Later they understood it was done by Jamal Pasha's order for their protection. I wish give credit where it is due." Elizabeth Webb, *The Exiling of the Armenians. Adana District*, enclosure to Elizabeth Webb to Barton, Oberlin, OH, Nov. 14, 1917 Harvard University, Houghton Library, Cambridge, MA, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Western Turkey Mission 1910-1919, N-W. Webb later asked James Barton, the secretary of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and a key organizer and administrator of Near East Relief, to delete this part from her account arguing that "... I do not feel sure as to how general it was. Then Jemal Pasha is such a mixture of bad and good that one cannot tell at all what his motives may have been." Elizabeth Webb to Barton, Oberlin, Oh. Nov. 14, 1917, *ibid.*

⁵⁸ Cemal Paşa, *Hatıraları* (in Turk., for *Memoirs*), ed. by Behçet Cemal, Istanbul, Selek Yayınları, 1959, pp. 360-362.

Ali Fuat [Erden] for settling 200,000 Armenians.⁵⁹ Hasan Amdja estimated that about 200-250,000 Armenians arrived within his army's area. Evidently, he did not include in his estimate those deportees that were sent eastwards into the Syrian Desert.⁶⁰

Aintoura

The Ottoman orphanage at *Aintoura** was an Ottoman response to western and Armenian relief efforts that had focused on Armenian orphans in Aleppo and other Syrian towns. Beatrice Rohner, a Swiss member of a German Christian aid organization stood at the center of this work, depending mainly on donations from the U.S. and Europe. When she came to Aleppo in December, 1915, her original plan had been to work among the Armenian deportees in the lower Euphrates region. Djemal Pasha, however, prevented her from doing so and instead offered her to organize at Ottoman government expense the care for Armenian orphans in Aleppo, first with a house of 300 children. From the start the governor of Aleppo, Mustafa Abdulhalik [Renda], an infamous official and strongly implicated in mass murder, opposed her work and used various means of obstruction to frustrate her efforts. Nevertheless, Rohner succeeded in extending her work and keeping the growing orphanages operational even after the government stopped its material support. By December, 1916, Rohner cared for about 1,000 children.⁶¹ She had the children, however, only temporary in her care. Within weeks after Rohner had started her work, the Ottoman government began

⁵⁹ Erden, *ibid.*, p. 124. On Nazim see Ahmet Eyicil, *İttihat ve Terakki liderlerinden doktor Nazım Bey 1872-1926* (in Turk., for *Doctor Nazim Bey 1872-1926 – one of the CUP leaders*), Ankara, Gün Yayıncılık, 2004. This study is particularly weak on Nazim's role during the Armenian Genocide.

⁶⁰ Hasan Amca, "Meşrutiyet devrinin 'Çerkez Hasan'ı hayatını anlatıyor" (in Turk., for "Circassian Hassan narrates his life during the constitutional period") in: *Akşam gazetesi*, Jan. 26, 1955, p. 3. Hasan Amdja's dedicated service was also noted by Mustafa Kemal Pasha [later Atatürk], who commended him on his work while strongly denouncing perpetrators. Atay, *ibid.* In 1919, he strongly denounced the CUP's extermination policy; Atay, "Süleyman Nazif Beyefendi'ye: peki! yüz binlerce Ermeni'yi kim öldürdü?" (in Turk., for "To Suleiman Nazif Beyefendi: very well! who killed the hundreds of thousands of Armenians?") in *Alemdar*, April 5, 1919, no. 104-1414.

* *Editor's Note*: see pictures in the Appendix, pp. 79-81.

⁶¹ For Rohner's own re-collections see Beatrice Rohner, "Unter heimatlosen Armeniern in Aleppo" [in German for "Among the homeless Armenians in Aleppo"] in *Evangelisches missionsmagazin*, Basel 63, 1920, pp. 338-344, and "Pfade in grossen wassern" [in German for "Paths in great water"] in *Sonnenaufgang*, Frankfurt a. M. 36, 1933-1934, pp. 14-15, 21, 30-31, 38-39, 45-46, 54-55. For more details see Hilmar Kaiser, *At the crossroads of Der Zor. Death, survival, and humanitarian resistance in Aleppo, 1914-1917*, in collaboration with Luther and Nancy Eskijian, Princeton, NJ, Gomidas Institute, 2001, xvi.

planning the transfer of Armenian orphans to other localities. Talaat advised the Aleppo authorities that no children should be sent to Constantinople, instead the town of *Sivas* was deemed suitable. The *Sivas* authorities were told that 500 orphans had been assembled in Aleppo while upkeep would be financed by the Ministry's refugee budget. The expedition of the children was however, delayed, as the promised funds did not arrive in Aleppo in time.⁶² Although Rohner could count on the support of the German Embassy in Constantinople, the authorities terminated her efforts when they deported all children under her care on March, 13, 1917.⁶³ The partial transfer of Armenian children had already started earlier, gained pace in July, 1916, when the Ottoman authorities began closing orphanages run with western relief funds. The children were sent to Ottoman government institutions. Prominent among those was *Aintoura*.⁶⁴

It appears that the children from an orphanage in the Syrian town *Hama* were first to be sent to Lebanon.⁶⁵ From Rohner's Aleppo orphanage 70 children were sent to Lebanon. Most of the other children had escaped or were too sick to be transported. As the government demanded the delivery of 400 more children, it took children from other orphanages and also from the street. In the end Rohner dressed 400 children with relief money and made them ready for transport. When Rohner asked why the authorities took her orphans first, Abdulhalik answered that her children were the best fed and most cleanly dressed. If the children were in a bad condition the authorities would have to explain what happened with the funds for their upkeep.⁶⁶ German Consul Rössler summed up that the government's intention was to Islamize the children.⁶⁷

⁶² Talaat to Sivas province, Constantinople, Feb. 22, 1916 IAMM 159 DH.ŞFR 61-79; Abdulhalik Bey to the Ministry of the Interior, Aleppo, Apr. 2, 1916 DH.EUM 2 ŞB 19-43; Talaat to Sivas province, Constantinople, Apr. 15, 1916 IAMM No. 154 DH.ŞFR 61-20.

⁶³ Rohner, Aleppo. Rohner could leave the Ottoman Empire only after a thorough inquiry on the part of the Ministry of the Interior. Deputy Minister to Aleppo province, Constantinople, Nov. 11, 1917 EUM Spec. 17 DH.ŞFR 80-121. Deputy Minister to Marash district, Constantinople, Oct. 11, 1917 EUM 5. Dep. DH.ŞFR 80-123. On German embassy support for Rohner see Ministry of the Interior to Aleppo province, Constantinople, May 6, 1916 DH.EUM 2 ŞB 21-8. See also Deputy Foreign Minister to Ministry of the Interior, Constantinople, May 3, 1916 Political Dept. 81703/326 DH.EUM 2 ŞB 20-58 (1).

⁶⁴ Already in 1920, Aram Andonian stressed the importance of *Aintoura* as part of an empire-wide turkification program. Aram Andonian, *Documents officiels concernant les massacres arméniens*, Paris, Imprimerie Turabian, 1920, pp. 127-128.

⁶⁵ Rohner to Peet, Aleppo, Aug. 4, 1916 copy ABCFM, New York.

⁶⁶ Rössler to Bethmann Hollweg, Aleppo, Feb. 14, 1917 A 8613 AA-PA Türkei 183/46 K. No. 21 No. 299.

⁶⁷ Rössler to Embassy, Aleppo, Mar. 4, 1917 J. No. zu 390 Sekr. AA-PA Konsulat Aleppo Telegram No. 19.

The history of *Aintoura* orphanage is closely linked with the name of the prominent Turkish writer Halidé Edib [Adivar]. Although being a leading proponent of Turkish nationalism, Halidé Edib nevertheless opposed the government's extermination policy. In her memoirs she claimed credit for a successful effort by the Turkish Hearths, a Turkish nationalist organization, to save Gomidas Vartabed, an Armenian deportee who was arrested on April 24, 1915.⁶⁸ When she gave a talk at the Turkish Hearths in Constantinople in 1916, opposing the killing of Armenians, she clashed with Ziya Gökalp, the Kurdish ideologue of Pan-Turkism. He was a member of the CUP's central committee and responsible for the mass murder. Not surprisingly, Halidé Edib's relations with the CUP central committee grew worse and she was strongly denounced by party members.⁶⁹ Despite their strong disagreements, Halidé Edib found it advisable to later emphasize her friendship with the late Gökalp. After all by 1916, he had become a dominant ideological reference for Turkish nationalism. "He very often came to visit me in my house in Fazlı Pasha, and we enjoyed an intellectual friendship until 1915, after which differences in educational as well as in political principles drew us apart."⁷⁰ The encounter must have been intense, as she claimed that some CUP circles tried to have her punished for bringing up the Armenian deportations. Talaat, however, interfered and stopped the effort.⁷¹ Ziya Gökalp remained not the only CUP leader, Edib clashed with. During one of her trips to Lebanon, she met Behaeddin Shakir at the train station in *Adana*. Complaining to her host, Falih Rıfkı [Atay], she denounced Behaeddin Shakir as what he was, a killer. The latter, for his part, warned Falih Rıfkı about Edib's personality.⁷²

Describing her first visit to *Aintoura* in the company of Djemal Pasha and other Turkish intellectuals like Hamdullah Suphi, Halidé Edib used her words very cautiously. Being aware of accusations against her, she claimed that the children in the orphanage there had already been given Turkish names. She claimed that Djemal had supposedly told her that the Armenian orphanages were full and no further funds for new orphanages were available. Out of mercy, the general had accepted Armenian children into the *Aintoura* orphanage, which had originally been established for Kurds and Turks only. Moreover, Djemal supposedly was not only

⁶⁸ [Adivar], *ibid.*, 1926, p. 374.

⁶⁹ [Atay], *ibid.*, 1932, p. 60. See also Yahya Kemal [Beyatlı], *Siyasi ve edebi portreler* [in Turk., for *Political and literary portraits*], Istanbul, Yahya Kemal Enstitüsü, 1968, pp. 35-37.

⁷⁰ [Adivar], *ibid.*, 1926, p. 317.

⁷¹ *Ibid.*, pp. 387-388. An undated letter from the BOA confirms that Adivar had at least at some point good relations with Talaat. Halidé Edib to Talaat, n. p., n.d., DH.KMS 65-46.

⁷² [Atay], *ibid.*, 1932, p. 61; and Konuşması, p. 2.

comfortable that these Armenian children would return to their community later on, but even hoped that no child would forget its own nationality. Edib did not immediately take over *Aintoura* and returned to Constantinople in September, 1916. Two months later, Djemal urged her to take over the schools he had established in Syria and run *Aintoura* where now 800 children were concentrated. This number rose to 1,200 by September, 1917.⁷³ Edib accepted and asked Yahya Kemal [Beyatlı] to join her team, but he declined the invitation.⁷⁴ Edib's claims are to some extent supported by the American Board missionary Harriet Fisher. In May, 1917, Fisher had taught for one month at one of Halidé Edib's schools in Beirut. She noted how the Turkish nationalist writer strongly condemned the extermination of the Armenians. With her frank statements she not only tried to distance herself from her comrades but also demonstrated that she was fully aware of her elite status. She explained that her faction within CUP had not been in favor of the killings but did not carry the day. *Aintoura* had at that time about 1,000 children, mostly Armenians. Fisher quoted Halidé Edib "their names are changed (to Moslem names) but they are children; they don't know what religion means. Now, they must be fed and clothed and kept safe." The words echoed what Djemal had supposedly said, but they did not convince Fisher, who wondered what would come after the war. Moreover, Fisher knew that many of the children had been taken from Beatrice Rohner's orphanage.⁷⁵ Such doubts were fully justified. Falih Rıfkı emphasized that both Djemal and Edib pursued a conscious Islamization or Turkification policy as opposed the killing campaign associated with people like Behaeddin Shakir.⁷⁶

Halidé Edib's self-portrait as a concerned humanist does not account for the direct involvement of the Ottoman central authorities. Her husband, Adnan Bey, a member of government, supervised her travel arrangements.⁷⁷ The central authorities provided financing with funds coming from the same budget that financed the turkification program: the funds of the IAMM. The Ministry of Interior assured both the Syrian provincial authorities and Djemal

⁷³ [Adivar], *ibid.*, 1926, pp. 428-431, 452. The network included a boarding school, a teachers college, and a primary in Beirut as well as other primary schools in Damascus and Mount Lebanon. Erden, *Suriye Hâtıraları*, p. 272.

⁷⁴ [Beyatlı], *ibid.*, p. 37.

⁷⁵ Statement of Harriet J. Fischer in James Barton (compiler) *Turkish atrocities. Statements of American Missionaries on the destruction of Christian communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, Ann Arbor, MI, Gomidas Institute, 1998, pp. 164-165 xiv.

⁷⁶ [Atay], *ibid.*, 1932, p. 64.

⁷⁷ Adnan to Halidé Edib, Constantinople, Jan. 10, 1918 DH.ŞFR 83-77; Adnan Bey to Ismail Hack, Constantinople, Feb. 25, 1918 DH.ŞFR 84-156; Adnan Bey to Cemal Bey (Health Director), Constantinople, Mar. 11, 1918 DH.ŞFR 85-86.

on the funding and emphasized the special status of *Aintoura*.⁷⁸ In refusing financing from the budget of the Fourth Army, Talaat also limited Djemal's influence over the institution to some extent and assured uniformity within the turkification program.⁷⁹ Thus, postwar claims by Djemal that he maintained *Aintoura* out of his military funds need some qualification.⁸⁰ The provisioning of the orphanage appears to have been complicated. Provincial authorities had removed equipment and other materials that needed to be returned.⁸¹ Supplying the orphanage remained, however, always a problem that attracted the special care of the central authorities. Adnan Bey and Halidé Edib intervened repeatedly from Constantinople with the provincial authorities, requesting their attention to matters concerning *Aintoura*.⁸²

On one occasion, in March, 1917, Halidé Edib congratulated Djavid Bey for becoming again Minister of Finance. She used the opportunity to give Djavid an impression about the situation of Armenians in Syria. The region had become the only place where Armenians were allowed to survive and thus many were living in utmost poverty. In one of her schools, she had accepted deportees into an adjunct building. The people had survived in the desert living on plants until Djemal brought them in. While the Municipality gave them a meager allowance, Halidé Edib's teachers had opened classes for the children. She singled out the cases of a twelve-year-old girl who had seen her parents starving to death and that of a man who had lost his speech-seeing his son murdered by his side. Such cases numbered by the hundreds and thousands. Halidé Edib reported how her orphanages were filled with traumatized children while on her travels in the region she saw endless misery. Posing a rhetoric question, she expressed her hope that the new

⁷⁸ Talaat to Suriye province, Constantinople, Feb. 12, 1917 IAMM Corres Dept. 13196 DH.ŞFR 72-215; Deputy Minister to Fourth Army Command, Constantinople, Apr. 30, 1917 IAMM Gen. 15509 Spec. 38 DH.ŞFR 75-271.

⁷⁹ Talaat to Fourth Army Command, Constantinople, May 9, 1917 AMMU Gen. 15759 Spec. 41 DH.ŞFR 76-69.

⁸⁰ Ahmed Djemal Pasha to Hörth, n. p., n. d., AA-PA Nachlaß Göppert VI, 5. In a 1917 report on the Fourth Army's achievements, the army claimed that Halidé Edib worked in coordination with the army, while the financing came from the provinces. *The political and administrative accomplishments of the 4th Army from its foundation to September 27, 1917* in, *Türkiye Cumhuriyeti, genelkurmay başkanlığı, Armenian Activities* in the Archive Documents 1914-1918, vol. 7, pp. 330-331, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007 xi.

⁸¹ Talaat to Lebanon district, Constantinople, July 9, 1917 İdare-i Umur-ı Dahiliye Müdiriyyeti Gen. 11114 Spec. 17 DH.ŞFR 78-70.

⁸² Adnan to Ismail Hakki Effendi (Lebanon governor), Constantinople, Mar. 3, 1918 Sihhiye Umumiye Dept. DH.ŞFR 85-267; Halidé Edib to Ismail Hakki (Beirut governor), Constantinople, Aug. 1, 1918 DH.ŞFR 90-2; Adnan Bey (Minister of Sanitation) to Ismail Hakki (Beirut governor), Constantinople, Aug. 6, 1918 DH.ŞFR 90-55.

cabinet would end the cruelties and killings and respect the human rights of Armenians. Halidé Edib did not forget to add that she needed more supplies for her schools, adding that her correspondence was censored.⁸³ Her representations with Djavid Bey had some impact as he passed the letter on to Talaat, indicating that Djavid might have shared her opposition to the government's anti-Armenian policy at least in part.

The turkification program ended with the Ottoman defeat. On December 1, 1918, a former American Board missionary, Bertha Morley, took over *Aintoura* as part of a Red Cross assignment.⁸⁴ Morley and her team had followed the British advance north through Palestine before she took over *Aintoura*. A week later, on December 7, 1918, she described her observations upon her arrival at the orphanage:

...about 650 children, of whom 150 are Kurds and the remainder Armenians. They have been here for three years. Many of the Armenians were first gathered by missionaries and native pastors in various places, then were taken away by the Turks, brought together here, given Turkish names, and were being made into Moslems as rapidly as possible, - punished severely for, speaking in the Armenian language.

Later, the situation improved through Halidé Edib's work but deteriorated again in the final phase of Ottoman rule. Before the arrival of the allies, children had received no food for three days.

They are the most pathetic little creatures I ever saw, - some of them just skin and bones. (...) Most of the children are without stockings and shoes, warm clothing, combs, brushes, spoons are not even provided in the dining room, nor is there a cup, nor towel for the whole lot. In the bath and hospital there are half a dozen or so towels, I am told. (...) We can't get eggs and only a little milk; no wonder our hospital is full, about 100 in it alone,

⁸³ Halidé Edib to Djavid Bey, Beirut, March 14, 1917, in, Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın evrak-i metrukəsi. Sadrazam Talât Paşa'nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususî yazışmalar*, İstanbul, Ernest Yayınları, 2008, pp. 149-151.

⁸⁴ Harriet Morley, *Not by bread alone. The life of Bertha B. Morley written for her foster family*, n. p., College Press, 1967, pp. 21-25.

*and that it doesn't get empty.*⁸⁵

It appeared that "the children had been obliged to speak Turkish, under pain of *bastinado* if they spoke Armenian." Evidently, the children had not been as happy as Edib tried to portray their situation. Morley described the facilities with some detail: the orphanage had a bathhouse, hospital rooms, and a pharmacy. The children had been organized into four groups all under a *bash-chavush* (overseer). While children suffered under famine conditions, they still fared better than the average Lebanese village population. The claim that all of Rohner's orphans survived the war appears, nevertheless, doubtful given the number of losses at *Aintoura*.⁸⁶

Aintoura became a show place for the Red Cross and well known as many groups visited it. As children were returned to their communities their number declined to 600 at the time the orphanage closed in June, 1919. By that time the search of Armenian children had become part of a concerted effort. The occupying Entente forces and western relief organizations started locating Armenian children in government orphanages and private houses. Soon they had collected 1,620 in a village near Beirut.⁸⁷ Armenian families and orphans remembered Halidé Edib's role with contempt, denouncing her claims to a western liberal educational tradition. Instead, they point to her Turkist beliefs and her CUP allegiances. She did not act to save the Armenian community but to destroy it by means more suitable for the purposes of her own political goals.⁸⁸

In certain respect, *Aintoura* was an unusual location for such a center. While it fulfilled a principal pre-condition for being selected - the absence of other Armenians - it nevertheless was exceptional in that it was located in an Arabic speaking region, and not a non-Turkish speaking one. A lack of suitable buildings in other areas cannot be a reason for this choice as the Ottoman authorities took over foreign institutions everywhere in the empire.

⁸⁵ Extracts from a letter from Miss Bertha Morley, Antura Orphanage, Dec. 7, 1918 enclosure in Mary Webb to Case, Hartford, Conn., Jan. 29, 1919 ABCFM, Central Turkey Mission, 1910-1919, Letters N – W. Harriet Morley gives slightly lower numbers: out of 630 children, 460 were Armenians and the others Kurdish. Morley, *ibid.* Barton gives the same total as Bertha Morley, "...in 1918, Near East Relief took over Antoura, where the 650 children remain of the 2,000 whom the Turks tried to turkify". James L. Barton, *Story of Near East Relief (1915-1930). An interpretation*, New York, Macmillan, 1930, p. 75 xii.

⁸⁶ Harriet Morley, *ibid.*; Karl Meyer, *Armenien und die Schweiz. Geschichte der schweizerischen Armenierhilfe. Dienst an einem christlichen volk*, [in German for Armenia and Switzerland. The history of Swiss aid to the Armenians. Service to a Christian people], p. 110, Bern, Blaukreuz-Verlag, 1974; Rohner, "Pfade", p. 14.

⁸⁷ United Nations Library, Geneva, League of Nations Archives, R 638.

⁸⁸ Stepan Dardooni, "Seminarian, deportee, and legionnaire" p. 210, in Paren Kazanjian, *The Cilician Armenian ordeal*, Boston, MA, Hye Intentions Inc., 1989.

More importantly, the case of *Aintoura* has to be seen in view of local conditions existing at the time. Mount Lebanon suffered a killing famine. The region did not receive sufficient grain shipments and soon the poorest classes were hit. The Ottoman government established a monopoly for grain trade from which only some prominent local merchants and the governor of Mount Lebanon profited. The monopoly bought grain at low prices in Syria. Enjoying transport privileges on the railway lines the supplies were easily and cheaply transferred to Lebanon. Here the grain was sold at high price with Ali Münif Bey, the governor since August, 1915, and his two principal associates, Ibrahim Sursock and Nedjib Asfar, realizing spectacular profits. Münif Bey alone made allegedly 20-30,000 £Tq. He spent a considerable part of his time in Beirut, gambling and enjoying the company of known female socialites. His organizing lavish festivities for Djemal Pasha during the latter's visits demonstrated his indifference.⁸⁹ By early 1917, according to conservative estimates, Lebanon had lost at least 25% of its population due to death or emigration. One German physician estimated the number of dead with at least 150,000. Whole villages were empty, not even a dog alive. The population of the Mountain had shrunk by 50%.⁹⁰

In other words while being unable or probably unwilling to supply the population with sufficient grain the Ottoman government established in killing famine circumstances, an orphanage. Without need it increased the population to be supported by well over 1,000 persons.⁹¹ Thus, the turkification program and the establishment of Turkish language facilities within the region of Mount Lebanon were more important than the survival of the local Arab speaking population.

The small number of Armenian refugees in the area of Lebanon attests to the effective surveillance of the area that was undoubtedly aided by its topography. Only few routes allowed entry and these could be easily watched. People without proper identification had little chance to pass the controls unnoticed. Despite of all this, some Armenians managed to reach this

⁸⁹ Mutius to Bethmann Hollweg, Beirut, July 10, 1916 A 20991 AA-PA Türkei 177/13 K. No. 86. J. No. 1483; Mutius to Bethmann Hollweg, Beirut, Feb. 27, 1917 A 9742 AA-PA Türkei 177/14 K. No. 28 J. No. 426, see also Krieger, *Zur Armenierverfolgung*. Ali Münif's recollections do not give any further insights into his tenure in Lebanon. Taha Toros, "Ali Münif Bey", in *Hâtiralari* (in Turk. for *Memoirs*), Istanbul, Isis Yayınclılık, 1996 vii.

⁹⁰ Dr. Krieger, *ibid*.

⁹¹ Lebanese remembered the killing famine with bitterness attributing callous remarks to Djemal Pasha. One time, when he was facing starving local children begging for food he is said to have remarked: "*This is not genuine hunger. Genuine hunger is when mothers devour their young.*" Najwa al-Qattan, "Safarbarlik: Ottoman Syria and the Great War," pp. 164-73, in Thomas Philip, Christoph Schumann, eds., *From the Syrian land to the states of Syria and Lebanon*, Würzburg-Beirut, Ergon Verlag, 2004, Beirut Texte und Studien, Bd. 96, vii.

relatively isolated region. Apparently, intact local networks turned Beirut and Lebanon as one of the few places of refuge for high-profile Armenians that had remained within the empire. Thus, after being forced to leave Aleppo the Mazlounians obtained permission to stay in *Zahle*. Aram Andonian, a deportee of April 24, 1915, survived the later years of the war in Beirut and Lebanon.⁹²

In 1918, an Armenian deportee working for the Arab mayor of *Roum Kale* near *Biredjik* was sent on a mission to Lebanon.⁹³ Khoren Kouyoumjian using a false name was equipped authentic identification papers that allowed him to travel in the area. In *Zahle*, which was a checkpoint for travelers to Beirut, he found two families from his neighborhood in his hometown *Zeitun*. On the train to Beirut he met an Armenian traveling with false papers. With his help Kouyoumjian contacted the Armenian doctor Bahadourian and met former classmates of St. Paul's College of *Tarsus*. He quickly understood how under diverse conditions, Armenians managed to survive in Beirut. While the Sarafian Brothers continued their business and Prof. Harutunian taught at the university, others were less lucky. Baidzar Berberian was a woman from *Rodosto*. In *Rayak* she was separated from her family and was abducted by a Turkish officer who took her to Beirut where she had gone into hiding. Kouyoumjian himself, most likely a member of the militant Armenian underground recalls:

The next day I went to the Sarafian brothers and told them how, in Aleppo, it was arranged that a certain young woman would gather the names of kidnapped women in harems and give the names to a certain watch dealer. I asked if such an arrangement could be made and they would be willing to receive the names from the appointed young woman. Without any hesitation, they rejected the suggestion and insisted that I should not send any woman to them. It was too dangerous, they thought. I could not convince them.

The hesitancy of the Sarafian Brothers was, however, not without reason. In 1916, they had come under suspicion to shelter Sempad Krikorian, a wanted Armenian activist from *Bitlis*. Talaat instructed the local authorities to apprehend and send him directly to *Deir Zor*. While the authorities arrested

⁹² Andonian, 1920, *ibid*, pp. 13, 29. The Mazlounians were deported by a direct order from Talaat. Talaat to Aleppo province, Constantinople, Aug. 15, 1916 EUM Spec. 1147 DH.ŞFR 67-9.

⁹³ Khoren K. Davidson, *Odyssey of an Armenian of Zeitoun*, with a Foreword by Aram Saroyan, New York, Vantage Press, 1985, p. xiv.

the suspect and sent him to Aleppo, it turned out that he had no contact with the Sarafian Brothers. The denunciation, however, showed how delicate was the situation in Beirut for any Armenian.⁹⁴

Conclusion

The experience of Beirut and Mount Lebanon during the Armenian Genocide differs from the experience of the empire's Armenian regions insofar that no large-scale massacres took place. The authorities did not need to take recourse to open slaughter, as no compact Armenian population existed. The absence of a sizeable and established Armenian community qualified the area as a location for the government's turkification programs that targeted Armenian children and to some extent women as well. As the Armenian Genocide was an integral part of the Ottoman turkification program for the non-Turkish districts of the empire, it is important to understand the shape this program took in Lebanon. The decision to establish an orphanage in a killing famine area throws serious doubts on the Ottoman government's claims that the famine was not a deliberately brought about disaster. Even if one would accept that the government had no resources to save the villagers of Mount Lebanon, it could have saved hundreds of them by abstaining from abducting Armenian children from western relief orphanages in Syria. The funds expended on the children would have been a most welcome aid to the starving local population. Edib's misrepresentation of *Aintoura* as a humanitarian effort should also be seen in connection of this killing famine. Edib was right that most orphans survived, but only so as Turks, and with the use of torture or worse if necessary. In this calculation, the non-Turkish population of Mount Lebanon had no place like the Armenian peasants did not have one. Thus, the Lebanese killing famine and the Armenian Genocide both form part of one policy. The underlying logic

⁹⁴ Krikorian was denounced on the initiative of Aleppo governor Abdulhalik (Renda) who used a go-between to secure the cooperation of the Ministry of the Interior in the investigation. The Ministry took the lead. The local authorities in Beirut found out that Krikorian had traveled to Beirut with an official travel permit issued in Aleppo. In Beirut he engaged in trade with raw cotton, residing with some Greeks. Major Aziz to [?], n.p., n.d., DH.EUM. 2 ŞB 19-16 (2); Talaat to Aleppo province, Constantinople, Mar. 5, 1916 EUM Spec. 230 DH.ŞFR 61-181; Talaat to Beirut province, Constantinople, Mar. 5, 1916 EUM Spec. 71 DH.ŞFR 61-189; Minister to Beirut province, Constantinople, Mar. 22, 1916 EUM DH.ŞFR 62-78; Azmi Bey (Beirut governor) to Ministry of Interior, Beirut, Mar. 11 1916 DH.EUM 2 ŞB 19-16 (3); Azmi Bey to Ministry of Interior, Beirut, Mar. 23, 1916 DH.EUM 2 ŞB 19-16 (4). See also, Ministry of Interior to Beirut Province, Constantinople, Mar. 5, 1916 EUM DH.EUM 2 ŞB 19-16 (5); Ministry of Interior to Aleppo Province, Constantinople, Mar. 5, 1916 EUM DH.EUM 2 ŞB 19-16 (5); Ministry of Interior to Beirut Province, Constantinople, Mar. 22. 1916 DH.EUM 2 ŞB 19-16 (1).

was nationalism, not racism. In Lebanon as well, Armenians deemed suitable and useful had good chances for survival at the cost of losing their identity. Thus, the total destruction of the Armenian community in historic Armenia was not necessarily equivalent with the killing of all Armenians.

After the war, Djemal tried to present himself as the protector of deported Armenians within his sphere of influence.⁹⁵ Officers, who enjoyed his trust to a certain degree, have confirmed his support for relief efforts. Friedrich Kress von Kressenstein, Ali Fuat Erden, Falih Rifkî Atay, Hassan Amdja described his compassionate reaction to the sights of Armenian suffering. The permission for relief work in Aleppo and parts of the Fourth Army area had, however, been obtained on the initiative of German officers and civilian circles.⁹⁶ The general's humanitarian credentials appear less impressive as he threatened to intensify the authorities' anti-Armenian policy if U.S. consulates in Beirut and Aleppo would continue to support Armenians with funds.⁹⁷ This suppression of unwanted relief was fully in line with the wishes of Ottoman central authorities that kept a close watch on these activities.⁹⁸

Djemal's consent to some foreign relief work among Armenians was not necessarily in contradiction to Ottoman central government policy. In fact, it served the purpose. The permission allowed the continuous influx of additional hard gold currency to the Ottoman Empire. Moreover, the cooperation facilitated Ottoman surveillance of the effort. On a more cynical note, the Armenian and western orphanages kept the Armenian children long enough alive until Ottoman institutions like *Aintoura* were ready to takeover the children. Thus, it was probably not surprising that German institutions in

⁹⁵ Ahmed Djemal Pasha to Hörth, n. p., n. d., AA-PA Nachlaß Göppert VI, 5; Ahmed Djemal Pascha, *Erinnerungen eines türkischen staatsmannes* [in German for *Memoirs of a Turkish statesman*], 2nd ed., München, Drei Masken Verlag, 1922, p. 294.

⁹⁶ Kaiser, *ibid*, 2001; see also Friedrich Frhr. v. Kreß von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal* [in German for *With the Turks to the Suez Canal*], Berlin, Vorhut-Verlag Otto Schlegel, 1938. Kress did not comment on Armenians in Lebanon or in Beirut.

⁹⁷ Morgenthau to Jackson and Hoskins, Constantinople, Nov. 29, 1915. Confidential enclosure in Morgenthau to Secretary of State, Constantinople, Nov. 29, 1915 U.S. National Archives II, Record Group 59 867.48.227.

⁹⁸ The authorities of Beirut were, for instance, asked to provide further information on German and American activities in this matter. Evidently, the Ottoman-German alliance did not influence such a negative assessment. Minister to Beirut province, Constantinople, Aug. 11, 1915 EUM Spec. 4987 DH.ŞFR 54/a-370. People involved in relief work like the pastor of the German Lutheran church in Beirut communicated with the German authorities, appealing to them to stop the extermination of the Armenians. Rössler to Embassy, Aleppo, Nov. 26, 1915 J. No. 6858 AA-PA Konstantinopel 171 telegram No 177. In 1916, circles at the US Embassy suggested him as the local representative for a Near East Relief center. Metternich to Loytved, Pera, Mar. 20, 1916 J. No. ad 3409 AA-PA Konstantinopel 99 telegram No. 97.

Beirut were allowed to retain their orphans at least until November 1915.⁹⁹

Djemal was, however, willing to confront the central government and risk open conflict with even the CUP's most powerful party bosses over Armenian deportees when the matter involved the general's supreme authority within the Fourth Army's region. For instance, the Armenian deportees at *Rayak* were under military authority and not civilian - thereby removing them effectively from the Ministry of the Interior's deportation machinery. Moreover, Djemal demanded full compliance with his orders from all civilian officials. When his orders clashed with the Ministry of the Interior directives, the officials played for time and it seems that Talaat's intervention overruled Djemal's authority. Thus, it appears that the military's role was at times second to that of the internal security forces. Nevertheless, the military remained a critical element in the execution of the deportation.

Most likely, the Ministry of the Interior succeeded in maintaining its central role as it was in charge of the elaborate registration and supervision system that kept the deportation process in motion. The military authorities lacked such information and therefore were at times relegated to a secondary role.

Therefore, Djemal could not dismiss the Ministry of Interior policies for a very long time.¹⁰⁰ More importantly, however, was that both Djemal and his entourage and the CUP wing associated with Bahaeddin Shakir and Talaat agreed on the destruction of the Ottoman Armenian community. While differences were about the methods used and not the final objective, it meant the difference between life and death for at least tens of thousands of defenseless Armenian victims.

⁹⁹ Hoffmann to Embassy, Alexandretta, Nov. 8, 1915 J. No. 284 AA-PA Konstantinopel 172 No 944 enclosure in Rössler to Metternich, Aleppo, Jan. 3, 1916 A 2889 AA-PA Türkei 183/41 No. 10. Already after the Adana massacres of 1909, Djemal had demonstrated his full understanding of the usefulness of western relief work and funds when he re-directed funds to the establishment of an Ottoman government orphanage for Armenian children that had lost parents during the massacres.

¹⁰⁰ The case of Syria does not appear to be unique. An undated order to the 5th Kolordu obtained by British occupation in 1919, unequivocally stated that the military should not interfere in the operations of the civil authorities unless asked to do so. United Kingdom, National Archives, Foreign Office 371/4172/31307 *Calthorpe to Balfour*, February 10, 1919 No. 135/1264. While this order appears to establish a pre-eminence of civilian authorities in the execution of deportations, it does not, however, mean that the Ottoman military was not a critical factor during the deportations. The case of the *Amasya* deportation suggests that the military was involved in deporting Armenians. While the police forces deported 5,498 Armenians by August 8, 1915, from *Amasya*, 1,983 Armenian men had been deported by September 3, 1915, from *Amasya* as soldiers. See, *Amasya deportation statistics*, Sept. 4, 1915 enclosed in Ahmed Muammer Bey (Sivas Governor) to Ministry of the Interior, [Sivas], Sept. 9, 1915 DH.EUM.KLU 10-7.

Sommaire

Les Arméniens du Liban durant le génocide arménien

L'objectif de ce chapitre est de montrer la réalité du génocide arménien en se penchant sur le cas des Arméniens du Liban. "La question arménienne" du 19e siècle était une question de terres et de territoires. Dans la seconde moitié du siècle, la croissance démographique et l'expansion des terres cultivées augmentaient la pression sur la demande de terres agricoles. Les élites kurdes s'alliant aux immigrants musulmans entreprirent d'exproprier les Arméniens de leurs terres.

L'affaiblissement subséquent du groupe arménien convenait aux aspirations politiques des autorités ottomanes.

L'arrivée au pouvoir des Jeunes Turcs en 1908 ne change guère la situation. Les élites au pouvoir s'allient aux usurpateurs des terres arméniennes. Cette politique (après la défaite de 1912 dans les Balkans) aboutit à la solution du génocide ; au mois de mai 1915, le gouvernement ottoman avait déjà décidé de remplacer la population arménienne par des colons turcs, comme solution permanente aux réclamations des Arméniens. De plus le régime en banqueroute, avait besoin des biens arméniens pour financer la guerre. Il fallait donc non seulement déporter les Arméniens mais aussi les éliminer par tous les moyens disponibles, y compris la turquification.

La communauté vivant au Liban, peu nombreuse, était formée de fonctionnaires, de membres des professions libérales, de marchands. Jugés non dangereux, ils étaient néanmoins sous surveillance.

Des déportés se trouvant dans de très mauvaises conditions, arrivaient à *Baalbeck* et à *Rayak*. Les enfants et les femmes enceintes étaient isolés et remis à des familles musulmanes.

Vers la fin de 1915, la déportation des Arméniens des "terres arméniennes" était complétée. Même ces déportés étaient sous étroite surveillance et à la demande de Talaat ils devaient être sans cesse comptés et fichés. La politique de Djemal Pacha consistait à déporter les Arméniens, à les islamiser, mais non à les éliminer physiquement.

L'orphelinat "ottoman" d'*Aintoura* fait suite à l'œuvre que Béatrice Rohner initie à Alep. Les Ottomans préférèrent réunir les orphelins sous leur contrôle à *Aintoura* dans le but de les turquifier et de les islamiser. Halidé Edib, écrivain, en est nommée la directrice. D'après certains témoignages (et ses mémoires), elle était opposée à la politique d'extermination des Arméniens. En septembre 1917, *Aintoura* abritait 1200 orphelins. En 1918, après la défaite ottomane, *Aintoura* est pris en charge par Bertha Morley du Bureau des Missionnaires Américains.

C'est alors que l'on apprend que les orphelins avaient été forcés à parler le turc. Tous n'avaient d'ailleurs pas survécu. En 1919, à la fermeture de l'orphelinat, ils n'étaient que 600.

Plutôt que des déportations et des massacres, les Jeunes Turcs ont pratiqué une politique de turquification envers les Arméniens du Liban.

L'établissement définitif des réfugiés arméniens au Liban dans les années 1920 et 1930

Vahé Tachjian

Arrivée massive des réfugiés arméniens : genèse du projet visant à l'établissement définitif

La présence d'environ 200 000 réfugiés arméniens dans les pays du Proche-Orient était devenue, au début des années 1920, un enjeu politique qui ne pouvait laisser indifférentes les puissances régionales et internationales. Ainsi, des dizaines de milliers de personnes avaient dû quitter leurs logements d'origine et se trouvaient désormais dans un environnement différent, voire étranger. Or, dans les relations internationales, il est avéré que la présence massive d'un groupe de réfugiés peut avoir un impact direct sur le milieu politique, social et économique des pays d'accueil. Ainsi, d'une part, l'installation de ces réfugiés était susceptible de raviver des tensions ethniques et religieuses, compte tenu du fait qu'on pouvait toujours trouver des groupes qui seraient hostiles à l'entrée des "étrangers" dans leur environnement local, et d'autre part, ces mêmes réfugiés pouvaient être instrumentalisés par des forces locales à des fins stratégiques variées.

C'est précisément dans ce contexte général qu'a eu lieu l'établissement des réfugiés arméniens au Liban, sujet traité dans ce chapitre. Avant d'en aborder les différentes étapes, il est nécessaire d'avoir un bref aperçu de l'évolution des événements à partir de la fin de 1921, date à laquelle les Arméniens fuyant la Cilicie, se réfugient en masse en Syrie et au Liban.

Le Haut-Commissariat français, l'institution militaro-administrative qui régnait sur la Syrie et le Liban et qui siégeait à Beyrouth, était contre l'évacuation des Arméniens de Cilicie ; les responsables français avaient alors tout lieu de craindre que l'installation en masse de réfugiés, en grande majorité chrétiens, ne devienne source d'agitations communautaires en Syrie et au Liban et n'y mette en péril le nouveau pouvoir français. Mais la résolution des Arméniens de quitter ces régions avant l'arrivée des Turcs est alors tellement forte que les différentes mesures dissuasives prises par les autorités françaises, à la demande express du Haut-Commissariat de Beyrouth, n'ont aucun effet sur les masses. Dans ces conditions, les responsables français organisent contre leur gré, l'exode des Arméniens vers la Syrie et le Liban¹.

¹ Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie : aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Paris, Éditions Karthala, 2004, pp. 168-171.

Or, une fois l'arrivée de ces réfugiés dans les territoires syriens et libanais acquise, le Haut-Commissariat français s'efforce toutefois d'en tirer profit et de répartir cette population en fonction de sa politique de peuplement visant à renforcer sa présence dans ces pays.

En revanche, le principe d'une installation définitive des réfugiés au Liban et en Syrie n'a pas été, de manière générale, du goût des dirigeants arméniens. On est à une époque – au début des années 1920 - où il est encore question dans les cercles internationaux, de l'éventuelle création d'un foyer national pour les Arméniens. Même si la zone géographique où celui-ci pouvait être fondé n'est pas précisée, cela n'empêche pas les responsables arméniens, au début des années 1920, d'espérer un possible regroupement des réfugiés dans une zone particulière de la Turquie, dans laquelle les Arméniens pourraient vivre sous la protection des puissances occidentales. Il est vrai que dans l'esprit des Arméniens de l'époque, les territoires syriens et libanais étaient considérés comme étant le prolongement de l'Empire ottoman, où les Arméniens avaient vécu toutes les épouvantes du génocide. Autrement dit, ils n'étaient pas encore persuadés que dans ce nouvel environnement libano-syrien leur sécurité pouvait être assurée. Néanmoins, la Cilicie et Smyrne, les deux endroits où il y avait une forte concentration de survivants arméniens durant l'après-guerre, s'étaient entièrement vidés de leur population chrétienne et étaient passés sous le contrôle des kémalistes. Istanbul restait la seule ville où une population arménienne compacte vivait encore, sous l'autorité sans partage des nouveaux maîtres de la Turquie.

L'évolution néfaste de la situation géopolitique de la région, aux dépens des projets arméniens visant à un regroupement national, devient davantage flagrante, lorsqu'en juillet 1923, le traité de Lausanne est signé entre les grandes puissances occidentales et le nouvel État turc. Il devient désormais évident pour les Arméniens, que le monde occidental avait cédé devant l'intransigeance turque et qu'il n'y avait plus aucun espoir de création d'un foyer national.

Cette situation n'a évidemment pas été sans causer des soucis aux responsables arméniens ; ils étaient désormais en charge de quelques dizaines de milliers d'orphelins et de réfugiés, dispersés dans les pays du Proche-Orient et en Grèce. On était alors à une époque où d'autres bouleversements, notamment l'émergence de l'Arménie soviétique, avaient fini par briser le fragile consensus créé chez les Arméniens après la Première Guerre mondiale. La soviétisation de l'Arménie avait entraîné l'exode des cadres de la Fédération révolutionnaire arménienne (Dachnak), qui cherchaient aussitôt à s'enraciner dans les communautés arméniennes en formation, en Syrie, au Liban et en Grèce, pour mener la lutte contre le régime des Soviets. Autrement dit, la stratégie des Dachnaks s'opposait directement à celle des

Soviétiques, qui essayaient eux-mêmes d'acquérir une certaine influence dans les nouveaux pays d'installation des réfugiés. C'est pourquoi, dès le début des années 1920, l'espace proche-oriental devenait le théâtre d'une lutte d'influence entre les différentes formations politiques arméniennes. Il y avait d'un côté les Dachnaks, qui refusaient de reconnaître la soviétisation de l'Arménie, et de l'autre les partisans des Soviétiques ou ceux, diamétralement opposés à l'idéologie communiste, qui pensaient toutefois que la coopération avec le nouveau régime pourrait profiter à tous les Arméniens.

Or, pour les organisations arméniennes de la diaspora, toutes tendances confondues, les rescapés dispersés au Proche-Orient et en Grèce représentaient l'avenir de la nation. Il était prioritaire de leur trouver un environnement où ils pourraient évoluer dans un esprit national, utiliser la langue arménienne, se marier entre eux et former des familles arméniennes. Cette conception, solidement ancrée dans les esprits du temps, faisait l'unanimité dans toutes les couches de la nouvelle diaspora et était considérée comme étant le chemin pouvant conduire à la renaissance de la nation².

Cependant, cet objectif était très difficile à atteindre pour une nation désormais sans État et sans terre. Les pays d'accueil du Proche-Orient et d'Europe ne répondaient pas à leurs préoccupations nationales. Il était donc naturel que l'alternative offerte par l'Arménie soviétique attire l'attention de toutes les organisations arméniennes de la nouvelle diaspora. Ainsi, dès le 1er décembre 1922, lors de la visite à Moscou de Mikayel Papadjanian, membre du conseil central de l'UGAB³, des contacts importants sont noués entre les dirigeants soviétiques et des responsables de la diaspora. Ce notable arménien du Caucase, ancien député à la Douma russe, installé à Paris depuis la prise du pouvoir par les Soviétiques y rencontre notamment Lévon Karakhan et Sahag Ter Gapriélian, représentants de l'Arménie soviétique à Moscou, ainsi que Loukachine (Srabionian), président du conseil des commissaires, et Achot Hovhannissian, premier secrétaire du parti communiste d'Arménie⁴. Papadjanian entend pour la première fois de la bouche des responsables soviétiques leur souhait de voir s'installer en Arménie, des réfugiés et des orphelins. Il se met même d'accord avec eux pour le rapatriement des orphelins arméniens les plus âgés des établissements de Beyrouth, d'Alep et de Jérusalem. Les cadres soviétiques exigent toutefois, très clairement, que

² Archives Bibliothèque Nubar, archives de l'Union, correspondance du siège, vol. 26, "Motion" signée par le Conseil du Patriarcat, l'Union Nationale Arménienne, le Comité de Secours National, L'Union Générale Arménienne de Bienfaisance, 8 juin 1918, Le Caire, ff° 387-388.

³ Union Générale Arménienne de Bienfaisance.

⁴ Bibliothèque Nubar / Archives de la DNA, n° 13, Rapport présenté à la Délégation Nationale Arménienne (DNA) sur la mission de Papadjanian à Moscou, 16 mars 1923, Paris.

cette coopération humanitaire exclut toutes les organisations attachées à la Fédération révolutionnaire arménienne (Dachnak) ou des membres de ce parti⁵.

Le voyage de Papadjanian est suivi de celui de Yessayi Garikian, un autre membre de l'UGAB, qui participe à Érévan, en octobre 1923, au congrès du "Comité d'aide à l'Arménie" (*Hay Oknoutian Gomidé*, ou HOG), au cours duquel les responsables soviétiques confirment leur accord pour l'installation des orphelins en Arménie⁶. Il semble que les impressions éminemment positives émises par Garikian devant le conseil central aient persuadé définitivement les dirigeants de l'UGAB, d'une possible coopération avec les Soviétiques sur la question des orphelins. Dans ces conditions, le 25 octobre 1924, 250 orphelins de l'UGAB embarquent à Jaffa, en Palestine, sur un bateau soviétique, à destination de l'Arménie⁷. Quant au transfert massif de réfugiés, il fut envisagé que le Haut-Commissariat de la Société des Nations pour les réfugiés prenne en charge cette vaste opération de peuplement.

Il n'y a pas lieu d'examiner ici en détail cet épisode du transfert de réfugiés en Arménie soviétique. Il faut cependant souligner que ce projet, pour des raisons diverses, s'est soldé par un échec. D'une part, les puissances occidentales semblaient peu disposées à financer un vaste projet parrainé par la SDN (Société des Nations) visant à la reconstruction d'une partie de l'URSS, rivale idéologique des puissances capitalistes de l'époque et d'autre part, toute coopération humanitaire engagée par des organisations et des institutions internationales basées en dehors de l'espace soviétique, avec le régime communiste, se heurtaient à des barrières idéologiques rendant souvent impossible la réalisation du transfert des réfugiés en territoire arménien. C'est pourquoi, dans les années 1920 et 1930, le nombre total de réfugiés ayant été transférés en Arménie soviétique ne dépassaient pas les 10 000 personnes. La majorité d'entre eux provenaient des camps de réfugiés situés en Grèce.

Tout cela montre que, durant la première moitié des années 1920, la présence des réfugiés arméniens en Syrie et au Liban était encore précaire. Il n'était pas du tout acquis qu'ils pourraient s'y établir définitivement. Cela dit, il y avait sur le terrain l'urgence d'engager un vaste programme d'action humanitaire afin d'améliorer les conditions de vie de dizaines de milliers de

⁵ *Ibid.*

⁶ Archives Bibliothèque Nubar, Procès-verbal du Conseil central de l'UGAB du 23 novembre 1923, 43e séance, f° 197.

⁷ "Հ.Բ.Ը. Միութիւնը եւ Հայաստան (Վերաշինութիւն, ներդադիւ եւ մշակոյթ)" [en arm., pour "L'UGAB et l'Arménie : reconstruction, rapatriement et culture"], in *Mioutioun*, pp. 65-66, 13e année, septembre-octobre 1924, n° 101 ; Archives Bibliothèque Nubar, Archives de l'UGAB, correspondance du siège, vol. 62, lettre n° 23448/46 du comité exécutif du Caire à Boghos Nubar, 12 avril 1924, le Caire, f° 106.

réfugiés installés dans des camps. D'autre part, le traité signé à Lausanne venait d'offrir le choix d'un nouveau départ aux milliers de réfugiés arméniens regroupés en Syrie et au Liban. Conformément à l'article 30 du traité, tous les Arméniens se trouvant en Syrie et au Liban, originaires en grande majorité de Cilicie, pouvaient en effet acquérir la nationalité des pays sous mandat français⁸. L'arrêté n° 2825, signé par le haut-commissaire français en Syrie et au Liban, le 30 août 1924, mettait en vigueur cette clause du traité⁹.

Projet d'établissement définitif : une stratégie politique française ?

La destination préférée des réfugiés de Syrie et du Liban restait Beyrouth et sa région qui avaient subi de lourdes pertes durant la Première Guerre mondiale : la famine avait causé la mort d'environ un tiers de la population du Mont-Liban. Des villages entiers étaient vidés de leurs populations et il y avait un manque de main-d'oeuvre dans les centres urbains libanais. C'est pourquoi, lorsque les premiers réfugiés arméniens y arrivent, ils n'ont pas de grandes difficultés à trouver de l'emploi. Les chefs chrétiens libanais semblent du reste satisfaits de l'implantation dans le pays de milliers de coreligionnaires venant grossir le nombre des chrétiens du nouvel État libanais. Cette bienveillance des chrétiens libanais se manifeste notamment chez le patriarche maronite, Mgr Hoyek, favorable à l'installation des Arméniens au Liban. En janvier 1922, il reçoit avec tous les honneurs dans sa résidence à *Bkerké*, Sahag II, le catholicos de Cilicie, accompagné d'une délégation arménienne dirigée par le Dr Melkonian¹⁰. Mais la ruée sur Beyrouth ne tarde pas à créer de multiples problèmes sociaux et sanitaires. La cherté de la vie et la pénurie de logements empêchent les réfugiés à trouver

⁸ Article 30 du traité de Lausanne (partie I, clauses politiques ; section II, nationalité) : "Les ressortissants turcs établis sur les territoires qui, en vertu des dispositions du présent Traité, sont détachés de la Turquie, deviendront, de plein droit et dans les conditions de la législation locale, ressortissants de l'État auquel le territoire est transféré" (Conférence de Lausanne sur les Affaires du Proche-Orient (1922-1923), Actes signés à Lausanne le 30 janvier et le 24 juillet 1923, Paris, 1923, p. 12).

⁹ *Arev* (journal arménien), 10e année, n° 1701, Le Caire, 30 septembre 1924, page 2.

¹⁰ Archives Bibliothèque Nubar, correspondance du Dr Melkonian, lettre n° 19 du Dr B. Melkonian au président de la Délégation Nationale Arménienne (DNA), Beyrouth, le 24 janvier 1922, p. 3. Dr Baghdassar Melkonian (1877- 3 avril 1947) : Arménien catholique, né à Adana. Il a fait ses études à la Faculté de médecine de l'Université Saint-Joseph, à Beyrouth. Poursuit des études supérieures à Paris, puis rentre à Beyrouth et travaille lors de la Première Guerre mondiale, à l'université française en tant que médecin-chef de l'armée ottomane à Beyrouth et à Tripoli. De 1919 à 1920, il dirige le service sanitaire des troupes françaises stationnées dans les régions d'Alexandrette et de Tripoli. À la fin du conflit mondial, il préside la branche locale de l'Union Nationale Arménienne et il est nommé représentant à Beyrouth de la DNA. Membre de l'UGAB. Il est mort à Beyrouth.

des logements en ville : la plupart vont s'établir dans les camps, dont le nombre d'habitants s'accroît de jour en jour.

En juillet 1922, on comptait déjà 8 000 personnes regroupées dans des camps juxtaposés à Beyrouth, dans la région de la Quarantaine (*Karantina*)¹¹. À la fin de 1922, ils étaient environ 12 000 et leur nombre était en croissance continue¹².

Cette concentration massive à Beyrouth ne correspondait guère au projet initial du Haut Commissariat qui s'efforçait de disperser les Arméniens sur tout le territoire libanais. Mais, les mesures prises par les autorités françaises dans ce sens restent vaines*. En vérité, les traumatismes engendrés par la Catastrophe, leur nouvelle vie dans un environnement étranger et parfois hostile, ont conduit les Arméniens à se regrouper et à vivre en communauté dans les grandes villes syriennes ou libanaises. Il est en outre évident qu'en se rassemblant selon leurs origines géographiques et leurs liens de parentés, les réfugiés pouvaient compter encore plus sur l'entraide et la solidarité de leurs compatriotes, socles de la tradition arménienne de convivialité. À ce sujet, en 1925, après avoir visité le camp de réfugiés arméniens de Beyrouth, le Français G. Carle, délégué du Bureau International du Travail (BIT), observe dans un rapport adressé à la SDN :

*Les Arméniens, tant qu'ils ne sont pas arrivés à un certain degré de richesse veulent être groupés entre gens de même race ; ils trouvent dans ces groupements une certaine sécurité : ce sentiment s'explique de la part de populations qui ont toujours vécu dans des milieux qui leur étaient hostiles*¹³.

Dans ces conditions, malgré le manque de débouchés professionnels et la pénurie de logements, Beyrouth continue à attirer les Arméniens au détriment des régions rurales. C'est pourquoi, tout au long des années 1920, on observe une concentration de plus en plus forte des réfugiés à Beyrouth, tout comme à Alep, à Damas et à Alexandrette.

À cette époque, la question essentielle résidait dans la gestion de la présence de ces dizaines de milliers de réfugiés à Beyrouth : cela préoccupait non seulement les responsables arméniens et la SDN mais aussi les autorités françaises et se trouvait à l'ordre du jour du Haut-Commissariat français.

¹¹ Archives Bibliothèque Nubar, correspondance du Dr Melkonian, lettre n° 84 du Dr B. Melkonian au président de la DNA, Beyrouth, le 15 juillet 1922, p. 3.

¹² *Idem*, lettre n° 115 du Dr B. Melkonian au président de la DNA, Beyrouth, le 15 novembre 1922, p. 4.

* *Note de l'éditeur : les autorités mandataires ont créé toutefois des colonies agricoles arméniennes dans certaines régions du Liban, notamment au sud, autour de la ville de Tyr.*

¹³ Archives du ministère des Affaires étrangères, Paris (MAE), Levant 1918-1940, Arménie, Annexe I du rapport du Dr F. Nansen, SDN, BIT, juillet 1925, "Rapport de M. Carle sur la situation des Arméniens en Syrie", f° 224.

Dès la deuxième moitié des années 1920, les responsables français affichaient une réelle volonté en vue de l'établissement définitif des Arméniens dans les territoires sous mandat. En vérité des considérations d'ordre stratégique créaient un réel dynamisme dans la politique des autorités françaises. L'élément arménien était alors devenu un instrument nécessaire au renforcement du pouvoir mandataire français en Syrie et au Liban. Cela s'était notamment vérifié au cours des élections tenues dans les années 1920, qui avaient vu la communauté arménienne voter massivement en faveur des candidats soutenant le régime mandataire. C'est pourquoi, pour la puissance mandataire, la liquidation des camps de réfugiés et l'établissement définitif des Arméniens dans de nouveaux quartiers ou des villages devenaient, au-delà de l'aspect humanitaire, une priorité politique.

Un épisode est révélateur de l'importance que le Haut-Commissariat de Beyrouth accordait à l'établissement définitif des réfugiés arméniens en Syrie et au Liban. Au début de 1926, le projet d'établissement était encore en gestation et le Haut-Commissariat français avait déjà donné son accord à la SDN pour la construction d'habitations en dur pour les réfugiés arméniens. À ce moment, le ministère des Affaires étrangères français, dans une lettre au Haut-Commissariat exprime des réserves, n'hésitant pas à comparer ce projet au programme sioniste entamé en Palestine. Il affirme même, avec une certaine inquiétude, que ce projet est susceptible d'aboutir à la création d'une petite Arménie et peut par conséquent soulever une forte opposition dans les pays sous mandat français. La réponse du Haut-Commissariat mérite qu'on s'y arrête. Face à ces inquiétudes pour le moins déplacées, le Haut-Commissariat se voit en effet contraint de dévoiler devant ses supérieurs hiérarchiques les avantages politiques que le plan d'établissement pourrait offrir à l'autorité mandataire. La lettre de Reffye, le haut-commissaire par intérim, datée du 12 octobre 1926, constitue une synthèse officielle de l'idéologie coloniale française qui, depuis la fin de la Première Guerre mondiale, s'était servie des réfugiés arméniens à des fins stratégiques :

(...) Je n'ignore pas que certains éléments gouvernementaux libano-syriens s'opposent systématiquement à toute action d'assistance, en faveur des réfugiés, et spécialement des Arméniens, devenus, cependant, du fait du Traité de Lausanne, leurs compatriotes. Il est néanmoins hors de doute qu'en dépit du bruit que font ces éléments, la grosse masse, même musulmane, ne partage pas cette hostilité.

Il me semble, en tout cas, que cette tendance doit être énergiquement combattue ; je ne crois pas que la Puissance Mandataire puisse, sans méconnaître ses devoirs d'humanité et ses intérêts moraux, céder à cette opposition. La France ne peut oublier les encouragements officiels et les

facilités spéciales pour se rendre en Cilicie et pour s'y installer définitivement, qu'elle avait accordés, en 1919 et 1920, aux réfugiés en question.

L'abandon de la Cilicie, à la fin de 1921, a été la principale cause de leur émigration en territoire syrien. Depuis cette date, l'aide la plus active leur a été apportée, mais elle n'a pas été suffisante (...).

En dehors de ces raisons d'ordre moral, nous avons le plus grand intérêt, du point de vue politique, comme du point de vue militaire (...), à essayer de maintenir au Liban, les Arméniens qui s'y sont réfugiés et qui renforceront utilement l'élément chrétien¹⁴.

Il est clair que les responsables français souhaitaient alors accélérer les opérations d'établissement définitif des Arméniens. D'autant qu'au cours des années 1920, un mouvement de migration massive vers la France, l'Argentine et le Brésil, avait déjà considérablement réduit le nombre des réfugiés en Syrie et au Liban. Du reste, la France se prononçait officieusement contre le transfert des réfugiés arméniens des territoires syriens et libanais vers l'Arménie soviétique.

Plus encore, d'autres facteurs convergaient en faveur du projet d'établissement en Syrie et au Liban. C'était le cas notamment de l'échec du projet soutenu par la SDN et animé par Fridtjof Nansen, haut-commissaire de la SDN pour les réfugiés, visant au transfert massif des réfugiés arméniens en Arménie soviétique. Désormais, la SDN pouvait coopérer avec le Haut-Commissariat français en vue de la construction des quartiers arméniens et des colonies agricoles en Syrie et au Liban. Autrement dit, la SDN pourrait désormais devenir le partenaire des autorités mandataires dans la réalisation du projet syro-libanais.

Transfert progressif des réfugiés vers de nouveaux quartiers urbains

Par l'arrêté n° 694 du 31 décembre 1926, le Haut-Commissariat avait formé un Comité central de secours aux réfugiés arméniens, composé de représentants des différentes organisations et institutions participant à cette opération, auquel étaient attachés trois sous-comités locaux, ceux de Beyrouth, d'Alep et d'Alexandrette¹⁵. S'occupant des affaires du territoire libanais, le sous-comité de Beyrouth était composé des membres suivants : Privat-Aubouard (président, inspecteur général des services administratifs) ;

¹⁴ MAE, Levant 1918-1940, Arménie, vol. 19, lettre n° 629 de Reffye, haut-commissaire p. i., au ministre des Affaires étrangères, 12 octobre 1926, Beyrouth, ff° 82-83.

¹⁵ MAE, Levant 1918-1940, Arménie, vol. 21, Haut-commissariat français, arrêté n° 694, signé par Ponsot, 31 décembre 1926, Beyrouth, ff° 59-62.

Gausseret (médecin principal, conseiller technique des services d'hygiène et d'assistance publique), Ahdab bey (administrateur de la ville de Beyrouth) ; Georges Burnier ; P. Antoine Poidebard (missionnaire jésuite) ; Charles W Fowle (délégué du Near East Relief) ; Dr. Baghdassar Melkonian (délégué de l'UGAB) ; Raphol (adjoint à l'inspecteur général des services d'hygiène et d'assistance publique) ; Odirot (conseiller pour les travaux publics de Beyrouth). Les autorités françaises prennent alors une première mesure concrète en vue de la réalisation du projet. Ainsi, à la demande du Haut-Commissariat français, le gouvernement libanais débloque, en 1926, la somme de 3 000 000 francs (environ 24 000£), au profit de la construction à Beyrouth de quartiers résidentiels réservés aux réfugiés arméniens¹⁶.

Le grand succès du Comité central a été sans aucun doute l'achat, au début de 1927, de deux lots de terrains d'une superficie de 14 500 m² et 9 000 m², situés sur la colline d'*Achrafiyeh*, à Beyrouth. C'était la première initiative en vue de construire des quartiers urbains dans la capitale libanaise. Les travaux se poursuivent au cours des années 1927 à 1930, permettant aux réfugiés arméniens de s'installer dans les nouveaux quartiers suivants : "Pavillons blancs" ; "Parcelle n° 603" ; Les Pentes (*Haygachèn*, appelé plus tard *Hayachèn*) ; *Ghebeili* (appelé également *Karm Zeytoun* ou *Sepet Dourmaz*)¹⁷.

À partir du début des années 1930, commence la deuxième phase du projet d'établissement. Le monde entier se trouvait alors en pleine crise économique, et le programme d'établissement des Arméniens au Liban avait besoin d'un nouveau souffle pour redémarrer. La coopération entre les différentes institutions engagées dans le projet d'établissement bénéficie d'un nouveau cadre administratif. En septembre 1930, après le décès de F. Nansen, la SDN a en effet décidé de créer un Office international des réfugiés, rebaptisé deux mois plus tard Office Nansen, qui devait justement s'occuper de l'établissement des réfugiés arméniens¹⁸. On observe également qu'à partir des années 1930, le contrôle du Haut-Commissariat français sur l'oeuvre de l'établissement des Arméniens se fait plus direct, d'autant plus

¹⁶ Archives Bibliothèque Nubar, rapport de T.F. Johnson, haut-commissaire adjoint pour les réfugiés et chef de la section des réfugiés au Bureau International du Travail, daté du 31 décembre 1926, à Genève, p. 24 ; Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN), mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 573, "Note au sujet des Arméniens", par le chef de bataillon Demange, chef du SRRL, Beyrouth, octobre 1929, p. 3.

¹⁷ Archives Bibliothèque Nubar, extrait d'un rapport de G. Burnier, 12 février 1927, p. 6 ; Archives Bibliothèque Nubar, lettre du comité d'Égypte au comité d'Alep, datée du 7 juillet 1927 ; Arch. Bibl. Nubar, "Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen pour les réfugiés. Représentation en Syrie et au Liban, 1934" rédigé par Georges Burnier, p. 1.

¹⁸ MAE, Levant 1918-1940, Arménie, vol. 24, *Note pour la constitution de l'Office national des réfugiés en Syrie et au Liban*, Pierre Le Nail, 1er novembre 1930, Paris, f° 102.

que l'État français était devenu son plus important contributeur : après de longues tergiversations, le Parlement français approuve, en 1930, l'octroi de 3 millions de francs (24 154 £) au profit de l'oeuvre de la SDN pour les réfugiés en Syrie et au Liban¹⁹.

Cette deuxième phase est marquée par un plus fort engagement de la part des organisations arméniennes. Tout d'abord, ce sont les réfugiés eux-mêmes qui s'organisent sous la forme d'associations compatriotiques. Ils créent ainsi des réseaux d'entraide locaux, régionaux, voire internationaux. Chaque groupe lance sa propre campagne de souscription, les sommes collectées étant directement versées aux projets visant à l'achat de terrain, et à la construction d'écoles ou d'églises dans les nouveaux quartiers urbains de Beyrouth. Les Arméniens font preuve d'une vraie dynamique qui sera un facteur essentiel du succès de cette ultime phase du projet d'établissement.

Au début des années 1930, un Arménien célèbre a attaché son nom au succès du projet d'établissement des réfugiés arméniens au Liban. Il s'agit de Calouste Gulbenkian qui, dès octobre 1930, prend la présidence de l'UGAB, et donne aussitôt un nouvel élan à l'oeuvre humanitaire entreprise dans les territoires syriens et libanais. En juin 1931, ce magnat du pétrole convoque dans sa résidence parisienne, Henri Ponsot, haut-commissaire français en Syrie et au Liban, ainsi que des responsables du Quai d'Orsay. Les réunions officielles se poursuivent dans les semaines suivantes. Suite à ces négociations qui se déroulent durant l'été 1931, Gulbenkian, au nom de l'UGAB, établit avec ses interlocuteurs les grandes lignes de la participation de son organisation au programme d'établissement définitif des Arméniens dans les territoires syriens et libanais²⁰.

Il est vrai qu'au cours des années 1920, l'UGAB avait, par le biais du Comité central des réfugiés arméniens — dépendant de l'UGAB — et présidé par Lévon Pachalian, étroitement collaboré avec les services du Haut-Commissariat français à Beyrouth et avec la SDN dans des projets visant à la construction, en Syrie et au Liban, de nouveaux villages et de nouveaux quartiers réservés aux réfugiés arméniens. Il faut toutefois préciser que les opérations antérieures à 1931 n'ont jamais eu un caractère prioritaire pour le conseil central de l'UGAB. En fait, depuis la mise en oeuvre du projet de construction de quartiers en 1927, la question de l'établissement des réfugiés dans les territoires syriens et libanais avait rarement été à l'ordre du jour des réunions du conseil central parisien de l'organisation arménienne.

¹⁹ MAE, Levant 1918-1940, Arménie, vol. 24, télégramme n° 147 de Ponsot au ministère des Affaires étrangères, 6 mars 1930, Beyrouth, f° 40.

²⁰ Archives Bibliothèque Nubar, Procès-verbal du conseil central de l'UGAB du 1er juillet 1931, 211e séance, Paris f° 1189.

C'est pourquoi, on a tout lieu de dire qu'on est devant un tournant dans la position des associations arméniennes, et tout particulièrement de celle de l'UGAB, vis-à-vis de la question de l'établissement des réfugiés arméniens. Dans les années 1920, à l'exemple de l'UGAB, certaines organisations arméniennes avaient mobilisé leurs efforts visant à la reconstruction de l'Arménie soviétique. À cet effet, des campagnes de souscriptions avaient été lancées dans plusieurs pays, notamment aux États-Unis. Des sommes considérables avaient été collectées en faveur de projets de construction sur le territoire arménien et notamment de la fondation de nouveaux villages et de bourgs pouvant accueillir les réfugiés arméniens de la diaspora. Toute l'attention de ces organisations était concentrée sur ces opérations conduites en Arménie soviétique, dont la principale était la construction de *Nubarachèn*. Cependant, cette coopération avec Érévan ne donne pas les résultats escomptés, et pour de nombreuses organisations, elle s'avère être une expérience douloureuse. Ces formations de la diaspora considéraient la reconstruction de l'Arménie comme étant une priorité, mais elles se sont souvent heurtées à l'intransigeance idéologique du régime d'Érévan, à la corruption généralisée et à la bureaucratie omniprésente à tous les échelons des institutions étatiques soviétiques.

C'est pourquoi, tout en poursuivant leur coopération avec Érévan, des organisations arméniennes cherchent, au début des années 1930, d'autres issues pour pouvoir résoudre la question des réfugiés arméniens. C'est notamment le cas de Gulbenkian, qui devenu président de l'UGAB, s'efforce d'infléchir la politique humanitaire de son organisation. Ainsi, il semble être déterminé à collaborer étroitement avec le Haut-Commissariat français pour l'établissement définitif des réfugiés en Syrie et au Liban. Le procès verbal de la réunion du Conseil central du 1er juillet 1931 est explicite à ce sujet : "[...] [l'UGAB] participera plus activement à l'oeuvre de l'installation des réfugiés de Syrie, entreprise sous les auspices de la SDN [...] ²¹". Autrement dit, l'organisation arménienne doit désormais davantage investir ses propres moyens financiers et humains dans les opérations destinées à éliminer les camps provisoires de réfugiés et à installer ces populations dans de nouveaux quartiers en dur.

En 1931, on estimait qu'il fallait investir six millions de francs français pour établir, dans les deux années suivantes, environ trois mille réfugiés dans des quartiers en dur, en Syrie et au Liban. Or l'Office Nansen ne détenait que la moitié de cette somme, octroyée, on l'a vu, par le gouvernement français. La SDN comptait sur un prêt de l'UGAB d'une valeur de 10 000 £, garanti et remboursable dans un délai de six ans pour compléter le montage financier.

²¹ *Ibid.*

Enthousiasmé par le projet, Gulbenkian donne l'exemple devant les autres membres du conseil central de l'UGAB en offrant personnellement la somme de 3 250 £, tout en souhaitant que ses collègues et les amis de l'organisation complètent les 6 750 £ restantes²². Le magnat du pétrole intervient également auprès de la Fondation Gullabi Gulbenkian basée aux États-Unis pour qu'elle contribue à la construction de nouveaux quartiers urbains au Liban. Effectivement, cette fondation créée à la mémoire de feu Gullabi, cousin germain de Calouste Gulbenkian, et gérée par les autres membres de la famille, dont Haroutioun et Nersès Gulbenkian verse en mars 1932, la somme de 15 000 \$ (4 109 £) au profit de la construction d'un quartier, à *Bourj Hammoud*, portant le nom de *Gullabachèn*²³.

Calouste Gulbenkian quitte la présidence de l'UGAB le 22 avril 1932. On a tout lieu de croire que les nouvelles orientations intervenues sous sa présidence dans la politique humanitaire de son organisation avaient irrité au plus haut point les dirigeants communistes de l'Arménie soviétique, si bien qu'il avait été l'objet de virulentes attaques. Ainsi, le 16 octobre 1931, le journal *Sovetakan Hayastan (Arménie soviétique)* publie un discours d'Aghassi Khandjian, secrétaire général du comité central du parti communiste d'Arménie, dans lequel celui-ci attaque directement la personne de C. Gulbenkian et plus spécialement ses projets de construction de quartiers arméniens en Syrie et au Liban. D'après Khandjian, ce projet visait à empêcher la "masse ouvrière arménienne" d'émigrer en Arménie soviétique et de créer un foyer arménien en territoire syrien²⁴, servant ainsi les intérêts de l'impérialisme français en Syrie. Dans le même discours, A. Khandjian lance enfin une attaque personnelle contre C. Gulbenkian, qu'il accuse d'avoir élaboré sa stratégie de peuplement arménien en Syrie afin de disposer d'une main-d'œuvre exploitable à bas prix pour la construction de l'oléoduc syrien dont il était un des maîtres d'œuvre²⁵.

À vrai dire, cette attaque ne marque que le début de la campagne de presse qui se déchaîne contre C. Gulbenkian durant les mois suivants, dans les journaux soviétiques. À travers la personne de Gulbenkian, les dirigeants soviétiques visent en fait la nouvelle politique de l'UGAB, susceptible d'influencer l'orientation humanitaire d'autres organisations arméniennes de la diaspora.

²² *Ibid.*

²³ Archives Bibliothèque Nubar, Procès-verbal du conseil central de l'UGAB du 16 mars 1932, 230e séance, f° 1275.

²⁴ Garlèn Dallakian, Հ.Բ.Ը. Միութեան նախագահ Գ. Կիւլպենկեանի հրաժարականի հարցի չուլը [en arm., pour À propos de la question de la démission de K. Gulbenkian, président de l'UGAB], Érévan, 1996, p. 48.

²⁵ *Ibid.*

Bourj Hammoud et les quartiers situés à l'Est du Nahr Beyrouth

Vers la fin de 1929, il y a environ quarante mille Arméniens établis au Liban, la plus grande concentration étant à Beyrouth, où résident trente mille Arméniens, dont la moitié se trouve encore dans les camps²⁶. Dès 1930, on voit redémarrer à grand rythme le mouvement de transfert de réfugiés des camps vers les nouveaux quartiers situés sur la colline d'*Achrafiyeh*, ainsi que sur les deux rives de *Nahr Beyrouth*, où des constructions venaient d'être entamées. En juin 1930, les autorités mandataires avaient déjà détruit mille baraques dans les camps de Beyrouth. Mais il y restait encore quelques milliers de baraques, chacune d'entre elles étant constituée de quatre à cinq habitants²⁷.

À Beyrouth, à partir de 1930, les efforts de l'Office Nansen se concentrent notamment sur les terrains situés au nord-est du *Nahr Beyrouth*, dans un lieu appelé *Bourj Hammoud*, presque inhabité, couvert d'arbres fruitiers, d'arbustes et de marais. Georges Burnier, le chef de l'Office Nansen en Syrie et au Liban ne dissimule guère, au cours de ses entretiens avec des responsables arméniens, les objectifs politiques poursuivis à travers ce plan. Le délégué de la SDN et l'homme de confiance du Haut-Commissariat, envisage d'y construire une ville arménienne de dix huit à vingt mille âmes, en grande majorité des Arméniens, ayant sa propre municipalité²⁸. Le projet de *Bourj Hammoud* avait un double avantage pour le Haut-Commissariat : il lui permettait de se débarrasser définitivement des camps de réfugiés de Beyrouth, et de créer tout près de la capitale libanaise une nouvelle circonscription électorale qui serait acquise à sa cause. C'est sur cette base que le programme de construction de *Bourj Hammoud* est engagé. Comme on l'a déjà vu, ce plan avait la bénédiction des dirigeants arméniens qui semblaient être satisfaits de la perspective d'un regroupement de ces milliers de compatriotes dans un nouvel environnement urbain où ils seraient majoritaires. Cela explique sans doute que les unions compatriotiques arméniennes, notamment celles des États-Unis, soient les premières à se lancer dans l'achat de terrains sur les deux rives du *Nahr Beyrouth* et à construire, en étroite collaboration avec Burnier, des quartiers résidentiels.

²⁶ CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 573, "Note au sujet des Arméniens", par le chef de bataillon Demange, chef du SRRL, Beyrouth, octobre 1929, p. 7.

²⁷ MAE, Levant 1918-1940, Arménie, vol. 24, rapport du médecin général Jude, inspecteur général des services d'hygiène et de santé publique, au haut-commissaire p. i., 26 juin 1930, Beyrouth, f° 74.

²⁸ Archives Bibliothèque Nubar, lettre de H. Topdjian à Vahan Malézien, Beyrouth, le 17 juin 1932; *ibid.*, lettre de H. Topdjian à V. Malézien, le 18 juillet 1932, Beyrouth.

D'une manière générale, la construction des différents quartiers urbains a suivi un processus similaire. Tout d'abord, les unions compatriotiques arméniennes collectaient les fonds nécessaires pour financer l'opération du transfert de leurs compatriotes établis dans les camps de réfugiés vers des nouveaux quartiers urbains. Puis, soutenues et orientées par les responsables de l'Office Nansen, ces organisations acquéraient le terrain où devaient se regrouper les réfugiés. C'est alors que démarraient les travaux de construction : l'Office Nansen fournissait aux réfugiés du béton et du fer avec l'obligation d'en rembourser la contrevaletur au cours des années suivantes. Cette procédure avait pour vocation d'associer les réfugiés aux efforts entrepris en matière de construction et rendait possible l'extension des quartiers au profit d'autres réfugiés. Dans chacun de ces nouveaux quartiers résidentiels, les unions compatriotiques entreprenaient également la construction d'une école et d'une église.

En voici quelques exemples : le premier cas est celui de la construction de *Nor Marach*. L'Union Compatriotique de *Marach* achète en 1929 un terrain d'une superficie d'environ 100 000 m² et se lance, dès 1930, dans la construction d'un quartier baptisé *Nor Marach (Nouveau Marach)*, à Bourj Hammoud²⁹. Durant les années suivantes, quelques milliers d'Arméniens habitant initialement dans le Grand camp de Beyrouth et originaires notamment de *Marach*, *Zeytoun* et *Findidjak* s'établissent dans ce nouveau quartier³⁰. Dans un élan de solidarité et d'entraide, ces réfugiés parviennent à réunir la somme de 800 000 francs pour l'achat du terrain de *Nor Marach*. Cette action obtient aussitôt le soutien de l'Office Nansen, qui fait à cet effet une avance de 400 000 francs. Cette somme devait être remboursée par les résidents du nouveau quartier au cours des trois années suivantes³¹. En 1935, environ huit cents maisons étaient déjà construites à *Nor Marach*, où le nombre d'habitants atteignait quatre mille âmes, dont les deux tiers propriétaires d'un logement. L'Office Nansen avait fourni le ciment et le fer nécessaires à la construction des six cents maisons³².

²⁹ Sissag Hagop Varjabedian, *Հայերը Լիբանանի մէջ* [en arm., pour *Les Arméniens au Liban*], Beyrouth, 1981, vol. III, p. 32.

³⁰ Krikor H. Kaloustian, *Մարաշ կամ Գերմանիկ* [en arm., pour *Marache ou Kermanig*], New-York, 1934, pp. 836-840.

³¹ Archives Bibliothèque Nubar, lettre, Ref. SAC, 1, 1931, "Rapport par le délégué en Syrie du Haut-Commissariat pour les réfugiés sur le progrès de l'établissement des réfugiés arméniens en Syrie, en 1930", daté de 1930, p. 3.

³² Archives centrales de l'UGAB/Le Caire, Inspection scolaire de Syrie et du Liban, 1er sept. 1934 - 20 août 1935, rapport de Mikayèl Nathanian au comité de l'Union d'Alep (le rapport a été préparé à la demande du Lord Mayor's Fund), 25 avril 1935, Beyrouth, *Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen* ... , op. cit.

L'autre exemple est celui de la construction de *Nor Hadjin*. La section libanaise de l'Union Compatriotique de *Hadjin* avait envisagé, dès le début des années 1920, la construction d'un quartier réservé à ses propres compatriotes. Le projet ne s'était toutefois pas concrétisé, car les *Hadjiniotes* des États-Unis, principaux bailleurs de fonds de ce plan de construction, étaient alors mobilisés par l'établissement d'un quartier baptisé *Nor Hadjin*, à *Nubarachèn*, en Arménie soviétique. Le projet libanais n'a pas été abandonné pour autant et, à partir de 1930, quelques riches Arméniens originaires de cette ville contribuent avec des donations importantes, à la construction de ce quartier, d'autant que les réfugiés eux-mêmes, comme à *Nor Marach*, avaient cotisé et collecté à cet effet 1 000 livres turques. Parmi les donateurs, il faut notamment citer Gosdantin Guértménian, dont la contribution s'élève alors à 15 000 \$ (3 000 £), ainsi que Haroutioun et Stépan Pilibossian, des États-Unis. L'Office Nansen verse aussi la somme de 3 500 £, qui devrait toutefois être remboursée par les résidents de *Nor Hadjin* dans les années suivantes. Dès lors, rien n'empêchait l'achat d'un terrain de 36 000 m² et le début des travaux de construction dans le courant de 1930³³. En 1935, trois cents maisons étaient bâties à *Nor Hadjin* et la population totale était estimée à mille cinq cents habitants. Cent cinquante de ces maisons avaient été construites grâce au concours de l'Office Nansen³⁴.

À partir de 1930 d'autres quartiers sont construits à *Bourj Hammoud* : *Nor Adana*, *Trad*, *Nor Sis*, *Gullabachèn*, *Parechèn*. La construction d'autres logements urbains est achevée à l'ouest de *Nahr Beyrouth* : *Khalil Badawi* (*Remeyl*) et les *Pentes* (sur la colline d'*Achrafiyeh*).

En février 1935, il ne restait plus que mille familles de réfugiés vivant dans des baraques situées à Beyrouth, dans les trois camps juxtaposés de *Yozgat*, *Karantina-Amanos* et *Maslakh*. Ils seront, à leur tour, relogés à la fin des années 1930*.

En guise de conclusion

L'établissement définitif des réfugiés arméniens au Liban a été un processus pacifique ; il n'a pas donné lieu à des tensions politiques locales.

³³ H. B. Boghossian, *Հաճըրի ընդհանուր պատմությունը* [en arm., pour *L'Histoire générale de Hadjin*], Los Angeles, 1942, pp. 758-765.

³⁴ Rapport de Nathanian au comité d'Alep, daté du 25 avril 1935, doc. cit., "*Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen* ...".

* Note de l'éditeur : la nuit du 30-31 janvier 1933, un violent incendie consumait les 600 baraques qui restaient dans les camps de Beyrouth. C'est aux lendemains de cet incendie que les derniers habitants des camps "traversaient" le fleuve de Beyrouth et allaient s'installer à *Bourj-Hammoud*.

La construction des quartiers urbains à *Bourj Hammoud* – à l'est de *Nahr Beyrouth* – et à *Achrafiyeh* mettait ainsi un terme définitif à l'épopée des camps et des baraques de fortune. Toutefois, ce processus vécu par les Arméniens est un cas rare. Il répondait à l'époque à la volonté politique du Haut-Commissariat français, ainsi que de certains cercles politiques influents au Liban. Dans cet épisode, le dynamisme arménien a également été un facteur essentiel au succès de l'oeuvre humanitaire.

On connaît d'autres cas de réfugiés où les conjonctures politiques, sociales et économiques n'ont pas permis un processus d'intégration et d'établissement définitif sur le modèle arménien. Il ne faut pas aller très loin pour chercher ce genre d'exemple. Dans les années 1970, suite à l'embrasement du conflit israélo-palestinien et au déclenchement de la guerre civile au Liban, des milliers d'autres réfugiés ont afflué à Beyrouth. Ils étaient notamment Palestiniens, mais également des chiites libanais fuyant le sud du pays ou des Kurdes ayant dû quitter des zones de conflits du nord-est de la Syrie ou de l'est de la Turquie. Par un curieux hasard de l'histoire, ces réfugiés seront installés sur les mêmes sites, qui, quelques décennies auparavant, étaient occupés par des Arméniens. C'était le début d'un nouveau drame humain, en tous points semblable à celui vécu par les réfugiés arméniens : édification de nouveaux baraquements dans les camps de *Karantina* et de *Maslakh*, mobilisation des organisations humanitaires internationales, entraide et solidarité au sein des réfugiés.

La nouvelle conjoncture géo-politique était différente cependant, et – respectant les nuances propres à chaque situation – l'arrivée massive de nouveaux réfugiés au Liban a alimenté les antagonismes déjà existants sur la scène politique intérieure libanaise. C'est pourquoi, au lieu de voir un processus d'intégration pacifique, la présence des réfugiés des années 1970 devient aussitôt une source de conflits, voire un important catalyseur de la guerre libanaise.

Summary

The permanent settlement of Armenian refugees in Lebanon in the years 1920 and 1930

By 1920, the establishment of approximately 20,000 Armenian refugees in Lebanon had become a political game. French authorities and Armenian leaders were against it, the latter still yearning for the creation of an Armenian "homeland" on their ancestral lands. In 1923, the signature of the Lausanne Treaty put an end to this hope and both the French authorities and Armenian leaders organized the exodus of the remaining refugees to Lebanon and Syria.

That year, the sovietization of the Caucasus "Armenia" created a new geopolitical situation. The Dashnak party members left the country, taking cover in the Armenian communities of Syria and Lebanon where they organized their opposition to Soviet Armenia. Meanwhile, the partisans of the latter wished to structure them, according to their own interests. For all Armenians however, these refugees were perceived as representing the future of the nation, and in 1922 communist officials accepted a proposal by Armenian General Benevolent Union (AGBU) leaders to repatriate the refugees/orphans from Beirut, Aleppo and Jerusalem. Only 250 orphans made the trip, and by 1930, 10,000 refugees (mostly from Greece) were repatriated to Armenia. These figures signaled the failure of this policy.

Contrary to the desire of the French authorities who wanted to first spread the refugees in all regions of the country, Armenians had a preference for Beirut and its region. The Christian population and leaders (especially Mgr Hoyek, the Maronite patriarch) viewed the settlement of Armenians whose refuges overwhelmingly consisted of tents in campsites in *Karantina* (north end of the city)* favourably (12,000 at the end of 1922). Soon however even the French saw their concentration in Beirut favourably, since they represented a docile electorate for candidates sympathetic to French presence, and the urgency of eliminating the tent "cities" had to be dealt with.

In 1926, a "Central Relief Committee" was created whose objective was the construction of new neighborhoods for the refugees. Land was purchased in *Achrafieh* (and later in *Bourj Hammoud*) with money coming from the Lebanese authorities, the League of Nations and Armenian organizations. In 1930, the League of Nations' "Nansen Office" was officially involved in the construction with the financial and direct help of the French government and Armenian organizations. The refugees themselves created "self-help"

* *Editor's note:* see map p. 300.

compatriotic associations which initiated fund-raising campaigns among local, regional and international (i.e. namely American) compatriots. This is how funds were raised for the purchase of more and more land.

After 1930, Calouste Gulbenkian, the president of the AGBU (who resided in Paris and had direct contacts with French officials), played a prominent role in the construction campaign. Contrary to previous tendencies, during his presidency this humanitarian endeavour became a priority to the central body of the AGBU, to the dismay and irritation of the Armenian government.

Here is an example of the construction of *Nor Marach* neighborhood: in 1929, a piece of land (100,000 m²) was bought in *Bourj-Hammoud*. When the construction of new houses was achieved (in 1935, 800 homes were built), inhabitants of the camps originating from *Marach* (*Zeytoun* and *Findidjak*) were transferred to *Nor Marach*.

Similar experiences were repeated for the construction of *Nor Hadjin* and *Khalil Badawi*.

APPENDIX / ANNEXE

"Jemal Pasha (center forefront), commander of the Turkish Fourth Army in Syria, and Halidé Edib (right forefront), Turkish feminist leader, stand with other dignitaries on the steps of the French College at *Aintoura*, Lebanon. Jemal Pasha had established an orphanage for Armenian children in the college building and had appointed Halidé Edib to be its directress."

Source: Stanley Kerr, *The lions of Marash*, 1973

From: Missak Kelechian Collection

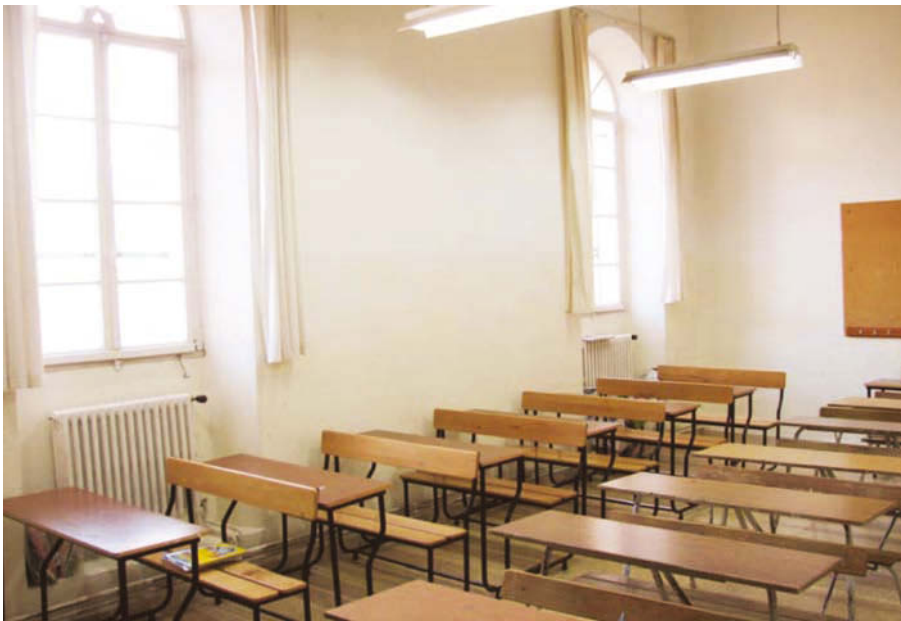
Armenian orphans at *Aintoura*

Source: Aram Andonian, *The memoirs of Naim Bey*, 1920

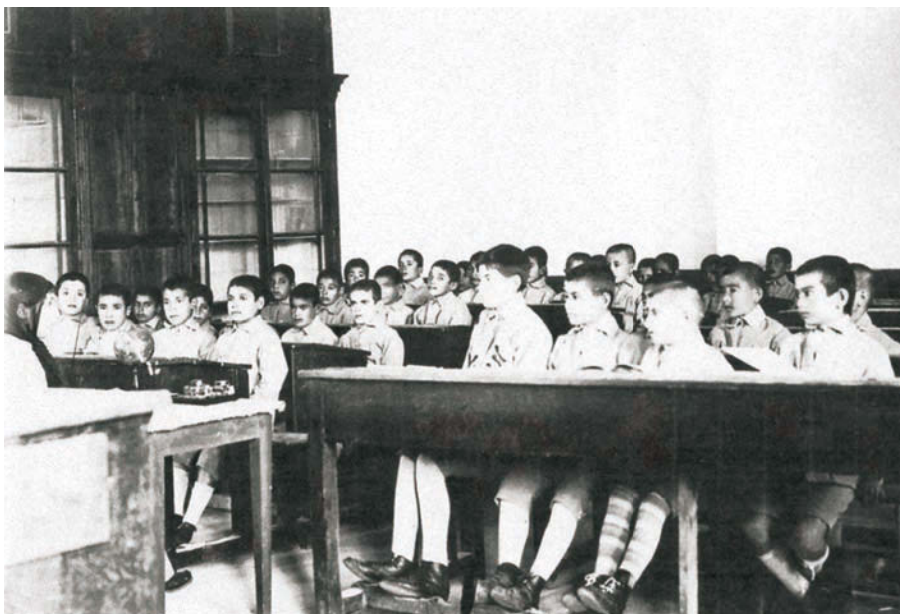
From: Missak Kelechian Collection

Aintoura dorm windows, 1916
Aintoura College archives; Missak Kelechian Collection

Aintoura dorm windows, 2006
 This picture, taken by Missak Kelechian, shows the same place, i.e. the dormitory turned into class room with the same windows; Missak Kelechian Collection

Aintoura "Baharan" (shelves), 1916
Aintoura College archives; Missak Kelechian Collection

Aintoura "Baharan" (shelves), 2006
This picture, taken by Missak Kelechian, shows the same place, the classroom with the same shelves turned into a chemistry lab; Missak Kelechian Collection

Hasan Amdja, Officer in the Fourth Army's General Staff, Inspector for the Settlement of Immigrants. The picture was taken in Damascus.

Hasan Amdja offered it to Aram Andonian, when they met in Aleppo.

We owe the picture to Vahé Tachjian (Collection Nubar Library Archives/Paris)

144 (144)*
 HAROUTIOUN ALBOYADJIAN'S TESTIMONY
 (Born in 1904, Fendedjak)

A note from Hilmar Kaiser:

In the summer of 1919, before returning to Anatolia College at *Marsovan*, Morley adopted eleven children from the *Aintoura* orphanage, Haroutioun Alboyadjian was one of them. Following the evacuation of *Marsovan*, Haroutioun made his way to Thessaloniki, the new location of Anatolia College. In the spring of 1923, he joined the Armenian Evangelical Union. In June 1925, he saw Morley for the last time. In late autumn 1925, he followed his foster siblings Toros Jamgotchian and Toros Garabedian who had gone earlier to Armenia. The three worked at an orphanage financed by Near East Relief orphanage in Leninakan (Gumru).

Harriet Morley, *Not by bread alone. The life of Bertha B. Morley written for her foster family*, n. p. College Press, 1967, pp. 26-27, 38, 43.

Fendedjak is very near Zeytoun. In 1915, they exiled us from Fendedjak. The end of the caravan could not be seen - it was so long. I don't remember my father. They had taken him to the Turkish army; he never came back. I remember mother was tired of walking. She held my younger sister (*brother*) in her arms. An Arab came, grabbed the child from her hands and disappeared. Then a doctor came; he wanted to take me away. I remember some of us were driven towards the desert of Havran (*better known as Hauran in English*), the other part to Der-Zor. They drove us to the Havran Desert. They killed people before our eyes. I lost my relatives. I remained with my sister Ovsanna and my uncle's wife. They took us to Homs and from there to Mismia. A train came; they said relief would be given, for we were starving. We gathered the wheat grains from the excrements of the horses, washed them then ate them. There was nothing else to do. They gave us a handful of flour. It was as much as a bag of gold. Those who received it were sent to the other side of the train. I got some and called from under the train, "Ovsanna, Ovsanna." I thought that they would give her some as well; I passed beneath the train, but that train moved, another train came and stopped. I jumped to the other side. I looked for my sister; Ovsanna was nowhere. I asked my uncle's wife: "Where's Ovsanna?"

She said: "Someone from the train wanted a child. I gave her to that person."

I cried very much, for they had taken Ester, my little sister from my mother's arms, and now Ovsanna also was gone. After they [had] killed my parents, they took me and other under-age children to Djemal pasha's Turkish orphanage and turkified

* *Editor's Note:* This text is a translation taken from Verjine Svazlian's book *The Armenian Genocide. Testimonies of the eye witness survivors*, (published in Armenian), Armenia, Gitutian Publishing House, 2000. Translations can be found at: <http://www.ermenian.org/turkce/vkayutyun.php?tp=ea&lng=eng&nmb=144> . The remarks in italic in the text are corrections or some additions and explanations made on the basis of the Armenian original.

us. My surname was '535' and my name was Shukri. My Armenian friend also became Enver. They circumcised us. There were many others who did not know Turkish; they did not speak for weeks, with a view to hide their Armenian origin. If the gendarmes knew about it, they would beat them with 'falakhas' (heavy club used as an implement of torture). The punishment consisted of twenty, thirty or fifty strokes on the soles of the feet, or being forced to look directly at the sun for hours. They made us pray according to the Islamic custom, after which we were compelled to say three times 'Padishahim çok yasha!' ('Long live my Sultan!') We were clothed in the Turkish manner, a white robe and a long black, buttonless coat. We had a müdür (head-master) and several khojakhanums (women-teachers). Djemal pasha had ordered that we should be given proper care and attention, since he appreciated the Armenians' brains and graces and hoped that, in case of victory, thousands of Turkified Armenian children would, in the coming years, ennoble (*The Armenian word is uqûnuugûti, which should rather be translated as "have (or give, learn) good manners" or be "civilized"*) his nation and we would become his future support. Towards that aim Djemal pasha had teachers brought from Constantinople; he had brought doctors, because most of the orphans fell ill with scurvy and died. I was a very feeble, small child.

Our orphanage was about seven miles from Beirut towards Cilicia. It was at the foot of Djyuni - a huge mountain, and it stretched until the building of Antoura, which had a French, semi-independent status. That was why the French, the English, and the Germans had their colleges separate from each other. But each one had already retreated.

We were given little food at our Turkish orphanage. Our gharavanadjis (elder boys) were on duty in the dining-room. One day one of the gharavanadjis, an Armenian boy from Gyurin, saw me while entering the dining-room, held me by the arm and said in Turkish: "Shukri, will you make a belt for me?" I thought: he was a gharavanadj; he might help me in return and give me some more dinner. The building of our orphanage had been a French college, and the French had left it after the war started. There were monasteries surrounding it. Statues, mummies and velvet clothes were found there. That boy from Gyurin brought me some clothes, to make a belt for him with pockets, where he could keep money, for he sold small loaves of bread to the Arabs and received money. One day, at night I thought of climbing to the roof of the building, where a few things might be left by the French, for my father was a blacksmith, and I had taken after him in crafts. I went to the roof. There I found some steel wire. I had no instruments: my instruments were stones. I had neither needle, nor anything. I cut some wire, rubbed it on a stone; the edge became sharp. Then I thought to flatten the other edge with a stone, to butt it, then fold it and then rub it with a piece of glass. I fashioned a hole. I searched and found a broken nib, which was hard and had a sharp point. With it I opened a hole. Now I had a needle. So, I could sew. But there was no thread. I thought of undoing the cloth and spin the thread. I looked through the garbage; I found something like leather. I made a belt with pockets for that Armenian boy. He liked it very much. Now other boys also began asking me to make belts for them. By and by, I began earning money.

One day, Djemal pasha came to the orphanage to see the state of his Armenian boys, who had become Turks. It was one of the Muslim religious holidays. I don't remember - it was either Ghurban Bayram or Ramadan. On those days they gave us good food with meat. Once, when Djemal pasha came, they called me: "'535' - Are you Shukri?"

I said: "I am."

My friend held me and took me to the guests. Djemal pasha asked me: "My son, Shukri, what have you made?"

I had a drawer made by hand and a belt. I showed them to him. He said: "With what instruments are you making them?"

I said: "I have no instruments."

Djemal pasha was astonished. He said with regret: "It's a pity, pay attention to him; he's a gifted child."

It seemed he wanted to transfer me somewhere else, but the Arab Sheriff came. *(The narrator is probably referring to the arrival of Arab forces in Syria and the defeat of the Ottoman army).*

One day, we woke up without the bell ringing; the doors weren't opened. When we opened the doors and went down, we saw there were no Turkish guards or soldiers, no officers, inspectors or teachers; there was no one. There was no one to ring the bell for us to go to the dining-room. Our big boys who had become Turks; our chiefs, had attacked the Kurd Silo and were beating him, and Silo was bellowing like a buffalo. He could hardly free himself from the boys and found refuge in the forest nearby. This was that same Silo, who had said to Khoren over and over: "I have killed ninety-nine Armenians. If I kill you too, that will be one hundred." This was that scoundrel Silo, whom the Armenian orphans had taught a good lesson, feeling free to do so, because not a Turkish officer was left, for they had heard that Beirut would be liberated.

As our orphanage was a military orphanage, we had special rules. Each class had to stand around its table, but there was neither chief, nor corporal or sergeant. All of us were standing and waiting, and there was no bread on the table. Our Erza bey, the pharmacist, came. He had the military rank of major-*physician*, and three Armenian orphans (Ariph and others) helped him. That doctor of ours came. He was walking between the tables up and down. He gave the order, 'Sit down.' We all sat down. He continued going and coming up and down, in deep thought. He came up to our corporal Enver, who was Armenian but he was circumcised and said: "Oglum Enver, senin Ermeni ismin ne idi? (My son, Enver, what was your Armenian name?)."

"Toros idi, efendim (Toros, effendi)", said the boy saluting.

Then he went to the corporal of the next class: "My son, Djemal, what was your Armenian name?"

"Vardan idi, efendim (It was Vardan, effendi)."

Then he came to the others. All the corporals were on foot and said their names. One minute of silence reigned. All of us were waiting...

He said: "Bu günden sonra hepiniz de gene Ermenisiniz (Beginning from this day all of you are Armenians again)." And continued in a sorrowful mood: "As you see

there's no one today of our officers; they are absent. Had I wanted, I might be absent, too. I could go with them, but I decided not to go, not to leave you. It may so happen that they come in a few minutes, put handcuffs on my hands and take me prisoner. But I remained, I didn't leave you. I beg you don't give trouble to the Kurds around you. Continue to live in peace as you have done so. If I were not here; you would not be here either..."

He didn't continue, but later we learned that they had asked the pharmacist (*the pharmacist-physician*) to poison our last supper, but he had refused to obey their order.

And really, soon they came with the Arab Sheriff (*It should be rather said "they came from the Arab Sheriff side,"*) put handcuffs on his hands and took him away. We all were sad and silent. When they were taking him out, he said: "It's a pity that God didn't return to me all the kindness I have done. God blinded my only son, Nedjatli, and I treated you as my own son."

After the glorious victory at the battle of Arara (*Arras*), when Turkey and Germany were defeated, the Armenian volunteers entered Beirut and, together with the French and the English, we said, 'Vive la France' (Long live France). Then the American Red Cross took over our orphanage. After 1919, the American Near East Relief cared for the orphans. There were thirty thousand orphans only in Alexandropol. How many were there in Greece, in Beirut? They sent food to all of them.

When we stopped being Turks, we became Armenian again, our teacher was an Arab woman, but our head-mistress was Miss *Morley*. Armenian teachers also came, such as Vahan Kehyayan and Alanakian, who worked for no pay. Young Armenian teachers also came from Zmmara (*Bzomar*) and other places.

We had a very good life during Miss Morley's time. She was a very lovely, a very attractive American lady, who had devoted her youth to the care of Armenian orphans. She separated the girls from the boys. She became a mother to all of us and all of us will be grateful to her to the end of our lives...

Miss Morley made our orphans' sad life so interesting and so beautiful: it's beyond words. She said: "Each of you make what you can and we'll send them to America to exhibit."

I was already making belts. She gave me tools and I started to make toys and statues with candle wax. All that was sent to the USA for exhibit. (A missing paragraph in the translation).

Then, they sent Miss Morley to Aleppo.

One day, they called me to the office and said: "Miss Morley has sent news and asks to send you and four boys to Aleppo. She is calling you to send to Marzvan (*Marsovan*) to study." I was surprised. So, because of my skill, Miss Morley had remembered me and was asking for me.

We set off and reached Aleppo. We went and found Miss Morley. She was going to send us to Marzvan (*Marsovan*), but the Kemalist movement had begun. The roads were closed. We went to Beirut together with the refugees. Then we went to Adana and Samsun. Then we (*I*) went to Greece. There, I graduated from the Agricultural and Technological Institute of Salonica. In 1925, as a specialist, I came to Armenia

bringing with me pure-bred cows, oxen, sheep, pigs, and hens to develop agriculture in Armenia. But our Soviet government not only didn't appreciate my devotion, but plundered me of what I had brought and exiled me to Siberia. After suffering there for five years I returned, but participated in the Patriotic war and was a prisoner in France. There, I found my brother. He said: "Don't go back, stay here." But I didn't stay and came back to my country. I worked as an electrician and created my family. I have three daughters, the eldest works at the watch factory, the second is a lecturer at the Polytechnic Institute, and the youngest is a teacher of music. She teaches the violin. Now, I'm a pensioner.

La construction des quartiers arméniens

Construction des premiers quartiers résidentiels pour les réfugiés arméniens à Beyrouth à partir de la fin des années 1920. Ici, on voit les Pavillons Blancs, sur la colline d'*Achrafiyeh* (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris)

Le quartier *Nor Sis*, à *Bourj Hammoud*, dans les années 1930 (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris)

Construction du quartier *Paréchèn*, à *Bourj Hammoud*, au début des années 1930
(coll. Archives Bibl. Nubar/Paris)

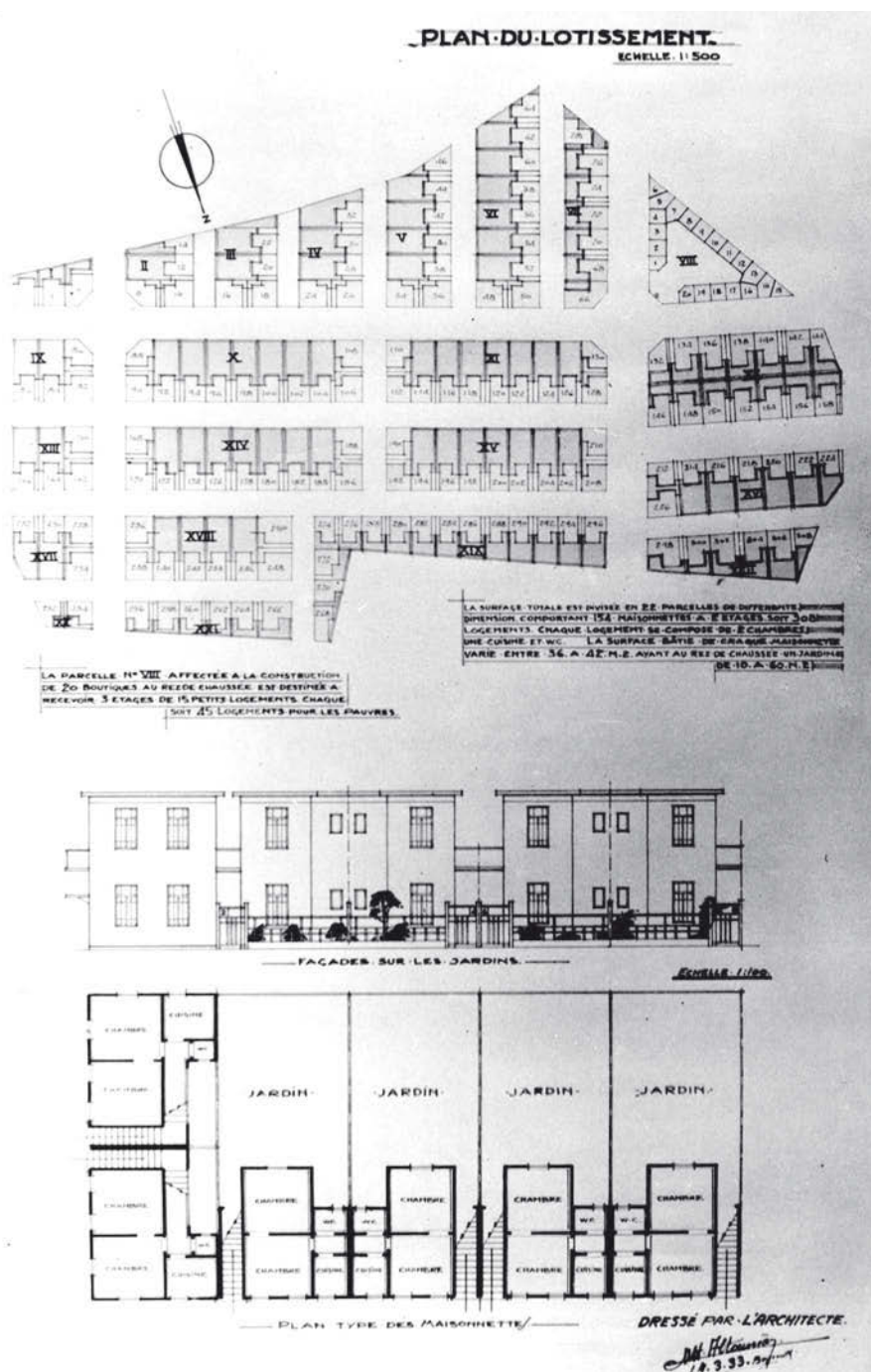
Vue aérienne de Beyrouth, probablement due au P. Poidebard, dans les années 1930
On y voit les camps de réfugiés et les nouveaux quartiers urbains arméniens situés
dans la périphérie est de la ville (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris).

Note de l'éditeur : Le Révérend Antoine Poidebard (1878-1955), s.j. est né à Lyon en 1878. Personnage atypique, tour à tour missionnaire, diplomate, aviateur, militaire, explorateur, et professeur, il fut surtout connu comme étant le "pionnier de l'archéologie aérienne".

Il avait commencé sa carrière religieuse en tant que missionnaire d'Arménie dans les postes de *Tokat*, *Marsivan*, *Sivas* et *Amassia*. Sa mission était consacrée à l'infirmerie dans les dispensaires...; il apprend l'arménien et le turc, ce qui explique en partie son affectation en 1917 à la Mission militaire française au Caucase où il séjourne pendant près de deux ans.

À partir de 1924, Poidebard s'installe à Beyrouth, et y restera jusqu'à sa mort en 1955. Il anime dans le camp de réfugiés arméniens de *Mar Mikhael* un dispensaire, un ouvroir et un bureau de travail. Pendant 30 ans, il va prendre des milliers de clichés aériens. Un très grand Fonds Poidebard est conservé aujourd'hui à la Bibliothèque Orientale de l'Université St-Joseph de Beyrouth. Pour plus de renseignements, voir le site Internet <http://www.usj.edu.lb/poidebard/vie.htm>

Lire aussi *Aux origines de l'archéologie aérienne, Antoine Poidebard (1878-1955)*, de Levon Nordiguan et Jean-François Salles, Beyrouth, Presses de l'Université Saint-Joseph, 2000.

Plan du quartier *Gullabachèn*, à *Bourj Hammoud*, dressé par l'architecte *Mardiros Altounian* (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris).

Quartier de *Gullabachèn*, dans les années 1930 (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris)

Construction de l'église à *Nor Marach*. En arrière plan, on voit l'école maternelle du quartier (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris)

Vue de *Bourj Hammoud*, au Liban en 1932 (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris)

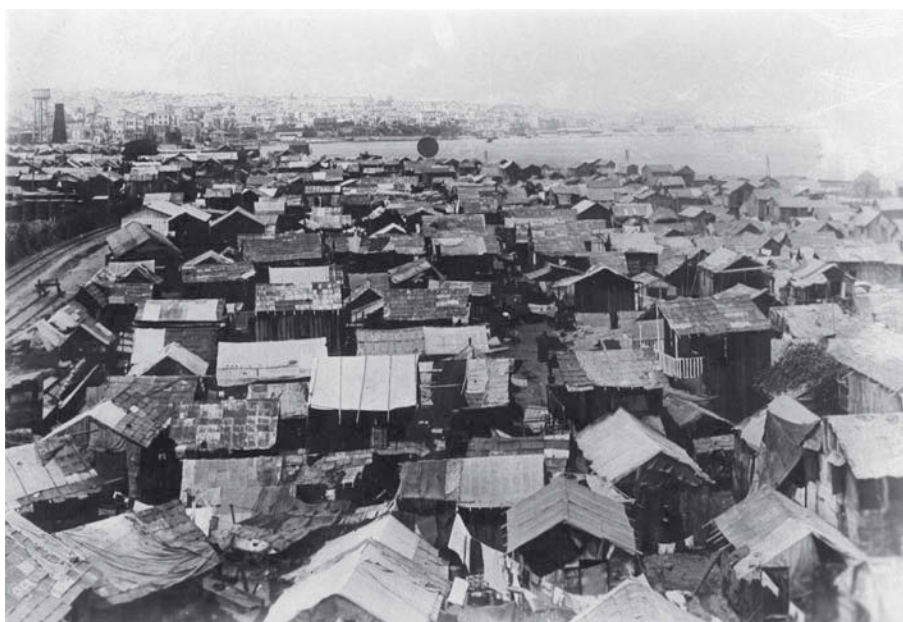
Camp de réfugiés arméniens de la Quarantine, à Beyrouth, photo probablement due au P. Poidebard (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris)

Quartier urbain *Nor Hadjin*, dans les années 1930 (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris)

Quartier urbain *Nor Marach*, à *Bourj Hammoud*, dans les années 1930 (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris)

La situation du camp de Beyrouth en 1925, avant le début des travaux de construction des quartiers arméniens (coll. Archives Bibl. Nubar/Paris)

ԵՐՐՈՐԴ ՍԱՍ

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐՈՒ
ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՉ

Լիբանանահայ Հայրենադարձներու Համաժամանակեայ եւ տարժամանակեայ մշակութային զարգացումը Հայաստանի մէջ

Վերտինէ Սվազեան

Հայրենադարձութեան նախօրէին

Լիբանանահայ յայտնի մտաւորական Սիսակ Վարժապետեան իր Հայերը Լիբանանի մէջ, արժէքաւոր աշխատութեան մէջ նշած է. ...Դաշնակից բանակներու յաղթանակի վաղորդայնին սկսաւ ներգաղթի դէպի Խորհրդային Հայաստան, որ ցնցեց մեր ազգային կեանքը եւ տկարացուց մեր գաղութի կազմակերպչական ներքին կառույցը: Լիբանանահայ գաղութը տկարացաւ որպէս քանակ¹, քանի որ "1946-1948-ի զանգուածային հայրենադարձութեան օրերին Լիբանանից Հայաստան է ներգաղթել շուրջ 10 հազար հայ"²:

Արդ՝ տեսնենք, թէ Լիբանանէն ներգաղթած հայերը մշակութային քանակական եւ յատկապէս որակական ինչպիսի զարգացում ունեցան Հայաստանի մէջ:

1915-1923ի ընթացքին, Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով իրենց բնօրրանէն արմատախիլ եղած Հայ տարագիրները սփռուեցան օտար երկիրներ՝ հանապազօրեայ ապրուստը հայթայթելու: Օտար լեզուներու եւ օտար օրէնքներու անտեղեակ՝ անոնք աժան աշխատօժ էին, ինչքան ալ որ օտարներուն հիացմունքին արժանանային հայկական տոհմիկ արհեստաւորներուն բազմաշնորհ վարպետութիւնը, ինչպէս նաեւ պատուախնդիր ու աշխատասէր հայ կիներուն եւ օրիորդներուն նրբագեղ ասեղնագործութիւնները:

Այնինչ, ձուլումի, ալլասերումի եւ մանաւանդ գործազրկութեան սարսափը հանգիստ չէին տար աստանդական հայերուն: Եւ կեանքի պայմաններուն զուգընթաց կը հիւսուէին ժողովրդական երգերը.

*Օտարութեան մէջ ինկեր ենք,
Կու լամ կարօտո՛վ-կարօտո՛վ,
Հայ Խնդիրը լուծուէր շուտով.
Համբերէ՛, հոգի՛ս, համբերէ՛:*

¹ Սիսակ Վարժապետեան, *Հայերը Լիբանանի մէջ*, Դ. հատոր (1920-1980 շրջան), Հանրագիտարան Լիբանանահայ Գաղութի, Ֆերիօն, 1983, էջ 160:

² Արա Սանճեան, "Լիբանան", *Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան*, Երեւան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., 2003, էջ 292:

*Ուրախացի՛ր, մի՛ լար տխուր,
Ոտքիդ վրայ կայնի՛ր ամուր-
Շուտով կը լսես ներգաղթի լուր-
Համբերէ՛, հոգի՛ս, համբերէ՛՝:*

Այս երգը 1979ին Երեւանի Այգեստան թաղամասին մէջ մեզի հաղորդած է Լիբանանէն հայրենադարձ Անահիտ Աջապահեանը (ծն. 1920, Սիս):

Ներգաղթը արդէն օրակարգի հարց դարձած էր: Այդ մասին 1972ին Երեւանի Նոր Արաբկիր թաղամասին մէջ Լիբանանէն հայրենադարձ Լուիզ Վարժապետեանէն (ծն. 1900, Արաբկիր) գրի ենք առել սոյն երգը.

*Ըսօր հաւան մաւի է,
Ըս ի՛նչ էրկար տարի է,
Պատրաստուեցէ՛ք, պանդուխտներ-
Ներգաղթելու տարի է՝:*

Եւ ներգաղթի իրերայաջորդ կարաւաններով սկիզբ առաւ հայրենադարձութիւնը որպէս պատմական իրողութիւն: Նախ՝ 1920-1930ականներուն Կ. Պոլիսէն, Յունաստանէն, Ֆրանսայէն, այնուհետեւ՝ 1946-1948ին, զանգուածային հայրենադարձութիւնը Սուրիա-Լիբանանէն, Եգիպտոսէն, Իրաքէն, Յունաստանէն, Ֆրանսայէն, Բալկանեան եւ այլ երկիրներէ.

*Հայաստանէն նաւը եկաւ դէպի Լիբանան,
Լիբանանէն հայեր տարաւ դէպի Հայաստան:
Ա՛յ կարաւան, ջա՛ն կարաւան, քչի՛ր քո ճամբան,
Կարօտցեր եմ Հայրենիքիս. քունս չի տանիր,
Կարօտցեր եմ իմ սուրբ հողին. քունս չի տանիր՝:*⁵

Այս երգը 1988ին Երեւանի Նոր Արաբկիր թաղամասին մէջ մեզի հաղորդած է Լիբանանէն հայրենադարձ Աննիկ Հաճեանը (ծն. 1910, Ատանա):

Կ'երթային հայրենադարձները՝ լի կարօտով եւ խանդավառութեամբ, երգելով "Սովետական ազատ աշխարհ, Հայաստան...": Անոնք կ'երթային, հայրենի քոյր-եղբայրներուն հետ ձեռք-ձեռքի տուած, Երկրորդ Աշխարհամարտէն հայրենիքին ստացած վէրքերուն սպեղանի դնելու: Այդ ազնիւ եւ վեհ նպատակին համար բանուորները կը տանէին իրենց բազկին ոյժը, արհեստաւորները՝ իրենց ձեռքին շնորհքը, մտաւորականները՝ իրենց

³ Վերթինէ Սվազյեան, *Կիլիկիա. արեւմտահայոց բանաւոր աւանդութիւնը*, թիւ 603, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն հրատ., 1994, էջ 202 :

⁴ Անդ, թիւ 336, էջ 137:

⁵ Անդ, թիւ 610, էջ 204:

գիտելիքները, հարուստները՝ իրենց ունեցուածքը եւ գործարանները, ծնողները՝ իրենց զաւակները...

*Հայաստան երթալու եմ,
Մշտական մնալու եմ,
Ես ի՞նչ ընեմ օտար աշխարհ.
Ահա կ'երթամ Հայաստան՝⁶*

Այս երգը 1987ին Կիրովականի մէջ (այժմ՝ Վանաձոր) մեզի հաղորդած է Լիբանանէն հայրենադարձ Վարդան Ղարակէօգեանը (ծն. 1916, Քեսապ):

Հայրենադարձութիւնը եւ պահանջատիրութիւնը

Կ'երթային հայրենադարձներուն խուռներամ կարաւանները՝ ոգեշնչուած Փաշիգմի դէմ Խորհրդային Միութեան նուաճած յաղթանակով եւ մանաւանդ անոր 1945 թուականի Նոյեմբեր 1ին Թուրքիային յառաջադրած հայկական ու վրացական հողերուն պաշտօնական պահանջով: Եւ մեծ յոյսերուն հետ բերնէ-բերան կը հիւսուէր նաեւ ժողովրդական երգը.

*Հայաստան երթալ կ'ուզեմ,
Երեւան տեսնալ կ'ուզեմ,
Մասիս սարի կատարին
Դրօշակ պարգեւ կ'ուզեմ՝⁷*

Այս երգը 1989ին Լոս Անճելըսի մէջ մեզ է հաղորդած Լիբանանէն ներգաղթած Յակոբ Տէր-Պօղոսեանը (ծն. 1925, Տէօրթ Եոյ):

Փայփայտող այդ յոյսերու շուրջ է յօրինուած նաեւ հետեւեալ խորխոս ու հաւատաւոր երգը.

*Կ'ուզե՛նք զայն, կ'ուզե՛նք զայն.
Մերն է Կարսն ու Արտահան...
Կարս, Արտահանը մեզի
Շուտով պիտի դարձուի,
Որ այդ հողերը ամայի
Փոխակերպենք դրախտի՝⁸*

⁶ Անդ, թիւ 605, էջ 202:

⁷ Անդ, թիւ 606, էջ 202:

⁸ Անդ, թիւ 611, էջ 204:

Այս երգը 1985ին Երեւանի Նոր Զէյթուն թաղամասին մէջ մեզ է հաղորդած Լիբանանէն հայրենադարձ Գէորգ Հեքիմեանը (ծն. 1937, Հալէպ): Այդ մնաց որպէս արեւմտահայոց բաղձալի տեսլական...:

Լիբանանահայ հայրենադարձները հայրենիքին մէջ

Այնինչ հայրենիքի մէջ այլ էին ներգաղթողներուն սպասող իրական կեանքի պայմանները: Միջերկրական Ծովի բարեխառն ափերէն դէպի կլիմայական շեշտակի փոփոխութիւններ ունեցող հայրենիքը սոսկ աշխարհագրական տեղաշարժ չէր հայրենադարձներուն համար: Յետպատերազմեան համընդհանուր դժուարութիւններուն հետ միասին, այն նախ եւ առաջ կ'ենթադրէր հասարակական-քաղաքական կեանքի նոր՝ սոցիալիստական կացութեան՝ իր արտասովոր, տարօրինակ համակարգով, կամայական օրէնքներով եւ ստալինեան անհատի պաշտամունքի վախ ու դողի, սարսափի մթնոլորտով...

Հայրենադարձները դեռ հազիւ սկսած էին ընտելանալ կեանքի նոր պայմաններուն, երբ 1937 թիւը կրկնուեցաւ նաեւ 1949ին: Հայրենադարձներէն շատ-շատերը, միլիոնաւոր այլ անմեղներու հետ, առանց հիմնաւոր պատճառի եւ առանց դատաւարութեան, զիջերով քսորուեցան: Եթէ երիտթուրքերը Յեղասպանութեան ժամանակ հայերը կ'աքսորէին Միջագետքի ամենակիզիչ անապատները, ապա բռնակալ Ստալինի խելացնոր հրամաններով անոնք կ'աքսորուէին Խորհրդային Միութեան ամենադժան, անմարդարնակ սիրիրեան սառցակալած տափաստանները՝ վիթխարի ծառեր սդոցելու, տեղը քաղաքներ կառուցելու...:

Մէջբերենք մի հատուած 1946ին Լիբանանէն հայրենադարձ, Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ անգլերէն լեզուի դասախօս դարձած, 1947ին բռնադատուած Ասատուր Մախուլեանի (ծն. 1911, Մուսա Լեռ) հաղորդած վկայութենէն, զոր մենք գրի առած ենք 1998ին Երեւանի Նորքի Զանգուած թաղամասին մէջ.

...Ի դէպ ասեմ, որ [Ներգաղթի ժամանակ] Բաթումիում հինգ անգամ իմ գրականութիւնը ստուգել էին, օտար լեզուով բառարաններս թերթել էին: Գրաւոր թեմաներ ունէի կատարած "Ամերիկեան տեմոգրադիան", "Շվեյցարական տեմոգրադիան", "Սովետական տեմոգրադիան": Դրանք բռնագրաւել էին: Իսկ հարցաքննութեան ժամանակ տեսնեմ՝ դրանք սեղանի վրայ են: Ինձ հարցրին. - Ո՞վ է գրել սրանք:

- Սրանք իմ գրած համալսարանական ուսումնասիրութիւններն են:

Հարցաքննող չեկիստն ասաց. - Էդ ինչպէ՞ս է, որ անգլերէն լաւ գիտէք ու անգլիական լրտես չէք եղել:

ինձ ութր ամիս դատաքննութեան տակ պահեցին: Վկայ, ապացոյց՝ չկայ: Յայտարարեցին. "Բանտարկեալ կալանաւորը քաղաքական լրտես է, հակաքաղաքական բրորականտ է արել, պահանջում եմ հինգ տարի կալանք":

Յետոյ ինձ հարցրին. - Դուք խօսք ունէ՞ք:

Ասի. - Այո՛, էդ մարդը սուտ է խօսում, ո՛չ փաստ ունի, ո՛չ վկայ: Նա պետական դաւաճան է: Ես պահանջում եմ տասը տարի կալանք:

Զարմացան իմ համարձակութեան վրայ: Դատաւորի երկու կողմը ատենակալներ կային, որոնք օգոստոսեան շողից թմրել, քնել էին: Նա բրթեց դրանց՝ արթնացան:

Ես ասի. "Ա՛յ, հիմա արդարութիւնը արթնացաւ: Հիմա արդարութիւն կը լինի՝ ես ազատ կ'արձակուեմ":

Գնացին, որոշեցին, եկան յայտարարեցին. - Հինգ տարի կալանք, երկու տարի ձայնագրութիւն:

Դատից յետոյ ինձ տարան բերդ, կրկեսի մօտ: Տարան մի փոքր սենեակ: Երեսուն հոգի մէջը՝ կողք-կողքի պռուկած: Մի կտոր հաց, մի քիչ ջրիկ պորչէ էին տալիս: Մի ամիս մնացի: Երբ անունս կարդացին, ասացին. - Քեզ էլ Ռուսաստան ենք ղրկում:

Ես ասացի. - Ես ռուսերէն չգիտեմ, ու՞ր էք ղրկում Ռուսաստան:

Պատասխան չտուեց:

Մի գիշեր պողպատեայ վակոնների մէջ մտցրին, երեսուներեք հոգի էինք, որից տասնվեցը գողեր էին...⁹:

Հայրենադարձներու հասարակական-ընկերային ընտելացումը իրենց համար միանգամայն արտասովոր քաղաքական-տնտեսական այսօրինակ նոր հանգամանքներուն, եւ այդ իրավիճակներուն հետ կապուած հոգեբանական բազում բարդոյթները յաղթահարելու հայրենադարձներուն անպատմելի դժուարութիւնները գեղարուեստական գունեղ պատկերներով ներկայացուած են մեր գրառած բանահիւսական նիւթերու "Նոր էկոդները" բաժինի ողբերգա-գաւեշտական գրոյցներուն մէջ, որոնց վերնագրերն իսկ խօսուն են ու պատկերաւոր. "Նոր էկոդը եւ փոսը", "Նոր էկոդը եւ միլիցա Անտրէն", "Նոր էկոդը եւ ակիտատորը", "Նոր էկոդին գրած նամակը", "Նոր էկոդը հերթին մէջ", "Նոր էկոդը եւ աւազակը", "Նոր էկոդը եւ Հայր Ստալինը", "Նոր էկոդը ՔակէՊէի մէջ" եւն.¹⁰:

⁹ Վերժինէ Սվալյեան, *Հայոց Յեղասպանութիւն. ականատես վերապրողների վկայութիւններ*, վկայութիւն 171, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն հրատ., 2000, էջ 308:

¹⁰ Վերժինէ Սվալյեան, *Գիլիկիա*, թիւ 130-146, էջ 111-114:

Աղյուսակ Ա.
Լիբանանահայ հայրենադարձներէն գլխ առնուած նիւթերու եւ
բանասացներու սեռատարիքային փոխարաբերութիւնները¹

Նիւթի տեսակը	Նիւթի քանակը	Բանասացի սեռը	Կրտսեր սերունդ						Միջին սերունդ		Աւագ սերունդ		Ընդհանուր
			8-16	17-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-109		
												IX	
1. ԱՐՁԱԿ ԲԱՆԱՀԻՒՄՈՒԹԻՒՆ		Կին, տղ.					V	VI	VII				
1. Հեքիաթներ	18	Կ. տ.						1	4	3	1	9	
2. Առականներ եւ բարոյախրատական գրույցներ	31	Կ. տ.					2	3	2	1	6	14	
3. Կրօնական աւանդագրույցներ	10	Կ. տ.						1	7		9	17	
		Կ. տ.							5	4	1	10	
4. Մահաւատական գրույցներ	6	Կ. տ.							3		2	5	
		Կ. տ.									1	1	
5. Տեղանունական գրույցներ	9	Կ. տ.					1			1	1	3	
		Կ. տ.								2	4	6	
6. Պատմական գրույցներ	26	Կ. տ.							1		2	3	
									3	5	15	23	

¹ Կիրակիա. արեւմտահայոց բանասիր աւանդութիւնը, էջ 386:

7. Զաւեշտական գրույցներ	46	կ. ս.					1	1	1	3	4	5	2	2	12
II. ԶԱՓԱԾՈՅ ԲԱՆԱՀԻՄՈՒԹԻՒՆ															34
1. Օրորոցայիններ	13	կ. ս.										2	2	8	12
2. Մանկական երգեր	40	կ. ս.									2	8	4	24	38
3. Սիրային երգեր	120	կ. ս.					1					5	27	23	55
4. Պանդուխտի երգեր	18	կ. ս.										8	19	37	65
5. Ծխական երգեր												1	1	2	3
ա. Հարսանեկան երգեր	30	կ. ս.								1		1	4	14	20
բ. Տօնական երգեր	9	կ. ս.									1	4	2	3	10
6. Կենցաղային երգեր եւ զաւեշտական երգեր	19	կ. ս.										1	6	2	8
7. Պատմական երգեր													1	10	11
ա. Հայրենասիրական եւ հերոսամարտերի երգեր	22	կ. ս.									1	3	1	3	8
բ. Զօրահաւաքի, զինահաւաքի եւ բանտարկեալի երգեր	26	կ. ս.										5		14	19
գ. Տեղահանութեան եւ կոտորածների երգեր	104	կ. ս.									1	10	29	46	86
											1	1	3	13	18

Լիրանանահայ հայրենադարձներու սոցիալ-մշակութային զարգացումը հայրենիքին մէջ

Հակառակ այդ բազմապիսի դժուարութիւններուն, հայրենադարձներէն շատ-շատերը հայրենիքի մէջ օգտուելով ձրի ուսում-կրթութիւն ստանալու հնարաւորութենէն, լծուեցան ստեղծագործ աշխատանքի, սկսան սորվիլ ցերեկային եւ գիշերային ուսումնական հաստատութիւններու մէջ՝ զարգացնելով իրենց միջնակարգ եւ բարձրագոյն մասնագիտական կրթութեան մակարդակը: Անոնցմէ շատ-շատերը տարիներու ընթացքին դարձան աշխատանքի, արուեստի, գիտութեան եւ մշակոյթի առաջաւոր գործիչներ: Անոնք իրենց աշխատասիրութեամբ եւ դժուարութիւնները յաղթահարելու տարագիրներուն յատուկ կենսափորձով եւ ջանասիրութեամբ սկսան կառուցել հայրենի տունն ու շէնը՝ Երեւանի չրջակայքը հիմնադրելով իրենց երբեմնի բնօրրաններուն յիշատակները խորհրդանշող աւաններ եւ թաղամասեր (Նոր Կիլիկիա, Նոր Զէյթուն, Նոր Արաբ-կիր, Նոր Մարաշ, Նոր Այնթապ, Նոր Մուսա Լեռ եւն.)՝ բարեկարգ առանձնատուներով եւ մշակուած տնամերձ այգիներով:

Լիրանանահայ հայրենադարձներէն զրի առնուած բանաւոր աւանդութիւնը

Լիրանանահայ հայրենադարձներէն ժողովրդագիտական նիւթեր զրի առնել սկսած ենք դեռեւս 1955էն՝ մեր անձնական նախաձեռնութեամբ եւ արեւմտահայի արեան կանչով: Աւելի քան 50 տարիներու ընթացքին համաժամանակեայ (synchronic = հորիզոնական ուղղութեամբ) եւ տարժամանակեայ (diachronic = ուղղահայեաց ուղղութեամբ) կերպով զրի ենք առած սեռատարիքային տարբեր խումբերու (աւագ, միջին, կրտսեր) բանասացներէ ժողովրդական բանահիւսութեան տարբեր ժանրերու ստեղծագործութիւններ:

I. Արձակ բանահիւսութիւն. 1. Հեքիաթներ (հրաշապատում, իրապատում), 2. Առակներ, 3. Բարոյախրատական գրոյցներ, 4. Կրօնական աւանդագրոյցներ, 5. Մնահաւատական գրոյցներ, 6. Տեղանուանական գրոյցներ, 7. Կենցաղային գրոյցներ, 8. Զաւեշտական գրոյցներ, 9. Պատմական գրոյցներ:

II. Զափածոյ բանահիւսութիւն. 1. Օրօրոցայիններ, 2. Մանկական երգեր, 3. Սիրային երգեր, 4. Պանդուխտի երգեր եւ խաղիկներ, 5. Ծիսական երգեր. ա. Հարսանեկան երգեր, բ. Տօնական երգեր, 6. Կենցաղային եւ գաւեշտական երգեր, 7. Պատմական երգեր. ա. Հայրենասիրական եւ հե-

րոսամարտերի երգեր, բ․ Զօրահալաքի, գինահալաքի եւ բանտարկեալի երգեր, գ․ Տեղահանութեան եւ կոտորածների երգեր, դ․ Որդեկորոյս մայրերու, որբի եւ որբանոցի երգեր, ե․ Հայրենադարձութեան, հայրենաբաղձութեան եւ պահանջատիրութեան երգեր:

III. **Բանաձեւային բանահիւսութիւն.** 1. Առածներ, 2. Ասացուածքներ, 3. Խրատներ, 4. Օրհնանքներ, 5. Անէծքներ, 6. Հանելուկներ, 7. Շուտասելուկներ, 8. Դարձուածքներ, 9. Ժողովրդական աղօթքներ:

IV. **Մեծ Եղեռնի ականատեսներու վկայութիւններ:**

V. **Բառարան.** Բարբառային դժուարահասկանալի եւ օտարամոյժ բառերու բացատրութիւններ:

VI. **Ծանօթագրութիւններ.** Ժողովրդագիտական նիւթերու գրառման վայրերի եւ ժամանակների, ինչպէս նաեւ բանասացներու կենսագրական տուեալներ:

VII. **Բանասացներու լուսանկարներ.** Բանահիւսական, ազգագրական եւ բարբառագիտական սկզբնաղբիւրային ինքնատիպ նիւթերու ընդհանուր թիւը կը կազմէ շուրջ 10 հազար միաւոր, որից 5020ը յիշանահայ հայրենադարձներէն ենք գրի առած (տե՛ս՝ Աղիւսակ Ա.): Ժողովրդական այդ նիւթերը, ըստ հնարաւորին, աշխատած ենք ուսումնասիրել եւ հրատարակել մեր 23 մեծ ու փոքր, տարբեր լեզուներով թարգմանուած գիրքերով:

Ժողովրդագիտական նիւթերու համաժամանակեայ եւ տարժամանակեայ ուսումնասիրութեան արդիւնքները

Ժողովրդագիտական նիւթերը գրի առնելու ընթացքին նախ նկատի առած ենք նիւթի ծագման, նիւթի հայրենիքի հարցը: Այն հնարաւորութիւն է ընձեռած պարզելու թէ հոգեւոր ի՞նչ հարստութիւն է հասցուած Հայաստան, ինչքանով է այն պահպանուած կամ փոխակերպուած (transformation), բանահիւսական տեսակներէն ո՞ր ժանրերն են կենսունակ, աւանդապահութեան ինչպիսի՞ մակարդակ ունին, ուրկէ՞ է սկսած փոփոխութիւնը՝ բարբառէ՞ն, թէ՞ բանահիւսութենէն:

Այդ նպատակով, գրառումներու ընթացքին, օժանդակ հարցերու միջոցաւ տուեալ բանասացէն տեղեկացած ենք, թէ ժողովրդական տուեալ ստեղծագործութիւնը ինքը ե՞րբ եւ որմէ՞ լսած է եւ սորված, այսինքն՝ ուրկէ՞ եւ ի՞նչ ճանապարհով է այդ նիւթը հասած մինչեւ մեր օրերը: Բա-

նասացներէն չատերը այդ հարցին պատասխանած են "Տատր-մարէն խուծ իմ" (հօրմէս-մօրմէս լսած եմ) կամ՝ "Պապկոնց խուսք ի" (պապական խօսք է), եւ վկայակոչած են անոնց անուանները եւ անոնց ծննդավայրը: Հետեւաբար, տուեալ նիւթի ծագման վայրը, այսինքն՝ նիւթի հայրենիքը (կամ՝ Մոսսա Լեռ, կամ՝ Այնճար, կամ՝ Պէյրութ) չի համապատասխաներ գրառման վայրին (Երեւան կամ Էջմիածին): Սակայն այդ ցուցանիշները մեզի գաղափար կու տան տուեալ նիւթի անցած ճանապարհի եւ անոր աւանդապահութեան մակարդակի մասին:

Սկզբնական տարիներուն գրառումները կատարած ենք Երեւան եւ անոր շրջակայքը (Նոր Մալաթիա, Ախպարաշէն (Արարատեան գանգուած), Նոր Կիլիկիա, Նոր Զէյթուն, Նոր Մարաշ, Նոր Հաճըն, Նոր Եղեւիա, Նոր Այնթապ, Նոր Մոսսա Լեռ, Վարդաշէն, Նոր Արէշ եւն.) եւ Հայաստանի տարբեր շրջաններ՝ Էջմիածին, Հոկտեմբերեան (այժմ՝ Արմաւիր), Աշտարակ, Արարատ, Լենինական (այժմ՝ Գիւմրի), Կիրովական (այժմ՝ Վանաձոր) եւ այլուր: Յետագայ տարիներուն, գրառումներ կատարած ենք նաեւ՝ Սփիւռքի մէջ (Յունաստան, Ֆրանսա, ԱՄՆ, Թուրքիա, Քանադա, Լիբանան), ուր գտնուած ենք կարճատեւ՝ գիտաթողովի մասնակիցի հանգամանքով եւ ժողովրդագիտական նիւթեր գրի առած՝ նպատակ ունենալով փրկել անհետ կորուստէ:

Սկզբնական շրջանին գրառումները կատարած ենք գերազանցապէս մոսսալեռցի լիբանանահայերու շրջանակին մէջ եւ 1984ին լոյս ընծայած *Մոսսա Լեռ* բանահիւսական ստուար ժողովածուն՝ կից գիտական ուսումնասիրութեամբ եւ բանահիւսական սկզբնաղբիւրային նիւթերով եւ բարբառային բառերու բացատրական բառարանով: Յետագային, արդէն ժողովրդագիտական գործունէութիւն ծաւալած ենք նաեւ բնօրրանի տարբեր տեղավայրերէն (Զէյթուն, Հաճըն, Մոսսա Լեռ, Այնթապ, Քեսապ, Պէյլան, Ատանա, Մերսին, Տարսոն) եւ Կիլիկիայի այլ վայրերէն Լիբանան գաղթած եւ ապա Հայաստան ներգաղթած հայերէն: Այդ բոլորը 1994ին լոյս ընծայած ենք *Կիլիկիա. արեւմտահայոց բանաւոր աւանդութիւնը* ստուար հատորով, որտեղ, բացի պատմաբանագիտական եւ սոցիոլոգիական ծաւալուն ուսումնասիրութիւններէն ընդգրկուած են նաեւ բանահիւսական սկզբնաղբիւրային նիւթեր, բարբառային բառերու բացատրական բառարան եւ ծանօթագրութիւններ: Իսկ Կիլիկեցի լիբանանահայ հայրենադարձ, ականատես-վերապրողներու հաղորդած վկայութիւնները եւ պատմական բնոյթի երգերը տեղ են գտել մեր *Մեծ Եղեւն. արեւմտահայոց բանաւոր վկայութիւններ* (1995), ինչպէս նաեւ *Հայոց Յեղասպանութիւն. ականատես վերապրողների վկայութիւններ* (2000) ստուար հատորներուն մէջ:

Թէպէտ յետագայ տարիներու ընթացքին առաւել երկարատեւ ժամանակահատուած է ընդգրկուած, սակայն աւանդական բանահիւսական

գրառումներու արդիւնքը ե՛ւ քանակով, ե՛ւ որակով եղած է աւելի նուազ քան սկզբնական ժամանակաշրջանը: Տուեալ երեւոյթի պատճառը ուսումնասիրելու համար կեդրոնանա՞նք լիբանանահայերէն գրառուած նիւթերու վրայ:

Ժողովրդագիտական նիւթերու բազմազանութիւնը պայմանաւորուած է եղած մեր յատուկ նպատակադրումով՝ գրի առնել այն ամէնը, ինչ հնարաւոր է եղած փրկել կորուստէ: Քանի որ ինչ որ գրի է առնուած, այն է մնացած: Իսկ հիմա արդէն գրեթէ անհնար է աւանդական նիւթ կամ բարբառով արտայայտուող բանասաց գտնել:

Գրառուած նիւթերու տարժամանակեայ համեմատական ուսումնասիրութենէն պարզուած է, որ ժամանակի հետ զուգընթաց՝ 60 տարիներու ընթացքին, ժողովրդագիտական նիւթի քանակը զգալիօրէն նուազած է: Բանահիւսական իւրաքանչիւր ժանրի նիւթերու կենցաղավարման եւ բանասացներու սեռերու տոկոսային յարաբերութիւններէն պարզուած է, որ բանահիւսական նիւթերը հաղորդած են երկու սեռի բանասացներ: Այս հանգամանքը աւելի ակնյայտ կը դառնայ, երբ ուսումնասիրութեան կ'ենթարկենք ոչ միայն բանահիւսական նիւթը, այլեւ անոր առընթեր բանասացներու մասին գրառուած մանրամասն տեղեկութիւնները, որոնք զետեղուած են մեր բոլոր սկզբնաղբիւրային ժողովածուներու վերջը՝ աղիւսակի տեսքով, թէ տուեալ բանասացը ուրկէ՞ է եկած, անոր պատմած նիւթը ուրկէ՞ է սկիզբ առած, ե՞րբ է գրի առնուած, ո՞վ է հաղորդած այդ նիւթը, ե՞րբ է ծնած բանասացը: Այսինքն՝ մէկ տողի վրայ տրուած են ե՛ւ նիւթի, ե՛ւ բանասացի անձնագրային տուեալները (որպէս միայն մէկ տող նմոյշ տե՛ս՝ Աղիւսակ Բ.):

Աղիւսակ Բ. Ծանօթագրութիւններ¹¹

Նիւթի եւ Փոնդի համարը	Նիւթի գրառման վայրը, գաղթօջախ, բնօրրան	Գրառման տարեթիւը	Բանասացը	Ծննդեան թիւը
1 (1).	Երեւան<Պէյրութ <Մուսա Լեռ	1986	Գէօգայեան Գրիգոր	1903

Պարզուած է, որ լիբանանահայ բանասացները եղած են ընկերային տարբեր խաւերու ներկայացուցիչներ՝ հողի աշխատաւորներ, բանուորներ, ծառայողներ, հատ ու կենտ մտաւորականներ, տնային տնտեսուհիներ, թոշակաւուներ: Ուսումնասիրելով բանասացներու սեռատարիքային առանձնատկութիւնները՝ պարզուած է, որ ծաւալուն հրաշապատում հեքիաթները, քաղաքական սուր յագեցուածութիւն ունեցող առակները եւ

¹¹ Անդ, էջ 383:

անեկղոտները, զօրահաւաքի, զինահաւաքի, բանտարկեալի, հայրենասիրական, հերոսամարտերու եւ պահանջատիրութեան խրոխտ երգերը, ինչպէս նաեւ Հայոց Յեղասպանութեան վերաբերեալ վկայութիւնները հաղորդած են այր մարդիկ: Կանայք, կապուած ըլլալով առօրեայ կենցաղային հոգերու, անոնց աւելի հարագատ են եղած կենցաղային, զաւեչտական փոքր գրոյցները, անէծքները, օրհնանքները, օրօրոցային, մանկական, սիրոյ, ծիսական (հարսանեկան, տօնական) երգերը, ինչպէս նաեւ Հայոց Յեղասպանութեան մասին վկայութիւնները եւ տեղահանութեան, ջարդի, կոտորածի, տէրգօրեան ահարկու տեսարաններու, որդեկորոյս մայրերու, որրի եւ որբանոցի հայերէն եւ թուրքալեզու եղերերգերը:

Հայոց Յեղասպանութենէն փրկուած ականատեսներու վկայութիւնները

Պատմափաստագրական կարեւոր արժէք ներկայացնող ականատես վերապրողներէ գրի առնուած վկայութիւնները պատմած են հաւասարապէս թէ՛ կիները, թէ՛ այր մարդիկ, որոնք իրենց աչքերով տեսած եւ իրենց զգայարաններով զգացած են պատմական այդ ահաւոր իրադարձութեան սարսափները: Անոնք անմիջականօրէն եւ պատասխանատուութեան խորունկ զգացումով մեզ են հաղորդած, որպէսզի գալիք սերունդներուն աւանդուի այդ ամէնը:

Պատմական բնոյթի երգերու յօրինողները գերազանցապէս եղած են հայ կանայք: Ազգային աղէտի հոգեբանական ազդեցութիւնը իւրովի է ընկալուած իւրաքանչիւր կնոջ կամ աղջկայ կողմէ: Այդ սահմուկեցուցիչ տպաւորութիւնները այնքան զօրեղ եւ խոր են եղած, որ յաճախ նաեւ բանաստեղծական ձեւ են ստացած: Ի բնէ յուզական եւ զգացմունքային կանայք անմիջականօրէն իրենց վտիտ ուսերուն են կրած հայ ժողովրդի տեղահանութեան, աքսորի եւ կոտորածներու ամբողջ տառապանքներուն ծանրութիւնը: Ուստի անոնք հանգամանօրէն եւ պատկերաւոր կերպով են նկարագրած իրենց աչքերով տեսածները եւ իրենց հոգիին խորքը զգածները:

Ջրացառելով երկարատեւ համատեղ կեցութեան պայմաններու մէջ երկու ժողովուրդներու հոգեւոր մշակոյթներու ազդեցութիւնները եւ փոխազդեցութիւնները, հարկ է նշել, որ վկայութիւններ կան, թէ հայ բառ արտասանողներու լեզուները կտրած էին, հետեւաբար, Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներու (Միս, Ատանա, Տարսոն, Անթէպ) եւ անոնց շրջակայքը ապրող հայերը կորուցել էին իրենց մայրենին¹² : Եւ կամ՝ թուրքերուն հարստահարութիւնն ու հալածանքը այնքան խիստ եղաւ, որ հայախօս Ան-

¹² Գրիգոր Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն*, Նիւ Եորք, "Կոչնակ" հրատ., 1934, էջ 698:

*Թէպ եղաւ թուրքախօս, Փոքր Ասիոյ ուրիշ գլխաւոր քաղաքներու պէս: Եւ վերջին կտրուկ հարուածը հայախօսութեանը ենիչերիներն էին, որ տուին՝ ծայրատելով հայերէն խօսողներուն լեզուները՝*¹³:

*ԺԹ. դարի վերջին եւ Ի. դարասկզբին ազգազրազէտ-բանահաւաք Սարգիս Հայկունին, նկարագրելով իր ժամանակի արեւմտահայոց քաղաքական, տնտեսական եւ հոգեւոր իրավիճակը, գրել է. ...Հայոց լեզուն թուրք մոլլաներու կողմէ արգելուած էր, եւ, հայերէն եօթ բառը մի հայհոյութիւն նկատելով, սահմանուած էր տուգանք՝ հինգ ոչխարի քանակով*¹⁴:

Մեր գրառած ժողովրդական յուշերուն մէջ եւս բազմաթիւ վկայութիւններ կան այն մասին, որ Քէօթահայի, Պուրսայի, Ատանայի, Կեսարիայի, Էսքիչեհիրի եւ այլ վայրերու հայերը մեծաւ մասամբ թուրքախօս էին: Ատանացի վերապրող Միքայէլ Քեչիշեանի (ծն. 1904) վկայութեամբ.

*...Արդէն արգելուած էր հայերէն խօսիլը եւ սորվիլը. ոչ միայն լեզուն կը կտրէին, նաեւ թեւերուն տակ խաշած տաք հաւկիթ կը դնէին, որ խոստովանի, թէ հայերէն կը սորվեցնէ ուրիշներուն: Եթէ կը խոստովանէր՝ կը տանէին, կը կախէին կամ՝ կը սպանէին*¹⁵: Այդ մասին կը վկայեն նաեւ մեր գրառած հայ ժողովրդական երգի պատառիկը, որը հաղորդած է գոնիացի Սաթենիկ Գույումճեանը (ծն. 1902) Հրազդան շրջկեդրոնին մէջ.

*Դպրոցը մտան, վարժուհուն բռնեցին,
Վա՛յ, աման,
Բերանը բացեցին՝ լեզուն կտրեցին,
Ա՛խ, աման՝,*

քանի որ վարժուհին յանդգնած էր հայ մանուկներուն հայերէն ուսուցանել: Իսկ տեղահանութեան եւ աքսորի ճամփաներուն այդ խստութիւնները ալ աւելի են սաստկացած: Հետեւաբար, արեւմտահայերը իրենց վիշտը եւ տառապանքը ստիպուած արտայայտած են նաեւ թուրքերէն:

Նկատի ունենալով լեզուական ձուլման նախնական մակարդակը ներկայացնող այդ տխուր երեւոյթի հասարակական-քաղաքական հանգամանքները, գանազան բարբառներով գրառուած նիւթերուն հետ, մեր ուշադրութենէն չեն վրիպած նաեւ թուրքալեզու, սակայն բացայայտ հայ-

¹³ Գէորգ Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, Հտր. Ա., Լոս Անճելըս, Ամերիկաբնակ Անթէպցիներու Միութեան հրատ., 1953, էջ 5:

¹⁴ Սարգիս Հայկունի, "Կորած ու մոռացուած հայեր. Տրապիզոնի հայ-մահմետական զիւղերն ու նրանց աւանդութիւնները", *Արարատ*, Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի հրատ., 1895, էջ 297:

¹⁵ Վերժինէ Սվազեան, *Հայոց Յեղասպանութիւն*, վկ. 182, էջ 318:

¹⁶ Անդ, վկ. 352, էջ 415:

կական ծագմամբ ժողովրդական պատմական երգերը: Վերջիններս թէպէտ յորինուած են տարբեր գաւառներու հայերու կողմէ եւ ան ալ ոչ-կատարեալ թուրքերէնի իմացութեամբ (յաճախ կը յիշատակուին հայերէն բառեր եւ արտայայտութիւններ, հայկական անձնանուններ եւ տեղանուններ, կը նկատուին քերականական եւ հնչիւնային անձշտութիւններ), սակայն իրենց գաղափարական բովանդակութեամբ անոնք ունին պատմաճանաչողական կարեւոր արժէք: Թուրքալեզու երգերը, ինչպէս եւ բարբառային բնագրերը, ներկայացուած են մեր իսկ կատարած գուգահեռ գրական հայերէն թարգմանութիւններով:

Տէր զօրեան տառապանքներու շուրջ հիւսուած 100է աւելի թուրքալեզու քառակաները առաջին անգամ գրի ենք առած 1956ին Երեւանի Վարդաշէն թաղամասին մէջ Լիբանանէն հայրենադարձ Եղիսաբեթ Քալաշեանէն (ծն. 1886, Մուսա Լեռ): Ան մեզի պատմած է նաեւ իր յուշերը.

Արարստանի անապատում մեր եղած ժամանակ կենդանիների պէս էինք՝ ո՛չ հագուստ, ո՛չ ապրուստ, ո՛չ լուսացուել, ո՛չ խմել...: Բնական պէտքի համար անգամ ժանդարմը գլխուղ կայնած կ'ըլլար. ո՛չ կին կը ճանչնային, ո՛չ աղջիկ, ո՛չ նամուս...: Կերակու՞ր, ի՞նչ կերակուր. խո՛տ էինք հաւաքում, անասունների պէս խո՛տ էինք արածում: Աղ գտնուէր նէ՛ աղէկ. կը թաթխէինք աղին. աւելի համով կ'ըլլար: Մէկ-մէկ հեռուէն արարներ կ'երեւային. բեղեւի (բեղուին — Վ.Մ.) արարները ոչխար-մոխխար շատ ունէին, ամմա տուն-տեղ չունէին. չաղըրներուն տակ կ'ապրէին: Աղ քրիստոնեայ արարները մեզի կը մեղքնային. քիչ մը փիլաւ տային նէ՛՝ ձեռքով-մատներով կը լպռտէինք, կ'ուտէինք. չունքի ջիգեարը անո՛ւն է...: Իմին երեք պզտիկ ձագուկներս ալ աքսորի ճամփաները մեռան: Անոր համար աս տարիքիս մէն-մենակ մնացած եմ...¹⁷:

Սա մէկն է մեր գրի առած, ձայնագրած, տեսագրած, վերձանած եւ ուսումնասիրած 700 միաւոր վկայութիւններէն, որոնք մեր օրերուն արդէն անստգիւտ են դարձած, քանի որ ականատես-վկայ այլեւս չէ մնացած:

Ստորեւ ներկայացուող թուրքալեզու երգերը 1983ին Երեւանի Նոր Մալթիա թաղամասին մէջ մեզ են հաղորդած Լիբանանէն հայրենադարձներ Մարիամ Պաղտիշեանը (ծն. 1909, Մուսա Լեռ) եւ Երեւանի Նոր Զէյթուն թաղամասին մէջ բնակուող Եւա Չուլեանը (ծն. 1903, Զէյթուն).

¹⁷ Անդ, Վկ. 367, էջ 418-419:

Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,
Ermeniye baktım - yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!¹⁸

Առաւօտեան արթնցայ՝ արեւը կը փայլէր,
Օսմանցի ասկեարը իր գէնքը կը իւղէր,
Հայերին նայեցայ՝ սաստի՛կ կու լային
Հաւատքի համար հայերը կը մեռնին:

Եւ կամ՝

Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesaba,
Osmanlı efradı dönmüş kasaba,
Dininin uğruna ölen Ermeni!¹⁹

Տէր Զօր կոչուածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթուած հայերուն ալ հաշիւ չկար,
Օսմանցի պետերը մտազործ դարձան,
Հայերը կը մեռնին հաւատքի համար:

Մեզ յաջողուել է հայրենադարձ լիբանանահայերէ գրի առնել նաեւ անոնց պատմական յիշողութեան փառաւոր էջերէն ղրուագներ: 1915ին, հայ ժողովուրդի համար ողբերգական այդ օրերուն, Մուսա Լեռան հերոսամարտը աշխարհը ցնցեց: Այն ցոյց տուեց մարդկութեանը, թէ ինչի է ընդունակ բուռ մը ժողովուրդ, եթէ ունի հերոսական ականդոյթներ եւ միասնական կամքի ոյժ:

Մուսա Լեռան հերոսամարտի օրերուն են հիւսուել հետեւեալ խրոխտ երգերը, որոնք 1984ին եւ 1985ին մեզ են հաղորդել Լիբանանէն հայրենադարձներ Գէորգ Զիֆթչեանը (ծն. 1909, Մուսա Լեռ.) եւ Դշխուհի Տուտակլեանը (ծն. 1934, Մուսա Լեռ.):

Մենք մուսալեռցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ գէնք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզ կ'ուզէ տեղահան ընել.
Անապատներում մեզ բնաջնջել:

Մենք չենք կամենար լինել շանսատակ,
Մենք կ'ուզենք թողնել մի լաւ յիշատակ,
Փառքով մեռնիլը մեզի պատիւ է.
Նահատակուիլը ազգին պարծանք է...

Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհուի թշնամու առաջ,
Առիւծի նման կը կռուինք քաջ-քաջ,
Յիր ու ցան կ'ընենք բանակը տաճկաց...²⁰

¹⁸ Անդ, վկ. 394, էջ 422:

¹⁹ Անդ, վկ. 373, էջ 419:

²⁰ Անդ, վկ. 539, էջ 446:

Եւ կամ՝

*...Մենք եօթը գիւղով սարը բարձրացանք,
Թշնամու առաջ չը խոնարհուեցանք,
Քառասուն օրում մենք շատ գոհ տուինք,
Հայոց պատիւը բարձր պահեցինք:
Հա՛յ, մուսալեռցիք, ջա՛ն, մուսալեռցիք,
Հայոց պատիւը բարձր պահեցինք²¹ :*

Ժողովրդագիտական նիւթերու ուսումնասիրութիւնը ժամանակի եւ տարածութեան մէջ

Ժամանակի եւ տարածութեան մէջ ուսումնասիրելով ժողովրդագիտական նիւթերը, պարզուել է, որ 60 տարիներու ընթացքին նուազած է ոչ միայն բանահիւսական նիւթերու քանակը, այլեւ՝ բանասացներու թիւը: Սկզբնական շրջանին ժողովրդագիտական նիւթերու կրողները եղած են տարիքային գրեթէ բոլոր խումբերէն՝ 17-70 տարեկան, աւագ, միջին եւ կրտսեր սերունդներու ներկայացուցիչներ: Եթէ մեր գրառումներու սկզբնական շրջանին, թէպէտ ոչ-գիւրուլթեամբ, բայց, այնուամենայնիւ, կը յաջողէինք լիբանանահայ հայրենադարձներէն ժողովրդական նիւթեր գրի առնել բնօրրանը (Սուսա Լեռ, Զէյթուն, Հաճըն, Քեսապ, Պէյլան, Ատանա, Մերսին, Տարսոն եւ այլուր) ծնած եւ ապրած աւագ, միջին եւ կրտսեր սերունդներու ներկայացուցիչներէ, որոնք տակաւին կը յիշէին եւ կը խօսէին իրենց բնիկ բարբառներով, ապա մեր գրառումներու յետագայ շրջանին պատկերը այլ էր. աւանդական նիւթի կրողները անցեալի միջին եւ կրտսեր սերունդներն էին, որոնք արդէն մեծցած, տարիքնին առած՝ աւագ էին դարձած: Հին բանասացներէն շատերը չկային, հետեւաբար մեծ դժուարութեամբ եւ երկար փնտռութիւններէ ետք կը յաջողէինք գտնել հատուկ կենտ տարեց մարդիկ, որոնք իրենց բարբառով կ'արտայայտուէին, այն ալ զգալի ազդատումներով (տեղական բարբառներու, գրական լեզուի եւ ռուսերէնի նորամուծումներով):

Եթէ սկզբնական ժամանակաշրջանին գրի առնուած են առաւելապէս երկարաշունչ, հրաշապատում հեքիաթներ եւ գաղտնիութեան պայմաններում գրի առնուած Հայոց Յեղասպանութենէն հրաշքով փրկուած ականատեսներու վկայութիւններ, ապա յետագային անոնց փոխարէն մեզի հաղորդած են փոքրածաւալ կենցաղային գրույցներ, անեկղոտներ, երգերու պատառիկներ, մանրապատումներ (առածներ, ասացուածքներ, օրհնանքներ, անէծքներ, խրատներ, դարձուածքներ) եւն.:

²¹ Անդ, վկ. 540, էջ 447:

Այստեղ անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաեւ բանահիւսական նիւթի կենցաղավարման պայմաններուն: Եթէ դարասկզբին անոնք իրենց բնօրրանին մէջ (Կիլիկիա) աւանդական ձեւով կը հաւաքուէին օճախին շուրջը կամ բաց երկինքին տակ՝ թուփաստանները, երկար, հրաշապատում հեքիաթներ կը պատմէին եւ կը լսէին, ապա՝ 1921ին Կիլիկիայի հայապարպումէն ետք, գաղթելով Լիբանան, անոնք կը հաւաքուէին մէկու մը տունը ժամանակ անցընելու եւ գուարճանալու: Իսկ Հայաստանի մէջ, 1950ականներուն, մեր գրառումներուն ժամանակ, եթէ տակաւին մարդիկ կը հաւաքուէին լսելու Լիբանանէն հայրենադարձ կոյր Յովհաննէս Տուտակլեանի (ծն. 1910, Մուսա Լեւ) եւ այլոց պատմած երկարաշունչ հրաշապատում հեքիաթները, ապա՝ 20 տարի անց, պատկերը բոլորովին այլ էր: Լիբանանահայ հայրենադարձները արդէն նոր ձեւով կը կազմակերպէին իրենց ժամանցը: Շարժապատկերը, ձայնասփիւռը եւ մանաւանդ հեռատեսիլը նոր որակ էին հաղորդած անոնց երբեմնի աւանդական բարքերուն: Զարգացած էր մարդկանց գեղարուեստական ճաշակը եւ մշակութային պահանջարկի մակարդակը:

Տարբեր ժամանակահատուածներու նիւթերու եւ բանասացներու սեռատարիքային համեմատական վերլուծութիւնը ցոյց է տուած, որ տարեց մարդկանց հետ միասին նուագած է նաեւ աւանդապահութեան մակարդակը:

Ժամանակի եւ տարածութեան մէջ ուսումնասիրելով մեր գրառած նիւթերը՝ նկատած ենք, որ փոփոխութիւններ են կատարուած ոչ միայն բանահիւսական նիւթերու եւ բանասացներու քանակական ցուցանիշներուն մէջ, այլեւ ժանրերէն ներս եւ ժանրերու միջեւ կը զգացուին քայքայման, տարալուծման եւ փոխակերպման որոշ երեւոյթներ: Օրինակ՝ 1955ին Լիբանանէն հայրենադարձ Սերոբ Գէօգալեանէն (ծն. 1882, Մուսա Լեւ) գրի ենք առած շարք մը բարոյախրատական առակներ: 20 տարի ետք, հանդիպելով անոր եղբոր որդուն՝ Փարիզի Ճարտարագիտական Համալսարանը աւարտած Գրիգոր Գէօգալեանին (ծն. 1903, Մուսա Լեւ), խնդրեցինք վերլիչել ժամանակին իր հօրեղբոր պատմած առակները: Ան սկսաւ պատմել իր մանկութեան անկէ լսածները, սակայն արդէն խիստ սեղմ, ոչ թէ առակի, այլ՝ երկխօսական առածներու ձեւով: Փաստը այն է, որ յաջորդ սերունդը այլեւս չէր պահպանած նախորդ սերունդի պատմածը ժանրային նոյն ձեւով:

Կամ՝ Լիբանանէն հայրենադարձ Սիմա Տուտակլեանը (ծն. 1914, Մուսա Լեւ) 1956ին մեզի հաղորդած էր հետեւեալ երկար եւ պատկերաւոր շուտասելուկը.

*Զէօյը՝ ծուվը,
Ծուվը՝ կրակէն իրվան,*

*Զուկը՝ ծուվը,
Տապակը՝ կրակին վրայ,*

*Ղափաղիցէն խիւփը,
Թող չառնի գպիւղը,
Տըբըր ուզօ վիւղը,
Բարը ուզօ ուտիւղը²² :*

*Գոցեցին խուփը,
Թող չառնէ պաղը,
Մինչեւ գայ վաղը,
Բարով գայ ուտողը:*

20 տարի ետք, անոր դուստրը՝ Դչխուհի Տուտակլեանը (ծն. 1934, Մուսա Լեռ) Հայաստանի մէջ իր մօր հաղորդած յանգաւոր ասելուէն վերջիչած էր միայն սկիզբի երկու տողերը.

*Ձէօյը՝ ծուփը,
Մուփը՝ կրակէն իրվան:*

Ան չէր նկատած, որ կատարած է ոչ միայն բովանդակային կրճատում, այլեւ ժանրային փոփոխութիւն, այսինքն՝ շուտասելուկը վերածած է կարճ առածի:

Ժամանակի ընթացքին փոխակերպումներ կը նկատուին նաեւ բանահիւսական նիւթի բուն բովանդակութեան մէջ: Օրինակ՝ աստուածաշնչային Մովսէս մարգարէի աւանդութիւնը, որ կ'աղերսուի "Մուսա Լեռ" տեղանունան ծագումնաբանութեան հետ, մեր գրառած յետագայ տարբերակներէն մէկուն մէջ գեղարուեստօրէն կ'արտացոլէ բոլորովին նոր ժամանակներու՝ 1915ի Մուսա Լեռան հերոսամարտը, հայ-թուրքական ընդհարումները եւ այդ ժամանակի հասարակական-քաղաքական պայմանները²³:

Նոյնանման երեւոյթներ կատարուած են նաեւ երգերու մէջ: Օրինակ.

*Եսարծա խնդրիցա՝
Այարոււմ ձիօն հիգնիլա,
Ջէպէլ Մուսա ուրթիլա,
Թգինէն թէօգ քաղիլա,
Ունդայցինէն ունդայց քաղիլա²⁴ :*

*Աստուծմէ խնդրեցի՝
Թամբած ձին հեծնել,
Երթալ Մուսա Լեռ,
Թգենիէն թուգ քաղել,
Ընկուգենիէն ընկոյց քաղել:*

Եթէ այս երգը 1915-1919ին մուսալեռցիներու փորթ-սայիտեան վրանաքաղաքի կեանքի արձագանգն էր, երբ երազ էր հայրենի Մուսա Լեռ վերադառնալը, ապա՝ աւելի ուշ՝ 1940ականներուն, արդէն Լիբանանի մէջ ապրող մուսալեռցին նոյն երգի հենքի վրայ, նոր ժամանակներու նոր երազներ է հիւսած.

²² Վերթինէ Սվազլեան, *Մուսա Լեռ*, Երեւան, ՀԳԱ հրատ., 1984, թիւ 158, էջ 127:

²³ Անդ, թիւ 45, էջ 110:

²⁴ Անդ, թիւ 173, էջ 133:

<i>Եստրծա խնդրիցա՝</i>	<i>Աստուծմէ խնդրեցի՝</i>
<i>Թայարա նստիլա,</i>	<i>Օղանաւ նստեյ,</i>
<i>Հայաստան ուրթիլա,</i>	<i>Հայաստան մեկնեյ,</i>
<i>Մըկթապ ուրթիլա,</i>	<i>Դպրոց յաճախեյ,</i>
<i>Խիլք ու շնիրք սուրվիլա,</i>	<i>Խեյք ու շնորհ սովորեյ,</i>
<i>Միր վաթանը շինցընիլա²⁵ :</i>	<i>Մեր հայրենիքը շէնացնեյ:</i>

Երգի այս նոր տարբերակը 1977ին Երեւանի Նոր Մայաթիա թաղամասին մէջ մեզ է հաղորդած Լիբանանէն հայրենադարձ Պօղոս Սուպուկեանը (Աշուղ Տեւելի, ծն. 1892, Մուսա Լեռ):

Ինչպէս կը տեսնենք, նախկին երգը, ժամանակի եւ տարածութեան մէջ պատմական նոր շերտաւորումներ ստանալով, դարձած է նոյն երգի բոլորովին նոր տարբերակ:

Հայրենաբնակ լիբանանահայերու բանահիւսութեան մէջ մշտապէս առկայ են եղած իրենց երբեմնի բնօրրանի յիշատակները, այսպէս Զէյթունը իր չորս իշխաններով, Հաճընը իր մաքուր օդ ու ջուրով, Պէյլանը իր շրջակայ գիւղերով, ըստ խաչակիրներու, Քեսապը՝ Քասապեայն (Գեղեցիկ Վայր) եւ Մուսա Լեռը՝ մուսաներու լեռը, Միջերկրական ծովը, Ուրոնդէս գետը, Շրբըղէյն աղբիւրը, Թեկղէի քարանձաւը, Յովհան Ոսկերեանի մենարանը, Բայլումի ուխտավայրը... Ինչպէս նաեւ յետագայ հասարակական-պատմական իրադարձութիւնները՝ կիլիկեցիներու ազատագրական պայքարը, անոնց տարագրութիւնը, ջարդը, կոտորածը, գաղթը տարբեր երկրներ, ապա՝ ներգաղթը դէպի Հայաստան (Կիլիկիա, Զէյթուն, Հաճըն, Քեսապ, Պէյլան, Ատանա, Մերսին, Տարսոն, Փայաս, Տէր Զօր, Ռաս ուլ Այն, Ռաքքա, Տամլաճըք, Փորթ-Սայիտ, Պասիթ, Այնճար, Պէյրութ, Պուրճ Համուտ, Անթիլիասի որբանոց, Տարտանէյի նեղուց, Պաթումի նաւահանգիստ): Իսկ պատմական յետագայ շրջանին գրառուած բանահիւսական նիւթերու գործողութիւնները կը կատարուին արդէն Հայաստանի հասարակական կեանքի նոր հանգամանքներու մէջ (Զուարթնոց, Փարաքեար, Երեւան, Էջմիածին, ինչպէս նաեւ՝ Կոլխոզ, սովխոզ, դպրոց, գործարան):

Եթէ անցեալի բանահիւսական նիւթերու մէջ կը յիշատակուէին Կիլիկիոյ եւ Լիբանանի մերձարեւադարձային բոյսերը եւ պտուղները (գուլ-գուս, սոմախ, ձիթապտուղ, դափնի, արմաւ, թուզ, նարինջ, եւն.), ապա յետագային արդէն Հայաստանի մէջ՝ հայրենականը (ծիրան, նուռ, խաղող, դեղձ, խնձոր, տանձ, ցորեն, եւն.):

Կեանքի նոր պայմանները եւս ազդած են բանահիւսական կերպարներուն եւ իրողութիւններուն վրայ: Եթէ սկզբնական շրջանին լիբանանահայ հայրենադարձներու պատմածներուն մէջ կը հանդիպէինք արաբներ,

²⁵ Նոյն:

թաթեր, ալախներ, դերվիշներ, մոլլաներ, ապա յետագային անոնց պատմածներուն մէջ հանդէս կու գան արդէն նոր գործող անձինք՝ դրացին, ուսուցիչը, ընկերը, բանուորը, կոլխոզնիկը, կոլխոզի նախագահը, միլիցան, ագիտատորը եւ այլք, որոնք գործ ունին ոչ թէ երբեմնի ուղտերու կարաւաններու կամ գրաստներով սայլի հետ, այլ՝ տրակտորի, ինքնաշարժի, ինքնաթիռի, ռադիոյի, հեռատեսիլի եւ նոյնիսկ՝ համակարգիչի հետ:

Լիբանանահայ հայրենադարձներու մշակութային վերելքը Հայաստանի մէջ

Այսպիսով, ինչպէս կը տեսնենք, տարիներու ընթացքին աւանդական բանահիւսութեան քանակական նուազումը իրեն հետ բերած է նաեւ որոշակի որակական փոփոխութիւններ: Աշխարհագրական միջավայրի, ընկերային, տնտեսական պայմաններու եւ ժամանակի փոփոխութիւնները ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ազդած են ազգագրական այս ինքնատիպ խումբի՝ լիբանանահայ հայրենադարձներու բարքերու եւ սովորոյթներու, բարբառի ու բանահիւսութեան աւանդապահութեան մակարդակի վրայ: Անոնց երբեմնի խրթին կիլիկեան բարբառները, աստիճանաբար քայքայուելով, դարձած են աւելի մատչելի եւ գրականախառն:

Լիբանանահայ հայրենադարձները անցեալի պատմական իրադարձութիւններու բերումով դարեր շարունակ ապրած են թուրքերու, ալաւի թաթերու, արաբներու, յոյներու, Ֆրանսացիներու, անգլիացիներու եւ այլ ազգերու դրացնութեամբ, ուստի, բնականաբար, անոնց բանաւոր խօսքը պիտի կրէր որոշ ազդեցութիւններ եւ փոխազդեցութիւններ: Քսաներորդ դարասկզբին ծայր առած անոնց աստանդական կեանքի պայմանները՝ գաղթերը, տեղահանութիւնները եւ տարագրութիւնը աւելի արագացուցած են այդ երեւոյթի ընթացքը, սակայն բուն բարբառները իրենց քերականական կառուցուածքով մնացած են կայուն, քանի որ օտարութեան մէջ մայրենի բարբառը եղած է անոնց ինքնութեան, հայապահպանման միակ միջոցը: Եթէ անցեալին որոշիչ գործօնը ժամանակն էր, իսկ օտար շրջապատի ներգործութիւնը՝ երկրորդական պայման, ապա Հայաստան տեղափոխուած բարբառներու համար նոր միջավայրի ազդեցութիւնը դարձած է որոշիչ, իսկ ժամանակը՝ երկրորդական պայման:

Հայրենիքի մէջ համատարած գրագիտութեան եւ մասնագիտական զարգացման, գրական, համագլխային պետական լեզուի հեղինակաւոր եւ անդիմադրելի ներգործութեան շնորհիւ (ղպրոցներ, ուսումնարաններ, համալսարաններ, մամուլ, ձայնասփիւռ, հեռատեսիլ) պատմականօրէն կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքին, ընդամենը քանի մը տասնամեակ-

ներու ընդմէջէն, անոնց խրթին բարբառները աստիճանաբար տեղի տուած են արդի գրական հայերէնին կամ տուեալ տեղավայրի բարբառին:

Մինչեւ 1980ականները լիբանանահայ հայրենադարձ ընտանիքներու մէջ կը նկատուէր բանաւոր խօսքի բազմաշերտայնութիւն՝ մեծահասակները դեռեւս միմեանց հետ կը շարունակէին խօսիլ իրենց բնիկ բարբառներով, միջին տարիքի մարդիկ՝ գրականախառն հայերէնով, իսկ Հայաստանի մէջ ծնած եւ ուսում ստացած նոր սերունդին գրեթէ անհասկանալի էին մեծերու, բնիկ կիլիկեցիներու բարբառները: Այժմ Հայաստանի մէջ նոր սերունդը արդէն կը տիրապետէ արդի գրական արեւելահայերէնին եւ օտար լեզուներուն: Բանահիւսական անցեալի աւանդներէն եւս գրեթէ ոչինչ չի պահպաներ, բայց փոխարէնը կը հարստանայ ազգային եւ համաշխարհային մշակոյթի արժէքներով:

Ամփոփելով, նշենք, որ Հայաստանի մէջ ստացած բարձրագոյն մասնագիտական զարգացման, գիտատեխնիկական յարաճուն տեղեկատուութեան, հասարակական, արտադրական յարաբերութիւններու բովին մէջ, աստիճանաբար ձեւաւորուած եւ կազմաւորուած են հայրենաբնակ լիբանանահայերու ընկերային նոր որակը, հոգեգիտակցական աշխարհը եւ մտածելակերպը: Անոնց մշակութային զարգացումը եւ հասարակականօրէն յարմարելու կարողութիւնը՝ ընթանալով մերձեցման ուղղութեամբ, դարձած են հայ ժողովուրդի ազգային ինքնահաստատման եւ ամբողջականութեան բաղկացուցիչ մասը:

Summary

The synchronic and diachronic cultural development of the Lebanese-Armenian repatriates in Armenia

Since 1955 in Armenia, of my own initiative I started to write down and record 5,020 pieces of folklore on both audio and video. These included tales, legends, stories, proverbs, edifications, benedictions, maledictions, riddles, patters, idioms, prayers, as well as memoirs, diverse lyric songs and epic poems. These were narrated in their original dialects by Armenians of Cilician origin, members of the Lebanese-Armenian (community) and repatriates (motherland).

We have synchronically and diachronically examined the sociological, folkloric and dialectic materials (published in different collections) recorded from the Lebanese-Armenian repatriates. We have also studied the progress of their socio-professional development, the various genres of traditional folklore they have communicated, their durability, the formation of new variants and the diverse transformations occurring within the genres.

- It has become clear that the socio-cultural and professional development of the Lebanese-Armenian repatriates in Armenia is inversely proportionate to the level of their dialects and folkloric traditionalism.

- Mutually approaching the general trends of Armenia's population development, their cultural development and socio-public adaptation have become constituent parts of the national identity and consolidation of the Armenian nation.

Résumé

Le développement culturel synchronique et diachronique des rapatriés du Liban en Arménie

Depuis 1955, nous avons commencé de notre propre initiative à inscrire et à enregistrer sur cassettes audio et vidéo le matériel communiqué en différents dialectes et de divers genres, incluant contes, traditions, entretiens, proverbes, dictons, préceptes, bénédictions, malédictions, devinettes, chants lyriques variés, chants historiques et épiques constituant en tout près de 5020 pièces. Ils nous furent transmis par des Arméniens originaires de la Cilicie, réfugiés au Liban (communauté de la diaspora) et rapatriés en Arménie (mère patrie).

Nous avons soumis à une analyse synchronique et diachronique ce matériel de nature sociologique, folklorique et dialectologique communiqués par les rapatriés du Liban et publiés dans divers recueils, afin de montrer leur progrès socio-professionnel, les différents genres de folklore traditionnel, la persistance de ces genres, l'apparition de nouvelles variantes et les diverses transformations survenues à l'intérieur des genres.

- On constate que l'évolution sociale, culturelle et professionnelle des rapatriés du Liban est inversement proportionnelle au niveau de conservation de leurs dialectes et de leur tradition folklorique.

- Par leur évolution culturelle et identitaire, ainsi que par leur adaptation sociale, ils se sont graduellement rapprochés du niveau général de la population d'Arménie, participant ainsi à la consolidation nationales du peuple arménien.

ፆላቴረበላህ

ԵՐԳԵՐՈՒ ՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ¹1(579). ԴԷՐ ԶՈՐՈՒՆ ԻՉԻՆԴԵ*
III.2.46(381).

ԴԷՐ ԶՕ-րՈՒՆ Ի - չԻՆ - դԵ ԳԱ - ԳԵ - լԵՐ ԲԻ-թԵՐ,
 ԾԼ - մԻՆԶ - լԵ - ռԻՆ քՕ - քՈՒ - սՈՒ ղԻՆՎ-յԱ - յԱ յԵ - թԵՐ,
 քՈՒ սԽՐ - գԻՆՎ - լԻՍ ԲԻ - զԵ Ծ - լԻՆՎ-դԵՆ ԲԵ - թԵՐ,
 ղԻ - ԳԻ - ԳԻՆ ՈՒՂ - րՈՒ - ԳԱ Ծ - լԵՆ ԷՐ - մԵ - ԳԻ,
 Ա - մԱ - ԳՐՄ, յԱ - մԱՆ, ԲԱ - լՂ - մՂԳ յԱ - մԱՆ,
 ԴԷՐ ԶՕՐ չԾԼ-լԻՆՎ - դԵ - դԵ քԱՂ - ղՂ - ղՂՄ ԳԱ - մԱՆ:

22(600). ԿԱՐՈՏՑԵՐ ԵՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ
III.5.18(574).

ԱՂ քԱ - րԱ - վԱՆ, ջԱՂ քԱ - րԱ - վԱՆ, քՂ - շԻՐ
 քՈ ԳԱՄ - փԱՆ, կԱ - րՈՒՄ - ցԵՐ ԽՄ ԲԱՂ - ՐԵ -
 ԳԻ - քԻԱ, քՈՒ - ԳՐԱ չԻ տԱ - ԳԻՐ, կԱ - րՈՒՄ -
 ցԵՐ ԽՄ ԲԱՂ - ՐԵ - ԳԻ - քԻԱ, քՈՒ - ԳՐԱ չԻ տԱ - ԳԻՐ:

¹ Սվազլեան Վերթինէ, Հայոց Յնդաստանութիւն. ականատես վերապրողների վկայութիւններ, Երեւան, ՀՀ ԳԱ "Գիտութիւն" Հրատ., 2000, էջ 458, 459, 461, 464, 469:

2(580).
ՍԱԲԱԽԴԱՆ ՔԱԼԺԹԸՄ
III.2.59(394).

Սա-բախ-դան քալ - քը-թըմ՝ գհու-նէ փառ-լը - յօր,
 օս - ման-լը աւ - քէ - ըի սի - լառի յաղ - լը յօր,
 էր - մէ - գի - լէ բաք-դըմ՝ լա - ման աղ - լը - յօր,
 դի-գի գին ուղ - ըու - ան օ - լէն էր - մէ - գի:

7(585).
ԱԴԱՆԱՅԻ ՈՂԲԸ
III.2.7(342).

Կո - տո-րածն ան - գութ, հա-լէ - ըլ թող
 լան, ա - ան - պատ դար - ձալ
 շը - քէղ Ա - դա - ան, կը - բակն ու սու -
 ըլ և ան - խիղճ թա -
 լան, Ռու-քի - անանց տու -
 ան, ախ, ը - ըին վէ - բան:

12(590).
ՄԵՐ ՄՈՒՍԱԼԵՌԻՔԻ ԼՐԻՎ ՀԵՐՈՍ ԵՆ
III.4.10(540).

Մեր մու - սա - լեռ - ցիք լը - րիվ հե - րոս - են,
վա - խըն ինչ բան է՝ եր - բեք չը - գի - տեն,

ի - րար ան - յե - լով կը - քա - ջա - լեր վեճ,
քա - ցի որ ու - ցեն քե - գի, Մու - սա՛ լեռ:

Հա՛յ մու - սա - լեռ - ցիք, ջան, մու - սա - լեռ - ցիք,

հայ - րց պա - տի - վը բար - ձըր պա - հե - ցի՞ք:

21(599).
ՄԵՐ ԸԱ՛Տ ՍԻՐԵԼԻ, ԳԵՂԵՑԻԿ ԱՆԹԻԼԻԱՍ
III.3.62(530).

Ծառ վայ - րե - րեն մենք հոս քեր - ված

մեծ ըն - տա - ցիք մըն ենք կազ - մած,

մեր տունն է Ան - թիլ - իսս, գե - դե - ցիկ Ան - թիլ -

իսս, ալ չի - կա Խար - բերդ կամ թե կե - սար -

իս, Մա - րա՛ռ ու Ա - դա - ան, Տար - տն կամ թե Թա -

լաս, այլ՝ մեր շատ սի - րե - լի գե - դե - ցիկ Ան - թիլ - իսս:

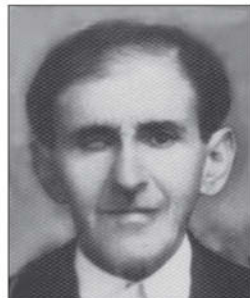
ԼԻՐԱՆԱԳԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁ ԲԱՆԱՍԱՑՆԵՐ

Մովսէս Փանոսեան
(ծն. 1885, Մուսա Լեռ)

Պօղոս Սոսանյան
(ծն. 1887, Մուսա Լեռ)

Մովսէս Պալապանեան
(ծն. 1891, Մուսա Լեռ)

Խաչեր Ապլապուտեան
(ծն. 1893, Եդեսիա)

Խորեն Ապլապուտեան
(ծն. 1893, Եդեսիա)

Յովհաննէս Իփրէնեան
(ծն. 1896, Մուսա Լեռ)

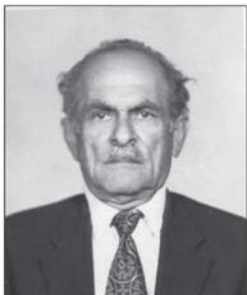
Ընծա Ծնայերճեան
(ծն. 1898, Ամասիա)

Վերգինէ Մալիկեան
(ծն. 1898, Մարաշ)

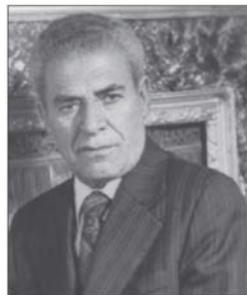
Տօնիկ Տօնիկեան
(ծն. 1898, Մուսա Լեռ)

Գեորգ Գարամանուկեան
(ծն. 1900, Այնթապ)

Գիւրջի Քէշիշեան
(ծն. 1900, Զէյթուն)

Սողոմոն Եթենիկեան
(ծն. 1900, Մերսին)

Պետրոս Սաֆարեան
(ծն. 1901, Մուսա Լէո)

Ասատուր Սուպուկեան
(ծն. 1901, Մուսա Լէո)

Զապէլ Վարդեան
(ծն. 1902, Մարաշ)

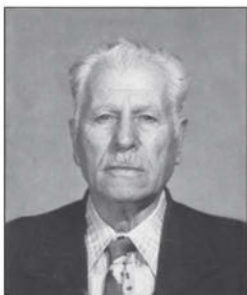
Նուրիցա Քիւրքեան
(ծն. 1903, Այնթապ)

Նուարդ Ապապուտեան
(ծն. 1903, Եդեսիա)

Յովսէփ Բշտիկեան
(ծն. 1903, Զէյթուն)

Կարապետ Թոզեան
(ծն. 1903, Զէյթուն)

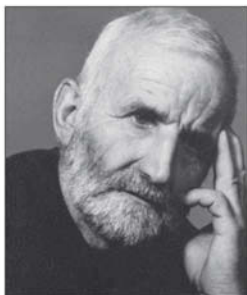
Եւա Չոլեան
(ծն. 1903, Զէյթուն)

Գրիգոր Գեօգալեան
(ծն. 1903, Մուսա Լէո)

Արշակունիի Պետրոսեան
(ծն. 1903, Եղգլատ)

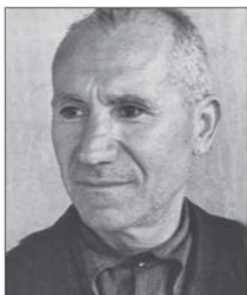
Յուկհաննէս Աբելեան
(ծն. 1903, Քեսապ)

Կիլիմիա Մուսլեան
(ծն. 1903, Քեսապ)

Միքայէլ Քէշիշեան
(ծն. 1904, Ատանա)

Յարութիւն Աղայոյանեան
(ծն. 1904, Ֆրնտրնաք)

Մարի Վարդանեան
(ծն. 1905, Մալաթիա)

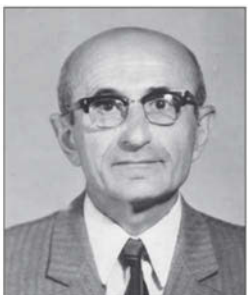
Երրորի Զրտըխեան
(ծն. 1906, Հաճըն)

Լեոն Էլրենկեան
(ծն. 1908, Մարաշ)

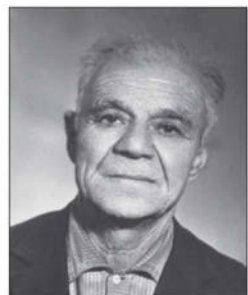
Գայիանէ Աստուրեան
(ծն. 1909, Զէլթուն)

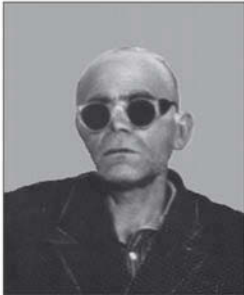
Արամ Մոմեան
(ծն. 1909, Մարաշ)

Մարիամ Պաղտիշեան
(ծն. 1901, Մուսա Լէո)

Գէորգ Զիֆթեան
(ծն. 1909, Մուսա Լէո)

Յովհաննէս Տոտակեան
(ծն. 1910, Մուսա Լէո)

Ասատուր Մախուեան
(ծն. 1911, Մուսա Լէո)

Թագուհի Հալապեան
(ծն. 1912, Մարաշ)

Յակոբ ՏէրՊօղոսեան
(ծն. 1920, Տէօրթ Եոյ)

Իսազենի Սաթամեան
(ծն. 1926, Պէյրուօ)

Արտաշէս
Պալապանեան
(ծն. 1926, Պէյրուօ)

Գեորգ Հեքիմեան
(ծն. 1937, Հալէպ)

Բանասիրական գիտութիւններու դոկտոր, ժողովրդագէտ Վերժինէ Սվազլեանը
լիբանանահայ հայրենադարձ բանասաց Մարիամ Պաղտիշեանի հետ

*PART FOUR/QUATRIÈME PARTIE/ ՉՈՐՐՈՐԴ
ՄԱՍ*

*MUSIC, LITERATURE, PRINTING:
A FEW FACETS OF A RICH ARTISTIC AND
CULTURAL LIFE*

*MUSIQUE, LITTÉRATURE, IMPRIMERIE :
QUELQUES ASPECTS D'UNE RICHE VIE
ARTISTIQUE ET CULTURELLE*

*ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ,
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻ
ՀԱՐՈՒՍ ԿԵԱՆՔԻ ՄԸ
ՄԻ ՔԱՆԻ ԵՐԵՍԱԿՆԵՐԸ*

Armenian choirs in Lebanon, 1930-1980: A bridge between the past and the present

Roubina Artinian

Introduction

After the genocide and the arrival of Armenians in Lebanon in the early 1920s, singing in choirs became the first art that flourished in the Armenian society. This is due to the fact that music, being a social art, adapts itself to all conditions of society, and through music individual and collective ideals can be expressed.

This chapter will cover six choir conductors active in Beirut between 1930 and 1980. In the chronological order of their careers in Lebanon, they are: Hagop Uvezian, Parsegh Ganatchian, Hampartzoum Berberian, Dikran Kassouny, Ashod Badmakrian and Emmanuel Elmadjian.

These conductors and their choirs contributed tremendously to the cultural survival of Armenians during the formative stages of the community in Lebanon. Along with schools, singing in choirs constituted one of the cornerstones in preserving Armenian culture. Cut off from their homeland, Armenians felt the need to form choirs for patriotic purposes and the revival of their native traditions. The Armenian song was the best way to recover Armenian identity in foreign lands. This is because there is some relationship between mourning and creativity. Pollock has found that "losses due to death can result in bereavement reactions"¹ in the form of creativity, and "the artist is compelled to create by his need to recover his lost past."² Singing, with its comforting character, became an inherent part of community life, starting from the orphanages and primary schools.

Lebanon attracted persecuted Armenian refugees who settled in Beirut and its suburbs, and thanks to the complete freedom that they enjoyed, they gradually built their churches and schools, and founded cultural and youth organizations. The musicians presented here, are all survivors of the genocide who settled in Beirut, formed choirs sponsored by Armenian cultural and musical associations, and continued their creative years in Beirut; we will evaluate the role that these choirs played in the lives of Armenians and the

¹ George H. Pollock, "The mourning process, the creative process, and the creation", in David R. Dietrich and Peter C. Shabad, eds., *The problem of loss and mourning: psychoanalytic perspectives*, Conn., International Universities Press, 1990, p. 27.

² Segal, 1952, p. 199 as cited by Pollock, p. 34.

local community, which benefited from their new creations, and greatly encouraged and appreciated their annual choral concerts.

These choirmasters, who had already started their musical careers in the homeland, forged a bridge between the old musical legacy of Armenian songs unknown to the masses and the cultural activities of the present. The choice of these six conductors and their choirs was made considering the longevity of their careers in Beirut – a minimum 10 years without interruption – and the role they played in the Lebanese Armenian community.

My sources are predominantly of primary nature. The study adopted the qualitative approach, using three main instruments to collect data: firstly, an 18-item questionnaire³ was distributed to individuals who had sung in choirs. Secondly, personal interviews were conducted with people who had worked with these conductors or had known them personally. (I was fortunate to interview Elmadjian personally). Thirdly, the Armenian newspapers of the period were of capital importance; they published numerous reports, articles, concert programs and pictures pertaining to the organization, the activities and the concerts of these choirs. A handful of published books were also useful in obtaining information. The collected data was then examined, classified and analyzed.⁴

Hagop Uvezian (1891-1943)

Hagop Uvezian was the first musician, who settled in Beirut and taught singing to Armenian refugees. He formed four-part mixed choirs, encouraged musically talented students in the orphanages, benevolently taught the poor and published ten music school textbooks in Armenian.

Uvezian was born in *Marash* on February 15, 1891, to an evangelical, music-loving family. His father, Avedis, the director of the *Eben Azar* orphanage in *Marash*, was fond of music, especially the violin, and his mother was a singer with a beautiful voice.⁵ From his childhood Uvezian got interested in music. In 1900, he started taking violin lessons; in 1904, the sudden death of his father forced him to suspend his studies at the Academia of *Marash* and start earning his living by playing the violin.

In 1911, Uvezian with young music lovers founded the *Yerkasiradz* (song loving) association. This association's first choir concert played an important

³ See Appendix p. 259, the translated version of the questionnaire.

⁴ I conducted this research in 1982 for my thesis as partial fulfillment of the requirements for the degree of Bachelor of Arts in the Department of Armenology at Haigazian College.

⁵ For the biography of Hagop Uvezian, see Krikor Bogharian, *Aintabagank B. Mahartsan* (in Arm., for *Memories from Aintab*), Beirut, Imprimerie Atlas, 1974, XX, Volume 2, pp. 428-435.

role in the progress of his musical talent: he got invited to teach music at the Central College of Turkey (CCT) in *Aintab*. Uvezian was already an excellent violinist, and used to play several instruments. He had studied in Geneva new methods of teaching singing and training instrumental ensembles (fanfares), and he had earned the certificate of "Excellent Musician" for his outstanding musical talent.

In 1912, Uvezian's teaching career started in *Aintab*, where he founded a choir, an orchestra and a brass ensemble. Between 1913, and 1915, he organized public concerts of choirs and orchestras receiving appraisal even from the Turks.⁶

He was deported to Aleppo in 1915, where he formed choirs and taught music prior to settling in Lebanon, "the country of Armenian orphanages,"⁷ in February, 1921. He started teaching music, singing and forming choirs and instrumental ensembles in the Armenian Orphanage of *Jounieh*, the American Near East Relief Orphanage of *Jbeil*, and the Institute for the Blind in *Ghazir*, significantly transforming the orphans' academic and social lives. He knew well the secret of making music and singing attractive. He was very patient and forgiving, and because of that he could inspire unlimited love and enthusiasm towards music. During rehearsals his skills of teaching and conducting became apparent. The orphans learned new pieces faster, and every week he added new pieces to their repertoire.⁸

In 1924, when the dispersion of the orphans began, Uvezian settled in Beirut, where in 1925 he got married to Satenig Zibarian, who was music loving and had a beautiful voice. He founded a 25-30-member choir that performed mainly religious Armenian songs. The same year he founded *La Maison du Piano*, his music shop for selling and repairing musical instruments, and a music-printing house called *Nevak* (music), through which he published his music textbooks. Unfortunately, his pioneering work in publishing Armenian music textbooks was not duly appreciated because of unfavorable conditions and the lack of trained music instructors in the Armenian schools of that time.⁹ However, the Armenian press recognized Uvezian's great contribution to Armenian cultural life by spreading Armenian songs among Armenians and foreigners from 1922 to 1933.¹⁰

⁶ Ibid., p.169.

⁷ Ibid., p. 431.

⁸ Houshamadyan *Djibeyli Ameriguian Vorpanotsi: 1920-1925* (in Arm., for *Memorabilia of Djibeil's American Orphanage*) Beirut, Imprimerie Hamazkayin, 1969, p. 118.

⁹ K. Bogharian, *ibid.*, 1974, p. 433.

¹⁰ S. Varjabedian, *Hayere Lipanani metch*, (in Arm., for *Armenians in Lebanon*) Beirut, 1981, vol. 3, p. 139.

In 1932, Uvezian established a forty-member orchestral ensemble with a choir, *Kenar* (lyre), which gave its first concert on January 22, 1933.¹¹ The programs of his annual concerts included Armenian patriotic and religious songs as well as oratorios. Moreover, Uvezian's choir performed Magar Yegmalian's four-part Mass on the Sunday following Easter every year at the Saint Elijah Armenian Catholic church, in the presence of the French high commissioner and local dignitaries.¹² Under his leadership, the fanfare of the *Jounieh* orphanage was invited to perform on special occasions, such as the American University of Beirut (AUB) commencements. In 1936, the eighty-voice choir of the *Sipan* Musical Association, with a symphonic orchestra, gave its first concert under Uvezian's leadership.¹³

On June, 19, of the same year, his students organized Uvezian's career's 25th anniversary celebration at the Memorial Hall of the Anglo-American church. During this celebration, Dikran Kassouny, his most talented student, who would continue Uvezian's work after his death, conducted the choir, and several people paid tribute to Uvezian's dedicated and indiscriminate service to the entire Armenian community. Rev. Yenovk Geukgeuzian offered Uvezian a silver baton on behalf of the First Armenian Evangelical Church.

Uvezian passed away on February 6, 1943. On March 21, 1943, a memorial service was organized in the Anglo-American church under the auspices of the three Armenian religious leaders. Dikran Kassouny conducted the choir that sang from Uvezian's compositions *Knir Im Palig* and *Hay Abrink*. One of the speakers was Parsegh Ganatchian, the composer, and Emmanuel Elmadjian performed *Der Getso* harmonized by Uvezian.¹⁴

In 1947, four years after Uvezian's death, his memory was kept alive through his composed songs during summer concerts. The press reported, *There was a time the late Hagop Uvezian used to regularly organize summer concerts for the vacationing populations in the summer resort Chtaura.... This time, under the auspices of the Armenian Evangelical Church, a three-member committee was formed to continue this tradition of presenting choir concerts including in the program Uvezian's compositions.*¹⁵ His pivotal role as the first music educator, choir and instrumental ensemble conductor,

¹¹ Ibid., p. 130.

¹² Several people who filled out the questionnaire (1982) witnessed to this fact.

¹³ Ibid., p. 123

¹⁴ Hovhannes Tilkian, one of the speakers on that day, provided the program, Ganatchian's speech's manuscript as well as his speech's manuscript.

¹⁵ *Aztag*, (Armenian Daily/Lebanon), October 5, 1947, "Chtaurayi nvakahantese" (in Arm., for "The concert of Chtaura") signed by H. Tilkian.

violinist and composer is very significant since it coincides with the tough beginnings of the Armenian community in Lebanon, especially because Lebanese music institutions could not serve as role models since they were also in their initial stages of development.

Parsegh Ganatchian (1885-1967)

In 1932, the Armenians of Lebanon were very fortunate to welcome Parsegh Ganatchian, the most gifted pupil of the great Armenian musician Gomidas. During a 50-year career (half of which was spent in Beirut), Ganatchian continued his master's legacy, spreading the pure Armenian song to the survivors of the genocide and hence providing them with spiritual and emotional support. Ganatchian was born in 1885, in Rodosto, a small town near Constantinople. His father was a modest cobbler. During the massacres of 1890s, like other families, the Ganatchians abandoned their home and emigrated first to Bulgaria, then to Romania, around 1908, back to Constantinople, where he founded Constantinople's first orchestra that he named *Knar* (lyre). During all these moves, he had always pursued his musical studies in violin, solfège, theory and harmony, and played the violin in orchestras.¹⁶ Ganatchian had been a student of Nathan Bey Amirkhanian (a graduate of the Berlin Royal Conservatory), George Bouyouk and finally, Gomidas.

In 1910, his accidental meeting with Gomidas on the train going to San Stefano guided him to his vocation. Ganatchian became a member of Gomidas' 300-voice choir *Koussan* (bard), and then he had the chance to become one of the six chosen pupils. For the progress of his musical talent, the period of time from 1913, to 1915, was crucial; he studied with Gomidas the art of harmonizing popular Armenian songs and choir conducting, and sang in Gomidas' 300-voice *Koussan* choir Gomidas' compositions. But these happy days did not last long; the first world war started and then the mass deportations of Armenians. From 1915, to 1918, Ganatchian served in the Ottoman army, where thanks to his violin playing skill, his life was spared since he used to entertain the Turkish officers by playing Armenian and Kurdish songs on his violin. In 1921, with four other pupils of Gomidas, Ganatchian left for Paris to further his musical training. There, Ganatchian studied advanced music theory, harmony and counterpoint with Professor

¹⁶ For the biography of Parsegh Ganatchian see, Seza, *Karasnamya hopelyan Parsegh Ganatchiani yerajshdagan kordzouneyoutian (1906-1946) Gensakragan noter*, (in Arm., for 40th Jubilee of Parsegh Ganatchian's musical career: 1906-1946, biographical notes), Beirut, 1946, Edited by the Jubilee Committee.

René Lenormand. Between 1922, and 1932, he toured Aleppo, Egypt, and Cyprus, forming choirs and giving choral concerts. From 1926, to 1930, he taught music at the *Melkonian* Institute in Cyprus, where he composed some of his masterpieces.

In 1933, one year after he settled in Beirut, the public acclaimed Ganatchian's first choral concert in Lebanon. The press described it as "unprecedented, true artistic delight."¹⁷ The audience did not leave the hall before making sure that they would enjoy that wonderful music again within 15 days. The concert was repeated, and the 70-voice choir performed to a full house, this time under the patronage of Dr. Jude, the Director of Health Services. In 1936, devoted music lovers formed the *Koussan* Armenian Musical Society, the first musical association in Beirut. This society, which was close to the *Hamazkayin* Cultural Association, would take care of all the organizational and financial burden of the *Koussan* choir in the coming 25 years, allowing Ganatchian to compose a yearly masterpiece against all odds. Ganatchian also paid tribute to Lebanon by arranging in 1936, the Lebanese and Syrian national anthems for four voices, and harmonizing five Lebanese popular songs to include in his concert programs: 'Aladal'ouna, Zahlé 'Arous, *Debek Debek*, *Bekina*, *Zahlé Ya Dar Salam*. The premiere of these songs took place in the hall of the *L'Orient* daily. *L'Orient's* music critique wrote, *Unlike European composers who take oriental melodies without being able to retain their character, Mr. Ganatchian, on the contrary, constructs his melodies in their characteristic beauty. It is the first time that we hear the Arabic song arranged and harmonized in such a wonderfully charming manner.*¹⁸ Hence, Ganatchian also received recognition from the Arab music-loving public in Beirut. In 1938, he was made Officier d'Académie by the French High Commissioner. On his 25th anniversary concert (1957), he received the prestigious Order of the Cedar for his achievements in the cultural life in Lebanon.

In 1945, Ganatchian lost his eyesight, but his choir continued to give annual concerts; that year's concert took place at the Saint Joseph University concert hall in a moving atmosphere. He also continued composing new gems, with the support of *Koussan* and the entire Armenian community. Year after year, *Koussan* gave annual concerts in Beirut. It also performed in *Zahle*, Tripoli, *Latakia*, Aleppo and Damascus.

¹⁷ *Yeridasart hayouhi*, Lebanese Armenian monthly journal, (published in 1932-1934, 1947-1968), July 1933, p. 23 "Ganatchiani yerkahantese" (in Arm., for "Ganatchian's choral concert").

¹⁸ *L'Orient*, 1936, cited in *Karasnamiya hopelyan Parsegh Ganatchyani*, p. 28.

Koussan performed *a capella* (i.e. without instrumental accompaniment), since Ganatchian, like Gomidas, believed firmly that only through the human voice was it possible to express feelings and ideas in traditional Armenian music, and that European musical instruments prevented the genuine interpretation of traditional Armenian melodies.¹⁹ His lieder and romance songs are accompanied by a piano, but the choral works are sung *a capella*. *Koussan* sang mainly Gomidas' and Ganatchian's own compositions, as well as choral works by Yegmalian, Mehrabian, Altounian, Zakarian and Suny.

The choir members were all amateur singers from different walks of life. The soloists however, had musical education, and some of them – Dr. Emmanuel Elmadjian, Louisa Bozabalian, Mrs. Kristiné Ganatchian (his wife), Koko Srabian, Mrs. Zepur Shant, and Miss Keghanush Ipranossian – were professional singers; the latter who had participated in Uvezian's, Berberian's, Kassouny's and Alexis Butros' choirs as a soloist, used to consider singing in *Koussan* a national duty, "going to rehearsals was like going to church."²⁰ Until the performance, rehearsals used to last for around five months. Ganatchian used to train the male and female singers separately during the week, and, on Sundays, the whole choir rehearsed together. He used to separate the males from the females so that during the two hours of the rehearsals, when he was teaching the girls, the boys would not sit idle or disturb them. He was very strict and meticulous during the rehearsals. He used to teach by musical phrases, either by singing or playing on the piano. The singers did not have any notes in their hands; they learned the lyrics and the music by heart.

In 1946, the *Koussan* Musical Society organized a jubilee concert celebrating Ganatchian's 40 years of musical career (1906-1946). On this occasion, *L'Orient* daily wrote: *It is possible to rank the Koussan choir, which was trained according to Ganatchian's fine and demanding manner, among the most outstanding artistic events. Thanks to extreme meticulousness, Ganatchian has succeeded in forming a wonderful totality, in which especially the fine nuances, the vocal balance and the perfect musicality are apparent.*²¹ (personal translation from French).

His compositions for choir and solo voice were first published in ten volumes in 1947, followed by additional seven volumes the next year. These volumes do not include, however, his incomplete opera, *Apegha* (1938), and his only sacred composition, the Armenian Mass (1943). There are many

¹⁹ Alahaydoyan Bedros, "Parsegh Ganatchian" (1885-1967), p. 60, in *Pakin*, Monthly Journal of Literature & the Arts, January, 13th year, No. 1, 1974.

²⁰ Personal Interview with Miss Keghanush Ipranossian on May 11, 1982.

²¹ *L'Orient*, 1946, article signed by A. Doubine, cited in *Karasnanya hopelyan Parsegh Gananatchiani*, p. 45.

recordings of his works. His complete works are now available on three CDs, containing his 23 *a capella* choral compositions, 19 children's songs with piano accompaniment, six original romance songs for voice and piano, and one romance song, which is a harmonization.

His choral compositions are: *Oror* (1913), *Haratch Nahadag* (1918-1919), *Dalilo* (1921), *Hoy Nar* (1927), *Lousnagn Yelav* (1928), *Khnojouyk* (1928), *Razmerk* (1923), *Varteri Hed* (1937), *Nanor* (1943), *Hele-Hele* (1934), *Apegha opera* (1938), *Maralo* (1946), *Choucho* (1947), *Gorani* (1948), *Barerk* (1950), *Sossi* (1951), *Hop Guluzar* (1952), *Nenir Nay* (1953), *Gammerk* (1955), *Hayreni Garod* (1955), *Karoun* (1956).

Ganatchian has harmonized for choir the following songs: *Debek-Debek* (1936), *Zahlé 'Arous* (1936), *Zahlé Ya Dar Salam* (1936), *'Aladal'ouna* (1936), *Bekina* (1936), *Lorke Lorke, Lebanese National Anthem* (1936), *Syrian National Anthem* (1946), *Der Getso*.

Ganatchian's children's songs are: *Maireni Tebrots* (*Hymn to Our School*), *Park Mair Hoghin* (*Glory to the Motherland*), *Tsite* (*The Finch*), *Lousin* (*The Moon*), *Meghou* (*The Bee*), *Sev Ambere* (*The Black Clouds*), *Kiughi Ardoun* (*Morning in the Village*), *Inch Anoush* (*How Sweet*), *Dzengele*, *Mengele* (*A Bird's Song*), *Amber* (*Clouds*), *Menk Ge Sirenk* (*We Love*), *Ardzvignerou Kailerk* (*Girl Scout's March*), *Khnotsi* (*The Chum*), *Jakharag* (*The Spindle*), *Khaghagh Kisher* (*Tranquil Night*), *Yerkanevak* (*Children's Orchestra*), *Dzidzernagin Pouyne* (*The Swallow's Nest*), *Tbrotsagan Kailerk* (*School March*), *Haireni Garod* (*Nostalgia for the Homeland*). Ganatchian's romance songs are: *Dzov Acher*, *Bjingo*, *Tsaikerker*, *Alvarti Yeraze*, *Dzidzernag*, *Oror*, *Ourin*.

Ganatchian lived a very difficult life. He earned his living by giving violin and music lessons. He did not own a piano and he used to compose on his violin held sideways, like a guitar. The Armenian press wrote about this and considered it a scandal, until an anonymous donor offered him a piano.²² Later, the person who donated a piano to Ganatchian was revealed as Megerditch Messerlian.²³

Ganatchian died in Beirut in 1967. The Armenian and local presses announced the loss in very sad terms. *Le Soir* daily wrote in bold on its cover page: *La mort du Maître Ganatchian endeuille la famille libanaise. Nous Te Gardons, Maître En Terre Libanaise* (*The Lebanese family mourns Maestro Ganatchian. We keep you, maestro on Lebanese soil*).²⁴

²² *Nayiri*, Journal of literature and arts, vol. 3, Aleppo, May 5, 1942, p. 124.

²³ *Nayiri*, vol. 3, September 20, 1942, p. 212.

²⁴ *Le Soir*, Beirut, May 22, 1967.

Thanks to Ganatchian and his *Koussan* choir, Gomidas' work continued, old Armenian songs were kept alive, new ones were composed, and the Armenian song was introduced to non-Armenians. The Armenian publicist Siran Seza wrote the following in *Yeridasart hayouhi* on 15 May, 1948: *It gives me special pleasure to think that among Lebanon's four major choirs, the choirmasters of the three are Armenians: P. Ganatchian with his Koussan, H. Berberian with his Nayiri, and Dikran Kassouny with his Sacred Music Singers. They say that the fourth choir's conductor, Alexis Boutros, is also one-quarter Armenian.*²⁵

Hampartzoum Berberian (1905-1999)

Hampartzoum Berberian's musical career spanned sixty years. He settled in Beirut in 1932, and for the next 30 years, until his departure for the United States in 1963, he served the Lebanese Armenian community as a choir conductor, music educator, and composer. He gave more than 30 concerts and composed many pieces including 175 solo songs, 145 choral songs, 6 pieces for violin, 15 pieces for piano, 3 operas (*Areknazan*, *Choghig* and *Titer*), symphonies, concertos, oratorios and cantatas.

Hampartzoum Berberian was born in *Adana* in 1905. In 1915, after losing his family to the Armenian Genocide, Arabs kept him until 1917, when he took refuge in Aleppo's Armenian orphanage. One year later, at the dawn of the Armistice, while orphans were taken to Constantinople, he fled to his birthplace, *Adana*, where he received his elementary education along with music lessons. During this time he revealed outstanding musical aptitude; he was chosen to be sent to Vienna to study music, but instead left for Izmir and then to Athens.²⁶

In 1923, Berberian studied at the Music Conservatory of Athens, from where he graduated in 1930, as a violinist and a composer. His professors were Igonomiti for composition and Mitropoulos for conducting. Then he furthered his studies in Paris. He gave his first concerts in Athens, where he received warm appreciation from Armenian and Greek audiences. In 1930, he was invited to teach at the Cyprus Conservatory.

²⁵ *Yeridasart hayouhi*, May 15, 1948.

²⁶ For Berberian's biography the following three sources have been used: *Zartonk* daily, October 20, 1950; *H.P. E. Mioutyan album houshamadyan, nvirvadz Ho Yetch Et-i 30amyagin*, (in Arm., for AGBU's *Album memorabilia dedicated to AYA's 30th anniversary, 1930-1961*), Beirut, 1964; Proudian Cecilia, *Spyourki hay yerajishdnere*, pp. 498-509, (in Arm., for *The Armenian composers of the Diaspora*), Yerevan, Hayasdan Press, 1968.

Berberian came to Lebanon and Syria in 1932, where he gave concerts. He settled in Beirut and he taught in several Armenian institutions such as the Armenian College (*Djemaran*), the Seminary of *Antelias*, the Sahagian, Mekhitarist and Armenian General Benevolent Union's (AGBU) various schools.

Gradually, his conducting and composing talents took over. He started forming and conducting children's choirs and song-dance ensembles. *Hamazkayin* organized his first choir concerts in 1933, and 1934, and on March 4, 1933, Berberian's choir concert was under the auspices of Mrs. Debbas (the First Lady). The fifty-member choir of *Djemaran* presented a program that included solo songs by Spendiarian, R. Melikian, Gomidas and H. Berberian, and choral pieces by Ghazarian, Gomidas, Ganatchian, Servantsdian and H. Berberian. Mrs. H. Berberian (his wife, née Serpouhi Takvorian), Zepur Shant and Emmanuel Elmajian were the soloists in this concert. Seza wrote about the concert, *In general it was a successful event.*²⁷

That same year (1933), on March 24, H. Berberian had an annual concert, this time with the 8-14 year old students of Sahagian School. Seza wrote in *Yeridasart hayouhi* about this concert, *Many had come to encourage the little singers. The program was modest.*

In the 1940s, his choir was named *Nayiri* (after his daughter) and he featured as a violinist, conductor and composer in the concert programs. In 1945, *Aztarar* weekly (1942-53) wrote about the annual concert that took place at the "Opera" cinema hall: *This year's concert surpassed the previous years.*

The rehearsals of his *Nayiri* choir took place in his 2-room house (adjacent to *St. Haroutioun* church). The members were music lovers and craftsmen, who after their workday met twice a week for the rehearsals; they were pure amateur singers. Tenor and bass met twice; alto and soprano also met twice separately. Berberian used to teach the songs with the help of a piano. The concerts were accompanied either by a piano or later by an orchestra.

H. Berberian and his wife were blessed with four children, one daughter and three sons, all of whom became professional musicians: his daughter *Nayiri* is a singer; *Vahé* is a cellist, *Shahé* a musicologist and *Hratch* a violinist.

In the 1950s, his annual concerts took place at the AUB Assembly Hall.

²⁷ *Yeridasart hayouhi*, April 1933, No. 7.

In 1953, Berberian joined the AGBU Zareh Noubar Club's musical life.²⁸ In 1953, Berberian had a concert tour in the US, where he gave seven concerts and television appearances. After his return, Berberian gave lectures and his annual concert at AUB on May 3, 1953. Seza wrote about this concert: *The Nayiri choir, composed of the graduates of Tarouhi Hagopian, Sahagian and other schools, performed brilliantly the compositions of Gomidas, Satian, Berberian, Khatchadourian, also his cantata "Khorhourt Vartanants" with orchestral accompaniment. The soloists were Mrs. Marie Avedian, Dr. Elmadjian and others.*²⁹

In 1956, Berberian conducted the *Gomidas* choir in a concert dedicated to the silver jubilee of the AGBU Armenian Youth Association (AYA) at the UNESCO Palace, in the presence of 2,000 people. During this celebration, Selim Lahoud, the Minister of Fine Arts, honored Berberian with a first class golden decoration. In 1957, Berberian's 120-voice choir *Nayiri-Gomidas* performed again at the UNESCO Palace. Levon Vartan³⁰ explained this change of name as follows: *His Nayiri choir had died. He called it Nayiri-Gomidas to create continuity, but he did not succeed; in 1958 the choir ceased to exist.*

In 1959, after Armenia's Song and Dance Ensemble's first visit to Beirut,³¹ the AYA Armenian Folk Song and Dance Ensemble was formed under Berberian's leadership, bringing together many of old *Nayiri*'s singers. Rehearsals took place three times per week from 8:00 to 12:00 p.m.³² This amateur group's first concert took place on May 28, and 29, 1961, in Beirut. Then they toured Lebanon, Syria, Cyprus, Jordan and Turkey where they were widely acclaimed.

H. Berberian realized his dream of performing his compositions in his homeland, Armenia. In Yerevan on June 9, 1961, after 15 days of intense rehearsals, he presented a unique concert composed solely of his compositions. This concert became a turning point in his career, since for the first time, professional musicians performed his orchestral pieces, something that was impossible to realize in the Diaspora. Cecilia Proudian speaks highly of Berberian as composer, conductor and educator in her book.³³ Hence, she

²⁸ "Music activities at Zareh Noubar Club" in *Tapnebesag* (in Arm., for *Wreath*), an *Album-madian* - dedicated to AYA's 30th anniversary (1931-61), Beirut 1964 p. 78-79. Also in Levon Vartan's *Hay Yeridasartats Engeragtsoutioone Lipanani mech, 1931-81*, (in Arm., for *Armenian Youth Association in Lebanon, 1931-81*), Beirut 1981 (unpublished), pp. 200-216.

²⁹ *Yeridasart hayouhi*, May 1953, No. 5, p. 29.

³⁰ Interview with Levon Vartan, on May 4, 1982.

³¹ S. Varjabedian, *ibid.*, 1981, vol. 3, p. 157.

³² *Khosnag*, publication of the Regional Committee of AGBU in Lebanon, (1957-present), May-June 1961, p. 308.

³³ Cecilia Proudian, *ibid.*, p. 503.

writes, *Endowed with undeniable creative talent, as well as intense activity in organizing, conducting, pedagogy, and in the musical-public domain, Hampartzoum Berberian is doing priceless work in keeping the flame of Armenian music alight in foreign lands. He is reviving with that flame the dying spirit of patriotism and nationalism of the expatriate Armenian population.*³⁴

The AYA Folk Song and Dance Ensemble under his leadership successfully presented Dikran Choukhadjian's comic opera, *Gariné* in 1962.

However, Berberian left for the United States and settled in Boston in 1963, where he continued his musical career, especially in AGBU's musical activities as artistic director. He gave concerts in New York, Boston, Philadelphia, Chicago, Los Angeles, San Francisco, Fresno and other towns, as well as in Montreal and Montevideo.

Hampartzoum Berberian's compositions include operas, choral songs for choir and orchestra, choral works with piano accompaniment, *a capella* choir works, sacred songs, solo songs with piano accompaniment, songs for school children, songs for kindergarten children, operettes for children and instrumental works. His large scale compositions for choir and orchestra are: *Sourp Mesrob-Kudin Parke* (oratorio), *Vartanants* (cantata), *Requiem Aeternam* (3 parts), *Aghotk Vaghvan Semin Artchev, Khosk Im Vortoun, Hayasdani Kovke, Khatche, Im Hayasdan* (cantata), *The Resurrection, The Cross, Lincoln at Gettysburg* (cantatas), *Yegeghetsin Haygagan* (oratorio).³⁵

His instrumental works include: *Concerto for Violin and Orchestra, Concerto for 'Cello and Orchestra* (this 45-minute work was given its first premiere, by his son Vahé, in 1950 at the AUB Assembly Hall³⁶), *Prelude and Variation* (violin and piano), *Dance Rustique* (violin and piano), *Caprice* (violin and piano), *Souvenir* (violin and piano), *Lullaby* ('cello and piano), *Dance* (violin, 'cello and piano), *Legende* (piano), *Rejoice O Mother* (piano) and others.

Berberian's role as a choirmaster, educator and composer is undeniable in the Lebanese Armenian community. He presented during his concerts his own works, Armenian patriotic songs, and compositions by contemporary Armenian composers.

³⁴ Ibid., p. 500.

³⁵ Hampartzoum Berberian, *100 anniversary celebration booklet/program*, edited by Armen Urneshlian, Beirut, 2005, p. 3.

³⁶ *Yeridasart hayouhi*, May 1950, No. 7, p. 33.

Dikran Kassouny (1910-1979)

Reverend Dikran Y. Kassouny, M.D., founded the Sacred Music Singers choir in 1939, sponsored by the Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East. The choir sought to promote *the love and the appreciation of sacred music*³⁷ in Lebanon and functioned until 1948.

Kassouny was born in *Marash* in 1910, to an evangelical and musical family. His father was Reverend Yeghia Kassouny. The deportations took them to Damascus, *Mersin*, and *Adana*, again *Mersin* and then in 1921, Constantinople where he received his elementary education. He studied at the Robert College in Istanbul from 1926 to 1930. From 1930, to 1931, he taught in *Ekiz-Olouk (Kessab, Syria)*. During the academic years 1931-1932, he studied at AUB and in 1932, he earned his Bachelor's degree.³⁸ He had studied music with his pianist stepmother Yevnigé, with Hagop Uvezian and at the AUB Music Institute.

From 1932, to 1933, he continued his teaching. From 1933, to 1936, he studied in the Near East School of Theology in Beirut, from where he graduated. After serving as a preacher for three years in the Armenian Evangelical Church in Tripoli, he married Arousyag Stepanian in 1939. She became his closest collaborator. From 1941, to 1946, Kassouny was a medical student at the AUB, from where he graduated as a medical doctor and served at the American University Hospital (AUH) for two years. In 1948, he was ordained a preacher and then left for the USA. Dikran Kassouny practiced three careers simultaneously: a career conducting the Sacred Music Singers choir, a career in preaching and a medical career.

During his musical career in Beirut, Kassouny presented to an international audience sacred concerts with a 100-voice and a 25-member orchestra twice a year, at Christmas and Easter. This tradition has continued by his followers after 1948, until present, at the AUB Assembly Hall. All his concerts took place there. The singers were 95% professional, a phenomenon non-existent till 1960, among the Armenian choirs in Lebanon. The members used to meet regularly once a week and paid a membership fee. Punctuality and regular attendance were important rules expected of all members in order to promote perfected group work. Some of the soloists of his concerts were Nedko Etinoff, his wife Arousyag, Henry Bedir, and Chaké Vartenissian.

³⁷ This was the aim of the choir expressed in their bylaws. (I received this document and programs from Mr. Hovhannes Tilkian.)

³⁸ For his biography see, *Vosgemadyan*, Vol. 2, Beirut, 1951, p. 19.

Nedko Etinoff, a lecturer in music and organizer of musical activities for 30 years at the AUB, described Kassouny as a man of great musical talent: *He was a good conductor, ably detecting faults in singers and instrumentalists; he put all his love and knowledge of music to make it known by interpreting it to large audiences and to spur into being other groups and leaders on the musical Beirut scene.*³⁹ During the 1940s, the AUB administration invited Kassouny to organize extra-curricular musical events for students. He conducted a student choir and orchestra that participated in many events at the West Hall and the AUB Chapel. They also presented light operas and operettes in 1946, such as Gilbert and Sullivan's *Mikado*.⁴⁰

In 1946, during the 100th anniversary celebrations of the Armenian Evangelical Church, Kassouny's choir presented on three consecutive days (April 11, 12, 13) Handel's *Messiah* and pieces taken from Yegmalian's Armenian Mass. About these celebratory days of the highest spiritual enjoyment wrote the Lebanese press and *Vosgemadyan*.⁴¹ The soloists of this concert were Dr. Elmadjian, Etinoff, Mr. D. Abadjian, Chaké Vartenissian and other professional musicians.

He also conducted Elgar's *The Light of Life*, Dubois' *The Seven Last Words of Christ*, Bach's *Christmas Oratorio* (selections), Rubenstein-Gaines' *The Seraphic Song* and Koshetz's *The Ukrainian Passion Trilogy*.

In 1948, the Sacred Music Singers presented Steiner's *Crucifixion* and Mendelssohn's *Hymn of Praise*, during which the audience participated in the singing, following the conductor's left hand signal (as indicated in the program). Most probably he was the first musician in Beirut to involve the audience during a concert. The press praised the great success of the conductor. This was Kassouny's last concert in Beirut before he left for the USA, where he continued his musical as well as the two other careers.

Dikran Kassouny played an important cultural and musical role during 1939-1948, since he could inspire the young generations with the love and taste for sacred music. He had a great impact on many musicians such as Emmanuel Elmadjian and Alexis Boutros, the conductor of the largest Lebanese choir who started his musical career as a cellist in Kassouny's orchestra.

³⁹ See in Appendix, p. 260, the complete text of his testimony written in 1982 on my request.

⁴⁰ Nedko S. Etinoff, *Thirty years in Lebanon and the Middle East*, Beirut, 1969, p. 67.

⁴¹ *Vosgemadyan, haruramyā hopelyan* (in Arm. for, *100 anniversary jubilee*), Vol. 1, Beirut, 1950, Compiler/Editor Dikran Kherlopian, p. 260.

Ashod Badmakrian (1898-1981)

Ashod Badmakrian was a maestro, lecturer, author, composer and musicologist, a well-known musical personality in the Armenian communities of the Middle East, America, France and England. He incessantly toured all these countries and organized with local musicians symphonic and choir concerts within a very short period of time of maximum one month. The programs always consisted of Armenian composers' pieces as well as European compositions. A big orchestra always accompanied his concerts.

Badmakrian was born in *Tabriz* to a well-to-do family. In 1912, he entered the Kevorkian *Djemaran* of *Etchmiadzin* where his musical talent thrived. He founded his first choir composed of his classmates.⁴² After studying music theory, conducting, music history, philosophy and composition in Berlin for three years (1921-1924), he devoted his life to researching Armenian song and music. In 1925, he married Rose Arzumanian, a professional mezzo and a lieder specialist, who became the permanent performer of his vocal compositions.

In 1926, his musical début was a concert in Paris' Odeon Hall with 60 Armenian singers. Then in 1933, he gave a concert in *Tehran* with an 80-member choir and another concert in *Baghdad* in 1936, with a 90-member choir. And finally in Beirut on July 14, 1936, his wife gave her first recital in Hotel *Sofar*, the director of which had freely offered the piano and the hall. The recital program included European and Armenian vocal pieces. The audience consisted of French, British, American tourists and local people. *Aztag* published an acclamatory article.⁴³

In Beirut he faced many difficulties in gathering choristers, since no one was interested in European repertoires; they were used to singing only patriotic songs. For the preparation of his first choir concert in Beirut in 1936, he held two weekly rehearsals with different groups in three different locations: Center of Beirut, Sahagian School (*Nahr*) and AUH, since the choristers could not meet in one place. He combined the three groups for the final rehearsals and gave an *unprecedented symphonic concert*⁴⁴ with 60 singers and orchestral accompaniment at the AUB West Hall. The program featured Beethoven's *Fantasy* for piano and orchestra, Mozart's *Requiem* and Badmakrian's *The Wedding of Ninam*, a rhapsody with Armenian themes. The same concert was repeated in 1937.

⁴² Ashod Badmakrian, *Im housherits* (in Arm., for *My memoirs*), Beirut, 1978, Doniguian & Sons Press.

⁴³ *Aztag* daily, July 1936.

⁴⁴ *Le Jour* daily, December 7, 1936.

In 1960, with the organization and cooperation of several cultural associations, Badmakrian's musical career's 40th anniversary was celebrated at the Collège De La Salle in the presence of 1,000 people. He taught courses in Armenian culture and music at the Haigazian College from 1963-1968. During the same period, sponsored by the Lebanese-Armenian Cultural Association (*Gomidas Club*), he formed a prestigious choir with professional singers and gave concerts in 1963, 1964, 1967 and 1970. The soloists were Arpiné Pehlivanian, Garabed Tchaderian, Sirvart Soghigian, Mary Peltekian, Sarkis Koundakjian, Vahé Elmayan and others.

His music textbooks and songbooks were published as early as 1937, and on. Some of them are out of print, such as *Yerajshdaran* (1937), *Hay Yerker* (choir and solo song book), (1941), *Hay Yerker* (2nd publication), *Poonch Hayasdanian Yerkeri* (6 volumes of songs, 1945), *Romances* (solo songs with piano accompaniment, 1964). His other publications include 20 solo songs, romances, and choral songs that he has harmonized, such as *Yar Kula*, *Toutoul*, *Tilpar*, *Sareri Hovin Mernem*, *Lousnage Tsolats Kenats*, religious songs, the *Armenian Oratorio*, children's songs and operettes, such as Toumanian's *Shounn ou Gadun (the Dog and the Cat)* and *Dern ou Dzaran (the Master and the Servant)*, were performed in Beirut and Paris. He also wrote books on Armenian music: *Hay yerke tareri michits (The Armenian song through ages)*, published in Beirut in 1973; Khoren Catholicos sponsored the 2nd edition of this work in 1977; he also published *Im housherits (My memoirs)* in 1978 and *Hadendir yerker (Chosen songs)* in 1980.

Close to Hunchakian circles, Badmakrian lived the last 10 years of his life in Beirut and passed away in 1981. His concerts, lectures, compositions and books greatly enriched the Armenian community's musical life.

Emmanuel Elmadjian (1914-1985)

Dr. Emmanuel Elmadjian was also an indefatigable musician, very active on the Lebanese musical scene. Among the choirmasters covered in this text, he is the only one who also was a wonderful singer. Between 1930, and 1960, as a very famous tenor, he participated as a soloist in all the major Armenian and local choirs in Beirut. From 1960, till the beginning of the civil war in 1975, he also conducted several choirs.

Elmadjian was born in *Marash* in 1914, into a music-loving family. Following the deportations, the Elmadjian family settled in Aleppo, where he received his elementary education in Aleppo College, but *before learning the alphabet, he learned to read the musical notes*, as he said in his interview. At

age 10, he became the soprano soloist of Levon Levonian's student choir. Along with his studies, he took violin lessons with Hagop Nalbandian. He moved to Beirut in 1930, and studied in the *Broummana* High School, where he formed his first choir. In 1932, he enrolled at the AUB, where he attracted President Dodge's attention while singing during a student concert. He earned a three-year full scholarship to study music at the university's Music Institute.⁴⁵ When both his parents passed away in 1934, he was obliged to leave the Institute. To earn a living, he formed a light orchestral ensemble, in which he used to sing and play during the summer vacations in the best hotels of *Bois de Boulogne* so as to continue his education at the state-supported French University's Department of Dentistry, from where he graduated as a dental surgeon in 1937. In 1938, Elmadjian returned to the AUB Music Institute and studied there for four years under Karnaoukoff, the famous Russian Baritone. In 1942, he earned a BA in music and singing.

For 25 years, Elmadjian was the tenor soloist of Ganatchian's *Koussan* Choir. He also received private lessons from Ganatchian, who infused an Armenian element in his musical education. After Ganatchian lost his eyesight, Elmadjian conducted *Koussan* for two years. The wide range of his voice allowed Elmadjian to sing tenor and baritone parts equally well. For 17 years, he was the soloist of the Choral Society of the Lebanese Academy of Fine Arts, under the leadership of Alexis Boutros. *The tenor, Dr. Elmadjian, in the performances of Handel's Messiah and Beethoven's Missa Solemnis proved an outstanding talent and his gifted voice is an asset for the Society*, wrote the newspaper *Hayrenik* (Boston) in 1946.⁴⁶

In Elmadjian's conducting career, the years 1962-1966, were most fruitful. He simultaneously conducted several choirs, such as the AYA Song & Dance Group, the *Baalbeck* Festival's opera choir, and the 125-member Armenian Folk Song & Dance Ensemble, composed of the AYA *Antranig* and the *Hamazkayin Kenar* groups. In 1966, this ensemble made a 10-day triumphant tour to Lisbon, at the invitation of the Calouste Gulbenkian Foundation.

Conclusion

All these conductors and their choirs deserve praise for the admirable quality of their work during the difficult times they lived in. Thanks to their supreme efforts, will and courage, the legacy of Armenian songs was proudly

⁴⁵ I obtained this information from him during my interview on March 2, 1982.

⁴⁶ *Hayrenik*, Boston, October, 1946 (from the memorial concert's booklet March 1987, Beirut p. 18).

carried from one generation to the other, new songs were composed, and Armenian songs were made known to non-Armenians.

In spite of the devastating civil war (1975-1990), and the unstable political situation of Lebanon since the end of the war, the tradition continues. The existing Lebanese-Armenian choirs in Beirut are: *Hamazkayin's Gargatch*, the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East *Armiss* choir, Catholic Patriarchate's *Groung*, Cilicia Catholicosate's *Shnorhali*, and *Hamazkayin's* Anjar branch's *Gomidas* choir.

Hamazkayin's Gargatch choir is children's and junior youth choir sponsored by the *Hamazkayin* Armenian Educational and Cultural Society. Established in 1997, by Zakar Keshishian, its founding artistic director and conductor - a graduate of Gomidas State Conservatory in Yerevan, *Gargatch* has been performing for its ninth consecutive year. To date, *Gargatch* has performed over 100 songs some of which are written and composed by poets and composers in Armenia such as, Robert Bedrossian and Armenouhi Garabedian, and in Lebanon, songs by Zaki Nasif and Toufik Succar. Its repertoire is multi-lingual, classical and contemporary. The *Gargatch* choir is composed of 117 members.

The Armenian Evangelical *Armiss* choir, sponsored by the Union of the Armenian Evangelical Churches, was established in 1981. Its founding conductor was Vatche Barsoumian, a graduate of Westminster Choir College, Princeton, NJ, and the present director of the Lark Musical Society in Glendale, California. In 1987, Rev. Nerses Balabanian, a graduate of Kansas-Wesleyan and Southern Methodist Universities in Music and Theology, reestablished the *Armiss* choir. During the war years, the group scheduled two performances but was unable to achieve. May 2001, signaled the choir's rebirth under the leadership of Rev. Balabanian. The choir gave a sacred music concert at the AUB Assembly Hall to commemorate the 1,700 anniversary of Christian Armenia. Since then, the 70-member *Armiss* choir performs regularly sacred and secular Armenian and European pieces.

The Armenian Catholic Patriarch, Jean Pierre XVIII, established the *Groung* choir in January, 1992, under the leadership of Edward Torikian, a graduate of Université Saint Esprit de Kaslik (Doctorate in Musicology in 2004), presently the director of the Der Minassian Music Center, Saint Cross, *Zalka*. *Groung* gave its first choir concert in 1993, and since then it has been performing regularly in Beirut, Egypt, Syria, and Rome. In 1999, *Groung's* first compact disk of sacred songs was released.

The *Shnorhali* choir of the Great House of Cilicia Catholicosate was established in 1973, the year of Saint Nerses *Shnorhali*'s 800th anniversary of his death. Kevork Kandaharian and Archbishop Zareh Aznavorian were the founding leader-conductors. In 2003, the *Shnorhali* choir's 30th anniversary was celebrated under the leadership of Father Bartevo Gulumian. Currently, the choir's artistic director is maestro Zakar Keshishian. The choir takes part throughout the regular Sunday Mass and gives annual concerts with secular and sacred programs.

The *Gomidas* choir of *Hamazkayin's Anjar* branch was established in 1971, in *Anjar*. In 1990, Barkev Taslakian, a student of Haroutioun Topikian and Professor Yervant Yerganian at the Parsegh Ganatchian Conservatory in Beirut, took the leadership of the choir. This choir performed only in *Anjar* till 1997; after which it started performing in the various villages of the *Bekaa* Valley singing Armenian songs. In 2001, the choir performed in Armenia during the 1,700th anniversary celebrations. The *Gomidas* choir has toured Syria, Cyprus, Turkey and Armenia. In 2001, the choir won the first prize in best choir competition in Lebanon. The choir performs *a capella* following Parsegh Ganatchian's tradition. In 2003, Barkev Taslakian was invited to Tripoli, where he formed the *Fayha* choir composed of Christian and Muslim choristers. In November 2005, Barkev Taslakian's *Fayha* choir participated in the Warsaw International Choir Festival competition and won the second prize. This choir's repertoire consists of Gomidas, Ganatchian and Arabic popular songs.

Résumé

Les choeurs arméniens au Liban de 1930 à 1980 : un pont entre le passé et le présent

Après le génocide et l'arrivée des Arméniens au Liban dans les années 1920, chanter dans les choeurs devint une activité artistique précoce dans la communauté arménienne.

Ce chapitre est consacré aux six chefs d'orchestre actifs à Beyrouth, entre les années 1930 et 1980 ; il s'agit, par ordre chronologique, de Hagop Uvezian, Parsegh Ganatchian, Hampartzoum Berberian, Dikran Kassouny, Ashod Badmakrian, et Emmanuel Elmadjian.

Avec leurs choeurs, ils ont largement contribué à la survie culturelle des Arméniens durant les étapes formatives de la communauté au Liban.

Chanter dans un chœur – venant s'ajouter au rôle des écoles – était perçu et vécu comme une des pierres angulaires de l'oeuvre de préservation de la culture arménienne. Coupés de leur patrie, les Arméniens sentaient le besoin de constituer des choeurs pour des raisons patriotiques et pour faire revivre leurs traditions ; la chanson semble avoir été la meilleure manière de retrouver l'identité arménienne dans les pays adoptifs. La littérature démontre d'ailleurs qu'il y a une relation assez étroite entre le deuil et la créativité.

De nombreux réfugiés arméniens s'établirent à Beyrouth et dans ses banlieues ; très vite ils commencèrent à bâtir des églises, des écoles, et à fonder des organisations culturelles.

Nous évaluons dans les lignes qui suivent le rôle joué par ces choeurs dans la vie des Arméniens de Beyrouth ; ces maîtres de chapelle qui avaient commencé leurs carrières musicales dans leur pays d'origine, continuent à créer à Beyrouth et tissent ainsi un lien entre l'ancien héritage musical des chansons arméniennes, méconnu par les masses, et les nouveautés du présent.

Leur choix (ainsi que celui de leurs choeurs), est dû à la longévité de leurs carrières à Beyrouth – au moins dix ans sans interruption- et à leurs rôles dans la communauté arméno-libanaise.

La plupart des sources utilisées sont primaires ; la méthode choisie est qualitative. Il y eut trois étapes dans la recherche menée pour ce travail : une enquête par questionnaire auprès des membres des choeurs, complétée par des entrevues personnelles, et par le dépouillement des journaux arméniens de l'époque.

La contribution des Arméniens libanais à la vie musicale et artistique au Liban de 1920 à nos jours

Nora Salmanian

Introduction

Avant de débiter cette étude sur les Arméniens libanais, il serait opportun de présenter brièvement le Liban.

Vu sa position géographique et les différentes étapes de son évolution historique, le Liban a subi depuis toujours, les influences de l'Orient et de l'Occident.

À la suite des graves événements de 1860 et de l'avènement du gouvernement des *Moutassarifs*¹, le Liban connaît un certain progrès. La vie intellectuelle, sociale et artistique s'épanouit progressivement dès le mandat du premier *Moutassarif* Daoud Pacha². Après le retrait du dernier *Moutassarif* Ohannès Pacha³ et à l'issue de la première guerre mondiale, la France mandataire gouverne le pays.

L'année 1920 marque l'arrivée des Arméniens au Liban, après le génocide perpétré par l'Empire ottoman.

Déportés de leurs pays, les Arméniens apportent avec eux leurs coutumes, leur profonde culture et surtout leur génie musical. Peu de temps après leur installation sur le sol libanais et après avoir construit églises, écoles et centres culturels, ils initient les jeunes à la vie artistique ; très tôt, la musique est enseignée dans les établissements scolaires. Cela mène à la formation de chorales enfantines et, par le fait même, à la formation d'une jeunesse musicienne ; le goût répandu de la musique entraîne l'ouverture d'écoles et de collèges de musique.

Ces établissements, qui appartiennent aux Arméniens, sont ouverts à tous, sans aucune discrimination. C'est pourquoi l'enseignement y est assuré en quatre langues, l'arménien, l'arabe, le français et l'anglais. Les programmes mis en place, similaires à ceux des conservatoires européens, comprennent les matières théoriques et la pratique des instruments.

¹ La *Moutassarifiya* débuta en 1861 au terme du régime des deux *Caïmacamats* et cessa en 1915 à la veille de la première guerre mondiale.

² Garabed Daoudian, connu sous le nom de Daoud Pacha, fut le premier des huit *Moutassarifs* du Liban. Il fut nommé à ce poste par la Sublime Porte et les représentants des cinq puissances qui se trouvaient à Constantinople (Angleterre, France, Russie, Autriche et Prusse) le 9 Juin 1861 et gouverna jusqu'en 1868.

³ Ohannès Pacha Kouyoumdjian gouverna de 1912 à 1915. Il fut rappelé par Istanbul à la veille de la première guerre mondiale.

Les soirées musicales témoignent de progrès rapides ; illuminant scènes et podiums, ces musiciens en herbe attirent un grand nombre de mélomanes et de dévoués. Ces soirées à leur tour aident à l'expansion de la musique sur tout le territoire libanais, et dans toutes les couches sociales.

Des salles de concerts sont construites. Des ensembles musicaux se forment, de même que des associations vouées aux activités musicales. En quelques années, la culture musicale prend forme dans la communauté, et dans tout le pays.

L'enseignement musical

Le but de ce chapitre est de montrer les débuts, l'importance, la précocité et la portée de la vie artistique des Arméniens du Liban ; très tôt après leur installation au Liban, ils ont été à l'origine de la mise en place de nombreuses structures et d'activités artistiques variées. La précocité de ce foisonnement d'activités frappe l'observateur quand on sait ce à quoi avait été soumise cette population de 1915 à 1920.

*Les écoles de musique*⁴

De 1920 jusqu'à 1981⁵, quinze écoles de musique dont huit arméniennes se créent, mis à part le Conservatoire National Supérieur de Musique (CNSM) et l'École Normale de l'État⁶ (ENE) ; le nombre d'élèves diminuant, certaines seront obligées de fermer leurs portes. De ces écoles, il en reste six⁷ dont quatre arméniennes. De nos jours sept sont en fonctionnement : les deux collèges de musique Parsegh Ganatchian, l'école de musique Minas Tékélian, les trois centres de musique Joseph Ichkhanian et le centre musical Frère Ghévont Der Minassian.

L'ordre chronologique de fondation des écoles est le suivant :

- 1- 1948 : la pianiste Knarig Touriguian fonde à Beyrouth une école de musique (aujourd'hui fermée) pour l'enseignement du piano.

⁴ Nora Salmanian, *La vie musicale au Liban de 1875 à 1981*, thèse de doctorat, Université Saint-Esprit de Kaslik, 1988, 953 pages dactylographiées.

⁵ La guerre civile au Liban de 1975 à 1990 empêcha toute production et entraîna des destructions matérielles, intellectuelles et artistiques désastreuses, et une forte émigration à partir de 1981.

⁶ Salmanian, *ibid.* Le Conservatoire National Supérieur de Musique et l'École Normale sont deux institutions d'État, fondées sous le mandat français.

⁷ Sans compter celles fondées après 1981.

- 2- 1949 : la pianiste Sona Vartabédian fonde à Beyrouth une école de musique (aujourd'hui fermée) "Do-Mi-Sol" pour les enfants de quatre à quatorze ans ; les cours donnés sont le solfège, la théorie et le piano.
- 3- Bien avant 1950⁸, le baryton Zirak Torossian fonde à *Ras* Beyrouth une école de musique (aujourd'hui fermée). On y enseigne le solfège, la théorie, le chant classique, le piano et le violon.
- 4- 1972 : le tromboniste, ex-professeur d'instruments à vent au CNSM, Minas Tékélian, fonde à Beyrouth l'"École de Musique Tékélian". Le solfège, la théorie et la pratique de différents instruments de musique figurent jusqu'aujourd'hui dans les manuels.
- 5- 1979 : l'Association Culturelle Arménienne *Hamazkayin* fonde à *Bourj Hammoud* (banlieue septentrionale de Beyrouth), une école de musique (cette école n'existe plus) et y enseigne les matières théoriques, la pratique de différents instruments de musique et le chant classique.
- 6- 1980 : Joseph Ichkhanian, compositeur et professeur de guitare au CNSM, fonde à son tour le "Centre libanais de Musique" au collège des Pères *Mekhitaristes* à *Hazmiyé* et un autre à *Jounieh*. L'enseignement des matières théoriques et la pratique de différents instruments constituent le programme d'études dans ces écoles ; un troisième centre, la "Casa Beethoven" s'ouvre à *Ballouneh* (Mont-Liban) en 2003 et présente, avec la musique, d'autres cours de formation artistique, comme le ballet, la peinture et le dessin ; cette école fonctionne de nos jours.
- 7- 1982 : *Hamazkayin* fonde à *Bourj Hammoud* une école de musique au sein de l'école Noubarian ; dès le 7 novembre 1987, le centre culturel Lévon Chant accueille cette école de musique. Aujourd'hui le centre comprend le collège de musique "Parsegh Ganatchian", l'école d'art "Toros Roslin" qui forme les étudiants à la sculpture, la peinture et le dessin, et l'école de danse "Kayané" (instituée en 1989). De 1996 à 1998, deux autres branches s'ouvrent l'une, au collège Mélancton et Haïg Arslanian – *Djémaran* à *Mezher-Antélias*, l'autre, à la section de *Anjar-Békaa*. En 1998, une convention de coopération est signée avec le Conservatoire Supérieur "Gomidas" d'Érévan (Arménie), rehaussant encore plus la renommée du centre.
- 8- 1997 : le centre musical "Frère Ghévont Der Minassian" est né à *Zalka*, à proximité de l'église *Sourp Khatch*, pour raffiner le goût et les talents musicaux des candidats en se basant sur les matières théoriques et la pratique des instruments de musique.
- 9- 2005 : *Hamazkayin* inaugure la deuxième branche de "Parsegh Ganatchian", de "Toros Roslin" et de "Kayané" au centre culturel "Nigol

⁸ La véritable date d'institution n'est pas mentionnée dans les archives.

Aghpalian" de *Mezher-Antélias*, avec un programme d'études similaire à celui des autres branches.

La jeunesse arménienne, imprégnée de musique, pousse les études dans d'autres institutions, au Liban comme à l'étranger. Au CNSM, par exemple, le nombre des étudiants arméniens est très élevé : de 1975 à 1982, 80% des étudiants sont arméniens⁹. Les Arméniens furent présents à chaque étape de l'enseignement à l'Institut de Musique de l'université Américaine (AUB)¹⁰, même jusqu'à la dernière promotion de 1948, année où une étudiante arménienne reçoit des félicitations. La musique devient un cours obligatoire et entre, en 1944, dans le cursus académique. Ainsi, une chorale et un orchestre s'y organisent sous la supervision de trois musiciens dont un Arménien.

En 1966, une licence (BA) en musique y voit le jour : parmi les six premiers licenciés quatre sont Arméniens¹¹.

De même, à la Faculté de l'Université Saint-Esprit, fondée en 1970, le premier diplôme de Doctorat fut décerné, en 1988, à une étudiante arménienne¹². À signaler que depuis sa fondation (1955 à Beyrouth), l'Université Haïgazian offre l'enseignement de certaines matières de musique et de musicologie dans son programme académique, jugent nécessaire l'insertion de cette discipline dans le domaine de l'art et de l'éducation.

Certains musiciens se vouent à l'enseignement ; ils mettent leur souffle, leur héritage culturel et intellectuel dans la formation de leurs élèves. Selon nos enquêtes et notre longue expérience personnelle dans l'enseignement supérieur, ces enseignants arméniens assurent la promotion d'une très bonne éducation musicale. On en a la preuve dans les résultats d'examens et à l'audition des élèves. Excellant ainsi dans leur responsabilité à l'intérieur des Écoles, des Universités et autres établissements, les Arméniens gagnent le respect et la confiance de leurs concitoyens¹³.

⁹ D'après les archives restantes du CNSM qui fut brûlé pendant la guerre de 1975.

¹⁰ En 1923, le Président de l'Université Américaine de Beyrouth (AUB) désirait promouvoir l'enseignement de la musique. L'arrivée des réfugiés arméniens et russe lors de la première guerre mondiale lui en offre l'occasion. Il organise avec les musiciens des concerts au West-Hall de l'AUB ; il fonde ensuite un Institut de Musique et en 1933 la première promotion de deux diplômés comprend déjà une Arménienne.

¹¹ American University of Beirut – *Bulletin*, Spring 1997, p. 49-50.

¹² D'après les archives de l'Université.

¹³ Plusieurs déclarations dans ce sens sont faites de la part des hauts responsables non Arméniens de l'État libanais dans différents entretiens télévisés ou dans des allocutions prononcées à diverses occasions.

Les Médias

Les médias arméniens jouent également un rôle éducatif. Ils diffusent la musique sous ses différentes formes : musique religieuse, classique, populaire, folklorique-traditionnelle, musique de variété ainsi que des entretiens avec des artistes en vue. Des émissions spéciales préparées dans les studios de radiodiffusion sont retransmises à des heures fixes de la journée, sur Radio-Liban¹⁴, Radio Van¹⁵, Radio Paradise¹⁶ et Radio Melody¹⁷. Les organisateurs de ces événements informent de temps à autre les auditeurs, aux moyens d'annonces dans la presse arménienne comme dans *Aztag*¹⁸, *Zartonk*¹⁹, *Ararad*²⁰, *Ayk*²¹, etc.

Les critiques, les comptes rendus, les appréciations des concerts et les entretiens musicaux sont souvent publiés dans la presse arménienne.

À l'occasion de fêtes et de circonstances précises, la ATN (Armenian Television Network)²² retransmet des concerts de musique arménienne (ou étrangère) jouée par des musiciens arméniens. Les disques, les cassettes, les CDs et les DVDs constituent aujourd'hui d'autres moyens de diffusion massive de la musique arménienne.

La musique arménienne transmise, télévisée ou radiodiffusée, entre ainsi subrepticement dans le subconscient de chaque auditeur et s'imprime dans leur mémoire : on voit naître dans les milieux non-arméniens, des musiques à caractère et esprit arméniens. Des mélodies et des chansons, présentées sous un rythme différent, mais sans aucune mention de leur origine arménienne, résonnent ainsi partout.

Les étudiants arméniens, sortis des hauts-lieux de la culture, font leur entrée sur les scènes locales et internationales. Ils réussissent dans tous les domaines de l'art sonore à savoir, la musique instrumentale, vocale, orchestrale, chorale, la composition et la danse, devenant ainsi les promoteurs de la vie musicale.

¹⁴ Radio-Liban, anciennement Radio-Levant fondée en 1938, est une radio publique.

¹⁵ Radio-Van, fondée en 1986 et reconnue par l'État libanais, appartient à la communauté arménienne. Elle est localisée à *Bourj Hammoud*.

¹⁶ Radio-Paradise, propriété privée arménienne, débuta et cessa ses activités pendant la guerre 1975-1990.

¹⁷ Radio-Melody, propriété privée arménienne, débuta et cessa ses activités pendant la guerre 1975-1990.

¹⁸ *Aztag*, quotidien arménien, le premier numéro de ce journal paraît le 5 mars 1927.

¹⁹ *Zartonk*, quotidien arménien, le premier numéro de ce journal paraît le 18 septembre 1937.

²⁰ *Ararad*, quotidien arménien, le premier numéro de ce journal paraît le 11 novembre 1937.

²¹ *Ayk*, quotidien arménien, le premier numéro de ce journal paraît en 1952 et cesse de paraître en 1975. Pour des informations sur la presse arménienne, voir Nora Salmanian, *ibid*.

²² ATN, propriété privée arménienne, fonctionna pendant la guerre de 1975-1990.

Les promoteurs de la vie musicale

Les musiciens

Les milieux libanais connaissent et apprécient les musiciens arméniens célèbres pour la maîtrise de leur art. Ils font promouvoir leur propre musique et celle des autres.

On cite ci-dessous quelques-uns des noms les plus célèbres :

- Parsegh Ganatchian (1885-1967) le compositeur, a à son actif plusieurs chansons pour enfants et adultes. Il tente la composition d'un opéra nommé *Apégha*, qui reste inachevé. Chef de chœur, il dirige sa propre chorale mixte *Koussan* jusqu'aux derniers moments de sa vie.

- Achod Badmakerian (1898-1981), auteur, compositeur, chef d'orchestre et chef de chœur, donne plusieurs concerts au Liban et ailleurs.

- Boghos Gélalian est né en 1924. Détenteur de Prix en Composition, ex-professeur de piano et de matières théoriques au CNSM, il compose, accompagne, arrange, modifie, harmonise et fait l'orchestration des œuvres en chœur, telles : *Faraman*, *La Citadelle*, *Mirjan wa yaqout wattedfaha*, etc., appartenant aux musiciens et aux metteurs en scène en vue non Arméniens. Il est pour eux un conseiller artistique et musical d'un support inestimable.

Les œuvres de Gélalian, amalgame de musique arménienne, européenne et libanaise, portent un souffle et un cachet spéciaux bien appréciés par le public contemporain.

- Archevêque Zareh Aznavorian (1947-2004) est un théologien, auteur, compositeur et un chef de chœur ; il fait ses études musicales au CNSM. Se spécialisant dans la musique des liturgies chrétiennes, ses œuvres sont chantées actuellement durant les cérémonies religieuses quotidiennes et dominicales.

- Luisa Bozabalian, Prima Donna de renom international, est née en 1936, et meurt à Stuttgart le 6 Mai 1998. On lui attribue plusieurs surnoms tels *The Armenian Nightingale* et *La voce nostrana*²³ ; diplômée du CNM (Conservatoire National de Musique – Beyrouth) en 1957, elle se spécialise à Milan. Après de nombreux succès, lauréate au *Concorsi Internazionali per cantanti Lirici*, elle remporte en 1961 un prix de renommée mondiale - la Médaille d'Or de la Reine Elisabeth de Belgique. En 1962, aux *Concorsi Internazionali per Voce Verdiane* – Concours Verdi, la Médaille d'Or lui sera attribuée.

²³ Surnoms attribués par des critiques étrangers.

... C'est la première fois qu'une vedette libanaise gagne un prix hors de sa patrie et surtout un prix de cette grandeur. A l'issue de la cérémonie, l'auditoire a fortement applaudi la cantatrice et le pays qu'elle représente – le Liban²⁴.

Bozabalian se produit dans plusieurs pays d'Europe, aux États-Unis et au Canada ; citons à titre d'exemples - le Théâtre Royal de la Monnaie de Bruxelles, le Théâtre Massimo de Palerme, le Metropolitain – New York, le Covent Garden à Londres, l'Opéra d'Érévan, l'Opéra de Paris, le Casino du Liban, le Festival International de *Baalbeck*-Liban, bref, elle fait des tournées de Marseille au Japon, d'Edimbourg à Moscou. Elle tient les rôles les plus difficiles exigeant une technique d'interprétation et une maturité musicale extrême : le rôle de Desdémone dans *Othello*²⁵ de Verdi, d'Antonia dans les Contes d'Hoffmann d'Offenbach présentés au Festival de Berlin avec la troupe, de renom international, des Ballets Béjart, de Jenufa de Leoš Janáček, de Madame Butterfly de Puccini, d'Alice dans Falstaff de Verdi, etc. En 1965, elle interprète Verdi 35 fois. Elle tient ainsi des rôles primordiaux dans les opéras de Mozart, de Verdi, de Gounaud, de Bizet, de Beethoven, etc. Pas une scène d'opéra, pas un festival en Europe qui ne l'aient accueillie.

L'année 1965, une messe solennelle célébrée dans la Cathédrale de Bruxelles, pour la commémoration du 50e anniversaire du Génocide arménien, est retransmise par Radio-Bruxelles. Luisa, invitée spécialement de Berlin, chante devant une salle comble de fidèles et de célèbres personnalités belges. Elle entonne d'une voix angélique et touchante les mélodies célestes de la messe arménienne.

Durant toute sa vie, Bozabalian fut une vraie ambassadrice de la chanson arménienne. Les œuvres de Gomidas, de Ganatchian, d'Alemchah, de Mélikian et de beaucoup d'autres étaient chantées dans les salles d'opéras du monde.

... à l'issue d'un concours de chant en Italie, parmi une centaine²⁶ de candidats italiens et étrangers, Luisa Bozabalian de nationalité libanaise remporte la Médaille d'Or. Après avoir reçu la médaille, elle révèle sa nationalité et l'audience

²⁴ La critique du quotidien *Al-Zamane* (en l'arabe), le 23 juillet 1962, N° 466, Beyrouth, p. 1.

²⁵ Voir, dans les annexes, les photographies des artistes cités dans le chapitre.

²⁶ D'après les rapporteurs qui ont assisté à ce concours, le nombre des candidats atteignait les 400.

*l'approuvait longuement. Les applaudissements allant aussi à son pays natal le Liban*²⁷.

Bozabalian est décorée en 1969 de l'Ordre du Chevalier des Cèdres (par S.E. le Président de la République libanaise M. Charles Helou), de la Médaille Mesrob Machdotz (par S.S. Khoren I Catholikos de la Grande Maison de Cilicie, *Antélias*-Liban), et de la Médaille d'Art (par le poète libanais Said Akl).

L'idole d'innombrables élèves, Bozabalian fait aussi preuve d'une grande habileté dans l'enseignement de l'art vocal. Au Conservatoire National de Stuttgart on l'appelait "Professeur". Sa carrière fut internationale et brillante.

- Sona Ghazarian, cantatrice, fait ses études de chant au CNM ; elle poursuit sa carrière en Europe en poussant les études de chant, et entame sa carrière à l'Opéra de Vienne.

- Arpiné Pehlivanian, décède en 2005, cantatrice de renom et ex-professeur de chant classique au CNM, elle émigra pendant la guerre et continua sa profession ailleurs. Elle donna plusieurs récitals au Liban et à l'étranger. Elle interprète plusieurs rôles dans des opéras montés au Festival International de *Baalbeck*.

- Jeanette Kouyoumdjian Ilandjian, cantatrice de renom, fait ses études au CNM, puis en Italie et en Arménie. Ex-professeur de chant classique au CNM, elle a à son actif plusieurs récitals au Liban et à l'étranger. Elle interprète plusieurs rôles dans des opéras montés au festival International de *Baalbeck*.

- Alex Menakian, est mort en 1986 aux États-Unis ; il était un accordéoniste de renom et l'unique virtuose au Liban avant l'arrivée de Sarkis Chatérian , accordéoniste à son tour. Menakian a beaucoup enrichi la musique libanaise. Ses arrangements des œuvres des musiciens de renom portent l'empreinte et l'esprit caractéristique de la musique arménienne. Son influence devient si significative que grâce à lui, l'accordéon connaît une vogue au Liban à partir des années cinquante.

- Joseph Ichkhanian, guitariste de renom, se spécialise au Conservatoire Royal Supérieur de Madrid, et rédige un livre sur la "Méthode pour Guitare" et quelques livrets d'enseignement musical. Détenteur de distinctions du gouvernement espagnol, il reçoit, le titre de Professeur Honoré du Conservatoire Supérieur Gomidas d'Érévan-Arménie en 2002. Il est professeur de guitare au CNSM et propriétaire de trois centres de musique. Grâce à lui la guitare connaît une vogue au Liban.

²⁷ Le quotidien *Al-Aamal* (en langue arabe), dimanche 22 juillet 1962, N° 5015, p. 7.

- Roupen Karakhanian, joueur de kamantcha, est l'unique instrumentiste de son genre depuis les années 1930. Il est très connu et apprécié par les milieux libanais. Il a porté le prenom de "kamantchiste Roupen".

- Avo Kouyoumdjian, pianiste célèbre, fait des études pianistiques privées au Liban. À l'âge de neuf ans, le mardi 10 juin 1969, il donne un récital, organisé par l'Ambassade d'Autriche, à l'Université Américaine de Beyrouth (AUB). En 1971, son talent le guide vers Vienne pour le perfectionnement pianistique où il décroche successivement en 1978 le Premier Prix du Concours Rombro-Stepanov, et en 1979 le Diplôme du Concours Vienna da Motta-Lisbonne. En 1981, il reçoit le Premier Prix du VIe Concours International Beethoven-Vienne, etc.

Il est le fondateur et membre du Vienna Piano Quartet (1988), et membre de jury de plusieurs concours internationaux de piano, entre autres, le Concours International Debussy pour Piano à Lyon-France et le Concours International Smetana pour Piano en Tchéquie.

A. Kouyoumdjian a à son actif plusieurs récitals en Europe, aux États-Unis, et au Liban. Il est le pianiste concertiste et le soliste de grands orchestres internationaux comme Salzburg Mozarteum Orchestra, Vienna Radio Symphony, Basel Radio Symphony, Mexican National Symphony, Santa Barbara Symphony (Californie), Sinfonova Chamber Orchestra (Boston), I Musici (Montréal), etc. Il participe à des festivals comme ceux de Vienna Summer Music Festival, Ivo Pogorelich Summer Music Festival (Allemagne), Festival International de la Roque d'Antheron (France), Festival d'Opéra de Savonlinna (Finlande), Festival Internacional Cervantino (Mexique), Hellbrunn Festival-Salzburg (Autriche), Festival International de Beit-Mery (Liban), etc. Il possède un répertoire d'œuvres soli et orchestrales très riche, de style et d'époques variés.

A. Kouyoumdjian est aussi professeur ; il donne des cours de piano et de musique de chambre à l'Académie de Musique de Vienne. Il donne des Master Class dans les Conservatoires de divers pays.

- Onnig Surmélian, violoniste, ex-professeur et chef d'orchestre au CNM, prépare une génération de violonistes qui deviennent célèbres, tel Varoujean Kodjian qui travaillant pour une période très courte avec lui, donne à l'âge de onze ans un récital à l'Académie Libanaise des Beaux-Arts à Beyrouth, le dimanche 11 janvier 1948. Varoujean quittera le Liban après, afin de poursuivre son chemin artistique ailleurs.

- Hampartsoum Bérbérian, Emmanuel Elmadjian, Dikran Kassouny, tous musiciens, compositeurs et chefs de chœurs encouragent les amateurs en les initiant à la musique par le moyen de l'enseignement et des formations

chorales. Leur présence sur scène crée une vie musicale intense et enchante tous les milieux libanais arméniens et non-arméniens.

■ De même, Onnig Assadourian, Onnig Bérbérian, Hrant Kévorkian, Hovhannès Salibian, des musiciens avertis des chefs d'orchestres, des chefs de chœurs et compositeurs, initient les mélomanes libanais de toutes les confessions à la musique pure, de haute qualité. Ils interprètent aussi bien leurs propres œuvres que celles des grands musiciens dans leurs concerts. Ils accompagnent les opéras et opérettes, dont : *Léblébidji hor hor agha* de Dikran Tchoukhadjian (en 3 actes), le mardi 1 et mercredi 2 mai 1962, au Théâtre du Liban. D'autre part, l'Ensemble de musique Jazz de Hovhannès Salibian introduit une nouveauté musicale avec "I con wind Ensemble", le 11 mai 1974 à l'Amphithéâtre Kalousd Gulbenkian du Beirut University College²⁸ (BUC), et le jeudi 27 juin 1974, à la Cité Sportive de *Bourj Hammoud*. La musique de cette formation de Jazz Music, unique en son genre fut un événement inoubliable.

Les organisateurs d'événements artistiques

Les initiateurs - qu'ils soient musiciens, mélomanes sensibles à la culture et aux arts, ou des institutions, des associations et des conseils - se donnent le devoir très tôt dans l'histoire de la communauté arménienne de promouvoir la musique. Ainsi, *Haï Kégharvesdasser Mioutioun* (en arm. pour Les Amis arméniens des Beaux-Arts) organise une conférence musicale le vendredi 2 mars 1928, au Théâtre Kursal. Le conférencier, Dr H. Topdjian, présente le thème "Le Rôle des Beaux-Arts", avec la participation de l'orchestre de l'Association des étudiants arméniens de l'AUB, dirigé par M. Khendamian.

Le samedi 14 décembre 1929, les Dames de Piété arméniennes organisent un récital de chant classique, de piano et de violoncelle dans la salle de conférence de l'église arménienne évangélique.

Le récital de chant classique d'A. Chahmouradian qui a lieu au West Hall de l'AUB, le samedi 27 décembre 1930, est organisé par l'église arménienne évangélique de Beyrouth.

Hamazkayin organise des concerts annuels de la chorale du collège arménien *Haï Djémaran*, sous la direction de Hampartsoum Bérbérian en 1932, et en 1933, etc.

La Jeunesse Arménienne Catholique organise une soirée musicale le samedi 26 février 1949, dans la salle de l'Université Saint Joseph (USJ).

²⁸ Ancien établissement, il fut renommé Beirut University College (BUC) en 1973, à la suite de nombreux changements dans ses programmes d'enseignement. D'autres transformations de programmes et de locaux ont abouti à la nouvelle appellation, Lebanese American University (LAU), en 1994.

La liste des événements est très longue. Soulignons que les efforts précoces déployés par ces organisateurs sont fort appréciés. Grâce à eux, le grand public fait la connaissance d'interprètes et d'œuvres variées. Ces efforts cependant n'auraient pas atteint leur but, s'il n'y avait eu des locaux appropriés, sans lesquels aucun mouvement musical n'aurait pu avoir lieu.

Les salles de spectacle

Les concerts se donnent au début dans des salles inadéquates ; mais surmontant tous les obstacles, en 1959 le théâtre Kalousd Gulbenkian est construit à l'annexe de l'école Hovaguimian-Manouguian à Beyrouth (tous ces bâtiments ont disparu dans la reconstruction de Beyrouth). La même année un autre théâtre portant le nom de son mécène Hagop Der Melkonian se construit à *Bourj Hammoud*. En 1964, un amphithéâtre portant toujours le nom de Kalousd Gulbenkian, unique en son genre au Liban, est bâti dans l'enceinte de BUC. Dans ces locaux polyvalents, l'acoustique se prêtant à une meilleure audition, non seulement la qualité sonore des concerts est assurée, mais aussi la fréquentation d'un public plus large. En fait la construction de la salle Melkonian dans un quartier plutôt populaire (à l'époque), initie la population au monde des arts (musique et théâtre).

Pour compléter l'histoire musicale des Arméniens du Liban, il faut jeter un coup d'œil sur les différentes activités.

Les activités musicales

Un grand labeur précède évidemment les succès. Ainsi des auditions sans nombre sont données pour susciter ou encourager les talents ; des conférenciers présentent la musique arménienne ainsi que la musique occidentale. Des concours sont organisés pour l'entrée dans des formations chorales et instrumentales, voir dans des troupes de danses, et aussi pour découvrir et embaucher de nouveaux talents.

Les Auditions

Les auditions commentées de disques et de bandes

Il s'agit des séances d'auditions musicales suivies de séances d'évaluation, d'analyse et de l'explication esthétique de l'œuvre, afin d'intéresser les dilettantes aux différentes nuances sonores ; ainsi l'Union de Jeunes Filles *Tchahaguir*, de l'église arménienne évangélique organise le

samedi 23 février 1935, au Memorial Hall de Beyrouth, une soirée musicale consacrée à l'audition du grand concert arménien qui eut lieu au Caire avec au programme, chants, musique instrumentale et danse. Très tôt dans la communauté, un véritable effort pédagogique est mené à tous les niveaux.

L'association estudiantine *Zavarian* organise une audition du concerto pour violon et orchestre de Mendelssohn et de l'ouverture de Faust d'après Goethe de Wagner, le samedi 3 mars 1945, au Centre de l'Association à Beyrouth.

Dans une soirée musicale organisée par *Hamazkayin*, le compositeur et chef d'orchestre Hovhannès Salibian présente les œuvres du musicien avant-gardiste Alan Hovhannessian. Cette soirée a eu lieu le jeudi 29 janvier 1970, au centre de l'association à Beyrouth.

Les auditions d'élèves

Les auditions de musique classique données par les élèves de tout âge jouant différents instruments, sont variées mais ont toutes le même objectif : faire connaître et faire aimer la musique. En fait, les enseignants conscients de leur responsabilité, présentent leurs élèves au grand public ; ce faisant, la confiance en soi chez les petits grandit. C'est ainsi que le dimanche 24 juin 1973, dans la salle de l'église saint Elie des Arméniens catholiques, la cantatrice Arpiné Péhlivanian présente dans une audition ses futurs chanteurs.

L'auteur de ces lignes faisait souvent monter sur scène ses élèves de piano, et le mercredi 19 juin 1991, elle prépare une audition à l'Université Saint Esprit.

Les Conférences

Les conférences tiennent lieu de cours public pour les amateurs comme pour les initiés. Différents thèmes sont discutés selon les circonstances et les dispositions. Les conférenciers, spécialistes ou grands mélomanes se donnent le devoir de transmettre leur amour de la musique. Rappelons par exemple la conférence donnée par Nigol Aghpalian sur le thème "Les achoughs arméniens" le dimanche 2 mars 1941, au club Zareh Noubar de l'UGAB.

Une autre conférence sur Sayat Nova est organisée par l'Association Culturelle Arménienne *Véradzenount*, le dimanche 17 mars 1946, dans la salle de l'association à Beyrouth.

Une des conférences de l'auteur de ces lignes, organisée par *Hamazkayin* – Section Gomidas, donnée le vendredi 3 juin 1994, au Centre Gomidas de Beyrouth, portait sur "l'Éducation musicale au Liban".

Les Concours

Des concours sont organisés pour découvrir et en même temps encourager des talents artistiques. Dans ce sens, *Hamazkayin*, avec l'aide de ses différentes sections, demande à tous les intéressés sans exception, de prendre part à ce genre de compétition. Ainsi, la Section Gomidas de Beyrouth organise en 1972, un "Gala des amateurs" de musique populaire – chants et instruments – et en 1978, un Concours de piano, etc. Toujours en 1978, la Section Aghpalian d'*Antélias* lance son Concours annuel "Parsegh Ganatchian", qui englobe le chant arménien (classique, folklorique et enfantin) pour solistes ou chœurs, la musique instrumentale et la danse (classique et/ou folklorique). Tous les petits jusqu'à l'âge de treize ans peuvent participer aux concours de chants interscolaires pour enfants.

Le concours consiste à préparer un ou deux chants arméniens de leur répertoire et un autre, parmi les œuvres de Parsegh Ganatchian, comme étant un morceau imposé de la part du Comité organisateur. Les gagnants ont droit à une bonne récompense.

Le "Concours Margot Babikian", organisé par le collège de musique Parsegh Ganatchian, s'adresse aux jeunes ayant commencé ou terminé leurs études de musique classique occidentale. Ces concours portent sur la musique instrumentale et le chant classique et sont organisés presque tous les deux ans. Le premier en date en 1995 fut pour le piano. Après compétition et délibération, les trois lauréats ont reçu une récompense monétaire.

L'apport personnel de quelques individus a enrichi ce genre d'activités. De fait, Toros Siranossian, un organisateur expérimenté entreprit, avec le Syndicat des Musiciens, un concours de musique moderne "Les Olympiades de la Chanson" qui eut lieu au Palais de l'UNESCO, les 18,19 avril et le 1er mai 1973.

Les Arméniens participèrent aussi aux concours préparés par d'autres institutions. Les Jeunesses Musicales du Liban (JML), à l'instar de celles en France, instituèrent un concours de composition musicale du 20 au 22 avril 1964. Après délibération, le Jury International décerna à Boghos Gélalian le 1er Prix pour sa composition "Sonata per pianoforte" N° 683/444, le 2e Prix pour sa composition "Sonata brève" pour violon et piano, N°386/4, le 4e Prix pour sa composition "Preludio e stile fugato" N° 6/♯.

Encouragées par ces résultats, les JML organisèrent un 2e Concours National de Composition Musicale du 23 au 30 avril 1965, en présence d'un Jury International. À l'issue de ce concours, Minas Kankrouny décrocha le 4e Prix pour sa composition "Do Mi Sol Fugato" pour orchestre.

Ces compétitions constituèrent ainsi un point de départ pour la réalisation de nouvelles compositions et l'apparition de nouveaux musiciens.

Les Chorales

Les Arméniens ont aussi formé des chorales d'enfants et d'adultes, profanes et ecclésiastiques, à quantité et à qualité très respectables. Cette situation éveilla avec le temps, la curiosité et l'intérêt de l'auditoire libanais. Car à cette époque, et presque jusqu'aux années 1960, les chorales non-arméniennes étaient relativement peu nombreuses : des années 1920 jusqu'à 1981, il y avait 66 chorales dont 34 étaient des chorales arméniennes. Parmi elles et à titre d'exemple, la chorale mixte (60 choristes) du Collège *Haï Djémaran* (appelé plus tard *Nechan Palandjian*, mais évoqué fréquemment aujourd'hui par le mot *Djémaran*), dirigée par Hampartsoum Bérbérian, donna son concert annuel, le dimanche 12 Février 1933, au Grand Théâtre à Beyrouth. L'événement était organisé par *Hamazkayin*.

Un autre concert de musique arménienne se tint à l'USJ, le dimanche 1er décembre 1935, avec la participation de la chorale mixte (60 choristes) du grand compositeur Parsegh Ganatchian.

En collaboration avec le club Zareh Noubar de l'UGAB, M. et Mme Achod Badmakerian animèrent une soirée musicale avec leur chorale et l'orchestre symphonique, le mercredi 11 décembre 1946, à l'AUB.

Un concert de musique sacrée, réalisé par la chorale arménienne évangélique, sous la direction de Dr Emmanuel Elmadjian, eut lieu le dimanche 24 mai 1970, en l'église Arménienne Évangélique.

Les programmes de ces concerts étaient composés de chants folkloriques et d'œuvres classiques arméniennes. Ils furent chantés *a cappella*, à l'unisson ou à plusieurs voix et accompagnés, au besoin d'un ensemble instrumental.

Quant à la musique religieuse, les églises arméniennes possédaient comme toujours, leur propre chorale célébrant les messes polyphoniques ou monodiques.

Cette floraison de chorales dans la vie culturelle arménienne, charma les milieux libanais. Après plusieurs années, ils tentèrent d'en suivre l'exemple.

Dirigeant les masses chorales avec une efficacité et une dextérité remarquables, les Arméniens du Liban voulurent offrir au public libanais un ensemble plus développé sous forme de scène théâtrale chantée, qu'est l'opéra.

Les Opéras

Peu de temps après leur installation au Liban, et dès 1937, les Arméniens montèrent des opéras, des opérettes et des théâtres musicaux de compositeurs arméniens. À cause de la situation politique au Liban durant les années 1930 et 1940 et les difficultés socio-économique des Arméniens après les massacres et les déportations, ces représentations théâtrales ne connurent certes pas un décor fastueux conventionnel. Elles permirent néanmoins aux chanteurs de faire valoir la beauté et l'agilité de leur voix, tout en exigeant un déploiement de virtuosité.

Les quelques informations suivantes donnent une idée de ce qui se produisit sur scène : l'opérette bouffe "*Ouch lini nouch lini*", préparée par l'ensemble "*Nayiri*" (chants et orchestre), eut lieu le mercredi 24 mai 1939, dans la salle des Jeunesses Catholiques. L'Association Culturelle Arménienne *Nor Sérount* présenta l'opérette "*Hampo*" (en 3 actes) du compositeur Achod Badmakerian. L'ensemble de chants et de danses accompagné d'un orchestre, fut dirigé par Achod Badmakerian, le samedi 26 mars 1966, au Collège de la Salle. L'UGAB présenta l'opéra comique "*Zvart*" (en 3 actes) du compositeur Dikran Tchoukhadjian, avec la participation de la chorale de l'association de la jeunesse Antranig et la troupe théâtrale de Vahram Papazian (plus de 70 artistes) accompagnées d'un orchestre dirigé par Dr Emmanuel Elmadjian. Cet événement eut lieu au Théâtre du Liban, le samedi 18 et le dimanche 19 mai 1968, et le dimanche 9 juin 1968, dans la salle Kalousd Gulbenkian.

La Musique Instrumentale

On a amplement démontré que la musique faisait partie inhérente de la vie des Arméniens. Ils pratiquèrent cet art subtil à l'école, en famille, et rendirent ainsi à la musique la place qui lui revenait.

Des instrumentistes, issus de tous les milieux sociaux, universitaires ou orphelins, oeuvrèrent avec amour pour la culture.

Formant divers ensembles instrumentaux –trios, quatuors, quintettes,..., des fanfares, des orchestres, ils défilèrent sur les scènes devant un auditoire averti.

La fanfare des orphelines de l'orphelinat Kéléguian-Sissvan relevant de l'UGAB donna un concert le vendredi 20 mars 1931, dans l'église Arménienne Évangélique. Un autre concert significatif et émouvant de l'orchestre des aveugles arméniens de l'orphelinat de *Ghazir*-Liban, dirigé par Hagop Uvézian eut lieu le dimanche 8 décembre 1935, au Memorial Hall.

Les Représentations de Danse

La danse qui exprime le tempérament de l'être humain, est l'une des caractéristiques artistiques du peuple arménien. Qui n'a pas admiré les danses folkloriques arméniennes et n'en a pas été influencé ? Les spectacles captivèrent l'attention des spectateurs libanais. Des motifs et pas de cette danse furent par la suite, insérés dans le *dabké*, danse folklorique libanaise.

Il est de même pour les chorégraphes arméniens dont l'apport fut déterminant. Ce sont eux qui entraînèrent les troupes libanaises durant de longues années, en leur inculquant souvent l'esprit de la danse arménienne.

- Ainsi, le chorégraphe Azad Jirayr Yacoubian (1939-2002), montre dès son très jeune âge un vif intérêt envers la danse folklorique arménienne. Il acquiert ses premières expériences en s'affiliant à l'Ensemble de danse *Knar* de *Hamazkayin* dont il devient le soliste et par la suite le chorégraphe. L'Arménie l'attire et il y fait des stages. Ayant obtenu son diplôme de chorégraphe, dès sa rentrée au Liban en 1971, il fonde *Lori*, le Centre de danses folkloriques arméniennes, caucasiennes et libanaises.

En 1973, avec ses 80 membres *Lori* fait sa première apparition au Casino du Liban, où il se produit successivement en 1977, 1983 et 1985.

En 1974, Yacoubian crée l'Ensemble des jeunes. Cette même année, avec ses deux Ensembles – de jeunes et d'adultes – il crée une chorale sous la direction du chef de chœur et accordéoniste Sarkis Chatérian. Ainsi naît l'Ensemble de Chant et de Danse *Lori* qui donne 190 représentations au Liban et ailleurs comme au Festival International de Carlsberg (Chypre) en 1974, 1980 et 1986, au Festival International de *Deir el Kalaa-Beit Mery* (Liban) en 1974 et au Festival International de *Anjar-Békaa* (Liban) en 1974. À l'invitation des autorités jordaniennes une représentation eut lieu en 1977, à l'occasion du 25e anniversaire du règne de Sa Majesté le Roi Hussein de Jordanie.

À l'occasion de l'Année Internationale de l'Enfant, *Lori* se produit dans la salle Hagop Der Melkonian du 15 novembre au 16 décembre 1979, 4 jours par semaine.

- Le chorégraphe Sarkis Pascalian, bien connu dans les milieux artistiques libanais, fut pendant longtemps le conseiller et le chorégraphe des metteurs en scène et des musiciens du pays. Son apport fut immense dans les troupes des vedettes non-arméniennes. Il dansa avec Kégham Djierdjian, dans *Les Nuits Libanaises* au Festival International de *Baalbeck* du 8 au 12 août 1967 ; du 3 à 5 septembre 1965, il se produit avec l'Ensemble Arménien du Liban, avec ses collègues Kégham Djierdjian et Sonia Poladian.

- Le chorégraphe et danseur Kégham Djierdjian, un virtuose de la danse se produisit dans plusieurs spectacles du festival de *Baalbeck* du 1 au 15

août 1968, aux Cèdres du 13 au 21 août 1965 et à Byblos en juillet 1970 avec la danseuse vedette Sonia Poladian et les chanteurs libanais non arméniens.

Le ballet et la danse moderne ont pris vite droit de cité : ainsi, les ballerines Annie Vartabédian Dabat et Sonia Poladian Ortchanian ²⁹, enseignèrent cet art dans leurs écoles et le propagèrent parmi la population. Elles oeuvrèrent aux côtés de deux artistes étrangers, qui possédaient eux-mêmes leurs propres locaux, R. Roupa et Barbara Stock ³⁰.

De 1920 à 1981, 92 formations de danse étaient présentes sur la scène libanaise, dont 28 arméniennes, 54 étrangères, et 10 libanaises non-arméniennes. De nos jours, les Ensembles de danse de *Hamazkayin*, faisant face à beaucoup de difficultés, continuent leur travail au profit de l'art. En parallèle, d'autres Ensembles arméniens occasionnels paraissent sporadiquement.

▪ Khagig Torkomian inaugura son "Khanito Dance Academy" en 1980. Torkomian, danseur professionnel, membre du Jury International des professionnels et amateurs, est licencié de Londres. Il enseigne tous genres de danses, allant du ballet classique, à la danse moderne, la danse de salon, et la danse orientale dans ses quatre locaux de *Zalka*, *Jounié*, *Mansouriyé* et *Jnah* (Liban). Ses élèves de cinq à soixante ans, reçoivent des diplômes reconnus par l'État libanais à la fin de leurs études.

Hamazkayin fonda l'école de danse "Kayané" en 1989 au centre culturel "Lévon Chant" à *Bourj Hammoud*, et une deuxième en 2005, au centre culturel "Nigol Aghpalian" à *Mezher-Antélias*.

Ces écoles oeuvrèrent dans le but de faire revivre le folklore arménien auprès de la nouvelle génération. Elles poursuivent leur chemin avec les deux Ensembles de danse – "*Kayané*" (pour les jeunes) et "*Knar*" (pour les adultes), et remportent un franc succès auprès du public. Tout comme la danse folklorique, le ballet y est aussi enseigné. Les représentations sont fréquentes au Liban comme ailleurs.

Les manifestations de grande envergure firent aussi parti de la vie musicale des Arméniens, surtout, dans le cadre des Festivals.

Les Festivals

Les Festivals assurèrent une place unique au palmarès musical libanais. Ils se tinrent autant dans des sites touristiques que dans les centres urbains. Ils furent régis par des étrangers et par des Libanais. Les Arméniens libanais firent dans la mesure du possible, partie de ces festivités en introduisant le

²⁹ Installée aujourd'hui à Montréal, Mme Sonia Poladian-Ortchanian continue toujours à enseigner l'art du ballet.

³⁰ Ces écoles de danse s'ouvrent entre 1928 et 1962.

meilleur de leur art. Ainsi, au Festival International de *Baalbeck*, la Diva Luisa Bozabalian, de renom international, membre principal du Théâtre Royal de Bruxelles, détentrice des Médailles d'Or et de nombreux Prix, se produisit avec la participation de l'orchestre de la Société des Concerts du Conservatoire de Paris, sous la direction de Dimitri Chorafas, le jeudi 5 et le samedi 7 août 1965, dans le rôle de Donna Anna de Don Juan de Mozart.

Le Festival International de *Baalbeck* présenta l'Ensemble de chants et de danses folkloriques arméniens du Liban, les 3, 4, 5 septembre 1965. Les troupes *Antranig*³¹ et *Knar*³², avec un effectif de 125 personnes, furent dirigées par le chorégraphe Sarkis Pascalian avec comme solistes danseurs, Sonia Poladian et Kégham Djérdjian, et le chef de chœur D' Emmanuel Elmadjian (solistes chanteurs, Arpiné Pehlivanian, Ara Guiragossian,...).

L'Ensemble de chants et de danses de l'Arménie se produisit pour 13 présentations à partir du 24 novembre 1959 au Palais de l'UNESCO et du 11 au 15 mai 1971 au Théâtre Kalousd Gulbenkian.

La grande cantatrice Kohar Kasparian, fut au Liban en 1962 et en 1966 pour des soirées musicales animées au Casino du Liban et à la salle Kalousd Gulbenkian, ayant au programme des œuvres des compositeurs arméniens.

Le musicien et compositeur célèbre de renom international Aram Khatchadourian se produisit à Beyrouth, au Palais de l'UNESCO, les 12, 13, 14, 17 mai 1961. "Aram Khatchadourian, Apothéose pour une fin de saison"³³ et "Le plus grand événement musical de l'année – le compositeur renommé Aram Khatchadourian dirige l'orchestre symphonique du Caire"³⁴ ... titrèrent les journaux.

L'orchestre symphonique du Caire, dirigé sous la baguette du grand compositeur et chef d'orchestre Aram Khatchadourian fascina le grand public et marqua la saison par l'exécution des œuvres très variées du Maître : le Concerto en Ré mineur pour violon et orchestre, le Concerto en La b Majeur pour piano et orchestre, des poèmes symphoniques, des extraits du ballet "Kayané", etc.

Les Arméniens ont aussi apporté leur contribution dans la fabrication d'instruments musicaux.

³¹ La troupe de danse Antranig relève de l'UGAB.

³² La troupe de danse Knar relève de *Hamazkayin*.

³³ Les deux manchettes furent publiées dans la revue *Magazine* N° 229, 11 mai 1961, p. 62, et N° 230, 18 mai 1961, p. 66-67, avec la biographie, la carrière et les appréciations concernant le musicien.

³⁴ La manchette du journal *Al-Aamal* (en langue arabe), samedi, 6 mai 1961, N° 4641, p. 8. Vu l'importance de l'événement, il tint une large part dans les journaux en langue arménienne et étrangère.

Les Facteurs d'Instruments

Les Arméniens fabriquèrent des instruments de très haute qualité rivalisant avec les meilleures marques étrangères. La preuve en est que les musiciens non-arméniens oeuvrant au Liban et dans la région moyen orientale ou européenne propriétaires de ces instruments, avouent avoir des instruments faits à la main, d'une fabrication parfaite, d'une sonorité extrême, d'une finesse absolue et d'une technique de haute qualité.

En fait au début du XXe siècle, les renommés Lévon et Dikran furent les meilleurs luthiers (fabricants de ouds) dans la région. Leurs instruments étaient très recherchés. Un jeune musicien égyptien, joueur de oud et instituteur de musique arabe³⁵ déclare avec fierté et une grande joie, avoir reçu un oud fait par Dikran. Il veille sur ce oud comme un "bijou précieux" et ne voudrait jamais s'en départir. L'examen de l'instrument montre un manche couvert d'ivoire, des cordes à boyau d'une sonorité pure et la forme de la caisse de résonance un peu différente dans sa partie inférieure, preuves d'une fabrication faite à la main. Un coup d'œil à travers l'ouverture de la rosace au fond de la caisse de résonance nous fait voir une étiquette jaunie déchiquetée inspirant bien le poids des années et portant une signature³⁶ à peine lisible écrite à l'encre avec une plume d'antan : Dikran Nadjarian – 1921 Beyrouth (écrit en arabe).

Un peu plus tard, Simon Gulgulian, un violoniste, et un luthier fit son entrée dans le métier et se fit remarquer par ses violons, ses guitares et ses ouds de qualité. Ses instruments, connurent un développement considérable dans la région et en Europe. Aujourd'hui, Gulgulian tente une innovation dans la fabrication des violons qui devrait faire de lui un luthier encore plus recherché. Plus jeune, Artin Iskenderian, ayant étudié la pratique du violon dès son jeune âge, fait parler de lui ces jours-ci. Il produit des violons dont la qualité plaît à une clientèle sélecte. Mise à part la famille des cordes, le renommé Kévork, qui s'est déjà fait un nom de marque, est aussi le meilleur et le plus recherché fabricant d'instruments à percussion (tambours, tambours de basque, tambourins / tablés, reks, dafs). Ces instruments sont utilisés tant par les solistes que par les *takhts* (orchestres arabes) au Liban ou ailleurs. Des techniciens, et des réparateurs professionnels d'instruments de musique sont aussi nombreux parmi les Arméniens.

³⁵ Ce jeune musicien égyptien, joueur de oud et instituteur de musique arabe, est l'un des étudiants universitaires de l'auteur de ces lignes.

³⁶ Les facteurs d'instruments ont l'habitude de mettre leur signature sur l'instrument de leur fabrication.

Conclusion

Le présent aperçu excessivement succinct vu l'abondance du matériel, sert à affirmer la vocation musicale des Arméniens ; la vocation dans l'enseignement et dans la transmission de leur expertise, qui firent d'eux de véritables acteurs sociaux. Le parcours éducatif et l'existence des Écoles en sont la preuve.

Contre vents et marées, malgré le désespoir et la douleur, les Arméniens oeuvrèrent hors du territoire natal. Ils légèrent à l'histoire de la musique au Liban des musiciens doués et une vie musicale très riche. Ceci apparaît nettement sur les graphiques³⁷ et l'histogramme³⁸ extraits de ma thèse de Doctorat qui met en relief l'histoire musicale du Liban dès 1875 et qui est à l'origine de ce texte.

Pour souligner les événements des premières heures, et pour mettre en relief l'efficacité et la contribution des Arméniens libanais à la vie musicale au Liban, le choix des exemples cités fut centré, en général, sur une période allant de 1920 à 1950.

Le rôle édifiant des Arméniens, sur tous les plans de la vie quotidienne, marque un tournant décisif dans l'histoire du Liban.

³⁷ Voir l'annexe p. 270, le graphique des représentations de danse nous montre plus de 541 représentations de danse folklorique, de ballet classique et moderne de 1925 à 1981.

³⁸ Voir l'annexe p. 270, l'histogramme des représentations de genres vocaux nous apprend qu'il y eut au Liban, de 1875 à 1981, environ 208 représentations d'opéra, 319 récitals de chant occidental et 409 concerts de chorale produits par des artistes de différentes nationalités.

Summary

Lebanese-Armenian contributions to the musical and artistic life of Lebanon from 1920 to the present time

As they settled in Lebanon Armenians brought with them their habits, rich culture and particularly musical knowledge. Building churches, schools and cultural centers, they initiated young boys and girls to music. They taught music in daily schools. That is why in a short span of time, young musicians, performers and choirs came to life. This in turn pushed the Armenians to found music schools which welcomed, without exception, all those who were interested in music.

The teaching, meanwhile, was done in four different languages (Armenian, Arabic, French and English). The curriculum, similar to European conservatories of music, comprised theoretical and practical courses.

The music education received in those schools prepared musicians who later became well-known artists both on national and international scenes.

Theatres and music halls were inaugurated and a huge number of musical events took place. Reviews and articles in Armenian newspapers, competitions, conferences, operas and festivals presented by the Armenians developed musical life in Lebanon. The art of choirs flourished so much in the Armenian community that all the other non-Armenian social groups were directly affected.

The Armenians created orchestras, ensembles like duos, trios, quartets, quintets, as well as brass bands and bugle bands. They created dance schools as well; going forward, they taught ballet-dance, modern, oriental and all kind of dances.

The eagerness of Armenians in the field of this very subtle art of music encouraged them to make musical instruments. Their high-quality products competed with well-known existing trademarks.

In education as well as performances, Armenians enriched and brought their precious contribution to musical life in Lebanon.

Their edifying role in everyday life marked an important turning point in the annals of Lebanon's history.

Արաբի կերպարը լիբանանահայ գրականութեան մէջ

Արմէն Իւրնէշլեան

Մոլտք

Լիբանանահայ գրականութիւնը, որ իր ծաղկումի ու փառքի գագաթնակէտին հասաւ 1960-70ականներուն, ժամանակն է, որ արժանանայ լուրջ ուսումնասիրութեան: Նախորդ տասնամեակներուն, եղած են փորձեր¹ քննարկելու այդ գրականութիւնը իր ամբողջական վիճակին մէջ՝ արծարծած հարցերով ու դիմագրաւած խնդիրներով, իւրայատկութիւններով, թերացումներով եւն., սակայն ցարդ անիկա կը մնայ անմշակասպարէզ մը գրականագէտներուն դիմաց: Լիբանանի մէջ լոյս տեսած տարբեր ծաւալի ու որակի գեղարուեստական գրականութիւնը, պարբերական մամուլն ու յատկապէս գրական մամուլը, գրաքննադատական՝ հոգ չէ թէ համեստ ճիգը, տարածուած անցնող ութսունամեակին վրայ, իրենց վերիվայրումներով, լուսաւոր թէ խաւար պահներով, արժանի են գիտական ուսումնասիրութեան: Նոյնիսկ չկայ գրական-ուսումնասիրական աշխատանքի համար այնքան անհրաժեշտ ամբողջական մատենագիտական աշխատասիրութիւն մը նուիրուած լիբանանահայ գրականութեան: Լիբանանահայ մամուլի վաստակաւոր անունները՝ բացի Սիւրուբէն, Շիրակէն ու Հայկազեան հայագիտական հանդէսէն, չունին մատենագիտական ցանկեր:

Ի վերջոյ գոտ գրական ձեռքբերումներէն ու գեղարուեստական որոշակի նուաճումներէն բացի, լիբանանահայ գրական ճիգին ընդմէջէն կ'արտացոլայ Լիբանանի հայ գաղութը, իր խաւերով ու ծալքերով, իր խնդիրներով ու յաջողութիւններով: Լիբանանահայութեան դիմագիծը, ի վերջոյ, նաեւ գրականութեամբ է, որ պիտի պահպանուի պատմութեան համար:

Սոյն ուսումնասիրութիւնը կը միտի քննութեան ենթարկել լիբանանահայ գեղարուեստական գրականութեան արար կերպարները, որոնք կը դրսեւորուին զանազան իրավիճակներու՝ դասակարգային պայքարի, պատերազմական կամ տնտեսական տագնապի եւ ընդհանրապէս հայ-արաբ յարաբերութիւններու ընդմէջէն: Այստեղ է, որ ի յայտ պիտի գայ լիբանա-

¹ Այս մասին առաջին փորձերէն է Լեւոն Վարդանի "Անկարկ լիբանանահայ գրականութեան վրայ" յօդուածաբարը, որ իր ծաւալով ու լրջութեամբ ցարդ կը մնայ միակ փորձը: Տե՛ս՝ Շիրակ Ամսագիր, Պէյրութ, ԺԵ. տարի թիւ 1-3, Յունուար-Մարտ 1972էն մինչեւ Լ. տարի, թիւ 5, Մայիս 1986: (Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ մատենագիտական ցանկ Շիրակ Ամսագրի ԻԶ. տարի թիւ 1-2, Յունուար-Փետրուար 1982, էջ 59 եւ ԼԱ. տարի, թիւ 4, Ապրիլ 1987, էջ 55):

նահայութեան վերաբերմունքը բնիկ ժողովուրդին նկատմամբ, եւ վերջիններու ենթադրեալ կարծիքը, նոյնինքն լիբանանահայութեան հանդէպ:

Ներածութիւն

Լիբանանահայ գրականութեան մէջ արաբի² կերպարին մասին խօսելէ առաջ, անհրաժեշտ է կանգ առնել սփիւռքահայ գրականութեան իւրայատկութիւններէն երկուքին վրայ, որոնք աղերս ունին առաջադրուած նիւթին հետ:

Առաջինը՝ գրականութեան հայեցիութեան հարցն է: Խօսելով սփիւռքահայ գրականութեան առանձնայատկութիւններուն մասին, առաջին հերթին մեր միտքը կու գայ այն հանգամանքը, որ անիկա ստեղծուած ըլլալով հայրենիքէն դուրս, աշխարհագրական տարրեր գօտիներու մէջ, կամայ ակամայ պէտք է կրած ըլլայ ազդեցութիւնը տեղական թէ համաշխարհային մշակոյթին, եւ իր դրսեւորման ճիգին մէջ անպայմանօրէն արտայայտէ այդ ներազդեցութիւնը, ոչ միայն նոր ոճերու, այլեւ՝ նոր նիւթերու եւ նոր միջավայրի ներածումով: "Գրականութեան մը գոյութիւնը պայմանաւոր է չորս ազդակներու ներգործութեամբ,- կը գրէ Վահէ Օշական,- ... Երկրորդ ազդակը օտար ազդեցութիւններու ներկայութիւնն է: ... Որեւէ ազդեցութիւն, ուրկէ որ գայ ու ինչ մտավիճակ որ փոխադրէ՝ լաւ է: ... Ինքն իր մէջ կամ անցեալի կարօտին դարձած գրականութիւն մը դատապարտուած գրականութիւն մըն է, որովհետեւ եթէ գաղափարները չնորոգուին, կը հիննան, եթէ գգացումները չճամբորդեն, կը տոգուեն"³: "Անցեալի կարօտ"ին դառնալով երեւոյթը, սփիւռքահայ գրականութեան մէջ առաւելաբար ծանօթ է իբրեւ "կարօտի գրականութիւն", որ իր գեղարուեստական բարձրակէտին հասաւ Համաստեղով. այդ գրականութիւնը, կատարելապէս հայեցի՝ իր տիպարներով, միջավայրով, բարքերով ու մտահոգութեամբ, որքան ալ տիրական ու անհրաժեշտ ներկայութիւն մը եղած ըլլար, դատապարտուած էր վախճանի, որովհետեւ գրական պատումի հում նիւթն ու ներշնչարանը անսպառ չէին: Փոխարէնը իր գլուխը կը ցցէր նոր միջավայրը՝ իւրայատուկ պայմաններով ու հոգեբանութեամբ, նոր խնդիրներով ու լուծումներով: Իսկ նորը բոլորովին տարբեր էր նախկինէն, անիկա օտարն էր, ոչ-հայկականը, որ կը սպառնար կտրականապէս շրջադարձի ենթարկել հայկականութեան սփիւռքահայ ըմբռ-

² Այս յօդուածին մէջ, արար արտայայտութիւնը ունի համապարփակ նշանակութիւն, ներառելով Միջին Արեւելքի արաբախօս բոլոր տարրերը, ներառեալ քիւրտերը, թէեւ բնականաբար շեշտը կը դրուի լիբանանցի կերպարին վրայ: Այստեղ անտեղի է քննել ծափերը այն վարկածներուն, թէ արդեօք լիբանանցին արաբ է, թէ փիւնիկեցի եւն.:

³ Վահէ Օշական, "Ազգային գրականութիւն ու հայրենի հող", *Բազմ, Պէյրութ*, Գ. տարի, թիւ 8, 1964, էջ 45-46:

նուսնները: Նորի՝ իմա օտարի "վտանգ"ին դիմաց է, որ սփիւռքահայ գրականութեան մէջ, ի յայտ եկաւ սփիւռքահայ գրականութեան հայեցիութեան հարցը: "Արեւմտահայ գրադատներ ու գրախօսներ, որոնք կը պատկանին անցեալապաշտ ու 'ազգայնական' դպրոցին,- կը գրէ Անդրանիկ Անդրէասեան,- ... վէպի մը կամ պատմուածքի մը բովանդակութեան ու յօրինուածքին արժէքները գնահատման կ'ենթարկեն՝ իբրեւ չափանիշ գործածելով անոնց մէջ ստեղծուած միջավայրին եւ կերտուած նկարագիրներուն հայեցի բնոյթը եւ խառնուածքը - անոնց էութեան ազգային ոգին ու դրոշմը"⁴: Վահէ Օշական աւելի յառաջ անցնելով, կը դատապարտէ անպայմանօրէն ազգի օգուտին ծառայելու գրականութեան հազցուած պարտադիր տարագը: "Հայ գրականութիւնը, այսինքն հայ գրողը ազատագրելու է ինքզինքը հայ ժողովուրդին ախորժակը գոհացնելու, անոր կեանքը պատկերելու կամ անոր ճակատագիրը ձեւաւորելու հերոսական պարտաւորութիւններէն"⁵ կը գրէ ան: Տարբեր կարծիք ունի սակայն Պօղոս Մնապեան: Առանց ժխտելու օտար ազդեցութիւններու ներգործութիւնը գրականութեան վրայ, եւ որոշ չափով բարեբար արդիւնք մըն ալ տեսնելով անոնց մէջ, Մնապեան մատը կը դնէ ազգային դիմագիծի ադճատման վտանգին վրայ: այդ ազդեցութիւնները ընդունելի կ'ըլլան միայն այն ժամանակ, երբ անոնք "նպաստեն ցեղային անհատականութեան դրսեւորումին,- այլապէս,- ստացուածը կ'ըլլայ տեսակ մը թարգմանութիւն եւ ոչ թէ յիարիւն երկ"⁶: Խոսքով Թիւթիւնճեան, ա'լ աւելի յառաջ կ'անցնի, գրականութեան լիբանանականացումը համարելով "... երկսայրի սուր մը, վասնզի լիբանանականացումը հայ գրականութեան հեռացում մըն է հայկական ակունքներէն: ...Բացի այդ, ան ուստում մըն է դէպի հոգեբանական ալլասերում"⁷: Որքան ալ Վահէ Օշական փորձէ ազատագրել սփիւռքահայ գրողը գուտ ազգային պարտաւորութիւններէն, եւ որքան ալ Մնապեան գրող-ժողովուրդ կապերը խզելու վահէ-օշականեան այդ ճիգը բռնազբօս արարք մը նկատէ⁸, իսկ Թիւթիւնճեան ալլասերման վտանգ տեսնէ, ժամանակն ու պատմութիւնը ցոյց կու տան, թէ օտար մշակոյթներուն ներազդեցութիւնը անհակադէմի գործօն մըն է, իսկ

⁴ Անդրանիկ Անդրէասեան, "Ազգային"ը գրականութեան մէջ", *Շիրակ*, Պէյրութ, Բ. տարի, թիւ 3, Յունիս 1957, էջ 123:

⁵ Վահէ Օշական, "Գրական հարցեր", *Բազին*, Պէյրութ, Գ. տարի, թիւ 2, Փետրուար 1964, էջ 46:

⁶ Պօղոս Մնապեան, "Ազգային գրականութիւն", *Բազին*, Պէյրութ, Գ. տարի, թիւ 8, Օգոստոս 1964, էջ 43:

⁷ Խոսքով Թիւթիւնճեան, "Խոհեր սփիւռքահայ գրականութեան ճակատագրի մասին (21 Նոյեմբեր 1973, Հայկազեան Քոլէճի հարցազրոյցին առթիւ)", *Սփիւռք*, Պէյրութ, Ժ. տարի, թիւ 48, 23 Դեկտեմբեր 1973, էջ 3:

⁸ Պօղոս Մնապեան, "Գրականութիւնը կեանքէն կու գայ եւ մարդուն կը պատկանի", *Բազին*, Պէյրութ, Գ. տարի, թիւ 3, Մարտ, 1964, էջ 46:

օտարը սփիւռքահայ գրականութեան մէջ անպայմանօրէն պիտի գրաւէր իրեն յատուկ դիրքը: Անհրաժեշտ էր համակերպիլ հայեցիութեան այլ տարազումին, որ տարբեր պիտի ըլլար երեսնական-քառասնական թուականներու հասկացութենէն: Ի վերջոյ ծնած էր նոր հայը, այն սփիւռքահայը, որ բնականօրէն ձեւով մը ընդերուգումն էր հայուն ու օտարին, եւ մէկուն կամ միւսին ներկայութիւնը անպայմանօրէն գերիշխան նկատելը, առանց նկատի առնելու միջավայրն ու պայմանները, իսկապէս բռնագրօսիկ պիտի ըլլար: Գրականութեան "ազգային" պիտակումը "անհեթեթ կաղապար"⁹ նկատող Անդրէասեանն¹⁰ իսկ, Գէորգ Աճեմեանի¹¹, Յարութիւն Էսեկիւբեանի¹², Նազարէթ Պէրպէրեանի¹³ նման համաձայն է, որ հայ գրողը, ապրելով, հոգ չէ թէ օտար երկրի, բայց հայկական միջավայրի մէջ, ինքնաբերաբար պիտի ստեղծագործէ մեկնելով ազգային մտահոգութիւններէ, բնականաբար ի կատար ածելով իր ազգային առաքելութիւնը: Օտարի եւ հայու երեւութական երկուութեան հարցին հետաքրքրական լուծում կ'առաջարկէ Նազարէթ Պէրպէրեան, գրելով, որ այդ երկուութիւն ենթադրող գոյավիճակը ... *խորքին մէջ կրնայ մէկ ամբողջութիւն նկատուի, եթէ սփիւռքահայը ֆիզիքապէս, ընկերային տուեալներով թէ՛ հոգեբանօրէն ձերբազատուի ուժացումի եւ աշխատման վտանգէն*¹⁴:

Աւելի ուշ, երբ պիտի անդրադառնանք լիբանանահայ գրականութեան մէջ ընկերային հարցերու ու դասակարգային պայքարի առնչուող նիւթերուն, առիթ պիտի ունենանք վերադառնալու գրականութեան հայեցիութեան ու ազգային նպատակներու անոր ծառայութեան բանավէճին:

Երկրորդ կէտը, որ արարի կերպարին անցնելէ առաջ անհրաժեշտ է համառօտակի քննարկել լիբանանահայ գրականութեան մէջ, արդի՝ տուեալ ժամանակի կեանքի ներկայութեան հարցն է:

Եթէ գրական որեւէ երկի մը մէջ ոչ-հայու, բնիկ տեղացիի կերպար պիտի փնտռենք, ապա պարզ է, որ այդ գրականութիւնը մշակողները, բացուած պէտք է ըլլան ժամանակին եւ անմիջական շրջապատին, ապրին ոչ միայն ներկային մէջ, այլեւ ներկայով, իրենց ականարկը ուղղեն ժամանակակից կեանքին վրայ, եւ ուսումնասիրեն անոր զանազան կողմերն ու երեւոյթները: Ի վերջոյ, գրողը ունի նաեւ պարտականութիւնը տալու իր ժամանակի ու միջավայրի կեանքը. (կը գիտակցինք, թէ կարելի է տարա-

⁹ Անդրանիկ Անդրէասեան, "Ազգային"ը գրականութեան.. ", էջ 127:

¹⁰ Նոյն, *Շիրակ*, գ. կողք, Պէյրութ, Բ. տարի, թիւ 4, Յուլիս 1957:

¹¹ Գէորգ Աճեմեան, "Հոգն ու ազգայինը գրականութեան մէջ", *Սփիւռք*, Պէյրութ, 2. տարի, թիւ 29, 25 Յուլիս 1964, էջ 7:

¹² Յարութիւն Էսեկիւբեան, "Արտասահմանեան գրական հարցեր", *Շիրակ*, Պէյրութ, Ա. տարի, թիւ 1, Ապրիլ 1956, էջ 30:

¹³ Նազարէթ Պէրպէրեան, "Հայկականութեան հարցը գրականութենէն ներս կամ դուրս", *Բազին*, Պէյրութ, ԺԲ. տարի, թիւ 8, Օգոստոս 1973, էջ 42:

¹⁴ Նոյն:

կարծիք ըլլալ գրողի հասարակական դերին շուրջ, սակայն մեր անձնական համոզումով, անհնար է կեանքէն զատել, առանձնացնել գրողը: Հետեւաբար, նաեւ գրականութիւնը կ'ընդունի հասարակական դերակատարութիւն): Արդի կեանքը զեղարուեստականօրէն վերարտադրելու անհրաժեշտ նախապայմաններէն են Ա.¹⁵ այդ կեանքը ճանչնալը, եւ Բ.¹⁶ անով ապրիլը:

Տարագրումի առաջին տասնամեակներուն ու՞ր էր լիբանանահայութիւնը իբր գաղութ, ինչպիսի՞ կեանքով կ'ապրէր, ի՞նչ մտահոգութիւններ կը ծառանային Լիբանան կայք հաստատած հայութեան առջեւ: Լիբանանահայ գաղութի կազմութենէն ու անոր պատմութենէն նուագագոյն գաղափար մը անգամ ունեցողն իսկ տեղեակ է իրողութենէն: Այդ օրերուն, իբր աշխարհընկալում, իբր հոգեբանութիւն ի՞նչ վիճակ կը պարզէր Լիբանանի հայութիւնը. պարզ է, որ սփիւռք չէր, սփիւռք չէր զգար տակաւին: Գրականութեան մէջ կա՞ր սփիւռքի ընկալումը, ո՞չ, կը պատասխանէ Լեւոն Վարդան, ու կը պատճառաբանէ ըսելով, թէ "ո՛չ մէկն է [գրողներէն] ընկալած հոգեբանութիւնը նոր կեանքին, եւ դեռ ո՛չ մէկն է նոյնացած անոր, այդ նոր կեանքին հետ"¹⁵: Նոյնիսկ Հայաստանէն, ընդհանրապէս Սփիւռքի մասին խօսելով, Հայաստանի Գրողներու Միութեան այդ օրերու (1972) քարտուղար Ստեփան Ալաճաճեան կ'ընէ նմանօրինակ նկատողութիւն մը, թէ "Սփիւռքահայ գրականութեան մէջ այսօրուայ սփիւռքի մտահոգութիւնները չեն երեւում"¹⁶: Չգիտենք այս հարցը, իբր Հայաստանէն հնչող մեղադրանք. նաեւ Լիբանանի մէջ, մտաւորականութիւնը բարձրացուցած է նոյն հարցադրումը: Գարեգին Եպիսկոպոս, յետագային Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. կաթողիկոս, իսկ աւելի ուշ Ամենայն Հայոց Գարեգին Ա. երջանկայիշատակ վեհափառը, 1969ին կը հարցնէ. *Չկա՞յ արդի հայ մարդուն մէջ նոր տագնապ, նոր մղում, նոր հալեցակէտ, նոր հորիզոն: Բայց ու՞ր է անոր արձագանգը հայ գրականութեան մէջ: Արդի մարդուն, եւ մարդկութեան, հարցերը չե՞ն յուզեր հայ մարդը թէ՛ անհատապէս եւ թէ՛ հաւաքաբար: Բայց ու՞ր է այդ հարցերուն անդրադարձը մեր նոր սփիւռքահայ գրականութեան մէջ*¹⁷: Ժամանակէն ու շրջապատէն կտրուած ըլլալու այս կացութիւնը ունի իր բազմերես պատճառները՝ ընկերաբանական, հոգեբանական, տնտեսական, աշխարհընկալումի եւն.: Այս գրութեան առաջադրած խնդիրներէն դուրս է անոնց քննարկումը: Սակայն կ'ուզեմ կանգ առնել երկու վկայութեան վրայ. Ժա-

¹⁵ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ ...", *Ծիրակ*, Պէյրութ, ԺԵ. տարի թիւ 6, Յունիս 1972, էջ 37:

¹⁶ "Հարցազրոյց ՀԳՄ Քարտուղար Ստեփան Ալաջաճեանի հետ - խորհրդակցութիւն՝ Սփիւռքի հայ գրականութեան համար", *Սփիւռք*, Պէյրութ, ԺԴ. տարի, թիւ 1-2, 16 Յունուար 1972, էջ 10:

¹⁷ Գարեգին Եպիսկոպոս, "Սփիւռքահայ գրականութիւնը եւ մեր դասական գրական ժառանգութիւնը", *Բազին*, Պէյրութ, Ը. տարի, թիւ 7, Յուլիս 1969, էջ 65:

մանակէն կտրուած ըլլալու պատճառները քննարկելով, *Բագին* ամսագրի կազմակերպած բազմաձայն գրոյցներէն մէկուն մէջ, Գրիգոր Շահինեան այս առնչութեամբ կ'ընէ հետաքրքրական մատնանշում մը, թէ "... ո՛չ [Մուշեղ] Իշխանը, ո՛չ ալ [Անդրանիկ] Ծառուկեանը իրենց արձակին մէջ հասուն մարդու կեանք կը պատկերացնեն: Մէկը մանկութիւն չունեցող մարդիկ կը պատկերացնէ, միւսը պատանեկութիւն չունեցող մարդիկ: Այսինքն դա՛րձեալ դէպի ետ դարձած են: Կը նշանակէ թէ իրենց մէջ արթնցող եւ կեանքին եկող տագնապը անցեալի տագնապ մըն է, որ շարունակուած է"¹⁸: Հարկ կ'ա՛յ վերադառնալու Վահէ Օշականի արտայայտած "անցեալին դարձած" բնորոշումին: Անցեալ՝ որ կորուսեալ հայրենիք ու ծննդավայր է, Եղեռն ու անպատմելի փորձառութիւններ է, որ այնքան զօրաւոր նստուածք թողուցած է լիբանանահայ առաջին սերունդի գրողներու հոգիներուն մէջ, որ բռնագրաւած է նաեւ ներկան, ներկային մէջ ապրելու անոնց իրաւունքը եւ պարտաւորութիւնը: Բայց միայն անցեալը չէ, որ երազի կամ յաճախանքի վերածուած կ'արգիլէ առաջին լիբանանահայերը ապրելու ներկային մէջ: Այնտեղ՝ ներկային մէջ ապրելով հանդերձ, լիբանանահայը իբր հաւաքականութիւն եւ մտաւորականութիւն չ'ապրիր ներկայով. "Իրողութիւնը այն է,- կ'ըսէ Յ. Գեղարդ,- որ մենք սփիւռքահայ անունը մեր վրայ առած ըլլալով հանդերձ՝ դեռ սփիւռքահայ չենք դարձած: Սփիւռքահայ ենք, անոր համար որ Հայաստանէն դուրս կ'ապրինք: Մինչդեռ պէտք է իրապէս սփիւռքահայ դառնանք եւ ամբողջովին ստանձնենք մեզ շրջապատող կեանքին պայմանները ու դուրս գանք լուսանցքէն: Սփիւռքահայութեան տիպարը պէտք է երեւան գայ նախ եւ ապա տրուէր արուեստի միջոցով"¹⁹: Լուսանցքէն՝ մեկուսացումէն դուրս գալու նիւթը պիտի շարունակենք եզրափակիչ գլխուն մէջ:

Եղեռնը եւ արարը

Եղեռնի գրականութեան մասին գրուած են բազմաթիւ էջեր²⁰: Արդարեւ սփիւռքահայ գրականութեան մէկ անբաժան մասն է այդ գրականու-

¹⁸ Գրիգոր Շահինեան, "Բազմաձայն գրոյց Սփիւռքը եւ իր գրականութիւնը", *Ահեկան*, Պէյրութ, Դ. տարի, թիւ 1, Գարուն 1969, էջ 54:

¹⁹ "Բագինի գրոյցները - ներկաներու կողմէ արտայայտուած կարծիք Յ. Գեղարդի "Սփիւռքի գրագէտին նախապայմանները" գրոյցին առթիւ", *Բագին*, Պէյրութ, Ե. տարի թիւ 12, Դեկտեմբեր 1966, էջ 72:

²⁰ Այստեղ կը փափաքինք առանձնակի յիշել Յակոբ Օշականի դիտարկումները, *Համապատկերներու Յրդ հատորին* մէջ Արամ Անտոնեանի գրականութեան մասին, (Յ. Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան*, Թ. հատոր, Անթիլիաս, 1980, էջ 260-269): Հետաքրքրական դիտարկումներ ունի նաեւ Ռուբինա Փիրումեան, *Literary responses to catastrophe, a comparison of the Armenian and Jewish experience (studies in Near Eastern culture and society)*, Atlanta, Scholars Press, 1993, *մենագրութեան* մէջ:

Թիւնը, նոյնինքն Եղեռնը ըլլալով Սփիւռքի գոյապատճառը: Որքան ալ որակով ու ծաւալով լուրջ ըլլան Եղեռնի գրականութեան նուիրուած էջերը, Եղեռնի մասին պատմող գեղարուեստական գրականութիւնը կը մնայ ամէնէն աղքատը գէթ լիբանանահայ, թերեւս ալ սփիւռքահայ գրականութեան, մանաւանդ արձակին մէջ: Այս ուսումնասիրութեան տեւողութեան, որ համապարփակ ըլլալու յաւակնութիւն բացարձակապէս չունի, չհանդիպեցանք այն լուրջ ստեղծագործութեան, որ գեղարուեստականօրէն տար պատումը Եղեռնին: Այս հանգրուանին խոսափեցանք իրապատում յուշերէն. անոնց անդրադարձումը պիտի շեղէր մեր գրութիւնը իր նպատակէն: Յուշապատումները կը կարօտին առանձին ուսումնասիրութեան: Ուրեմն ի՞նչ մնաց Եղեռնի գրականութենէն: Իսկ ու՞ր է "ասպնջական" արարը: Կցկտուր արար կերպարնե՞ր Ծառուկեանի²¹ մօտ՝ գթասիրտ արար կրօնաւոր մը, որ Համայնի մէջ չի թոյլատրեր գաղթական տղոց ձուկի թափուած կեղեւներն ու գլուխները ուտել եւ պզտիկ արծաթ մը կ'երկարէ անոնց "հարա՛ւ, մոռհած/րին էրմէն" (մե՛ղք հայ գաղթականներ են) ըսելով²², թէ Հալէպ, սինեմայի պէսաւոր խոշոր տէ՞րը, որ տեսնելով որբանոցի համազգեստը, կը վերադարձնէ տոմսին փոխարժէքը "եթէ՛մ էրմէն" (որբ հայ) ըսելով²³: Արդեօ՞ք Սեղրակ Ապաճեանի մանկութեան յուշերէն անբաժան այն բանջարավաճառն է արաբը, որ ոտքով կը հրէ տիկին Մարիամը, որ կը համարձակէր հազարի անպէտ տերեւները հաւաքած աւտեն, նաեւ մաքուր տերեւներուն ձեռք նետել: Տիկին Մարիամ հարուածէն կը մեռնի. մարդիկ կը հաւաքուին, "կարծես սովորական դէպք մը պատահած էր"²⁴:

Խօսելով Զապէլ Եսայեանի մասին, Յակոբ Օշական նաեւ իր մասին կ'ընէ հետեւեալ հաստատումը. "Իր ազատումը ուղղակի հրաշք մը, Պոլսէն, վէպի մը կ'մարխըր պիտի տար: Զգրեց ինչպէս չգրեցի ես ինքս, այդ վէպը որեւէ երեւակայութենէ վեր իրադարձութիւններով"²⁵: Ռուբինա Փիւրումեան Օշականի այս հաստատումին, ինչպէս նաեւ Արամ Անտոնեանի Այն սեւ օրերուն գործին առթիւ Օշականի կատարած կարգ մը դիտար-

²¹ Անդրանիկ Ծառուկեան, (Կիւրին՝ 1913-Փարիզ՝ 1989): Անապատի Սերունդի ներկայացուցիչներէն, որուն Մանկութիւն չունեցող մարդիկը կը մնայ այդ սերունդին ապրած որբանոցային ողիսականին լաւագոյն վկայարանը: Իր հրատարակած Նաշի/րով (նախ Հալէպ, ապա Պէյրութ) ազգային քաղաքական-հասարակական կեանքի մէջ ցուցաբերած է ուրոյն կեցուածք:

²² Անդրանիկ Ծառուկեան, "Սաթենիկը", *Երազային Հալէպը*, Նոր բովանդակութիւն, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1996, էջ 37:

²³ Անդրանիկ Ծառուկեան, "Պատկերի մը գաղտնիքը", *Երազային Հալէպը*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1980, էջ 17:

²⁴ Սեղրակ Ապաճեան, "Հայր Մեր մը", *Էջեր գրականութեան եւ արուեստի*, Պէյրութ, Յունիս 1965, էջ 65:

²⁵ Յ. Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան - Արուեստագէտ Սերունդ, Վեցերորդ հատոր*, Պէյրութ, Համազգայինի հրատարակութիւն, 1968, էջ 250:

կումներուն ազդեցութեամբ կը գրէ. Writing about the source of that evil involved great pain and required an enormous amount of research,²⁶ ապա կ'եզրակացնէ. - After seventy years, Armenian diasporan literature is still unable to confront the Genocide of 1915; artistic expressions of that event still bear the imprint of an enigma, an unencountered terminus²⁷ (Այդ չարիքի աղբիւրին մասին գրելը մեծ ցաւ պիտի պատճառէր եւ ուսումնասիրական ահագին ջանք պիտի պահանջէր... Եօթանասուն տարի ետք, սփիւռքահայ գրականութիւնը տակաւին անկարող է դիմակայելու Յեղասպանութիւնը. այդ մասին արտայայտուող արուեստի գործերը դեռ կը կրեն առեղծուածի մը, անհասանելի վախճանակէտի մը կնիքը): Փիրումեանի մատնանշած պատճառներէն բացի այլ ազդակներ ալ կրնան ըլլալ, թէ ինչու Սփիւռքը չմշակեց Եղեռնի մասին գեղարուեստական գրականութիւն. փաստը կը մնայ փաստ, թէ նոյն պատճառով իսկ, չունինք այսօր Հնարաւորութիւնը քննութեան տակ առնելու այդ գրականութեան տիպարները, այս պարագային արար կերպարները²⁸: Յակոբ Օշական, Անտոնեանի Այն սեւ օրերունը նկատելով հանդերձ իր տեսակին մէջ "բարիք" մը²⁹, խօսելով յատկապէս եղեռնագործի՝ թուրքի կերպարին մասին, կ'ըսէ. "Եւ սակայն որքա՛ն քիչ է այդ երկու չարիւր էջնոց տրամային մէջ թուրքին տեղն ու բաժինը... ասոնց պակասը առաջին իսկ էջերէն, ո՛չ միայն կ'ըլլայ գգայի, այլեւ կը բռնանայ մեր վրայ"³⁰: Ըսել կ'ուզենք, թէ օշականեան յայտնի չափանիշով յաջողած գործի մը մէջ իսկ, եթէ տիպարներու կերտումը թերի մնացած է, ապա ըստ երեւոյթին տակաւին կանուխ է լիբանանահայ գեղարուեստական գրականութեան մէջ արարի կերպարի փնտռութիւնը:

Արարի կերպարը ընկերա-տնտեսական հարցերու մէջ

1950ականներու կէսէն մինչեւ 60ականներու սկիզբը, Պէյրութի մէջ առանձին հատորով կամ գրական պարբերաթերթերու մէջ լոյս տեսան արձակ ու չափածոյ ստեղծագործութիւններ, որոնք նոր դիտանկիւնէ մը ներկայացուցին տեղական միջավայրն ու տեղացին՝ Լիբանանն ու լիբա-

²⁶ Rubina Peroomian, էջ 213:

²⁷ Rubina Peroomian, էջ 223:

²⁸ Սուրիահայ Սմբատ Փանոսեանի *Որ մըրկաւ էին գատուած վէպին մէջ* (մատենաշար *Անի ամսագրի*, Պէյրութ, Տպ. Ռոթոս, 1953) կը հանդիպինք արար Հասանի մը, *Խալիլի մը*, *Սալամի մը*, որոնք իրական մարդոց տպաւորութիւնը չեն թողուր մեր վրայ: Պօղոս Մնապեան "Վէպը կեանք չունի,- կը գրէ,- որովհետեւ հեղինակը ապրած ու ապրեցնող տիպարներով չէ օժտած գայն", (Պ. Մնապեան, "Որ մըրկաւ էին գատուած", *Շալիքի*, Պէյրութ, Բ. (ԺԲ.-) տարի, թիւ 41, 13 Յունիս 1954, էջ 2):

²⁹ Թ. Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան - Արուեստագէտ Սերունդ, Իններորդ հատոր*, Անթիլիաս, 1980, էջ 269:

³⁰ Նոյն, էջ 264:

նանցին: Պատնէշին վրայ՝ Գառնիկ Աղղարեան³¹, Շղթաներ՝ Հրանդ Գանգ-րունի³², Մեր հացը՝ Արմէն Դարեան³³, Կանաչ անապատ՝ Գեղամ Սեւան (հրատարակուած Երեւան)³⁴ եւ այլ պատմուածքներ³⁵ ներկայացուցին ա-րարը կա՛մ ընկերային-տնտեսական ճնշումի, կա՛մ դասակարգային-ազ-գայնական պայքարի ընդմէջէն: Լեւոն Վարդան անհրաժեշտ կը սեպէ լի-բանանեան կեանքին մէջ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող այդ հարցերուն անդրադարձումը գրականութեան մէջ³⁶: Նշուած չորս անունները ցոյց կու տան, թէ գաղափարական-քաղաքական որոշ միտում մը կայ նման նիւթի մշակման պարագային: Արդարեւ, չորս հեղինակներն ալ, իր համոզումը եւ գաղափարական պատկանելիութիւն ունէին ընկերվար կամ համայնավար ուղղուածութիւն³⁷: Տեղը չէ, որ այս ուսումնասիրութեան սահմաններուն մէջ նետուի գէթ համառօտ ակնարկ մը այդ ժամանակաշրջանի իրանան-եան թէ շրջանային քաղաքական կացութեան եւ պայքարին վրայ, որ մին-չեւ իսկ հասած է արիւնահեղութեան: Կը բաւէ ըսել, որ կար սուր լարուա-ծութիւն Լիբանանի եւ հայկական եւ արաբական ճակատներուն վրայ: Փոխադարձ անհանդուրժողութեան, անվստահութեան եւ ամբաստանու-թիւններու պարունակին մէջ պէտք է դիտել վերոյիշեալ երկերուն գործո-ղութիւններն ու կերպարները:

Այս նիւթին շուրջ ստեղծուած կերպարները կը բաժնուին մի քանի դա-սակարգումի:

³¹ Գառնիկ Աղղարեան, *Պատնէշին վրայ*, Մատենաշար Գրական Շրջանակի, թիւ 1, Պէյ-րութ, 1954:

³² Հրանդ Գանգրունի, *Շղթաներ*, Պէյրութ, 1956:

³³ Արմէն Դարեան, *Մեր հացը*, Գրական Շրջանակի հրատարակութիւն, թիւ 2, Պէյրութ, Տպ-Ատլաս, 1956:

³⁴ Գեղամ Սեւան, *Կանաչ անապատ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1957:

³⁵ Հրանդ Գանգրունի, "Ռուշտիա", *Արարատ գրական*, Պէյրութ, Բ. տարի, թիւ 3, Մարտ 1958, էջ 6. նաեւ՝ Ժիրայր Նայիրի, "Թաթերը վար ազատ եգիպտոսի առջեւ", *Արարատ գրական*, թիւ 9-10-11-12, 1957, էջ 57. նաեւ՝ Արշակ Գազանճեան, "Ափ մը հողի համար", *Արարատ գրական*, նոյն, էջ 71:

³⁶ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ...", *Շիրակ*, Պէյրութ, Ժ. տարի, թիւ 4, Ապրիլ 1974, էջ 34:

³⁷ Գառնիկ Աղղարեան՝ բանաստեղծ, քաղաքական-հասարակական գործիչ, խմբագիր (Հայէպ՝ 1925-Պէյրութ՝ 1986), Արմէն Դարեան (Արֆոնս Աղղարեան)՝ արձակագիր (Տիգ-րանակերտ՝ 1922-Պէյրութ՝ 1989), Գեղամ Սեւան (Սվաճեան)՝ արձակագիր, գրականա-գէտ (Պոլիս 1926-Երեւան՝ 1991), Սարգիս Վահագն (Փաթափութեան)՝ արձակագիր (Պէյ-րութ 1927) ձախակողմեան համոզումներու տէր հեղինակներ են, որոնք Լիբանանահայ Գրական Շրջանակին ու անոր յարակից մամուլին մէջ տարբեր տարիներու ընթացքին ունեցած են գործօն դերակատարութիւն, ինչպէս նաեւ Հրանդ Գանգրունի (Աբխոզոմ Գրըշեան)՝ քաղաքական գործիչ, պատմաբան, արձակագիր, խմբագիր (Դամասկոս՝ 1925-Պէյրութ՝ 2006), իրենց գաղափարական հակումներուն բերումով աւելի սերտօրէն ընկալած են հայ-արաբ գործակցութեան, ճակատագրակցութեան գաղափարները, մա-նաւանդ Լիբանանի անկախութեան համար մղուող ու դասակարգային պայքարի ծիրէն ներս:

- Պաշարողները, ինչպէս Գեղամ Սեւանի Սլէյմանն ու Ֆարուքը³⁸ որոնք ցոյցեր կը կազմակերպեն, կամ Հրանդ Գանգրուկի իջի խաթիպը, որ "գիւղերուն մէջ յառաջդիմական գաղափարներ կը տարածէ"³⁹, կամ Սարգիս Վահագնի ձեմիլը, որ չ'արտօներ ընտրական հաշիւներով գիւղ այցելած երեսփոխանին որ մտնէ իր տունը⁴⁰, կամ Արշակ Գազանճեանի Մահմուտը, որ կը մխիթարէ հայրը, թէ "կրնանք աշխատիլ ու ՕՐ ՄԸ ՎԵՐԱՆՈՒԱՃԵԼ ԱՅՍ ՀՈՂԸ"⁴¹ [ընդգծումը հեղինակին], կամ Գանգրուկի Ռուշտիան, որ կ'ալպանէ հարուստ քուէյթցին, որուն հոգը չէ "թէ պաղեստինցի մեր եղբայրները համաճարակներու գոհ կը դառնան..."⁴²:

- Երկրորդ խումբը՝ անիրաւոյներու կամ անարժան քաղաքական գործիչներու՝ "ցեցեր" ու խումբն է, ինչպէս Գանգրուկի ստեղծած իշխանամէտ կուսակցապետ Նեթիպը⁴³, կամ Մնայեանի⁴⁴ բանուորներուն աշխատավարձը ուղացնող հողատէր Սուլէյմէնը⁴⁵, կամ Գեղամ Սեւանի Զաիմ Նուրի իջի Մուսալլի Պէկը⁴⁶, կամ պարզապէս մուխթար, ոստիկան, պէկ, Ռեթիի պաշտօնեայ կոչուողները:

- Երրորդ յատկանշական խումբը կազմուած է հարուստներու եւ իշխանաւորներու արբանեակներէն, որոնք անընդհատ կը քծնին ու կը շողոքորթեն հարուստներուն, եւ կրկնակիօրէն կ'արհամարհեն աղքատ գիւղացիները ու կը շահագործեն անոնց միամտութիւնը կամ տգիտութիւնը: Ասոնցմէ են Գանգրուկի փաստաբան Շիւքրին⁴⁷, Դարեանի Ահմէտը կամ Ալին⁴⁸, Մնայեանի խալիլը⁴⁹ եւ ուրիշներ:

- Չորրորդ խումբը կազմուած է անիրաւուածներէն, որոնք ի տարբերութիւն պաշարողներուն, ձեւով մը համակերպած են իրենց կացութեան: Ասոնք ընդհանրապէս գիւղացիներ են, բայց նաեւ քաղաքացիներ, ընտանիքի հայրեր, երիտասարդ գործաւորներ են: Ասոնցմէ են Գեղամ Սեւանի Ապտալլա-իպն խալիլ-Օսման-Քազըմ-իլ Պաքրին⁵⁰, Դարեանի Սլէյմանը⁵¹, Սարգիս Վահագնի Սելիմը⁵², Ժիրայր Աթթարեանի Զեքին⁵³, Եղ-

³⁸ Գեղամ Սեւան, *Կանաչ...*, էջ 237:

³⁹ Հրանդ Գանգրուկի, *Շղթաներ*, էջ 123:

⁴⁰ Սարգիս Վահագն, *Արմատներ*, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1981, էջ 145:

⁴¹ Արշակ Գազանճեան, "Ափ մը հողի համար", էջ 72:

⁴² Հրանդ Գանգրուկի, "Ռուշտիա", էջ 11:

⁴³ Հրանդ Գանգրուկի, *Շղթաներ*:

⁴⁴ Պօղոս Մնայեան (Մուսա Լեւ՝ 1927)՝ արձակագիր, գրականագէտ, Համազգայինի Բազմազգային հանդէսի երկարամեայ խմբագիր:

⁴⁵ Պօղոս Մնայեան, "Ախուրն մէջ", *Բազին*, Պէյրութ, ԻԳ. տարի , թիւ 4, Ապրիլ 1984, էջ 36:

⁴⁶ Գեղամ Սեւան, *Կանաչ...*, էջ 254:

⁴⁷ Հրանդ Գանգրուկի, *Շղթաներ*:

⁴⁸ Արմէն Դարեան, *Սեր...*, էջ 120:

⁴⁹ Պօղոս Մնայեան, "Ախուրն մէջ", էջ 36:

⁵⁰ Գեղամ Սեւան, "Մոտեռն հէքիաթ", *Կանաչ...*, էջ 254:

⁵¹ Արմէն Դարեան, *Սեր...*, էջ 120:

ուևարդ Պօյաճեանի⁵⁴ պատանի խալիլը⁵⁵ եւն։ Այսպիսի կերպարներուն կրաւորականութիւնը չի բաւականացներ Յակոբ Նորունին, որ քննադատելով Դարեանը, կը հարցնէ, "... ո՞ր մէկ հերոսդ մեզ յիշել ու հաստատել կու տայ՝ թէ այսօր մենք Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 39րդ տարին կը բոլորենք, թէ այսօր կը գտնուին բազմամիլիոն գիտակից աշխատաւորներ ու գիւղացիներ, որոնք ո՛չ Քրիստափորին, ո՛չ Կիրակոսին եւ ո՛չ ալ Սէյյմանին նման կրաւորական գիրքով կը գոհանան"⁵⁶։

Իհարկէ նշուած բոլոր հեղինակները, միեւնոյն նիւթով եւ արաբ տիպարներով ստեղծագործած ըլլալով հանդերձ, չեն հետապնդած միեւնոյն նպատակները։ Երբ Գանգրունիի *Շղթաներ* վէպը, Գեղամ Սեւանի "Բարի լոյս", "Սլէյման" պատմուածքները կամ Գազանճեանի "Ափ մը հողի համար" պատմուածքը յստակօրէն քաղաքական-քարոզչական են, անդին Դարեանի "Գիւղացին", եւ մանաւանդ Մնայեանի "Ախոռին մէջ", Աթթարեանի "Ռապպոր" եւ Պօյաճեանի "Սիսեռ ծախող մանչը" պատմուածքները բնաւ չունին այդ քարոզչական միտումը։ արաբ կերպարները այնտեղ պարզապէս արտայայտիչներն են ընկերային բարքերուն եւ դրուածքին։ Եւ այս առումով, անոնք աւելի կայացած կերպարներ են, քան առաջինները, որովհետեւ "միտումնաւոր քարոզչութիւն" գրական մեղքէն մասամբ կամ ամբողջովին զերծ կացուցուած են։

Գանգրունիի *Շղթաներ*ը, իր մասին ժամանակին բաւական խօսեցնել տուած է⁵⁷։ Վէպը, որուն կը պակսին նիւթի տրամաբանական հետեւողութիւնն ու զարգացումը, կուռ կառույցը եւ տիպարներու խորացումը, վրէպ մըն է գեղարուեստական առումով։ Ինչ որ կը մնայ անկէ, ինչպէս Ներսէս Քիւրեղեան ալ կ'ըսէ, լիբանանեան շրջապատին եւ տեղացի ժողովուրդներուն կամ անոնց որոշ խաւերուն հետ լիբանանահայերու յարաբերութեանց ուսումնասիրութեան փորձն է⁵⁸։ Դժբախտաբար այդ տիպար-

⁵² Սարգիս Վահագն, *Արմատներ*, էջ 165։

⁵³ Ժիրայր Աթթարեան (Գաղթի ճամբուն վրայ՝ 1915-ԱՄՆ՝ 2006), "Ռապպոր", *Բազին*, Պէյրուսթ, Ա. տարի, թիւ 2, Փետրուար 1962, էջ 21։

⁵⁴ Եղուարդ Պօյաճեան (1915-Պէյրուսթ՝ 1966)՝ լիբանանահայ արձակագիր։

⁵⁵ Եղուարդ Պօյաճեան, "Սիսեռ ծախող մանչը", *Նալիլի*, Պէյրուսթ, Ա. (ԺԱ.) տարի, թիւ 42, 14 Յունիս 1953, էջ 1։

⁵⁶ Յ[ակոբ] Նորունի, "Մեր հացը - Ա. Դարեան", *Արարատ գրական*, Պէյրուսթ, Ա. տարի, թիւ 1 (460), Նոյեմբեր 1956-1957, էջ 42։

⁵⁷ Տե՛ս՝ Վարուժան Պետիկեան, "Շղթաներ - Հրանդ Գանգրունի", Պէյրուսթ, *Շիրակ*, Ա. տարի, թիւ 7, Հոկտեմբեր 1956, էջ 251. նաեւ՝ Տոքթ. Ներսէս Քիւրեղեան, "Նոր գիրքերու հետ - Շղթաներ - հեղինակ՝ Հրանդ Գանգրունի", *Երիտասարդ հայուհի*, Պէյրուսթ, Ժ. տարի, թիւ 10, Հոկտեմբեր 1957, էջ 22. նաեւ՝ Պ. Ս. [Պօղոս Մնայեան], "Շղթաներ - հեղինակ՝ Հրանդ Գանգրունի", *Միջնաբերդ գրական տարեգիրք*, Պէյրուսթ, Ա. տարի, 1957, էջ 327. նաեւ՝ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ...", *Շիրակ*, 1974, էջ 34։

⁵⁸ Քիւրեղեան, էջ 22։

ները չեն յաջողիր համոզիչ դառնալ, որովհետեւ գեղարուեստական երկի մը կերպարին տիպականութիւնը եւ կենդանութիւնը կը պակսին իրենց:

Թերեւս ամբողջովին այս բաժնի վերնագրին տակ չեն մտներ այն քանի մը գործերը, որոնց նիւթը լիբանանեան մէկ այլ ցաւ մըն է՝ գաղթը: Խօսքը կը վերաբերի նախապատերազմեան շրջանին, երբ լայն ծաւալ ստացած էր գիւղացի թէ քաղաքացի լիբանանցիներու գաղթը մանաւանդ դէպի Ափրիկէ կամ Հարաւային Ամերիկա: Դարեանի "Մեր Վենեգուելյան"⁵⁹ պատմութեան ձեւիւ Ապուհամատը եւ երէց մանչը՝ Նետիմը, ներկայացուցիչներն են այդ երեւոյթին: Նետիմ դժուարաւ համոզել էր գիւղացի հայրը որ զինք Վենեգուելյա ուղարկէ, կը մեկնի ու կ'անհետանայ, մինչ ընտանիքը, գիւղէն կտրուած, Պէյրութ, հիւղաւանի մը մէջ կը սպասէ իր ալ մեկնումի թուղթերուն, որոնք... "կ'ուշանան": Եթէ Դարեան փորձած է պատմել մնացողներուն միամտութենէն բխած մերթ ծիծաղելի, մերթ ալ ողբերգական պատահարները՝ բոլորն ալ արդիւնք բարի գիւղացիին պարզամտութեան, ապա Յ. Գեղարդ⁶⁰, իր չափածոյով⁶¹ չեշտը դրած է հայրենիքի տոչորոզ կարօտին վրայ: Աղքատ գիւղացին, փախչելով իր երկրացիներուն քամահրանքէն, հարստանալու մարմաջով կը հասնի Պրագիւ՝ կ'իրակացնէ իր երազը, բայց Սաննիի կարօտին չղիմանալով կը վերադառնայ հայրենի եզերք:

Արար կերպարներով ու միջավայրով հարուստ գործ մըն է Լուիսերի⁶² Մահուան պէս գորաւոր⁶³ վէպը: Այնտեղ եւս, ի շարս ընկերային, տնտեսական եւ այլ ցաւերու, կը հանդիպինք գաղթի ցաւոտ խնդրին: Կան վերադարձածներ՝ Էլիաս Ապու Նասրը (էջ 6), Ճորճ Մանսուր (էջ 10), ինչպէս նաեւ նոր գաղթողներ՝ Դանիոս (էջ 10), Ֆիլիփ Եուսէֆ (էջ 14), որ իր մանկամարդ կիներն ու փոքր զաւակը գիւղ ձգած կը գաղթէ Մեքսիքո: Տարիներ ետք, զաւակը՝ Մարուն, արդէն չափահաս՝ կ'ընդվզի հօր ու նմաններուն դէմ, որոնք արտասահմանի մէջ մեծ հարստութեան տիրանալով, կը մոռնան տուն ու տեղ⁶⁴: Լեւոն Վարդան, կը կասկածի լիբանանեան կեանքի մէկ երեսակը կարենալ տալու Լուիսերի յաջողութեան վրայ, որովհետեւ անոր չէր ալ տրուած արդէն, ճանչնալ լիբանանցի բնիկը, զգալ ներքին աշխարհն անոր, ապրիլ անոր տագնապները եւ վերարտադրել այդ բոլորը

⁵⁹ Արմէն Դարեան, Մեր..., էջ 183:

⁶⁰ Յ. Գեղարդ (Յարութիւն Գազանճեան՝ Արօսի եւ Բժիշկի խմբագիր, Բանաստեղծ - Պէյրութ՝ 1928-Փարիզ՝ 2006):

⁶¹ Յ. Գեղարդ, Լիբանանեան համանուագ - զգեստի վիպերգը, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1957, էջ 27:

⁶² Լուիսեր (Արամ Սահակեան), գրող, խմբագիր, հիմնադիր Բժիշկի (Ուրֆա՝ 1897-Պէյրութ՝ 1962):

⁶³ Լուիսեր, Մահուան պէս գորաւոր, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1956:

⁶⁴ Նոյն, էջ 75:

արուեստի այլ ընձեռած բարիքով⁶⁵ :

Դասակարգային պայքարի ու ընկերային տագնապի նիւթերով զըրուած ստեղծագործութիւններուն գեղարուեստականօրէն յաջողանք մը կամ վրիպանք մը ըլլալը եթէ կը բխի ենթակայական պատճառներէ, ապա լիբանանահայ գրական հասարակութեան մօտ, նման նիւթերու արծարծումը ընդհանրապէս դրուած է հարցականի տակ: Հայկ ժամկոչեան նման փորձերը կ'որակէ "... պարզապէս յառաջդիմական ըլլալու մարմաջ"⁶⁶, իսկ Պօղոս Մնայեան զանոնք կը նկատէ "ժամանակի վատնում,- որովհետեւ,- անոնք մաս չեն կազմեր գրողին ներքին կեանքին..."⁶⁷: Երուանդ Քասունի, աւելի յառաջ երթալով կ'ըսէ, թէ "... հա՛յ մարդը պէտք է ըլլայ հայ գրողին նիւթը: Միջազգային նշանաբանները, որ չեն ծառայեր հայուն, պէտք է անընդունելի ըլլան հայ գրողներուն"⁶⁸:

Ժամանակը ցոյց տուաւ, թէ տնտեսական ու ընկերային կացութիւնը թէեւ կատարելապէս չբարելաւորեցաւ, սակայն դասակարգային պայքարի հարցը, հետզհետէ անչքացաւ ու անհետացաւ լիբանանահայ գրականութենէն, փաստելով, թէ այդ տիպի ստեղծագործութիւնները ընդհանրապէս քաղաքական, թէկուզ՝ ներքին, պահանջներու գոհացում էին, քան բնական մղում: Յամենայնդէպս, հակառակ թերութիւններուն, այդ միտումը մղեց գրողները, որ դիտեն իրենց չրջապատը, եւ գրականութեան նիւթ դարձնեն նաեւ իրենց ոչ-հայ դրացիները, արաբ բարեկամներն ու գաղափարական ընկերները:

Պատերազմը եւ արաբի կերպարը

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմը (1975-1991) հաւասարապէս հարուածեց երկրի բոլոր բնակիչները, առանց դաւանանքային կամ ազգային խտրութեան: Տեղատարափ հրթիռները կամ սատիք մարդորսները չէին ընտրեր իրենց գոհերը: Կոյր ռմբակոծումներուն, առեւանգումներուն, անսանձ համագարկերուն, աւերումին ու կողոպուտին սարսափը, միախառնուած ապագայի անորոշութեամբ ու քաղաքական անվստահելիութեամբ, համակած էր հայն ու արաբը, քրիստոնեան ու մահմետականը, զինեալն ու անզէն քաղաքացին: Լիբանանահայ գաղութը մեծապէս տուժեց այդ բոլորէն, տկարացաւ անոր ներուժը, ինչ որ ցարդ զգացնել կու տայ ինքզինք գաղութահայ ազգային կեանքին մէջ: Սարսափի ու կո-

⁶⁵ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ...", *Շիրազ*, Պէյրութ, ԺԶ. տարի, թիւ 7, Յուլիս 1972, էջ 44-45:

⁶⁶ Հայկ ժամկոչեան, "Յաջողութիւնը եւ անյաջողութիւնը (սփիւռքահայ գրականութեան ուղին)", *Սփիւռք*, Պէյրութ, ԺԱ. տարի, թիւ 39, 19 Հոկտեմբեր 1969, էջ 4:

⁶⁷ Պօղոս Մնայեան, "Ազգային...", *Բազին*, 1964, էջ 42-43:

⁶⁸ Երուանդ Քասունի, "Սփիւռքահայ գրողի ընկերային դերը, (Յարութ Ստեփանեանի թղթակցութենէն, Հայկազեան Քոլէճի սփիւռքահայ գրականութեան շարաթիւն մասին)", *Սփիւռք*, Պէյրութ, ԺԱ. տարի, թիւ 5, 16 Փետրուար 1969, էջ 7:

րուստներու տասնվեց տարիները, ինչ խօսք, որ առաւել կամ նուազ չափով իրենց կնիքը պիտի դրոշմէին նաեւ լիբանանահայ գրական ճիւղին վրայ: Քսանեակ մը արձակ կամ չափածոյ հատորներ⁶⁹, ամբողջովին կամ մասամբ անդրադարձան "լիբանանեան տաղնապին", ինչպէս կը նախընտրէ քաղաքացիական պատերազմը կոչել Սեփեթճեան⁷⁰: Անոնց կէսը

⁶⁹ Կու տանք անոնց ըստ հնարաւորին ամբողջական ցանկը.

Պէպօ Սիմոնեան, *Կանաչներու առասպելը*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1976:

Վեհանոյշ Թեքեան, *Ճեղքուած մանրանկար*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1977:

Գաւուրիկ Աղդարեան, *Սեւ եւ կարմիր*, Պէյրութ, Տպ. Թեքնոփրէս Մոսեուն, 1978:

Շահանդուխտ, *Թող չարտասուեն մայրիները*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1978:

Արամ Սեփեթճեան, *Ողջակէզ*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1978:

Արա Արեւեան, *Ջինդուլ 27*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1979:

Սուլեյ իշխան, *Թատերախաղեր (մարդորսը)*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1980:

Պէպօ Սիմոնեան, *Ծուէն ծուէն երիզներ*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1980:

Շահանդուխտ, *Ալրող կամուրջներ*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1980:

Լեւոն Վարդան, *Ի խորոց սրտի, Մատենաշար Շիրակ ամսագրի, թիւ 1*, Պէյրութ, Տպ. Ալթափրէս, 1982:

Գէորգ Աճմեան, *Յարգողի ժառանգորդները*, Պէյրութ, Տպ. Ալթափրէս, 1983:

Հայկ Նազգաշեան, *Անաւարտ պատմութիւն*, Պէյրութ, 1984:

Մանուէլ Աղամեան, *Տաք մոխիր*, Պէյրութ, Տպ. Արագ, 1984:

Վահէ-Վահեան, *Հօղանջ ու մրմուռ ընկերայնական*, Պէյրութ, Տպ. Թեքնոփրէս Մոսեուն, 1990:

Սուլեյ իշխան, *Իրիկնայոյս ռումբերու տակ*, Պէյրութ, Հրտ. Համազգայինի Կոմիտաս մասնաճիւղի, 1991:

Լեւոն Վարդան, *Կրկին հեծութիւն*, Պէյրութ, Հրտ. Շիրակ ամսագրի, 1996:

Պէպօ Սիմոնեան, *Մայրիներու արմատները*, Պէյրութ, Հայ Տիպ Քոմփիլերաֆ Թեքնոփրէս, 1986:

Պէպօ Սիմոնեան, *Ծառին ճիւղ*, Պէյրութ, Հայ Տիպ Քոմփիլերաֆ Թեքնոփրէս, 1991:

Անդրանիկ Կուսեան, *Անպահանջ օրեր*, Պէյրութ, Սիփան Հրատարակչատուն, 1999:

Կը փափաքինք այս ցանկին աւելցնել նաեւ Գրիգոր Պրլտեանի *Տեղագրութիւն քանդուող քաղաքի մը համար* գործը, Փասետինա, The Corybantic Press, 1976, եւ Սազօ Արեանի, պատերազմի պաշտօնական աւարտէն ետք, հարաւային Լիբանանի Կանա քաղաքին վրայ հրէական անարգ յարձակումի մը ազդեցութեան տակ գրուած *Կանայի հարսանիքը* պոէմը, Պէյրութ, 2000:

⁷⁰ Քաղաքացիական պատերազմ-լիբանանահայ գրականութիւն գոլգահեռին մասին տե՛ս՝ Արամ Սեփեթճեանի հետեւեալ յօդուածները, բոլորն ալ լոյս տեսած *Շիրակ* ամսագրին մէջ, Պէյրութ.- "Լիբանանեան տաղնապին անդրադարձը Պէպօ Սիմոնեանի քերթողութեան մէջ", ԼԵ. տարի, թիւ 6-7-8, Յունիս-Յուլիս-Օգոստոս, 1991, էջ 148. նաեւ՝ "Լիբանանեան տաղնապին անդրադարձը Վահէ-Վահեանի քերթողութեան մէջ", ԼԶ. տարի, թիւ 3-4, Մարտ-Ապրիլ 1992, էջ 124. նաեւ՝ "Լիբանանեան տաղնապին լիբանանահայ բանաստեղծութեան մէջ, Լ. Վարդան, Յ. Գեղարդ, Գ. Պրլտեան", ԼԶ. տարի, թիւ 5-6, Մայիս-Յունիս 1992, էջ 119. նաեւ՝ "Գրախօսական Լ. Վարդանի *Կրկին հեծութիւն* քերթուածաշարքին", Խ. տարի, թիւ 9-10, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1996, էջ 107: Սոյն յօդուածները, վերամշակուելով, լոյս տեսած են հեղինակին գործերուն արարերէն թարգմանուած

քերթուածներ եւ արձակ բանաստեղծութիւններ են, որոնց մէջ բնականաբար չկան պատմողական տարրեր, հետեւաբար նաեւ կուռ կերպարներ. անշուշտ կարելի է յիշել եւ Պէպօ Սիմոնեանէն, եւ Լեւոն Վարդանէն եւ Գեղարդէն, եւ Մ. Իշխանէն քերթուածներ, որոնց նիւթն ու ներշնչումը կը բխին մարդէն, անոր տառապանքէն, սարսափէն ու անգորութենէն, սակայն անոնք չեն մտներ անոր յօդուածին առաջադրած նպատակին մէջ: Նոյն սկզբունքով զանց կ'առնենք նաեւ Շահանդուխտի եւ Հայր Անդրանիկ Կոստեանի հատորները, որոնք անուրանալի արժէք ունենալով հանդերձ, առաւելաբար կը մատչին վաւերագրական արձակի կամ հրապարակագրութեան ճիւղին: Գէորգ Աճեմեանի⁷¹ *Յարդգողի ժառանգորդները*, Սեփեթճեանի *Ողջակէզը* եւ Արա Արեւեանի *Զինադուռ* 27ն, իրենց գործողութիւններուն իբրեւ իմաստ ունենալով հանդերձ լիբանանեան տազնապը, միայն մասամբ կ'անդրադառնան անոր, իբրեւ ղէպքերու ներկայացման եւ տիպարներու ստեղծումի առիթ: Աճեմեանի գործին մէջ, ուր բաւական տեղ յատկացուած է պատերազմի առօրեային, կը հանդիպինք սոսկ լուսանցքային, տարտղնուած, ոչ-տիպական արար կերպարներու, Լիբանանի պատերազմի դերակատարներէն՝ վարորդ մը (էջ 242), զինեալներ (էջ 274), աւագակներ (էջ 274), այլ աւագակներ (էջ 397-8), որոնց մէջ իբրեւ տիպար ամէնէն յաջողն է զինեալ այն պատանին (էջ 395), որուն ձեռքին մէջ գէնքը կը դողայ, նոյնիսկ երբ կրակելու սպառնալիք կ'ուղղէ աջ ու ձախ⁷²: Գնահատելով Աճեմեանի գրական շնորհները եւ մանաւանդ կարդալէ ետք իր մէկ պատմուածքը՝ "Ազատ ունկնդրութիւն", ուր ան, պատերազմի օրերուն, հեռաձայնային կեդրոնի մը սրահին մէջ ունկ կը դնէ արտասահման իրենց հարազատներուն հետ խօսող ամէնազգի մարդոց ցաւերուն եւ հոգերուն, որոնք արտաքնապէս տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ էութեան նոյնն են, եւ ընդհանրանալով կը կազմեն ամբողջ գաղութին ու երկրին ողբերգութիւնը⁷³, կարելի է միայն գարմանալ *Յարդգողի ժառանգորդները* վէպին մէջ արար կերպարներ ներառելու Աճեմեանի "ժլատութեան" վրայ: Ան ճանչցած ըլլալու է արաբը, եւ Պէյրութի արեւմտեան կողմը բնակելու պատճառաւ շատ այլ գրողներէ աւելի ապրած ըլլալու է պատերազմը: Հապա ու⁷⁴ է լիբանանցի արաբը լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմին մէջ: Վարորդէ մը, քանի մը զինեալներէ ու աւագակներէ⁷⁵ բաղկացած էին պատերազմի "հերոսները":

Հատորին մէջ՝ *Այ-Ջապիհա (Ողջակէզ)*, թարգմանիչ՝ Նիզար Խալիլի, Dar Na'aman Lilsaqafa, *Ճիւղի*, 2004:

⁷¹ Գէորգ Աճեմեան (*Մուսպուճ*՝ 1932-*Պէյրութ*՝ 1998)՝ արձակագիր, գրողատական յօդուածներու հեղինակ, խմբագիր *Սիւրբ*:

⁷² Նոյն, էջ 395:

⁷³ Գէորգ Աճեմեան, "Ազատ ունկնդրութիւն", *Պէյրութ, Ծիրակ, ԼԶ*: տարի, թիւ 7-8-9, *Յուլիս-Օգոստոս-Սեպտեմբեր* 1992, էջ 39:

Սեփեթճեան եւ Արա Արեւեան թերեւս կրնան պատճառաբանել իրենց գործին մէջ արաբ տարրին գրեթէ չգոյութիւնը պատերազմական Լիբանանին մէջ, ըսելով, թէ իրենց վիպակներուն դէպքերը ընդհանրապէս կը ծաւալին Լիբանանէն դուրս, եւ պատերազմը այնտեղ յուշ ու մղձաւանջային վերապրում է միայն:

Լիբանան հաստատուելէն աւելի քան յիսուն տարի անց, երբ այլեւս լիբանանահայութիւնը գրեթէ ամբողջովին միաձուլուած էր լիբանանեան հասարակութեան մէջ, արդեօ՞ք այդքան կեղծ ու բռնագրօսիկ պիտի ըլլար նոյնիսկ լիբանանեան պատերազմի նիւթին մէջ արաբ տարրի ներկայութիւնը, իբր հիմնական կերպար: Այլ չենք խօսիր այն մասին, որ հրատարակուած հատորներուն քանակը խոտոր կը համեմատի լիբանանահայ գրական ներուժին ու լիբանանեան տաղանապի տարողութեան հետ:

Կերպարներու առումով հետաքրքրական են Վեհանոյշ Թեքեանի⁷⁴ ճեղքուած մանրանկարին, Աղղարեանի Սեւ եւ կարմիրը, եւ Մ·Իշխանի "Մարդորսը" թատերախաղին որոշ կերպարները: Թեքեան կրցած է ստեղծել վաւերական կերպարներ. զորօրինակ որքան խօսուոյն է տասնութամեայ Նասրը՝ Փիզիքը՝ առույգ, գաղափարը՝ պայծառ, անփոխարինելի: Տեսիլք ունէր. եւ տեսիլքի ու արարքի միջեւ գտնուող փտանգաւոր ճամբան չէր տեսներ⁷⁵: Նասրը կը վիրաւորուի ու երկարատեւ չարչարանքներէ ետք կը մահանայ: Այլապէս սիրելի, բայց հինգ մարդ սպաննած այս երիտասարդը արդեօ՞ք "արժանի է ծաղկի, ներդաշնակ գոյներու քնքշութեան"⁷⁶, հարց կու տայ հեղինակը: Քաղաքացիական պատերազմը արտադրեց ու միաժամանակ հնձեց բազմաթիւ Նասրներ ու Ժորժեր, որոնք կ'ենթադրէին, թէ "գաղափարին պէս մահն ալ շարունակելի է"⁷⁷: Աղղարեանի Սեւ եւ կարմիրը կը բաղկանայ մի քանի տասնեակ պատմուածքներէ, որոնցմէ ոմանք յստակօրէն վաւերականութեան կնիքը կը կրեն, ինչպէս "Սալման կը սիրէր վառ գոյները" պատմուածքը⁷⁸, որուն մէկ տարբերակը կը գտնենք Շահանդուխտի Թող չարտասուեն մայրիները գործին մէջ⁷⁹: Արաբ կերպարներէն Սալման ու Հալան եթէ տրուած են անուններով, կամ մի քանիին ազգային կամ դաւանանքային պատկանելիութիւնը կը յայտնուի մանր նշմարներով՝ ծննդավայր եւն., ապա

⁷⁴ Վեհանոյշ Թեքեան (Պէյրութ՝ 1948)՝ բանաստեղծ, արձակագիր, կ'ապրի ԱՄՆ:

⁷⁵ Վեհանոյշ Թեքեան, *Ճեղքուած...*, էջ 14:

⁷⁶ Նոյն, էջ 13:

⁷⁷ Նոյն, էջ 9-10:

⁷⁸ Գառնիկ Աղղարեան, *Սեւ...*, էջ 48:

⁷⁹ Շահանդուխտ, *Թող չարտասուեն մայրիները*, 1978, էջ 175-176:

տասնեակ մը կերպարներ անանուն են⁸⁰։ Գալով Մ. Իշխանի⁸¹ "Մարդորսը" թատերախաղի հերոսներուն, որոնք լիբանանցի հասարակութեան մեծապէս ծանօթ գէնքի վաճառքը աւելցնելու համար կռիւները հրահրող իշխանաւոր մը, սատիք մարդորս մը, գոհեր եւ անոնց հարազատներն են, տարօրինակօրէն մկրտուած են սպանական անուններով՝ Տոն Քառլոս, Ճուլիօ եւն., դէպքերուն թատերաբեմը ինքնաբերաբար փոխադրելով Լիբանանէն դուրս։ Ինչպէ՞ս վերաբերիլ Ադդարեանի անանուն կամ Մ. Իշխանի սպանական անուն կրող հերոսներուն հետ։ Իր հերոսները անանուն ձգելով, Ադդարեան փափաքած է ջնջել Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի մեծագոյն դժբախտութիւնը համարուող ազգային եւ յարանուանական տարբերութիւնները, գոհն ու դահիճը փնտռելով ամէնուր՝ քրիստոնեային եւ մահմետականին, լիբանանցիին եւ պաղեստինցիին մէջ։ Բոլորին անխտիր։ "Ապուշ բան մըն է անունի մը տակ կծկուիլ"⁸², կ'ըսէ Զօհրապ Գիրէջեան։ Երբ մեռած է մարդկային խղճը եւ անշունչ դիակը ճիւղին կապուած կը քաշկռտուի, իսկապէս ի՞նչ կարելու է գաղափարական պատկանելիութիւնը։ Մա'րդն է, որ մեռած է. Փրզիքապէս, թէ հոգեպէս. այս է հաւաւորը։ Գալով Տոն Քառլոսին եւ միւսներուն, ապա Մ. Իշխան, կը կարծենք, թէ ոչ-լիբանանեան անուններով մկրտելով զանոնք, թերեւս ենթագիտակցաբար ուզած է օտարել զանոնք, հեռացնել այդպիսիները իր եւ մեր անմիջական միջավայրէն, մերժելով արաբանուն լիբանանցի ոճրածին էակներու գոյութիւնը, թէեւ բացառուած չէ նաեւ այդպիսի օտար "ուզմանուններով" գինեալներու գոյութիւնը։

Պատերազմը առիթ ծառայեց, որ մէկ երկրի ծնունդ, ճակատագրակից ըլլալու գաղափարը փորձէր իր տեղը գտնել լիբանանահայուն մտքին մէջ, ջնջելով բնական կամ արհեստական բոլոր թապուները։ Այս առումով մեծապէս խօսուուն, սակայն "առանձին" է Թեքեանի "Սերոմներ" պատմուածքը. հայ Կարօն ու արաբ Ռիման գիրար կը սիրեն։ Ռմբահարման մը հետեւանքով Ռիմա ծանրօրէն կը վիրաւորուի։ Հայ տղաքն ու աղջիկները կը փութան հիւանդանոց արիւն հասցնելու. ... կը բազմանան Ռիմանները, Կարօները, Գէորգները, որոնք իրենց արեան կանաչութիւնը տուին, որոնք իրենց երազներու մեղեդին լռեցուցին հայրենիքի պահպանման համար,

⁸⁰ Շատ հետաքրքրական անանուն գինեալ տիպարի մը կը հանդիպինք Արա Աբելեանի *Զինացու* 27ին մէջ։ Գութի ընդունակին գուրկ, գաղափարական նախկին համոզումներէն ամբողջովին պարզուած երիտասարդի կերպար մը, որ դարձած է սոսկալի եսամոլ, նոյնիսկ կենսասէր, յանձնուած է թմրեցուցիչի խնամքին, բայց վիրաւորուելով, կը տենչայ մահուան։ Բուն աշխատութեան մէջ առանձնակի չանդրադարձանք անոր, որովհետեւ վրայակին ծրոյ գլխուն մէջ գտնուող այս կերպարը, այլապէս յաջողած, օրկանական բնաւ կապ չունի վրայակին նիւթին հետ։

⁸¹ Մուշեղ Իշխան (Ճեստերեճեան)՝ (Սիւրբհիսար՝ 1913-Պէյրուսի՝ 1990), բանաստեղծ, արձակագիր, թատերադրի, մանկավարժ։

⁸² Զօհրապ Գիրէջեան, *Բ՛նջ կրնամ ուզել*, Պէյրուսի, Տպ. Շիրակ, 1973, էջ 7։

ժողովուրդներու գոյակցութեան խորհուրդին մէջ թափանցելով⁸³ : Զգացականէն անդին, որոշ առումով նոյնիսկ քաղաքական երանգներ կը յայտնուին "ժողովուրդներու գոյակցութեան" խորհուրդին մէջ. ի վերջոյ, լիբանանահայուն մանաւանդ ազգային բարօրութիւնը մեծապէս կրնար վտանգուիլ "ժողովուրդներու գոյակցութեան" կամ համայնքային համակցութեան դրուածքին անհետացումով⁸⁴ :

Կ'ակնկալուէր, որ լիբանանեան տազնապի գրականութեան մէջ, ստեղծուէր արարի ամբողջական կերպարը իբր բնաւորութիւն, հոգեբանութիւն, բարքերու կրող եւն., որովհետեւ.

- Առաջին՝ 70-80ականներուն, լիբանանահայր աւելիով լիբանանցի էր իր զգացումներով ու պատկանելիութեամբ, քան 30-40ականներուն,

- Երկրորդ՝ պատերազմը, լիբանանահայր ա'լ աւելիով մասնակից դարձուց լիբանանեան կեանքին, որոշ չափով ջնջելով անոր եւ բնիկ տեղացի ժողովուրդին միջեւ ստեղծուած պատուարները,

- Երրորդ՝ տասնհինգամեայ տազնապը սովորական, ժամանակաւոր երեւոյթ մը չէր. անիկա ամբողջովին փոխեց եւ երկրին կառուցուածքը, եւ մարդոց մտայնութիւնը, յարաբերութիւնները եւն.,

- Չորրորդ՝ ակնկալելի էր, որ գրողները իրենց գործերուն ընդմէջէն ըլլային արտայայտիչը ժողովուրդին ապրումներուն եւ մտածումներուն:

Սակայն, լիբանանահայ գրողները նաեւ այստեղ ձախողեցան իրենցմէ սպասուածը տալու: Սեփեթճեան, 1992ին, մատնանշելով այս պարապուրդը, կը գրէ. "Երբ այս տողերը կը գրուին, կ'ենթադրենք թէ տասնվեցամեայ տեւողութեամբ լիբանանեան տազնապը, իր գրական "վերակերտում"ը կրնայ գտնել երիտասարդ քերթողներու մօտ: Մերօրեայ պատմական ժամանակաշրջանի մը ապրումներն ու մտահոգութիւնները սեւեռելով աւելի լաշն պատառռի վրայ"⁸⁵ : Պատերազմի աւարտէն տասնհինգ տարի ետք, լիբանանահայ գրականութիւնը դեռ պիտի տայ այդ "գրական վերակերտում":

Կենցաղային նիւթեր եւ արարի կերպարը

Աւելի վեր ըսած եղանք, թէ վաթսուականներէն սկսեալ լիբանանահայր համեմատաբար աւելի լաւ ճանչցաւ զինք չըջապատող ժողովուրդն ու պայմանները. ասիկա սկսաւ դրսեւորուիլ ինչպէս առօրեայ կենցաղին,

⁸³ Վեհանոյ Թեքեան, *Զեղքուած..*, էջ 35:

⁸⁴ Այս մասին տեսնել "Ընդհանուր ակնարկ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի հրապարակային գործունէութիւններուն վրան (1 Յունուար 2005-31 Դեկտեմբեր 2005)" հրապարակման "Լիբանանեան քաղաքական զարգացումներն ու հայ համայնքի ռազմավարութիւնը (նախնական հետազօտութիւն) դասախօս" Դոկտ. Նիքոլա Միլիորինո" բաժինը, *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԻԶ. հատոր, Պէյրութ, 2006, էջ 463:

⁸⁵ Արամ Սեփեթճեան, "Լիբանանեան տազնապին..", *Շիրակ*, թիւ 3-4, 1992, էջ 128:

այդպէս ալ գրականութեան մէջ: Այս բաժնին մէջ կ'ուզենք առանձնացնել Գուտցի Պ. Միքայէլեանի⁸⁶ մէկ վէպը, եւ Սիրան Սեգայէն⁸⁷ երեք պատմութեանքներ: Այս երկու հեղինակներուն այդ գործերով անշուշտ չի սահմանափակուիր արարել կերպարը, դիտուած կենցաղային իրավիճակներու մէջ: չենք կրնար չիշել օրինակ Սեփեթճեանի⁸⁸ *Գեանքի կարօտով*⁸⁹ հատորը, ուր "Ապրելու համար", "Մուլթ սենեակ" եւ "Սիրոյ հետքերով" պատմութեանքներուն մէջ ստեղծուած են Ռիատի, Սամիայի, Ֆուատի, Ալիի, Ապտոյի⁹⁰, Նատիայի⁹¹, Հապիպայի, Խալիլի⁹² եւ այլ արարներու կերպարներ, բոլորն ալ սիրային կամ գործի յարաբերութիւններու մէջ կառուցուած: Միքայէլեանի վէպը առանձնացուցինք իր ծաւալին համար, իսկ Սեգայի պատմութեանքները՝ իրենց բնորոշ իւրայատկութեանց պատճառով:

Միքայէլեան 1954ին լոյս ընծայած է *Վախճանը* վէպը, որուն հերոսները բոլորն ալ արարներ են, ընկերային-քաղաքական պայքարի ֆոնին վրայ գործող: Ատենին այդ վէպը իրաւամբ արժանացած է խիստ քննադատութեան: Մնապեան թուարկելով անոր թերիները, կը յանգի այն տրամաբանական եզրակացութեան, թէ վէպին վրիպանքին պատճառը իրական ենթահողի մը բացակայութիւնն է⁹³: իրաւացի ըլլալէ աւելի, հետաքրքրական է Երուսաղէմէն Զաւէն Վարդապետի այն դիտարկումը, որ վէպին թերութիւնը կը համարէ նիւթին ու հերոսներուն ոչ-հայ ըլլալը: *Արդեօ՞ք նիւթ կը պակսէր ազնիւ հեղինակ տիկինին, ազգային կեանքի մէջ երեւո՞յթ կը պակսէր, որպէսզի իր սահուն ոճով գայն տեսնելու պատրաստակամութիւն ունենար*⁹⁴: Միքայէլեանի երկրորդ վէպը, նոյնպէս մեծաթիւ արար կերպարներով կառուցուած, "Արեւը մար չի մտներ" վերնագրով, հրատարակուած է 1969ին: Տասնհինգ տարիներու անընդմիջ աշխատանքի վէպ-

⁸⁶ Գուտցի Միքայէլեան (Հայէպ՝ 1930)՝ արձակագիր, կ'ապրի ԱՄՆ:

⁸⁷ Սեգա (Սիրան Զարիֆեան), (Պոլիս՝ 1903-Ա.Մ.Ն. 1973)՝ հիմնադիր եւ խմբագիր *Երիտասարդ հայուհի* պարբերաթերթին, 1932 Հոկտեմբերէն մինչեւ 1968 Դեկտեմբեր: Բարձրագոյն կրթութիւնը (չրջանաւարտ Քոլումպիայի Համալսարանէն), աշխատանքին ընդթել եւ բնակութեան վայրը՝ շրջապատուած արար դրացիներով, նպաստած են, որ ան աւելի քան ուրիշներ, մօտէն ճանչնայ արարը:

⁸⁸ Արամ Սեփեթճեան (Ալեքսանտրէթ՝ 1934)՝ արձակագիր, խմբագիր, հրատարակիչ: Մասնագիտութեան բերումով երկար տարիներ ապրած է Արաբական Միջին երկիրները՝ իր արար կերպարները՝ լիբանանցի կամ ոչ, կը գործեն այդ միջավայրին մէջ:

⁸⁹ Արամ Սեփեթճեան, *Գեանքի կարօտով*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1969:

⁹⁰ Նոյն, էջ 26:

⁹¹ Նոյն, էջ 127:

⁹² Նոյն, էջ 184:

⁹³ Պ[օղոս] Ս[մնապեան], "Վախճանը - հեղինակ՝ Գուտցի Պ. Միքայէլեան", *Միջնաբերդ գրական տարեգիրք*, Բ. տարի, 1959, էջ 303:

⁹⁴ Զաւէն Վարդապետ, "Վախճանը - վէպ", *Նայիրի*, Զ. (Ժէ.) տարի, թիւ 17, 19 Յունուար 1958, էջ 7:

րուն միջեւ, երկրորդին վրայ ունեցած է իր բարերար ազդեցութիւնը: Ասոր նիւթը կը ծաւալի Լիբանանի մէջ, վաթսուեականներու աւարտին: Գործող երեք ընտանիքներէն երկուքը հայ են, սակայն վէպին առանցքը մահմետական Մուսթաֆային ընտանիքն է: Մուսթաֆա ունի կին մը՝ Լէյլա, քանի մը զաւակ, կրտսերը՝ մանուկ տակաւին եւ յօրէն հիւանդ, հոմանուհիներ՝ Եոլանտ, Լոլիթա եւն., Լիբանանէն Եւրոպա թմրեցուցիչի մաքսանենգութեան ցանց մը, եւ իր մուլթ գործերուն համար գործակատար մը, նախկին բեռնակիր, ոստիկան Խալիլը:

Մուսթաֆա՝ զիւղացիի զաւակ, ուսեալ պետական պաշտօնեայ մըն է: 1958ի դէպքերուն, ինք՝ ընկերվարական, հայրը՝ շամուեական⁹⁵, հակադիր ճակատներու վրայ կը կռուին: Հայրն ու հօրեղբորորդին կը սպաննուին, եւ ինք նոյնիսկ չի մօտենար մահամերձ հօր, որ արեան լճակի մէջ, ձեռքը բարձրացուցած, կարծես հրաժեշտ կու տայ իրեն: Այժմ մոռցած ամէն գաղափարախօսութիւն եւ նուիրում, հարստացած է ապօրինի գործարքներով. կը զբաղի հաշիշի առեւտուրով, օտարահպատակներու լիբանանեան քաղաքացիութիւն կը հայթայթէ, փափաքողներուն կին ու մանկամարդ տղաք կը տրամադրէ, մէկ խօսքով մինչեւ կոկորդը խրած է անօրէնութեան ու անբարոյութեան տիղմին մէջ: Վէպը կը ծաւալի իր այս գործարքներուն ու ընտանեկան բեկման ենթակայ կեանքին շուրջ: Հօր եւ հօրեղբորորդիին մահուան արիւնյաներկ տեսարանը, ու անոնց յիշատակը մերթնդմերթ կը հալածեն զինք, բարոյականութեան զարթոնումի ու զղջումի տպաւորութիւնը ձգելով, սակայն՝ ակնթարթի մը համար միայն: Կինը՝ երկար ժամանակ սպասելէ ետք Մուսթաֆայի ամուսնական անկողին վերադարձին՝ կը յանձնուի իր հօրեղբորորդիին՝ Ահմէտին: Գործակատար Խալիլ կը կրէ նոյն յատկանիշերը, որոնց մասին խօսեցանք դասակարգային պայքարի նիւթին ժամանակ. կամակատարի նոյն քծնող կերպարը, անընդհատ շահի հետամուտ, խտրի չղնելով միջոցներու միջեւ:

Լեւոն Վարդան, գրելով *Արեւը մար չի մտներ*ին մասին, Լէյլայի՝ մօր դերէն սիրուհիի դերի անցումը կը գտնէ անբնական, հետեւանք անոր, որ "Վիպագիրը չճանչցաւ հօգին արեւելքի եւ մահմետական կնոջ"⁹⁶, սակայն այլապէս վէպը արժանացած է դրական գնահատականի, մանաւանդ օտար հերոսներու ընտրութեան⁹⁷ եւ Պէյրութի կեանքը կարենալ տալուն համար⁹⁸:

⁹⁵ Քամիլ Շամուն (1900-1987), Լիբանանի Հանրապետութեան Նախագահ (1952-1958) եւ անջակողմեան կուսակցագետ:

⁹⁶ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ...", *Շիրակ*, Պէյրութ, Իէ. տարի, թիւ 1-2, Յունուար-Փետրուար 1983, էջ 92:

⁹⁷ "Զաւէն Շյուկեանի խօսքը *Արեւը մար չի մտներ* վէպին մասին", *Սփիւռք*, Պէյրութ, ԺԲ. տարի, թիւ 28, 5 Յուլիս 1970, էջ 9. նաեւ՝ Յասմիկ Գուլեան-Շյուկեան, "Նոր գիրքեր - *Արեւը մար չի մտներ*", *Սփիւռք*, Պէյրութ, ԺԲ. տարի, թիւ 17, 26 Ապրիլ 1970, էջ 4:

⁹⁸ Պարոյր Մասիկեան, "Նամակ", *Սփիւռք*, ԺԱ. տարի, թիւ 29, 10 Օգոստոս 1969, էջ 12:

Քանի բացուեցաւ նիւթը արեւելքցի եւ մահմետական կնոջ հոգիի ճանաչումին, այդ առումով կ'առանձնենք Սիրան Սեզայի երեք պատմուածքները: "Շերիֆէ"⁹⁹, "Եասմինա"¹⁰⁰ եւ "Մեղաւորուհին"¹⁰¹ պատմուածքի սեռին բոլոր պայմանները չգոհացնող արձակ գրութիւններ են, քնարական գեղումներով, նկարչագեղ նկարագրութիւններով եւ կիսահեքիաթային միջնորոտով մը օծուն:

Շերիֆէ, տրուգ երիտասարդուհի մըն է, որ խստաբարոյ ծնողքին ստիպումով կ'ամուսնանայ Պատրիին հետ, հակառակ դպրոցական օրերու ընկերը՝ քրիստոնեայ Նաճիպը սիրելուն: "Եասմինա", քնարաշունչ, կիսահեքիաթային սիրավէպ մըն է՝ որդեկորոյս մօր մը պատմութիւնը, որ մեկուսացուած է համազիւղացիներէն, իր օտար մօր պատճառով (գիւղը չէր ներած օտար կին բերած իր հօր): Մանկիկին գերեզմանէն յասմիկի թուփ կը ծաղկի. անոր անունը Եասմինա [Յասմիկ] էր: Իսկ մեղաւորուհին կը կոչուի Սիթ Ճեմիլէ, որ իր երիտասարդութեան, գինուոր եղբօր կեանքը փրկելու եւ անօթիներ կերակրելու համար, շրջապատի թշուառութեան խուլ եւ կոյր, ցոփուհիի կեանք մը վարած է, իսկ այժմ՝ հեռաւոր գիւղի մը իր տնակին մէջ մեկուսացած, կը վերապրի ու կը փորձէ վերաքննել իր անցեալը, բայց այս անգամ մահամերձ կնոջ մը ապրումներով: Կը մահանայ, գիւղացին կը ներէ իրեն, բայց աւանդութիւնը թոյլ չի տար թաղել զինք գիւղի գերեզմանատան մէջ: Կը թաղուի եկեղեցիէն հեռու, լքուած տեղ մը:

Արար կնոջ կերպարը տալու Սեզայի յաջողութիւնը, իբր հիմնապատճառ ունի այն, որ ինք ոչ միայն վարպետօրէն ուսումնասիրած է իր պատմուածքներուն թատերարեմ հանդիսացող լիբանանեան գիւղն ու այնտեղ տիրող պայմանները, եւ կրցած է գեղարուեստական հարազատութեամբ վերարտադրել զանոնք, այլ մանաւանդ լաւ ճանչցած է իր հերոսուհիները՝ արեւելքցի կիները, ընդհանրապէս՝ կիներ: Սեզայի հրապարակագրական եւ գեղարուեստական էջերուն հետեւողները, պիտի հաստատեն ատիկա: Շերիֆէ, Սիթ Ճեմիլէ եւ ուրիշներ, որքան ալ ընդելուզուած ըլլան տեղական միջավայրին ու կրեն անոր բնորոշ յատկանիշերը, տեղ մը հանգիստութիւն մը ունին ընդհանրապէս կանացի սեռին հետ: Սա է որ կը մատնանչէ Լեւոն Վարդան իր յուշագրութեան մէջ. Սեզան փորձեց հասնիլ հայուհիէն կնոջն ընդհանրապէս, անհատ կնոջմէն ընդհանուրին, մասնաւոր կացութենէն հաւաքականին, եւ այդ ձեւով հասնիլ ընդհանրացումներու...¹⁰²:

⁹⁹ Սիրան Սեզա, *Պատնէշը*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1959, էջ 1:

¹⁰⁰ Նոյն էջ 170:

¹⁰¹ Սիրան Սեզա, *Մեղաւորուհին*, Պէյրութ, 1960, էջ 121:

¹⁰² Լեւոն Վարդան, *Մարդեր ճամբու մայրիցն*, Պէյրութ, 1999, էջ 70:

Հայ-արաբ փոխադարձ վերաբերմունքը դիտուած լիբանանահայ գրողներու աչքերով

Բնական է, որ հայ գրողներու ստեղծած արաբի կերպարներուն հետ հանդէս գային նաեւ հայեր, եւ երկուքին մէկտեղումով ուղղակի կամ անուղղակի կերպով արծարծուէր երկու ժողովուրդներուն յարաբերութեան հարցը, կամ մէկուն կարծիքը միւսին հանդէպ:

Արեւել մար չի մտներուն մէջ Միքայէլեան յստակօրէն ժխտական կարծիք կը դրսեւորէ արաբ որոշ խաւերու հանդէպ, թերեւս ալ արձագանգը ըլլալով ժամանակի ըմբռնումներուն: Հայկական հիւղաւաններուն նոր բնակիչներուն՝ միթուելիներուն¹⁰³ եւ քիւրտերուն մասին ան ունի բաւականին սուր արտայայտութիւններ. քիւրտ խտր օրինակ, չի վարանիր քանի մը ոսկիի համար նոյնիսկ իր շէկ պատանի մանչուկը անբարոյութեան մղելու: Միքայէլեան նոյնինքն արաբին բերնով կ'ընէ բաղդատութիւնը հայուն ու քիւրտին բարոյական ըմբռնումներուն. խալիլ կը յիշէ, թէ "... երբ մէկը նայէր հայ աղջկայ մը դէմքին, աղջիկը դէմքը կը դարձնէր, մինչ խտրին կ'ինը յիսուն դրուշի համար կը գոհացնէր պիրկ բազուկներ"¹⁰⁴: Միքայէլեան հայուն աշխատասիրութեան, ճարպիկութեան, անշահախնդրութեան եւն. արժեւորումն ալ արաբներու բերնով կ'ընէ, անշուշտ ի վնաս արաբին: Նոյն խալիլը կը յիշէ, թէ Քարանթինայի հայերը շատո՞նց փոխադրուեցան հարուստ թաղեր, թէ ատաղձագործ Օհանին տղան հիմա նշանաւոր բժիշկ է, որովհետեւ երբ ան "թիթեղապատ տնակէ մը կը մեկնէր Սահակեան վարժարանը, ... խալիլ այն ատեն Համրայի փողոցներուն մէջ կողով կը կրէր"¹⁰⁵: Ասոր շատ նման մտորում մը կ'ունենայ Թեքեան. մինչ գաղթական հայերը գորշ հիւղակներէն հասան աւելի բարձրին... գոյնգոյն քիւրտեր[ը] ... բանջարեղէնի կառք քչեյէ եւ ուրիշին բռնները կրեյէ անդին չգացին¹⁰⁶: Ինքնաձաղկումի երեւոյթը չի սահմանափակուիր Միքայէլեանի խալիլով. նոյնիսկ մատ մը մանուկը, իր սենեակին պատուհանէն կը նկատէ, թէ արաբ գործաւորները քար կը շալկեն, հայը դուռ-պատուհան կը շինէ, արաբները կը հայհոյեն, "էրմէնը չի հայհոյեր", շինարարութեան վերակացուն ամէն օր կը պոռայ քար շալկողներուն վրայ, բայց հայուն վրայ չի պոռար եւն.¹⁰⁷ Նկատեցի՞ք նպատակը հեղինակին. հայը գովելով, արաբը կը ձաղկէ ինքզինք, իր բարոյական եւ այլ ըմբռնումները: Բազինի մէջ, Յ. Պէրպէրեան խօսելով Աթթարեանի օտար

¹⁰³ Մահմետական շիի համայնքին տրուած անուանում:

¹⁰⁴ Գուտցի Միքայէլեան, *Արեւել մար չի մտնէր*, Տպ. Սեւան, Պէյրութ, 1969, էջ 148:

¹⁰⁵ Նոյն, էջ 50:

¹⁰⁶ Վեհանոյշ Թեքեան, *Ճեղքուած...*, էջ 20:

¹⁰⁷ Միքայէլեան, *Արեւել...*, էջ 105:

հերոսներուն մասին, չահեկան մատնանշում մը կ'ընէ՝ պատմուածքի¹⁰⁸ մը հայուհի հերոսուհին՝ Կարինէ, խօսելով ոմն Պաղտատար Հոպէյբայի հետ՝ կ'ըսէ. "Ժանէթ կոչեցէք զիս, եթէ կարելի է, պարզապէս Ժանէթ": Պէշ-պէրեան գտած ըլլալ կը թուի պատասխանը իր հարցումին, թէ ինչու՞ այս-քան առատ են օտար հերոսները Աթթարեանի գործին մէջ. կ'եզրակացնէ, թէ եղածը հեղինակին կողմէ "անգիտակից հեռարձակման (projection) խաղ մըն է, ուր հեղինակը տիպարները կամ վիճակները "օտարացնել"ով, ինքն իրեն համար որոշ հեռացում մը կը ստեղծէր եւ, այդպիսով աւելի հանգիստ կը զգար կացութիւնները հարցադրելու կամ հոգեվիճակները պարզելու..."¹⁰⁹ Արդեօ՞ք Միքայէլեան ալ, օտարը խօսեցնելով սեփական թերիներուն մասին, ինք, իմա՝ հայը աւելի հանգիստ կը զգար իր ըսելիքը ազատօրէն ըսելու:

Ինչու՞ են գրականութեան մէջ արաբը վար զարնող այդ արտայայտութիւններն ու նկարագրութիւնները: Չեմ կարծեր, թէ սոսկական, ինքնանպատակ նկարագրութիւններ ըլլան ասոնք: Հեզնական այս արտայայտութիւնները կը բխին անկէ, որ լիբանանահայեր, որոշ շրջան մը ունեցած են գերակայութեան այդ զգացումը գիրենք շրջապատող արաբ որոշ խաւերու նկատմամբ: Առարկայական պատճառ կար նման մտածողութիւնը արդարացողո՞ք. գաղթական խլեակներ, 40-50 տարուան մէջ, ոչ միայն վերագտան իրենք-գիրենք, այլեւ արհեստներու, արուեստի եւ առեւտուրի որոշ բնագաւառներու մէջ իսկապէս գերազանցեցին բնիկները: Այդ ձեռքբերումները, պիտի ուրախացնէին ոեւէ մէկը. բայց լիբանանահայութեան մօտ անիկա ունեցաւ գերակայ դրսեւորում. "հայու կտոր", "գաղթական հայ" եւ նման անարգական արտայայտութիւնները, որքան ալ կարճատեւ կամ հատուկենտ, դրոշմուած էին հայերուն յիշողութեան մէջ: Հետեւաբար կարելի է ըսել, թէ այդ գերակայութիւնը կը սնանէր անցեալի ստորակայութենէն: Հոսկէ կը բխին ենթակայական պատճառները տեղացին վար զարնելու: Ինքզինք փաստելու, թշուառ անցեալը մոռնալու եւ մոռցնելու ջանք մը կը յայտնուի լիբանանահայուն գերակայութեան զգացումին ետին: Իսկ այդ զգացումը ա'լ աւելի յագուրդ կը ստանայ, երբ ձաղկումի ենթարկուող ենթական, վիպասանին թելադրութեամբ, ինք կ'ընէ մատնանշումը դիմացինին առաւելութիւններուն եւ իր թերութիւններուն: Կրնա՞նք լիբանանահայ գրականութեան վրայ ալ տարածել Թեքեանի ամերիկահայ (զուգադիպաբա՞ր նախկին լիբանանահայ գրողներու) գրականութեան մասին հաստատումը, թէ "[Նուպար] Ակիչեան մը, Աթթար-

¹⁰⁸ Ժիրայր Աթթարեան, "Ժպտացող մարդը", *Կեանքը գեղեցիկ է*, Պէյրութ, Համազգայինի վահէ Սէթեան տպարան, 1981, էջ 106:

¹⁰⁹ Յ. Պէշպէրեան, "Վերջը յաջորդով" Ժ. Աթթարեան, Նիւ Եորք, 1991", *Բագին*, Պէյրութ, ԼԲ. տարի, թիւ 7-8, Յուլիս-Օգոստոս, 1993, էջ 99:

եան մը գարմանք եւ հայհոյանք ունին օտարին հասցէին¹¹⁰։ Արդեօ՞ք ինք-նապաշտպանութիւն է կատարուածը, յանուն ազգային դիմագիծի անաղարտ պահպանման, կամաւոր խորթացում մը շրջապատէն, այդ շրջապատը՝ օտարը դիտմամբ վար գարնելով։

Երկու ժողովուրդներու յարաբերութիւնը ամուսնութեամբ պսակելու նիւթը, հակառակ խառն ամուսնութիւններու ընդհանրացած երեւոյթին, դեռ իր արձագանգը չէ գտած լիբանանահայ գրականութեան մէջ։ Խառն ամուսնութեան արգելքը երկկողմանի է, սակայն հազիւ կցկտուել ականար-կութիւններու կը հանդիպինք գրական երկերու մէջ։ Գանգրուների երկուքն ալ ունի. եթէ տեղ մը ոմն Սարգիսեան կը պատմէ արաբուհիի մը հետ ամուսնանալու իր բաղձանքին մասին, "... որ խեղդուած էր տնեցիներու յամառութեան պատճառաւ"¹¹¹, ապա այլուր, ոմն Արշակ կ'երկմտի, ոչ թէ հայրենասիրական մտահոգութիւններէ մեկնելով, այլ, թէ "իր հայերէնով ու քչիկ մը արաբերէնով, իր նիւթական անձուկ վիճակով ո՞րքան իրաւունք ունէր Նուհային տիրանալու"¹¹²։ Շահանդուխտ¹¹³ կը պատկերացնէ հայուհիի մը հետ ամուսնանալու մտադրութիւն ունեցող ոմն Ժորժի մօր գայրոյթը. այդ կիներ, որ իր համեստ ու սիրուն աղախին հայուհի Մարիամով կը դատէ ամբողջ ազգ մը, նախանձէ թէ մեծամտութենէ մղուած, հայերը կը նկատէ պարզապէս գաղթականի խլեակներ. Շահանդուխտ նոյնիսկ կու տայ արաբուհիին վճիռը հայ հարսին նկատմամբ. "- Ու՛Ֆ, պատտ նաբանա, շաէրֆըթ էրմենիյէ... (Ու՛Ֆ, այս էր պակաս... հայուհիի կտոր մը...)"¹¹⁴։ Յստակ է Շահանդուխտի անգիր վերաբերմունքը այդ կնոջ նկատմամբ։

Հայու կողմէ արաբին տրուող ուղղակիօրէն ժխտական վերաբերմունք այդքան չատ չկայ։ Խօսուուն է, կրկին Միքայէլեանի վէպը, ուր կայ այսպիսի դրուագ մը. վաթսուներօթի պատերազմին, միթուելիները փախտելով աջ ու ձախ կը գարնեն, դուռ-պատուհան կը ջարդեն ու իրենց գաւակները կը ծեծեն։ Վէպին հայ կերպարներէն մէկը կ'ընէ հետեւեալ հաստատումը. "Ու՞ր դրկել [գանոնք], ճակա՞տ. քաւ լիցի։ Քսան տարիներէ ի վեր չեն սորված իրենց տան առջեւը մաքրել"¹¹⁵։ (Ի լուր արաբին մասին առնուազն հեղնական այս արտայայտութիւններուն, կը յիշենք, թէ սոյն վէ-

¹¹⁰ Վ. Թեքեան, "Ամերիկահայ գրականութեան 1960-84 շրջանի էստարեր եւ հարցեր", *Բաղին, ԻԴ*. տարի, թիւ 7, Յուլիս 1985, էջ 47։

¹¹¹ Հրանդ Գանգրուների, *Շղթաներ*, 1956, էջ 101-102։

¹¹² Հրանդ Գանգրուների, "Անկարելի երազ", *Արարատ գրական, Պէյրուէթ*, թիւ 7, Յունիս-Յուլիս, 1957, էջ 20։

¹¹³ Շահանդուխտ (Մանդուխտ Պերթիգլեան), (Պէյրուէթ՝ 1929)՝ արձակագիր, խմբագիր։ Լիբանանը յաճախ ներկայ է իր գործերուն մէջ։

¹¹⁴ Շահանդուխտ, "Մայր դքսուհի", *Բաղին, Պէյրուէթ, ԼԵ*. տարի, թիւ 1, Ձմեռ 1996, էջ 41։

¹¹⁵ Միքայէլեան, *Արեւը*., էջ 141։

պէն տարիներ առաջ, Պոյաճեան իր *Հողը*¹¹⁶ գործին մէջ, երբ Ֆելլաճներու մասին ունեցած է կարգ մը ժխտական արտայայտութիւններ, կամ տուած է կարգ մը իրապաշտ նկարագրութիւններ, այդ առթիւ փոթորիկ փրցուցած է *Շարժում* – ժողովածու գրականութեան եւ արուեստի պարբերաթերթը, ամբաստանելով Պոյաճեանը իբրեւ Եղեռնէն մագապուած հայը հիւրընկալող ժողովուրդը անարգող, եւ թշնամանք հրահրող ցեղապաշտ, այլատեսաց ազգայնամոլ անձ¹¹⁷։ 1952էն 1969 տեւող ժամանակաշրջանը բաւարար եղած է, որ իրերը դիտուին այլ ակնոցով, եւ գրականօրէն ընդունելի նման նկարագրութիւններու եւ արտայայտութիւններու ետին անպայմանօրէն չփնտռուին քաղաքական հաշիւներ)։

Անշուշտ միանշանակ չէ արաբին հանդէպ լիբանանահայուն վերաբերմունքը։ զրական արտայայտութիւնները դժբախտաբար սակայն պահուած են գանազան նկարագրութիւններու եւ երկխօսութեանց մէջ։ Սեփեթճեան ունի խալիլ մը, որ նիւթական կարիքի տակ եղող իր հայ ընկերոջ փոխատուութիւն կ'ըզէ ընել։ Ի տես հայուն մերժումին, կը բացագանչէ․ *"... Մենք բարեկամներ ենք, հապիպի, մէկ երկրի ծնունդ ենք ծօ', եթէ չվերցնես, իրա՛ւ որ կը նեղուիմ, ու կը կտրեմ թելը մեր բարեկամութեան"*¹¹⁸։ Հետաքրքրական է հեղինակին վերաբերմունքը։ Սեփեթճեան կ'ըսէ․ *"Ես զարմացայ արաբ ընկերոջս այս զգացումներուն համար"*¹¹⁹։ *"Զարմացա՞յ"*։ Բայց ի՞նչ կայ զարմանալու, պիտի հարցնէ թերեւս այսօրուան ընթերցողը։ Սեփեթճեանի զարմանքին պատճառը ցեղային տարբերութիւնը անտեսող, նոյնիսկ չնկատող արաբին ժեսթն է․ նախապէս պէտք էր ըսել թերեւս, թէ հայ ունեւոր ծանօթ մը, մերժած էր այդ փոխատուութիւնը կատարել։ Ուրեմն, երբ հայը կը մերժէ օգնել, հեղինակը դժգոհելով կը զարմանայ։ Երբ արաբը կ'օգնէ, հեղինակը գոհունակօրէն կը զարմանայ։ Կը զարմանայ, որովհետեւ Սեփեթճեանի համար առաջնայինը ազգային պատկանելիութիւնն է, մինչ արաբին համար՝ *"մէկ երկրի ծնունդ ըլլալը"*։ Լիբանանցիութեան զգացումն էր, որ բացակայ կամ թերակշիռ էր լիբանանահայուն պատկանելիութեան զգացումներուն մէջ։ Տեղին կը հնչէ Յակոբ Կարապենցի հետեւեալ հետաքրքրական հաստատումը․ *"Յաճախ հիւրընկալ ժողովուրդը չէ, որ խորթ է մեր նկատմամբ, այլ մենք ենք, որ խորթ ենք զգում մեզ հիւրընկալ երկրում"*¹²⁰։

Հակառակ հնչող մեղադրանքներուն, արաբներու մասին զրական վե-

¹¹⁶ Եղուարդ Պոյաճեան, *Հողը*, Հրտ. Սուրիոյ եւ Լիբանանի Գրողներու Միութեան, Թիւ 1, Հայէպ, Տպ. Նալիրի, 1948, էջ 8։

¹¹⁷ Աւագ Յովհաննէսեան, "Հայ գրողի մը խոհերուն մասին", *Ժողովածու գրականութեան եւ արուեստի*, (մատենաշար "Շարժում", Թիւ 11), Պէյրութ, Թիւ 11, 1952, էջ 55-56։

¹¹⁸ Արամ Սեփեթճեան, *Անոյս գիշերներ*, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1964, էջ 30։

¹¹⁹ Նոյն, էջ 30։

¹²⁰ Սարգիս Կիրակոսեան, "Հեռակայ գրոյց Յ[ակոբ] Կարապենցի հետ", *Բագին*, Պէյրութ, ԻԴ. տարի, Թիւ 11, Նոյեմբեր 1985, էջ 4։

րաբերմունքի կը հանդիպինք Պոյաճեանի գործերուն մէջ, ուր ան կը խօսի ֆեյրահներու հիւրասիրութեան մասին¹²¹, փռապանի աշկերտ բարի ու միամիտ Ահմէտին մասին¹²², որուն "ընկերը աղքատութիւնն է"¹²³:

Յակոբ Տօնիկեան¹²⁴, կուսակցական-գաղափարական եղբայրակցութեան ֆոնի վրայ կը պատկերէ երկու ժողովուրդներուն սիրալիր յարաբերութիւնը, մինչ Շահանդուխտ, յետպատերազմեան Պէյրութի փոփոխուած փողոցներէն զինք առաջնորդող տղուն "ըհառւնի..." [ինծի հետեւեցէք] հրաւէրին ետին կը տեսնէ հեռաւոր անապատներու այն արարը, այն ազնիւ մարդասէրը, որ ցեղասպանութեան օրերուն աւագներու կրակին մէջ կորսուած հայու բեկորները, որբերն ու կիները կը փրկէր, զանոնք իր տունը կամ վրանը առաջնորդելով...¹²⁵:

Եզրակացութիւն

Ինչի՞ կը յանգեցնէ մեզի սոյն ուսումնասիրութիւնը: Լիբանանահայ գրականութիւնը կը համարուի սփիւռքահայ գրականութեան հիմնական սիւներէն մէկը: Եւ հաճախ յայտ կու գայ, թէ անոր մէջ կայ զգալի պակաս մը, պարապուրդ մը, որ անմիջական չըջապատն է: Արհամարհելի թիւ մը չեն կազմեր արարը իբր հիմնական կամ լուսանցքային կերպար ընտրած գործերը: Կը տարբերին անոնց հեղինակներուն մտահոգութիւնները, միտումները, սակայն ղժբախտաբար, լիբանանահայ գրողը չի յաջողիր տալ իր ճակատագրակից, դրացի, պաշտօնակից, դասընկեր, բարեկամ, խնամի արարը, իբր հոգեբանութիւն, իբր ամբողջական գրական կերպար¹²⁶:

¹²¹ Եղուարդ Պոյաճեան, *Հողը*, 1953, էջ 143:

¹²² Եղուարդ Պոյաճեան, "Փռապանի աշկերտը", *Նաչիրի, Ա. (ԺԱ.) տարի, թիւ 16-17*, 21 Դեկտեմբեր 1953, էջ 14:

¹²³ *Նաչիրի* անանուն սիւնակագիրը, "Արշակաւան" սիւնակին մէջ պատասխանելով Աւագ Յովհաննէսեանի մեղադրանքներուն (ծանօթագրութիւն թիւ 117), կը յիշատակէ Պոյաճեանի այս պատմութիւնը, որ "...հայու գրչով Ահմէտները սիրելի կը դարձնէ մեզի", *Նաչիրի, Ա. (ԺԱ.) տարի, թիւ 18*, 28 Դեկտեմբեր 1952, էջ 4:

¹²⁴ Յակոբ Տօնիկեան, "Գործադուլ", *Արարատ գրական, Պէյրութ, թիւ 8*, Օգոստոս-Սեպտեմբեր, 1957, էջ 20:

¹²⁵ Շահանդուխտ, "Ըհառւնի", *Բազին, Պէյրութ, ԼԶ. տարի, թիւ 4*, Աշուն 1997, էջ 37:

¹²⁶ Անհարկի չենք համարեր այստեղ կատարել հետեւեալ երկու նշումները: Ինչպէս որ է սփիւռքահայ շատ գրողներու պարագան, լիբանանահայ գրողներուն մեծամասնութիւնը գրականութիւն մշակած է սիրողական ձեւով, հետեւաբար, շատ գործերու գեղարուեստական մակարդակը, իր հերթին, անդին չ'անցնիր սիրողականէն: Գալով բովանդակութեան բնոյթին, միտումներուն եւն., պէտք է անպայման հաշուի առնել ժամանակի ու միջավայրի գործօնը, գաղափարական համոզումներն ու քաղաքական խմորումները եւն.: Օրինակ, յստակօրէն ժամանակաւոր բնոյթ կը կրէ ընկերատնտեսական հարցերն ու նուիրուած գրականութիւնը. այս նիւթը արծարծողներուն մեծամասնութիւնը, կ'առաջնորդուէր գաղափարական-քաղաքական, բայց ոչ՝ գրական-գեղարուեստական սկզբունքներէ:

Ինչու՞ պէտք էր գրել արաբին մասին: Այստեղ գանց կ'ընեմ քաղաքական-գաղափարական պատճառները, որոնք կը պահանջէին արաբի կերպարի ստեղծումը, փաստելու թէ հայն ու արաբը եղբայրներ են, թէ լիբանանահայը նոյնքան կը սիրէ այս հողը, թէ արաբին արդար դատը հայուն ալ դատն է, թէ հայն ու արաբը շաղկապուած են եւն.¹²⁷:

Մանաւանդ այսօր, դժուար, նոյնիսկ անկարելի է գրականութեամբ ներկայացնել լիբանանահայու կերպարը, արաբէն անջատ: Եւ որքան յաջողութեամբ ներկայացուին շրջակայ միջավայրն ու այնտեղ տիրող պայմանները, որքան կուռ կերտուի արաբի կերպարը, նոյնքան յաջող կը դոսեւորուին լիբանանահայ մարդուն հուծիւնը, հոգերը, մտածումները եւն.: Այսօր լիբանանահայը լիբանանեան ընկերութեան մէկ մասնիկն է, եւ կարելի չէ գայն արուեստականօրէն անջատել լիբանանեան միջնորդէն:

Իսկ ինչու՞ բաւարար չափով չէ գրուած արաբին մասին:

Իբրեւ առաջին պատճառ, կարելի է նշել այն, որ լիբանանահայերը ուշ ճանչցան եւ բաւարար չճանչցան արաբը: Եթէ մինչեւ 1940-50ականները, ներելի էր այդ պատճառաբանութիւնը՝ լեզուական, կենցաղային, տարանջատեալ բնակութեան պայմանները նկատի առնելով, ապա աւելի ետք, արդէն ընդունելի չեն համարուիր անոնք, պարզապէս որովհետեւ արգելիչ հանգամանքներ չէին այլեւս:

Յետագային, հակառակ աշխատանքային, բարեկամական, ընտանեկան ալ ամէնօրեայ յարաբերութիւններուն, արաբին հետ լիբանանահայուն ծանօթութիւնը եղաւ մակերեսային, դուրս չեկաւ առօրեայէն, ու չստացաւ այն խորքը, որ անհրաժեշտ էր գայն իբր գրական կերպար տալու համար:

Սփիւռքահայ կարգ մը գրականագէտներ, փորձած են բացատրել այս երեւոյթը. Քիւրքճեան, խօսելով համարկումի լիբանանահայ ճիգին մասին, գայն կը բաղդատէ Փրանսականին հետ, ըսելով, թէ "... եթէ էնթեկ-րասիոնը իբր բանալի-յղացք հետաքրքրական է Փրանսահայ գրականութեան համար՝ միայն շատ հեռաւոր թելադրանքի մը արժէքը կրնայ ունենալ լիբանանահայ գրականութեան համար: ...Տեղական պայմանները իւրացնելու կշռոյթը շատ աւելի դանդաղ եղած է"¹²⁸ Լիբանանի մէջ:

¹²⁷ Տե՛ս՝ Սարգիս Խայեան, "Մերձ. արեւելեան հայ գրականութիւնը յուզող կենսական հարցեր", Արարատ գրական, Պէյրութ, Բացառիկ, թիւ 9-10-11-12, 1957, էջ 118. Նաեւ՝ Ժիրայր Նալբիր, "Մեր գրականութեան կարգ մը լուրջ թերութիւններուն մասին", Արարատ գրական, Պէյրութ, թիւ 1, Նոյեմբեր 1956, էջ 38. Նաեւ՝ Գառնիկ Աղդարեան, "Խղճմտանքի ձայնը", էջեր գրականութեան եւ արուեստի, Պէյրութ, Սեպտեմբեր, 1967, էջ 4. Նաեւ՝ Հայր Վարդան [Աշգարեան], "Հարցազրոյց "գարգացող ապագայի մը հեռանկարով" - Սփիւռքը դիմագիծ ունի"^o, Երիտասարդ հայ, Պէյրութ, թիւ 2, 10 Յունուար 1970, էջ 5:

¹²⁸ Յարութիւն Քիւրքճեան, "Բացմաձայն գրոյց" Սփիւռքը եւ իր գրականութիւնը", Ահեկան, Պէյրութ, Դ. տարի, թիւ 1, Գարուն 1969, էջ 47:

Տեղական պայմանները իւրացնելու դանդաղ կշռոյթին իբր բացատրութիւն, կը հանդիպինք երկու մեկնաբանման. Շահինեան, ատոր մէջ "յանցաւոր" կը նկատէ նաեւ լիբանանեան հասարակութիւնը, որ "...Ի՛նքը արուեստական է արդէն եւ մենք, որպէս հայ, եթէ նոյնիսկ չաղուինք՝ ո՞ր մէկ լիբանանեան կեանքին պիտի չաղուինք"¹²⁹: Իսկ Լեւոն Վարդան, պատճառը կը փնտռէ լիբանանահայուն բնագոյնին ներանձնականութենէն բխող ինքնակամ մեկուսացումին մէջ, որ պաշտպանելով հանդերձ ազգային արժէքները, պատճառ հանդիսացաւ լիբանանահայուն մտահորիզոնի փոքրացումին եւ աշխարհայեացքի կաշկանդումին¹³⁰: Իսկութեան մէջ այս բացատրութիւնները գիրար կը լրացնեն:

Յամենայնդէպս, կու գանք միեւնոյն կէտին, ուրկէ կը մեկնին սփիւռ-քահայութեան բոլոր գրական-հասարակական մտահոգութիւնները. ազգային դիմագիծի պահպանման եւ տեղական միջավայրերու համարկման սահմանագիծի փնտռտուքին, ուր երկուքն ալ շահաւոր ըլլան, եւ ոչ մէկը տուժէ միւսին հաշուոյն:

¹²⁹ Գրիգոր Շահինեան, "Բազմաձայն գրոյց" Սփիւռքը եւ իր գրականութիւնը", Ահեղաճ, Պէյրութ, Գ. տարի, թիւ 1, Գարուն 1969, էջ 51-52:

¹³⁰ Լեւոն Վարդան, "Ակնարկ..", Շիրակ, 1972, էջ 44-45:

Summary

Arab characters in Lebanese-Armenian literature

Armenians who were forced to leave their homeland to escape the atrocities of the Armenian Genocide (1915–1923) found refuge in various Middle-Eastern countries, including Lebanon. Since the 1920s they have had a notable presence in multi-communal life there.

At the beginning of the 1930s Lebanese-Armenian literature came to light, raising mainly Armenian issues. The Lebanese entourage, the local issues, as well as Arab men and women, although present, did not have a noteworthy part in Lebanese-Armenian prose. In this respect, the issue of whether literature should have only a national character or not was the subject of long-lasting and serious discussions in the Lebanese-Armenian literary press.

Class struggle is one of the subjects where Arab characters and local issues are prevalent. Here, Arabs and Armenians are “brothers in arms” against the wealthy and the manipulators. Another subject where Arab characters play a comparatively bigger role is the Lebanese Civil War (1975–1991). Armenians and Arabs were equally exposed to the terror of the armed clashes between various factions.

Arab characters are also found in novels and short stories that raise topics of everyday issues: family ties, inter-communal relationships, etc.

The positive or negative opinion of each faction regarding the other is expressed throughout all these topics, though it is of course done from an Armenian point of view.

After more than 85 years Lebanese-Armenian literature has to emphasize current issues, broadening thus its reflection of Lebanese life, where both Armenians and Arabs share common problems and mutual dreams. It is nearly impossible to present the contemporary Lebanese-Armenian without giving a substantial role to the native Arab.

Résumé

Le personnage de l'Arabe dans la littérature arménienne au Liban

La présence arménienne au Liban croît à partir des années vingt du siècle dernier, lorsque, ayant survécu au Génocide, des Arméniens trouvent refuge dans les pays du Moyen-Orient.

La littérature arménienne au Liban est née en 1930 ; plus tard, elle a pris une importance considérable dans la littérature arménienne de la Diaspora.

Il serait normal qu'avec le temps, une littérature à caractère national traite de sujets locaux et que des personnages arabes y paraissent ; néanmoins l'inclusion de personnages non-arméniens a donné lieu à de longs débats littéraires.

Dans cette littérature, les personnages arabes ne sont généralement pas les héros principaux ; on les rencontre particulièrement dans les œuvres d'écrivains de gauche, soit sous les signes de personnages engagés dans la lutte de classes, soit sous ceux de travailleurs opprimés. On trouve également des personnages arabes dans les œuvres plus récentes traitant de la guerre civile, où ils subissent quotidiennement toutes les horreurs du conflit.

L'Arabe est aussi présent dans les œuvres qui décrivent la vie quotidienne et les mœurs des Libanais.

Les relations entre Arméniens et Arabes et l'opinion positive ou négative des uns et des autres sont également traitées dans la littérature arménienne au Liban.

Après plus de 85 ans de présence arménienne au Liban, il est temps que cette littérature reflète le milieu environnant et alors le personnage arabe y trouvera automatiquement une place plus prépondérante.

The Armenians of Lebanon at the Library of Congress

Araxy Deronian

Brief history of the Library of Congress (LC), the Africa and Middle Eastern Division (AMED), the Near East Section and the Armenian Collection

The Library of Congress was founded on April 24, 1800, with a congressional appropriation of US \$ 5,000 to meet the research needs of Congress. The legislation described a reference library for Congress only, containing "such books as may be necessary for the use of Congress - and for putting up a suitable apartment for containing them therein...."

In 1815, after the destruction of the original library collection during the War of 1812, retired President Thomas Jefferson offered his personal library as a replacement. He had spent 50 years accumulating books, "putting by everything which related to America and indeed whatever was rare and valuable in every science." Jefferson's library, of more than six thousand titles was considered to be one of the finest in the United States. In offering his collection to Congress, he wrote, "I do not know that it contains any branch of science which Congress would wish to exclude from their collection; there is, in fact, no subject to which a Member of Congress may not have occasion to refer."

Jefferson's offer was accepted and Congress purchased his personal Library the same year. The Jeffersonian concept of universality, the belief that all subjects are important to the library of the American legislature, is the philosophy and rationale behind the comprehensive collecting policies of today's Library of Congress.¹

While serving Congress is the primary mission of the Library, it has expanded its services to all Americans and to researchers from around the world. Since its establishment, the Library's mission is unchanging - to make its resources available and useful to the Congress and the American people and to sustain and preserve a universal collection of knowledge and creativity for future generations² in the US and abroad.-

Armenia has long been represented in the collections of the Library of Congress. Greek and Latin classical sources were integral to Jefferson's

¹ History <http://www.loc.gov/about/history>

² Dr. James H. Billington, *Welcome message from the Librarian of Congress*.
<http://www.loc.gov/about/>

collection, and Armenia, important throughout classical antiquity, was well represented in those sources.³

Although sporadic receipts of publications from or about the region were reported in various annual reports of the Librarian of Congress over the years, systematic acquisition efforts for publications from that part of the world were limited before World War II.

But, today, the core of the Armenian collections outnumbers the 26,000 items; and it is housed in the Near East Section of the African and Middle Eastern Division. In the following section of the chapter an attempt will be made to answer the following question: When, how and why were all these items collected?

In 1945, the Near East Section was created as part of the *Orientalia* Division to serve as a focal point of the Library's programs for this pivotal area, the Near East, which includes North Africa, the Arab world, Turkey, Iran, the Caucasus, Central Asia, and Islam. The major holdings of which today are in Arabic (the largest language group represented, with approximately 200,000 monographs), Persian, Turkish, non-Cyrillic Central Asian languages, Armenian, and Georgian.⁴ Western books about Armenia and Georgia have been found in the Library's General Collections from the nineteenth century. Histories, grammars, travelogues, archaeological collections, and editions and translations of Christian texts are there and in the Rare Book and Special Collections Division. Yet at the time of the creation of the Near East Section, the Library had scarcely 200 Armenian language books and even fewer Georgian-language works.

In the late 1940s, Arthur Dadian, an American of Armenian descent living in Washington, D.C., created with the approval of Luther Evans, Librarian of Congress, the Committee for the Armenian Collection of the Library of Congress, expressly to help the Library in acquiring Armenian-language materials in all fields of study. The committee was so successful that in 1959 the section hired a specialist to guide these efforts.⁵

In 1961, the Library's first P.L. 480 acquisitions offices open in New Delhi and Cairo. Acquisitions of Armenian language materials in all formats from the countries of the Middle East, North Africa, and Anatolia are handled by the Library Congress's Overseas Office which is located in Cairo, Egypt.

³ Avdoyan, Levon, *The Armenian Collection of the Library of Congress: overview*.
<http://www.loc.gov/rr/amed/nes/cty/cai/caiover.html>

⁴ Gray Beverly, "Foreword" in *Near East Collections Library of Congress, an illustrated guide*
 by Levon Avdoyan <http://www.loc.gov/rr/amed/guide/nes-foreword.html>

⁵ Avdoyan Levon, "Armenia and Georgia" in *ibid.*,
<http://www.loc.gov/rr/amed/guide/nes-armeniageorgia.html>

The Near East Section, the African Section, and the Hebraic Section-were combined in 1978, and the African and Middle Eastern Division (AMED) was created. Together they cover some seventy countries and regions from Southern Africa to the Maghreb and from the Middle East to Central Asia.

The holdings of AMED are strong in the fields of history, literature, economics, linguistics, art, religion, and philosophical studies; division curators participate in acquiring materials of research value through purchase, copyright, exchange, and gift. Noteworthy grants and gifts have also served to strengthen these collections. For example, generous gifts from Mr. and Mrs. Arthur Dadian in the 1990s created an endowment to develop and maintain the Library's Armenian holdings.

In 1991, Arthur Dadian's widow, Marjorie Dadian, created an endowment from the estate of her husband for the growth and maintenance of the Library's Armenian collections. She from her own estate supplemented this original bequest in 1997. Both were extremely generous and supported acquisitions, programs, and successor staff specialists to continue the Library's efforts on behalf of Armenian materials. To learn more about the Armenian Collection of the Library of Congress one can visit its on line catalog: www.catalog.loc.gov and find out the richness in its holdings. This chapter reflects the situation as of July, 31, 2006.

**Empirical results derived from the Library of Congress data base LCDB:
www.catalog.loc.gov**

Vernacular titles (Armenian language)

Result of searching the LOC database, www.catalog.loc.gov, by country, showed the presence of 37 Armenian Diasporan communities where Armenian material is published in addition to Armenia. The data is collected in the Table 1 below. Armenian language publications come from Armenia in addition to these 37 countries.

The first book printed in Armenian script dates 1511 and is entitled: *Urbatagirk* (in Arm., for *Book of Friday*). It is printed in the Diaspora, Amsterdam, but it is not in LC holdings. The Library's earliest Armenian works are titles that date from the early 1600s.

No Armenian publications are found in LC holdings prior to 1600.

Currently, Armenian publications continue to be printed in some countries, like the Netherlands, Lebanon, and Egypt but have stopped in others like Denmark, Brazil and Iraq.

In Table 1, the countries that fall into the Cairo Office's region, i.e. Turkey, Egypt, Syria, Lebanon, Iraq and Jordan have been highlighted. Publications from Egypt, Syria, Lebanon and Turkey are acquired regularly through purchase, exchange, and gift, but none have been acquired from Iraq

and Jordan since the forties and the fifties. A serial acquired from Iraq between 1952-1954 is *Goyamart* (in Arm., for *Survival Struggle*) and it is on microfilm in LC holdings.

Vernacular Titles by Country

**Table 1: Armenian language publications at the Library of Congress
(sorted in chronological order). Highlighted ones titles from AMED
at August 15, 2005 and October 15, 2006**

	Country	No of titles in Armenian on LCDB		Titles from Cairo		Date of oldest title	Date of newest title	% Cairo to LC 2005	% Cairo to LC 2006
		Aug. 15 2005	Oct. 15 2006	Aug. 15 2005	Oct. 15 2006				
1	Netherlands	5	5	0	0	1666	1996	0	0
2	Denmark	1	1	0	0	1666	1666	0	0
3	Italy	225	240	35	35	1711	2002	19	15
4	Turkey	626	641	179	181	1719	2005	35	28
5	Armenia	6077	6314	842	842	1733	2006	15	13
6	Israel (Jerusalem)	123	127	46	47	1735	2003	41	37
7	England	10	11	0	0	1736	1992	0	0
8	Russia	59	61	5	5	1787	2003	9	8
9	India	4	4	0	0	1828	1950	0	0
10	Austria	115	118	28	28	1852	1990	27	24
11	Georgia	30	39	6	6	1853	1989	15	15
12	France	247	251	118	118	1854	2003	50	47
13	USA	526		76	77	1861	2004	16	15
14	Romania	11	11	2	2	1877	1996	22	18
15	Egypt	481	483	289	290	1901	2005	60	60
16	Germany	15	15	0	0	1902	2000	0	0
17	Bulgaria	14	14	5	5	1902	1997	36	36
18	Iran	203	209	110	113	1903	2002	55	54
19	Switzerland	12	12	5	5	1903	2003	42	42
20	Azerbaijan	12	12	2	2	1906	2002	7	Stepanak 1989-20 titles
21	Greece	16	16	7	11	1923	2001	64	69
22	Syria	171	174	136	138	1924	2004	73	79
23	Lebanon	1384	1450	959	1025	1925	2005	63	71
24	Belgium	9	9	6	6	1928	2001	67	67

25	Cyprus	11	12	8	9	1928	1998	56	67
26	Argentina	26	26	6	6	1931	1989	24	24
27	Iraq	1	1	1	1	1947	1947	100	100
28	Brazil	1	1	0	0	1948	1948	0	0
29	Ethiopia	2	2	1	1	1958	1962	50	50
30	Jordan	1	1	0	0	1959	1959	0	0
31	Canada	23	23	8	8	1963	2004	30	30
32	Portugal	8	8	2	2	1970	2004	25	25
33	Poland	2	2	0	0	1976	1978	0	0
34	Mexico	1	1	1	1	1977	1977	100	100
35	Uruguay	2	2	0	0	1988	1988	0	0
36	Belarus	1	1	0	0	1993	1993	0	0
37	Australia	2	2	0	0	2000	2000	0	0
38	Sweden	1	1	0	0	2003	2003	0	0

Table 1 shows clearly that Armenian language printing press starts in Europe the Netherlands and Denmark in the 17th century, and spreads to Italy, then to Turkey, Armenia, Jerusalem, and Russia in the 18th century. After the massacres, the deportations carry the Armenians to new horizons, like the countries of the Middle East, Greece, Syria, and Lebanon.

The table also shows that the greatest number of publications comes from the Republic of Armenia followed by Lebanon. Armenia and Lebanon started later than the Netherlands, Denmark, Italy and Turkey but are doing far better than all the other locations put together.

As the subject matter is Lebanon, let us look at Lebanon in detail:

The first title in LC holdings from Lebanon is printed in 1925, followed by four other titles, until 1930. The first title from Syria is printed in 1924.

Prior 1915, there are no titles from Syria and Lebanon, both in LC and Harvard on line catalog.

Plate 1: The first Armenian title on LSDB from Lebanon 1925

LC Control No.: 95963038	
LCCN Permalink: http://lcn.loc.gov/9596038	
Type of Material: Book (Print, Microform, Electronic, etc.)	
Personal Name: Amatean, G.	
Main Title: Hogevertutuně / G. Amatean.	
Published/Created: Pëyrut': Tp. "Hrazdan", 1925.	
Description: iv, 38p. ; 21cm.	

CALL NUMBER: BF173 .A74 .1925 Armen	
Copy 1	
--Request In: African & Middle Eastern Reading Room (Jefferson, LJ220)	
--Status: Not Charged	

Plate 2: The first Armenian title on LSDB from Lebanon prior 1930

*	Name: Main Author, Creator, etc.	Ful Title	Date
* [1]	Armenian Church. Kat'oghikosut' iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy.	Kilikean kskitsner, 1903-1915.	1927
	ACCESS: Jefferson or Adams Bldg General or Area Studies Reading Rms	CALL NUMBER: DS51.A2 A77 (Orien Armen)	
* [2]	Catholic Church	Nor zhamagirk' / patrastets', Hovhannes Mēsērean.	1928
	ACCESS: African & Middle Eastern Reading Room (Jefferson, LJ220)	CALL NUMBER: BX4715.65 .N679 1928 Armen	
* [3]	Nzhdeh, Garegin, 1886-1954.	Bats' namakner hay mtaworakanut'ean / G. Nzhdeh.	1929
	ACCESS: African & Middle Eastern Reading Room (Jefferson, LJ220)	CALL NUMBER: DS195 .N95 1929 Armen	

Prior to 1925, a few Turkish titles in Armenian script (Armeno-Turkish) printed in Lebanon in 1913, were tracked which are the following:

130 0_ la Bible. lp N.T. lp John. ll ***Turkish.***

245 10 la Aziz Euhanna haggenta ifat' ei makhsus' e.

246 3_ la Aziz Yuhanna hakkında ifade-i mahsusa

260 __ la P'eyrut' : lb Gat' olik' Madpa'asi, lc 1913.

300 __ la p. 339-447 ; lc 20 cm.

546 __ la In ***Turkish;*** lb Armenian script (Armeno-Turkish)

130 0_ la Bible. lp N.T. lp Gospels. ll ***Turkish.***

245 10 la Inchili Sh'erif v'e A'Male Riwsul / lc e'esu'in rahipl'eri m'esa'isiyl'e m'et'ni eunanit'en t' erch'em'e v'e t'afsirat'la t' evsi' itilmigh tir.

246 3_ la Incil-i ,serif ve A'mal-i Rüsül

260 __ la P'eyrut' : lb Gat' olik' Madpa'ase, lc 1913.

300 __ la 576 p. ; lc 20 cm.

546 __ la In ***Turkish;*** lb Armenian script (Armeno-Turkish)

While hunting for Armenian titles in LCDB, 87 Armeno-Turkish titles were found which are titles in Armenian Script but in the Turkish language.

Two of these titles are published in Lebanon in 1913, which are the above titles.

The following table shows number of Armenian titles published in Lebanon and which are in LC holding in time. Under remarks heading, one of the interesting titles published during this time period is mentioned as an example. The table is the result of searches carried in August 15, 2005, and October 15, 2006. Number of titles increased throughout the year, early publications as well as recent publications. This fact shows that the Armenian collection at LC is developed continuously.

Table 2: Publications from Lebanon 1905-2006. Armenians of Lebanon at the Library of Congress through their 1925-2006 publications on LCDB (ILS)

Time	Years	No of titles		Remarks
		2005 count	2006 count	
	1905-1914	0	0	2 Turkish titles in Armenian script (Armeno Turkish) printed in 1913 in Peyrut
WWI	1915-1918	0	0	
	1918-1925	1	1	<i>Atamean, G. Hogevertutsume</i>
	1925-1930	4	4	
	1930-1935	13	14	<i>Hask</i> serial 1932
	1935-1940	22	25	<i>Janaser</i> 1937, <i>Tsiatsan</i> 1939
WWII	1940-1945	10	11	<i>Akos</i> 1944
	1945-1950	38	42	8 serials <i>Ani</i> 1946
	1950-1955	54	55	11 serials <i>Bzhishk</i> 1955, <i>Hask Hayagitakan</i> 1955
	1955-1960	105	107	<i>Khosnak</i> 1957, <i>Nor Keank</i> 1956, <i>Shirak</i> 1956
	1960-1965	75	76	<i>Shirak ergaran</i> 1964, <i>Bagin</i> 1962, <i>Hushamatean Mets Egherni</i> 1965
	1965-1970	104	105	<i>Azdak</i> 1969, <i>Haykazeen Hayagitakan</i> 1970, <i>Drazark</i> 1967
	1970-1975	90	93	<i>Verelk Kronakan Taregirk</i> 1970
Lebanese civil war	1975-1980	108	107	No new serials
	1980-1985	148	150	<i>Mayr Tsutsak Hayeren Tserakrats Metsi Tann Kilikioy Katoghikosutean</i>
	1985-1990	165	167	<i>Artsakhin Het Gharabakhin Hamar</i>
Armenian Rep. & Artsakh	1990-1995	110	123	<i>Azdak Batsarik, Hiwsiasean Hayagitakan</i> 1993
	1995-2000	142	170	<i>Ditak= Scope</i> 1996
	2000-2006	195	200	<i>Bardzrberti Awetaran Hrmoklay-Kilikia</i> 1248, <i>Antilias</i> 2002
Until 2006	1905-2006	1384	1450	

Veranacular titles by time 1905-2006

Table 3 summarizes the Armenian language publications acquired by the Library of Congress from 1905 to the present, also including acquisitions by the Cairo office, as well as titles from Lebanon.

Table 3: Armenian language publications at the Library of Congress on LCDB (ILS) 1905-2006. Acquisitions by the Cairo office and from Lebanon for the same period

Time		Armenian titles on LCDB (ILS)		Armenian titles acquired by Cairo office		Armenian titles from Lebanon	
	Years	2005	2006	2005	2006	2005	2006
	1905-1910	95	148	17	28	0	0
	1910-1915	225	271	58	55	0	0
WWI	1915-1920	77	117	17	24	0	0
	1920-1925	162	221	50	59	1	1
	1925-1930	175	258	60	72	4	4
	1930-1935	218	272	66	77	13	141
	1935-1940	200	286	70	81	22	25
WWII	1940-1945	198	285	47	61	10	11
	1945-1950	369	480	105	127	38	42
	1950-1955	346	473	92	115	54	55
	1955-1960	683	831	129	195	105	107
	1960-1965	617	728	127	145	75	76
	1965-1970	638	736	115	139	104	105
	1970-1975	582	682	104	129	90	93
Lebanese Civil War	1975-1980	661	792	142	169	108	107
	1980-1985	640	1966	167	149	148	150
	1985-1990	956	1222	310	252	165	167
Armenian Rep.& Artsakh	1990-1995	1031	1271	371	385	110	123
	1995-2000	1331	1782	218	277	142	170
Lebanon war July-Aug. 2006	2000-2006	1506	2414	227	385	195	200

For Lebanon there were no publications in 1905-1910. Armenian printing started in Lebanon in 1925.

Table 3 highlights, World War I and II, Lebanese Civil War and Karabagh War. It is remarkable that there was a sudden decrease in number of publications in LC holdings for the years 1915-1920, i.e., during World War I, the Armenian massacres and deportation, whereas no such decline draws one's attention during the other wars and conflicts. The result is a reflection of

the catastrophic situation of the time. Genocide of the Armenian thinkers in particular, and the Armenian population at large, with the creation of chaotic circumstances for all the Armenians of Anatolia, their deportation from their homelands, massacres and persecution are visible here. It took more than thirty years (1910-1915 (271 titles) to 1930-1945 (272 titles) to reach the same capacity. It took an equal amount of time for the survivors to establish themselves, in the lands they settled, either Syria, Lebanon, Egypt or elsewhere in Europe, the Americas or the motherland, Armenia. Publications have not declined as much during World War II, Lebanese Civil War or Karabagh War, they even flourished. This can give an idea about the difference of circumstances from one situation to the other.

Vernacular titles (Armenian language) in LCDB, searched by place of publication "city" to trace the growth of the Armenian printing press from Europe to Armenia, Arab World and the world: Prior 1915, 1915-1950, 1950-1975, 1975-1991, 1991-2005.

The custodial Armenian collections include representative publications from Armenia and the various Diasporan communities around the world. To hunt these cities, the on-line LC Catalog www.catalog.loc.gov for Armenian Publications and certain cities were searched, and one could trace the history of the Armenian printing press for the past 400 years from 1600-2006.

To track the history of Armenian publications, time between 1600, to 2006, was divided into five phases: prior 1915, (i.e. prior to the Armenian massacres for LC and the Armenian Genocide for the Armenians), between 1915-1950, (World War I and II range and repatriation), between 1950-1975, (post World War II until Lebanese Civil War and mass immigration of Diasporan Armenians from the old world to the new), between 1975-1991, (prior Armenian Independence), after 1991, i.e. after independence to the present (New World Order). The results are in Table 4 below.

Phase I: prior to 1915

No Armenian publications from either Syria or Lebanon in this phase both in LCDH and Harvard University databases. So probably there were not any yet.

Phase II: from 1915-1950

Beirut (Pēyruṭ') started to flourish and Antelias (Antilias) is taking her first steps (only 9 Antilias publications in this time range at LC and 13 at Harvard which is not given in the table).

Phase III: from 1950-1975

Yerevan (Erewan) started becoming the city of enlightenment followed by Beirut which will be kept so, until the present times.

Table 4: History of Armenian printing press 1600-2006

Years	1600-1915	1915-50	1950-75	1975-91	1991-06	Total
Agheksandria	1	56	2	1	0	58
Antilias	0	9	39	117	182	312
Paku Baku (1902)	2	2		6		8
Calcutta (1828)	2	0	0	0	0	1
Etchmiatsin	9	1	3	12	89	105
Erevan	100	80	878	1727	3254	5286
Erewan	3	2	10	11	161	156
Erusaghem	26	38	25	11	26	117
Istanpul	0	20	30	38	59	133
Gahire	25	188	131	52	35	414
Halep	0	23	20	25	85	136
Lzponi	0	0	0	2	2	4
Marzuan	4	0	0	0	0	4
Moskva	5	2	4	0	7	19
Niw Eork	1	13	11	5	2	34
Pariz	16	75	43	8	21	145
Paris	9	17	7	3	0	32
Peyrut	9	76	333	257	174	797
Polis	157	80	1	1	0	224
Stepanakert (1989)	0	0	0	1	19	20
Tehran	6	14	57	65	54	189
Venetik	177	32	21	8	7	180
Vienna	57	44	17	9	2	102
No place of publication	443	517	1133	130	6	2229
Total 2006	1052	1289	2765	2489	4185	11780
Total 2005	951	1241	2741	2473	3583	10705

Phase IV: from 1975-1991

Yerevan, Beirut, Antelias flourishing, followed by Tehran; Cairo (Gahire) is surviving and Alexandria (Agheksandria) is almost disappearing (1

publication). Stepanakert and Lizbon (Lisbon) constitute new locations. Vienna and Venice publications are no more in their hay days.

Phase V: 1991 to the present

This is the picture at the present, as of October 15, 2006; from tables 1 and 4, we can conclude that Armenia has the first place followed by Lebanon followed by the rest of the Diaspora.

Non-vernacular titles (non-Armenian) on Armenian Subjects, Library of Congress Subject Heading (LCSH) "Armen?"⁶ (Armenian, Armenia, Armenians)

European languages

Searching the online database LCDB www.catalog.loc.gov for LCSH "Armen?" and "Places of publication" such as: Antelias, Boston, Calcutta, Yerevan, London, Moskva, New York, Paris, Venezia and Washington, and ranges of publication dates as before, the following results were obtained which are collected in the following Table 5.

Table 5: "Armen?" as LCSH in non-Armenian publications in LCDB

Years	1600-1915	1915-1950	1950-1975	1975-1991	1991-2005	Total	Original	DEV.
Antelias	0	1	8	28	27	64	60	-7
Boston	22	30	25	7	3	87	84	-4
Calcutta	2	2	1	0	0	5	5	0
Yerevan	3	5	19	21	69	117	126	7
London	44	46	22	33	31	176	171	-3
Moskva	6	16	68	102	67	259	244	-6
New York	36	76	79	118	113	422	412	-2
Paris	0	104	46	60	67	277	299	7
Venezia	3	1	0	9	1	14	17	18
Washington	4	14	6	12	79	115	134	14
	120	295	274	390	460	1539	1555	1

⁶ The question mark has here a special meaning: in order to obtain all the keywords starting with Armen, i.e. Armenia, Armenian, Armenians, one has to add the question mark.

In New York and Yerevan non-Armenian publications flourished where as in other cities, they declined or flourished to a lesser extent. Overall more non-Armenian publication on Armenian subjects are printed today than, earlier in the 20th century comparing the total 460 to 120; the increase is almost four fold, where as the increase of Armenian publications is thirty folds. More publications in non-Armenian languages on Armenian subjects needs to be encouraged to be published.

Arabic language

Searching for Arabic titles on Armenian subjects the following results were obtained:

Table 6: LCSH "Armen?" language Arabic 53 titles

Country	City	No. of titles	Total country	Remark
Egypt	Qahirah	7	20	
	Jizah	1		
	Heliopolis	1		
	Iskandariyah	4		
	Cairo	7		
Lebanon	Bayrut	15	19	
	Beirut	2		
	Antalyas	1		
	Burj Hammud	1		
Syria	Halab	4	9	
	Aleppo	1		
	Ladhaqiyah	1		
	Ladhiqiyah	2		
	Dimashq	1		
Saudi Arabia	Jiddah	1	1	1998
Kuwait	Al-Kuwayt	1	1	
Jerusalem	Jerusalem	1	1	1985
No place of publication	No place of publication	2	2	
Total titles in Arabic about Armenians		53	53	

The Armenian Collection at the Library of Congress from Lebanon

In the Near East and General Collection

The Armenian Collection from Lebanon at LC is strong in the fields of history, literature, linguistics, art, religion, and philosophical studies. Division

curators participate in acquiring materials of research value through purchase, copyright, exchange, and gift. Newsletters and newspapers are gathered and maintained as primary documents of the contemporary experience. The Jeffersonian concept of universality, the belief that all subjects are important to the library of the American legislature, is the philosophy and rationale behind the comprehensive collecting policies of today's Library of Congress.

The Armenian material acquired from Lebanon is distributed between the Near East Section (AMED) for vernacular language and the General Collection for those publications in European language. Also some of these materials are in the Reference collection, Geography and Map Division, Print and Photograph Division, Performing Arts and Music Division, etc.

Going through the Armenian collection from Lebanon, following the criteria of the selection revised by Dr. Levon Avdoyan (Armenian/Georgian Specialist), on February 23, 2004, the following results were obtained.

History of the Armenian Diaspora and Lebanon

Armenians of Lebanon have recorded the organization of life in their community in some of their publications. These publications give the reader a general idea of the Armenian community of Lebanon during the 20th and beginning of the 21st century. Most of these publications are printed in Lebanon, but a few are published in Yerevan. The publications cover Armenian organizations and history, social and economic life of Armenians in Lebanon, and the role of the Armenians during the Lebanese Civil War, 1975-1990.

A sample of these publications follows arranged in chronological order. This is just a sample, not the whole material in LC holdings.

Primary Sources: History of the Armenians of Lebanon

V.V. *Pour mieux connaître les Arméniens du Liban et de la Syrie* Beyrouth: Imp. Angélil, 1931.

Vardan, Lewon *P'iwnekan ap'erun vray*. Peṙrut': Tp. Sewan, 1960.

Kaputikyan, Silva *K'aravannere' der k'aylum en*. Erevan: "Hayastan" Hratarakch'ut'yun, 1964.

Varzhapetean, Sisak Hakob *Hayere' Libanani mej': hanragitaran libananahay gaghut'i* Peṙrut': Sevan Pub. House, <1981- > <v. 2-3> 1920-1980 Shrjan.

Eplighat'ean, Matteōs M. *Azgayin Khnamatarut'iwn: eñdhanur teghekagir arajin vets'amseay, 1 Mayis 1919-31 Hoktember 1919*; harajabanov Garegin II Kat'oghikosi. Antilias, 1985.

T'orosean, Hakob *Aynchar hayak'aghak'in arhestanots'nere' ew arhestageṭnere'*. Pēyruṭ': [Tparan Zart'ōnk'], 1985.

T'yut'yunjyan, Poghos *Libanani zhoghovrdi azatagrakan payk'are' ev hay hamaynk'e, 1920-1990 t't'*. Erevan: "Luys", 1992.

Ch'ormisean, Lewon, 1896-1980 *Azgayin hasarakakan ughinerov*. Pēyruṭ': Hratarakch'atun K. Tōnikean ew Ordik', 1997.

Isk'antar, Amin Zhiwl *La nouvelle Cilicie : les Arméniens du Liban / Amine Jules Iskandar = Nor Kilikian Hayere': Libanani mej'*. Antélias, Liban : Catholicossat Armenien de Cilicie, 1999.

Aghpashean, Hovh. *Payk'ari oloraptoytin mej': kusakts'akan keank'is hushere'*. Hovh. Aghpashean; hratarakut'ean khmbagir, G. Tērtērean. Pēyruṭ': [Lib. Grakan Shrjanak], v.1 2001-

Ch'alēmyan, Nubar Trdati *Libanani hay hamaynk'e' erkri sots'ial-ntesakan ev k'aghak'akan kyank'um, 1970-akan t't'*. Erevan: Mshakuyt'i Haykakan Fond, 2002.

Gortsnanakan ughets'oys' Azgayin Arajnordarani Libanan = Mutrañiṭyat al-Arman fi Lubnañ = Armenian Prelacy of Lebanon = Prélature arménienne du Liban. [Beirut] : Arajnordaran Hayots' Libanani, 2003.

Eazēchean Geōrg *Libananahay parberakan mamule' 2002 t'uakanin: hamaynapatkeri p'ordz*. Erewan: G. Eazēchean, 2004.

A survey of living conditions and social needs of Armenians in Lebanon 2002. Beirut: JMP Lebanon, 2004.

Armenians during the Lebanese civil war, 1975-1990

T'ek'ean, Vehanoysch *Cheghk'uats manrankar*. V. Tekian, 1977.

Shahandukht *T'ogh ch'artasuen mayrinere': (Libanani k'aghak'ats'iaakan paterazmi mut' oṛeru kharn t'ght'atsrar)*. Pēyruṭ', 1978.

Sep'et'chean, Aram *Oghjakež*. Pēyruṭ': Aram Sepetjian, 1978 (Beirut, Lebanon: Sevan).

Garegin B., At'orakits' Kat'oghikos *"Tsanir zk'ez--": i khorots' srti khošk' ēnd Hayut'eann Libananu*. Ant'iliās: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1977.

Shahandukht *Ayrogh kamurjner: (Libanani k'aghak'ats'iaakan paterazmi mut' oṛeru kharn t'ght'atsrar)*. Pēyruṭ': S. Bertizlian, 1980.

T'op'uzyan, H. Kh. *Siriayi ev Libanani haykakan gaght'oṭakhneri patmut'yun (1841-1946)* [pataskhanatu khmbagir, A. N. Ter-Ghevondyan]. Erevan: Haykakan SSH GA Hratarakch'ut'yun, 1986.

Shahandukht *Purch Hamutēn ku gam: hayakert k'aghak'i me' tsndots'e' ew kazmaworumē' 1930-1955 t'uakannerun*. Pēyruṭ': Hamazgayini Vahe Set'ean Tparan, 1997-1998.

Kranean, Andranik *Anapahov o'ēr*. Pēyruṭ': G. Kiwlpēnkean Himnarkut'ean Haykakan Bazhanmunk', 1999.

Hayutean ew Libanani hamar: hayahots tagheru inknapashtpanutean 25ameak. Pēyruṭ', Hratarakutiwn Azdak Oraterti, 2000.

Secondary Sources: Armenian organizations and their activities in Lebanon

O'rinats' hawak'atsoy Surioy ew Libanani Awetaranakan Hamaynk'in. t'argmanets' araberēn bnagrēn Zhorzh T'azpazean. Pēyruṭ': Tp. Tēr-Sahakean, 1951.

Loys khawari meĵ: teghekagir 25 ameay hobeleanin Ghaziri kuranots'-dprots'in ew ach'azurkneru u hamreru dprots'in nerkay keank'eñ, 1953; patrastets', K'arl Mayer. Pēyruṭ', Libanon: Zuits'eriakan Dprots' Koyreru ew Hamreru, 1953.

Patkeragirk' Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy. Album of the Catholicosate of Cilicia. Ant'īlias: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1965.

Drazark: taregirk' H.E.K.D.i = Trazarg: year book of Sunday schools of the Armenian Church. Antelias, Lebanon: Armenian Catholicosate of Cilicia, 1967- v. : 1. tari (1967)-

Armenian General Benevolent Union, *Alpom hushamatean: nuiruat H.B.E. Miut'ean Libanani vet'eranneru ew barerannerun, 1947-1967* / Haykakan Baregortsakan Eñdhanur Miut'iwn. Pēyruṭ': Hratarakut'iwn H.B.E. Miut'ean, 1970.

65 ameak Haykakan Baregortsakan Eñdhanur Miut'ean, 1906-1971, 60 ameak H.B.E. Miut'iwnē' Libanani meĵ, 1910-1971. [Pēyruṭ': Tparan Atlas, 1971].

Hamazgayini Gaspar Ip'ekean T'aterakhumb, Pēyruṭ', 30 ameak, 1942-1972. Pēyruṭ': Hamazkayini Vahe Set'ean Tparan, 1973.

H.H.D. Zawarean Usanoghakan Miut'iwn: 75ameak 1904-1979. [Pēyruṭ': Hamazgayini Vahe Set'ean Tparan, [1979].

Mserlean, Zawēn *Mkrtich' Mserleani azgayin-k'aghak'akan gortsuneūt'iwnē' Pēyruṭ'*: Z. Messerlian, 1981.

⁷ *P`ap`azeanakan ogiov: H.B.E.Մ.-H.E.E.՝ Vahram P`ap`azean T`aterakhumbi 25-ameaki arit`ov*; khmbagir Hagob Vardivarean. Watertown, Mass.: Payk`ar Hratarakch`ut`iwn, 1984.

T`oranean, Toros *Libananahay Grakan Shrjanaki 40 tarin*. Pēyruṭ': Tpagruṭ`iwn "Hay Tip K`omp`iwkraf-T`ek`nop`res", 1991.

T`ēkēēan Mshakut`ayin Miut`iwn: 50 ameak, 1947-1997. Pēyruṭ': [United Printers and Traders], 1997.

H.M.E.Մ. Libanan 75 ameaki semin. [Beirut: H.M.E.Մ., 1997].

Libananahayut`ean ghekvare tiparnereñ Harut`iwn Kuzhuni. khmbagrets`, Pēpo Simonean. Pēyruṭ': [Tparan-Hratarakch`atun Shirak], 2002.

Martik, Pēyruṭ': H.M.M.i Kedronakan Varch`ut`iwn, 2002.

*Hay skautin girk`ē*; hamadrets` Nazeli Epēēan-Nalpandean. Pēyruṭ': H.M.M.i Kedronakan Varch`ut`ean.

Anzugakan marde, amboghjakan haye; khmbagir Zhirayr Danielean. Pēyruṭ': Hratarakut`iwn Chinishean Hishataki Dzernarki, 2002.

Hushamatean Zmṁaru Tiramoṛ Vank`in himnarkut`ean = Kitāb al-yuḃīl litasīs dayr Sayidat Bizummar = Album Commémoratif de la fondation du Couvent N.D. de Bzommar, Zmṁaru Patriark`akan Miabanut`iwn. [Beyrouth: Match Print], 2001.

History of Armenians in the Diaspora published in Lebanon

*Hay Kipros: hay gaghut`ē ew S. Makar*; khmbagrogh, Bak. Ant`ilias, Libanon: Tparan Dprevanuts` Kat`oghikosut`ean Kilikioy, 1936.

Vardan, Lewon *Arewmtahayut`iwnē ntesakan haraberut`iwnneru chambun vray*; [hratarakut`ean khmbagir Zhirayr Danielean]. Pēyruṭ': [s.n.], 1998 (Pēyruṭ': Hamakargch`ayin sharuatskē ew ējadrumē "Sip`an" hratarakch`atun).

K`ēshishean, Vardi *Halepi haykakan gaght`ōchakhi hasarakakan-mshakut`ayin kazmakerput`iwnnere, 1846-1915*. Ant`ilias, Libanon: Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 2001.

Matt`ēosean, Vardan *Harawayin koghm ashkharhi: Hayere` Latin Amerikayi mej`skizbeñ minch`ew 1950*. khmbagir Zawēn Msērean. Ant`ilias: Kat`oghikosut`iwn Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 2005.

History of Armenia

Raffi, 1835-1888 *Khamsayi Melik`ut`iwnnere, 1600-1827: niwt`er hayots` nor patmut`ean hamar*. Raffi; arewmtahayerēni veratssets`, amp`op`ets`, ew

⁷ Although printed in USA, subject matter is Vahram Papazean Theatre Group of Lebanon.

khmbagrets` Karin Zohrapean. Ant`ilias, Libanan: Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 1998.

Nzhdeh, Garegin, 1886-1954 *Azat Siwnik`*. Pēyrut`: [Hamazgayini Vahe Sē`ean Tparan], 1999.

Nzhdeh, Garegin, 1886-1954 *Lērnahayastani goyamarte`*. Pēyrut` [Hamazgayini Vahe Sē`ean Tparan], 1999.

Music

The Music Division houses important scores of classical and folk Armenian music from Armenia as well as from the Diaspora which reach to more than a hundred titles. The following are some of the printed music acquisitions from Lebanon which repose in the Music Division of the Library, in the Performing Arts Reading Room (Madison, LM113). They are arranged in chronological order of publication date.

Printed Music

Pērpērean, Hambardzum *Ekeghets`in haykakan: oṛat`oṛio; ut`adzayn khmberg eñkerakts`ut`eamb ergehoni kam dashnamuri* /; banasteghtsut`iwn Vahan T`ek`ēēani. Ekeghets`in haykakan. Vocal score Ant`ilias, Libanan: Hratarakut`iwn Kilikioy Kat`oghikosut`ean, 1950.

Armenian Church *Arewagali ew Hskumi erger*. Ant`ilias, Libanan: Hratarakut`iwn Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 1979.

Emmīean, Step`an, 1930- *Hing breliwt: dashnamuri hamar Haykakan Pataragi ergerēn k`aghuats / Step`an Emmīean = Cinq prélude [sic]: pour piano sur des chants de la Liturgie arménienne*. Ant`ilias: Hratarakut`iwn Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 1979.

Pētelean, Vahan H., 1894- *Khmbargner ew menergner*. Vocal music. Selections. Ant`ilias, Libanan: Hratarakut`iwn Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 1979.

Armenian Church *Dzaynagreal Sharakan Hayastaneayts` Ekeghets`woy = Hymns of the Armenian Church*. Ant`ilias, Libanan: Hratarakut`iwn Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, <1984- >.

Shirak endardzak ergaran. Kazmets` ew khmbagrets`, Karapet Hannēsean. Pēyrut`: Hratarakut`iwn Shirak Hratarakch`atan, 1990.

Zareh, Episkopos *Sharakan aprilean nahatakats` = Hymn dedicated to the martyrs of April / Zareh Aznavorian = Hymne dédié aux martyrs d'Avril*. Ant`ilias: [Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy], 1990.

Erkanēan, Eruand *Ants`eali ormnankarner: suit` ergehoni hamar; Saghmosner 67 ew 150: kharn ergch`akhumbi ew ergehoni hamar =*

Frescoes of the past: suite for organ; Psalms 67 & 150: for mixed choir & organ. Ant`ilias: Hayastaneayts` Ekeghets`woy K`ristoneĕakan Dastiarakut`ean Bazhanmunk`, Kat`oghikosut`iwn Hayots Metsi Tann Kilikioy, 1994.

Setrakian, Setrak ***Martyrs of April: oratorio***; libretto by Zareh Aznavorian = Aprilean nahatakner: [Ant`ilias: Hayastaneayts` Ekeghets`woy K`ristoneĕakan Dastiarakut`ean Bazhanmunk`, Kat`oghikosut`iwn Hayots` Metsi Tann Kilikioy], 1996.

Ekmalyan, Makar, 1856-1905 ***Dashnaworeal ergets`oghut`iwnk` Srboy Pataragi Hayastaneayts` Arak`elakan S. Ekeghets`woy: vasn k`aradzayn kharn khmbi.*** Makar Ekmalean. Ant`ilias, Libanon: Metsi Tann Kilikioy Kat`oghikosut`iwn, 2001.

Mikayelian, Megerdich, 1974- ***Pieces from the Armenian liturgy and Armenian songs: for guitar.*** Antelias: [Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy], 2002.

Musical Sound Recordings

Library also collects musical sound recordings. These are some of the recordings acquired from Lebanon in LC holdings:

Zareh, Episkopos ***Ergetsek` misht manukner*** [sound recording]: ***nor taruan ew S. Tsnndean erger.*** Zareh Episkopos. Ant`ilias, Lebanon: Kat`oghikosut`iwn Metsi Tann Kilikioy, [2001?] 1 sound disc: digital, stereo.; 4 3/4 in.

Manoukian, Guy ***Guy Manoukian's from darkness to light*** [sound recording]; Guy Manoukian; conducted by Meghrik Parikian. Antelias: Armenian Catholicosate of Cilicia, [2001] 1 sound disc: digital; 4 3/4 in.

Nor taruan ew S. Tsnndean erger [sound recording]. Ant`ilias, Libanon: Kat`oghikosut`iwn Metsi Tann Kilikioy, [2001?] 1 sound disc: digital, stereo; 4 3/4 in.

Armenian Church ***[S. Tsnndean patarag 2002]*** [sound recording]. [Ant`ilias: Metsi Tann Kilikioy Kat`oghikosut`iwn, 2002?] 2 sound cassettes: analog.

Archaeology

No titles on archaeology in Armenian from Lebanon.

Art and Architecture

From Lebanon individual scholarly and analytical monographs on Armenian Art and Architecture have been acquired such as the following:

Architecture

Monuments of Armenian architecture. [Choice of illus. by Garo Kourken Kassabian. Historical surveys and legends by Hratch Dasnabedian. English texts by Antoine Kehyaian] Beirut, Hamazkaine [1972].

Monuments d'Arménie: de la préhistoire au XVIIe siècle A.D. = [Hayastani hushardzanner] = Monuments of Armenia: from the prehistoric era to the 17th century B.C. [sic] / [introd. générale, Morous S. Hasrathian; textes, Varaztad Harouthiounian; photos, Vazken Tutundjian]. Beyrouth: Association culturelle Vahan Tékéyan, 1975.

Thierry, J.M. **Eglises et couvents du Karabagh.** Antélias, Liban: Catholicossat Arménien de Cilicie, 1991.

Ter Khach'aturean, Artashēs **Hay mshakut'ayin egheṛne.** Pēyrut': Hratarakut'iwn H.H.D. LEM.i Kedronakan Varch'ut'ean, 1993.

Art

The following are samples of the monographs from Lebanon that deal with Art:

Girk' grakanut'ean ew aruesti. Pēyrut': Hratarakch'atun "Mshakoyt'", 1959. ill. (some col.) ; 22 cm.

L'Arménie et l'art de l'estampe = Armenia & the art of engraving = Hayastan ew p'oragratipi arueste = *Armiṇya'wa fann al-rashm*; [editor] Richard A. Chahine]. Beirut, Lebanon: Richard A. Chahine, 1982.

Parsumean-Tatoyean, Seda **Libananahay nkarch'ut'iwnē ink'nut'ean tagnapin loysin tak.** Pēyrut': Hratarakut'iwn Metsi Tann Kilikioy Kat'oghikosut'ean, 1984.

Agémian, Sylvia **Manuscrits arméniens enluminés du Catholicossat de Cilicie**; préface de S.S. le Catholikos Karékine II. Antelias, Liban: Edition du Catholicossat arménien, 1991.

Ghazarean, Mania **Arts'akhi aruesti gandzere.** Ant'elias: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikoy, 1993.

Carswell, John, 1931- **Kütahya tiles and pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem** / by John Carswell, C.J.F. Dowsett. Antelias, Lebanon: Armenian Catholicosate of Cilicia, 2005.

Art Serials

Also some of the Armenian serials published in Lebanon talk about Arts and Artists such as the following which are in the holdings of LC.

Akoš. Pēyrut': Hay Chemarani Shrij. Miut'iwn, 1944-1960.

Girk` grakanut`ean ew aruesti. Pēyrut`: Hratarakch`ut`iwn "Mshakoyt`" Began in 1955; ceased publication in 1959.

***Mshakoyt`.*** Pēyrut`: Hratarakch`ut`iwn "Mshakoyt`". Began in 1954; ceased publication in 1955.

Language and Literature

Language

The Library of Congress collects all important reference works, scholarly monographs and serials, bibliographies, dictionaries, grammars, rhetorics and histories in the Armenian language. For most of the world languages grammar and textbooks are acquired very selectively. Here are some titles acquired from Lebanon that document the Armenian language well.

Jahukyan, Gevorg ***Hayots` lezvi tesut`yan ev patmut`yan himnaharts`ere`.*** [Beirut]: "Hamazgayin", [2000?]

Khach`erean, L.G. ***Hay dprut`ean patmut`iwne` : k`nnakan tesut`eamb erek` hatorov.*** Ant`ilias, Libanon: Kat`oghikosut`iwn Metsi Tann Kilikioy, 2000.

Eghiaeyan, Armenak ***Mesropean tareru akunk`nere`.*** Ant`ilias: Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 2005.

Dictionaries

Dictionaries acquired from Lebanon are in Classical and Western Armenian, a few are, Armenian-Armenian, others, Armenian-English, English-Armenian, still others, Armenian-French, French-Armenian, and one monograph: Arabic-Armenian. Even a music dictionary by Hrant Gangruni is part of the collection. The following are examples of Armenian dictionaries in LC holdings:

Arabic-Armenian

Eñdardzak bařaran araberēn-hayerēn = Qāmūs `Arabi-Ārmani`. Pēyrut`: Tparan Mshak, 1959.

English-Armenian, Armenian-English

Khntrouni, Dicran ***Hayerēnē-anglerēn ardi bařaran;*** ashkhataširets`in Tigran Khndruni ew Martiros Gushagechan. Pēyrut`: Hratarakch`atun K. Tōnikean, 1978.

Kouyoumdjian, Mesrob G. ***Eñdardzak bařaran anglierēnē-hayerēn = A comprehensive dictionary, English-Armenian.*** Beirut: G. Doniguian & Fils, [1981].

Armenian-French, French-Armenian

Hovhannēsean, Mihran, 1855-1925 *Baṛaran hayereñē-franserēñ*. Pēyruṭ': Hratarakut' iwn Mshak Matenashar, 1971.

Nuparean, Mesrop *Baṛaran franserēñē-hayerēñ*. Mesrop Nuparean. Pēyruṭ': Hamazgayini Vahē Seṭ'ean Tparan: Kedronateghi, Librairie Hamaskaïne, 1984.

Hannēsean, Sirvard *Hayerēñ-franserēñ hamarōṭ baṛaran* 2. tpagrut' iwn. Pēyruṭ': Hratarakut' iwn Shirak Hratarakch' atan K. Hannēsean ew ordik', 1995.

Temirchipashyan, Eghia, 1851-1908 *Franserēñē-hayerēñ baṛaran*. Tēmirchipashean. Pēyruṭ': Hratarakchatun K. Tōnikean ew Ordik', 1998.

K' iwrk' chean, Harut' iwn *Gortsnakan baṛaran franserēñ-hayerēñ*; Harut' iwn K' iwrk' chean. Pēyruṭ': Shirak Hratarakch' atun, 1998.

Armenian-Armenian Dictionaries

Malkhaseants', St. *Hayerēñ bats' atrakan baṛaran* 4 v. Pēyruṭ': Hratarakch' ut' iwn Sewan Matenashar, 1955-1956.

Tēr Khach' aturean, Artashēs *Hayots' lezowi nor baṛaran*. ashkhata sirets' in Artashes Tēr Khach' turean, Hrand Gangruni, P' aramaz K. Tōnikean. Pēyruṭ': K. Tōnikean Hratarakch' atun, 1968.

Awgerean, Mkrtich *Ardzern baṛaran haykazean lezui*. Verahratarakut' iwn. Ant' ilias: Kat' oghikosut' ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1988.

Kranean, Andranik *Bargirk' hayerēñ lezui*. Pēyruṭ': Hratarakut' iwn Shirak Hratarakch' atan K. Hannēsean ew Ordik', 1998.

Ghazarean, Rubēn Serobi *Grabari baṛaran*. Ant' ilias, Libanan: Metsi Tann Kilikioy Kat' oghikosut' iwn, 2004.

Music Dictionary

Gangruni, Minas *Erazhshtagitakan bats' atrakan baṛaran*. Pēyruṭ': Tparan Zart' ōnk', 1987.

Literature

The field of literature includes works in the forms of fiction, poetry drama, the general essay, oratory, and journalism, and the historical, theoretical, critical, and scholarly studies dealing with such works. Critical Armenian authors, especially in critical editions, with notes and commentaries, as well as individual volumes and sets of modern Western

authors or reprints of these authors, with new notes, illustrations, and significant amount of editorial revisions. Some of the Literature material from Lebanon includes but is not limited to these titles:

Acharean, Hrach'eay, 1876-1963 *Patmut'wn Hayots' nor grakanut'ean*/Hrach'eay Acharean. *Dimastuerner/Hrant Asatur*. Pēyruṭ': Hratarakit'wn "Hamazgayin Enkerut'ean", 1940.

Aghbalean, N. *Patmut'wn Hayots' grakanut'ean*. Pēyruṭ': Hratarakut'wn Hamazgayin Enkerut'ean, 1944.

Zawēn, Vardapet *Sahmanazants'sēr: patmuatsk'ner*. Zawēn Vardapet. 1960. Shahnur, Shahan, 1903-1974 *Zoyg mē karmir tetrakner*. Pēyruṭ': [Imprimerie Chirak], 1967.

Ast'archean, G. *Patmut'wn arabakan grakanut'ean ew mshakoyt'in: nakhislamakan darrerēn minch'ew k'sanerord*. Pēyruṭ': Tparan Sewan, 1970.

Chahinian, Krikor *Kensagrut'wn ew matenagitut'wn Shahan Shahnuri*. Ant'īlias: Kat'oghikosut'wn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1981.

Oshakan, Hakob, 1883-1948 *Namakani=Correspondence*. Antelias, Liban: Stanalu hamar dimel, Librairie du Catholicos arménien, 1983- (Pēyruṭ': Tparan Alt'ap'res) v. <1 >.

Mayrineru shuk'in tak: grakan zroyts' H. Oshakani het; gri araw B. T'ashean; [khmbagir Pōghos Snapean]. Pēyruṭ': Tparan Alt'apres, 1983.

Tasnapetean, Shushik *Verlutsakan ējer*. Liban: [Tparan Erebuti], 1987.

Karekin I, Catholicos of Armenia, 1932-1999 *Hay mardē hay girk'in dimats': p'ordz mē hay girk'i p'ilisop'ayut'ean*. Ant'īlias [Tparan Kat'oghikosut'ean Metsi Tann Kilikioy], 1990.

Bashalean, Lewon, 1868-1943. *Erker/Selections*. Ant'īlias: Tparan Kilikioy Kat'oghikosut'ean, 1994.

Ghazinean, Arshaloys *Grigor Narekats'i: banasteghtsakan aruestē*. Ant'īlias, Liban: [Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy], 1995.

Hattēchean, R., 1926- *Haykakan aratsner*. Ant'īlias: [Tparan Kat'oghikosut'wn Hayots' Metsi Tann Kilikioy], 1995.

Hayuni, Mesrop *Niwt'er haykakan matenadaranneru patmut'ean hamar*. Pēyruṭ': [Sip'an Hratarakch'atun], 1995- v. <1 >.

Ch'arents', Eghishe, 1897-1937 *100 Eghishe-Charents/Poems. Selections* Ant'īlias, Liban: [Hratarakut'wn Eghishē Ch'arents'i Tsnndean 100ameaki Libanani Hobelenakan Marmni], 1997.

Hayuni, Mesrop *Astuatsamayrē hay banasteghtsut'ean mēj*. Pēyruṭ': [Sip'an Hratarakch'atun], 1997- v. <1 >.

Galfaean-P'anosean, Hilda *Polsahay nor banasteghtsut'iwne*. Ant'īlias: [Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy], 1998.

- Matt'ēosean, Vardan *Kostan Zareani shurj: usumnasirut'wn*. Vardan Matt'ēosean. Ant'īlias, Libanan : Tparan Kilikioy Kat'ōghikosut'ean, 1998.
- Nazarean, Eli H., 1916-1998 *Hay giri chanaparhin: grakhōsakan ew hrparakagrakan ējer*. Pēyrut': [Sip'an Hratarakch'atun], 1999.
- Oshakan, Hakob, 1883-1948 *Arewelahay dēmk'er* Hakob Oshakan. Pēyrut': Hamazgayini Vahē Set'ean Tparan, 1999.
- Oshakan, Hakob, 1883-1948 *Zugakshir arewelahay ew arewmtahay grakanut'eants'*. Pēyrut': Hamazgayini Vahē Sēt'ean Tparan, 1999.
- Harut'yunyan, Sargis *Hay araspelabanut'yun*. [Beirut]: Hamazgayin, [2000?]
- Grigor Zōhrapi keank'i ew grakan zharangut'ean ējerits': egherapatum, ōragrut'iwinner*. Albert Sharurean. [Beirut]: "Hamazgayin", [2000?].
- Hattēchean, Rōpēr, 1926- *Daniēl Varuzhani Sipili ew Igna Sarēaslani banasteghtsut'iwinnerē: Hay usanoghneru mtermut'ean mēj*. Pēyrut': Tpagrut'wn Grigor Antonean, 2003.
- Zhamanakakits Ist'anpulahay groghner*; ashkhataširets' Karō Abrahamean. Ant'īlias, Libanan: Kat'oghikosut'wn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, v. 1. 2004- .
- Chahinian, Krikor *Verak'agh*. Pēyrut': Shirak, 2004.
- Abeghian, Manuk *Hayots' hin grakanut'ean patmut'wn*. Manuk Abeghean; [director of publication Zaven Yegavian]. Ant'īlias, Libanan: Metsi Tann Kilikioy Kat'oghikosutiwn, 2004.
- Snapean, Pōghos, 1927- *Krkēšin mēj --*. Pōghos Snapean. Pēyrut': Hratarakut'wn Hamazgayini "Vahē Sēt'ean" Tparan-Hratarakch'atan, 2005- v. <1 >.

Serials

- "Hamazgayin"i taregirk'*. Pēyrut': Tp. "Hamazgayin" ēnkerut'ean, 1952.
- Hay gir*. Pēyrut': Tparan Hayk. Began in 1939; ceased publication in 1944.
- Ani*. Pēyrut': Tpagrut'wn "Rotos"i v. Monthly Began in 1946; ceased publication in 1956.
- Shirak*. Pēyrut': Hratarakut'wn T'ēk'ēean Mshakut'ayin Miut'ean. Start 1956.
- Ararat grakan*. Pēyrut': Hratarakut'wn Ararat ōrat'ert'i Began in 1947; ceased publication in 1965.
- Haykazean hayagitakan handēs*. Pēyrut': Hratarakut'wn Haykazean Golēchi (Hamalsarani) Hayagitakan Ambioni, 1970-.
- Hiwsisean hayagitakan handēs*. Pēyrut': H.B.E.M. Libanani shrj. handznazhoghov, 1993. 1 v. 1.

Children's Literature

"Children's Literature" is defined as material written or produced for the information or entertainment of children and young adults. It includes all literary, artistic genres and physical formats.

There are 200,000 children's books in the Library's collections, including 15,000 housed in the Rare Book and Special Collection Division. These books and other materials represent all subjects and languages. They cover the mainstream as well as the special, unique, and rare, consisting of fiction, nonfiction, picture books, anthologies, folk and fairy tales, periodicals, school reader, moveable and toy books, mass market publications, films, audio-visual and electronic materials. Special attention is given to collecting children's books published in countries with large émigré population in the U.S. Armenians are one of these émigré populations.

The following titles grouped into categories are a sample of "Children's Literature".

Some **native Armenian works** of significant textual and illustrative value.-

T'umanyan, Hovhannes, 1869-1923 *Hek'iat'ner=Fables*; arewmtahayerēni veratsets' Hovhannēs Hannēsean; nkarazardumē Ayta Pōyacheani. 1985 Beyrouth, Liban: Chirak imprimerie & librairie, 1985. 6 v.

Chahinian, Krikor *Sasnay Tšrer diwts'aznavēpē*; khtats. mankavarzhakan patshachets'um Grigor Shahineani; nkarazardum Andranik Kilikeani. Ant'ilias: [Hayastaneayts' Ekeghets'woy K'ristonēakan Dastiarakut'ean Bazhanmunk', Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy], 1994. 8 v. *in I* : ill.

Mantoyean, Zapēl M. 1919- *Mankakan p'njikner*; [koghk' ew nkarner Babgēn Poyacheani]. Pēyrut': Z. Mantoyean, 1994.

Pasmachean, Perchanoysh *Hrashk' tsaghikē ew t'rchogh aghjikē*; nkarner Vrēzh V. K'asuni. Pēyrut': [B. Basmadjian], 1996: ill. (some col.).

Pasmachean, Perchanoysh *Patkerner kendantakan ashkharēn*; nkarner Vrēzh V. K'asuni. Pēyrut': [B. Basmadjian], 1996; ill. (some col.).

Moses, of Khoren, 5th Cent. *Haykakan awandavēper*; mankavarzhakan patshachets'um G. Shahineani; nkarazardum Andranik Kilikeani. Selections. 1996 Ant'ilias: Hayastaneayts' Ekeghets'woy K'ristonēakan Dastiarakut'ean Bazhanmunk', 1996.

Pasmachean, Perchanoysh *Fut'polasēr pataninerē*; nkarner Vrēzh V. K'asuni. Pēyrut': [B. Basmadjian], 1998: ill. (some col.).

Mamurean, Matt'ēos, 1830-1901 *Dprots'akan hishatakner*. Matt'ēos Mamurean; mankavarzhakan patshachets'um G. Shahineani; nkarazardum Andranik Kilikeani. Ant'ilias: Hayastaneayts' Ekeghets'woy K'ristonēakan

Dastiarakut'ean Bazhanmunk', Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1999.

Latoyean, Maral *Gireru partezē*. [Beirut: Hamazgayini "Vahē Set'ean" Tparan, 2000?]-v. <1-4>: ill.

Latoyean, Maral *Odaparik*. [Beirut: Hamazgayini "Vahē Set'ean" Tparan, 2000?]-v. <1>: ill. ; 28 cm.

Tēmirclean, Eruand *Ara geghets'iki hayrē Aram Nahapet*; [geghankarich' Khorēn Hakobean]. [Ant'ileas, Lebanon: E. Tēmirclean, 2000?] col. ill.

Tēmirclean, Eruand *Ariwts' Mher*; [geghankarich' Khorēn Hakobean]. [Ant'ileas, Lebanon: E. Tēmirclean, 2000?] 2 v. : col. ill.

Tēmirclean, Eruand *Hayk Nahapet*; [geghankarich' Khorēn Hakobean]. [Ant'ileas, Lebanon: E. Tēmirclean, 2000?] 1 v. (unpaged): col. ill.

Tēmirclean, Eruand *P'ok'r Mher*; [geghankarich' Khorēn Hakobean]. [Ant'ileas, Lebanon: E. Tēmirclean, 2000?] 3 v.: col. ill.

Tēmirclean, Eruand *Sasunts'i Dawit'*; [geghankarich' Khorēn Hakobean]. [Ant'ileas, Lebanon: E. Tēmirclean, 2000?] 8 v.: col. ill.

Tēmirclean, Eruand *Tork' Angegh*; [geghankarich' Gagik Isahakean]. [Ant'ileas, Lebanon: E. Tēmirclean, 2000?] 1 v. (unpaged): col. ill.

Tēmirclean, Eruand *Vishapakagh Vahagn*; [geghankarich' Khorēn Hakobean]. [Ant'ileas, Lebanon: E. Tēmirclean, 2000?]. 1 v. (unpaged): col. ill.

Gasapean, Sarit'a *T'amarikē dēpi Sewanay lich*. [Ant'īlias, Lebanon: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2002].

Gasapean, Sarit'a *Tamarikē dēpi Shushi*. [Ant'īlias, Lebanon: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2002].

Gasapean, Sarit'a *T'amarikē ew giwghi ōrerē*. [Ant'īlias, Lebanon: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2002?].

Chahinian, Krikor *Pizhu*; [nkarazardum, Nayiri Alek'sandrean]. Ant'īlias: Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2003.

T'at'ul ew Tughril: awandapatum; khmbagir, Nuēr Virapean; geghankarich' Smbad Paghtasarean. [Beirut]: Miats'eal hratarakut'iwn Hamazgayini ew "Zangak-97" hratarakch'ut'iwnneru, 2003.

Hrach'eay Acharean *Keank'is husherēn: patanekan tarik'i hamar*; mankarvarzhakan patshachets'um G. Shahineani; nkarazardum Andranik Kilikiani. Ant'īlias: Hayastaneayts' Ekeghets'woy K'ristonēakan dastiarakut'ean bazhanmunk', Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2003.

Zoryan, Step'an, 1890-1967 *Ashakertakan tariner*; arewmtahayerni veratsum ew khtats'um G. Shahineani; nkarazardum Andranik Kilikeani. *Mi kyank'i patmut'yun*. Selections Ant'īlias: Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2003.

Ananyan, Vakht'ang, 1905-1980 *Gilli lichin gaghdnik'ě*; mankavarzhakan patshachets'um G. Shahineani; nkarazardum A. Gaspareani, M.R. Sosoyeani. *Sevani ap'in*. Selections Ant'ilias: Hayastaneayts' Ekeghets'woy K'ristonēakan dastiarakut'ean bazhanmunk', Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2003.

Ch'arents', Eghishe, 1897-1937 *Es im anush Hayastani*; khmbagir, Nuēr Virapean. Selections, 2003 [Beirut]: Miats'eal hratarakut'iwn Hamazgayini ew "Zangak-97" hratarakch'ut'iwnneru, 2003.

T'umanyan, Hovhannes, 1869-1923 *Karda ew nerkē*. Hovhannēs T'umanean; [gtsankarich'ner Hasmik P'oshotean, Surēn Khach'ikean]. Selections. 2003 [Beirut]: Miats'eal hratarakut'iwn Hamazgayini ew "Zangak-97" hratarakch'ut'iwnneru, [2003?]- v. <1-3 >: ill. (some col.); 28 cm.

Gasapean, Sarit'a *T'amarikē dēpi Ani*. [Ant'ilias, Lebanon: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2004]: col. ill.

Gasapean, Sarit'a *T'amarikē dēpi Tat'ew*. [Ant'ilias, Lebanon: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2004].

Siserean, Vera *Napikē*; nkarazardum Agnēs Awagean. [Beirut: Hamazgayini Vahē Sēt'ean Tparan, 2004?] 1 v. (unpaged): col. ill.

Siserean, Vera *Kikakō*; nkarazardum Agnēs Awagean. [Beirut: Hamazgayini Vahē Sēt'ean Tparan], c2004.

Dashnakts'akan pataniin girk'ě; [khmbagir V. Awagean; mankavarzhakan patshachets'um Lori Harpoyean, ējadrum Zareh Chēorēk'chean]. Pēyrut' Hratarakut'iwn H.H.D. Libanani Patanekan Miut'iwnneru Endhanur Varich' Marmni, 2005. 2v. : ill. (some col.), maps; 29 cm 2 CD-ROMs.

Translations from other languages accompanied by significant illustrations done by Armenian artists

Grimm, Jacob, 1785-1863. *Krim eghbayrneru hek'iatnerě*; nkarazardumnerē Andranik Kilikeani. Pēyrut': Shirak Hratarakch'atun, 1999-v. <1-3 >: col. ill.

Swift, Jonathan, 1667-1745. *Kiwlivēri chambordut'iwně*. Chonatan Suift'; [gtsankarner Zhanēt' Yap'uchean]. *Gulliver's travels*. Armenian. Pēyrut': Hamazgayini Vahē Sēt'ean Tparan, 2001.

Hagopian, Taline *Enjoy your wordbook*. Antelias, Lebanon: Taline Jabourian-Hagopian, c2001 Armenian, Arabic and English.

Mshakut'ayin im arajin hanragitaks. [k'aralezu soyn matenasharin hayerēn bnōrinakē hratarakut'ean patrastets'in Aram Sep'et'chean ew Lewon T'orosean]. Beyrouth, Liban: Centre de Culture Modern, 2001-2002. 10 v.

Inch ē hamakargich'ě. [Beirut, Lebanon: Hamazgayini Vahē Sēt'ean Tparan 2002]- v. <1 >: ill.

Homer *Iliakan*. t'argmanutiwn Alis Gazanchean; khmbagir Arp'i Hambarean; nkarazartum Razmik Pert'izlean. *Iliad*. Armenian. [Bourj Hammoud, Lebanon]: Hratarakut'iwn Hamazgayin Vahē Sēt'ean Tparani, 2004. 3 v. : col ill., map.

Homer *Odisakan*; targmanut'iwn Alis Gazanchean; khmbagrut'iwn Arp'i Hambarean; nkarazartum Razmik Pert'izlean. *Odyssey*. Armenian. [Bourj Hammoud, Lebanon]: Hratarakut'iwn Hamazgayini Vahē Sēt'ean Tparan-Hratarakch'atani, 2004- v. <1>.

Lagerlöf, Selma, 1858-1940 *Nils Holkersēni hrashali chambordut'iwnē*; mankarvarzhakan patshachets'um G. Shahineani; nkarazardum Andranik Kilikeani. *Nils Holgerssons underbara resa*. Armenian. Ant'ilias: Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2003.

Batchelor, Mary *Astuatsashunch' bolor tarik'neru hamar: 365 patmut'iwn= Children's Bible in 365 stories*. Armenian. Ant'ilias: Libanani Astuatsashunch'i ēnkerut'iwn, 2001.

Collodi, Carlo, 1826-1890 *P'inok'ioyīn arkatsnerē*; Italerēnē hayats'uts', Part'ew Kiwliwmean; nkarazardum K'arlō K'iostri. *Avventure di Pinocchio*. Armenian. Ant'ilias: Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2003.

The Library annually acquires representative samples from each country of the best new titles of literature for children of all ages, including all books that win prestigious awards, works by noted authors of books for adults, works that reflect current publishing trends, highlight the diversity of design and illustration, and reveal new interpretations of social and political themes.⁸

Translations

The Library of Congress ordinarily acquires for its permanent collections translations from foreign languages into English, when the publication is of research value.

Translations from one foreign language to another are acquired if the work in the original language is not in LC holdings.

The following translations in LC holdings from Lebanon, represent significant works which the library does not possess in its original languages:

Pattison, T. Harwood (Thomas Harwood) 1838-1904 *K'aroz patrastelu aruestē*; t'argmanets', Grigor A. Sarafean. *Making of the sermon*. 1948.

Institut zur Erforschung der USSR. *Ts'eghaspanut'iwnē Khorhrdayin Miut'enēn ners: usumnasirut'iwn zanguatsayin spanut'eants'*. Khohrd.

⁸ www.loc.gov/acq/devpol/chi.html p. 2.

Miut`ean umnasirut`ean Kachar (Miwnikh); t`argmanets`, Eghishē Manukean. *Genocide in the USSR*. Armenian. Pēyrut`, Libanan: [s.n.], [1959].

Nētim, Must`afa *Hay eghernē: im vkayut`iwnners*. Must`afa Netim.

Ayashi bantē. A. Naggashean. Pēyrut`: Hratarakut`iwn Ghukas Karapeteani, 1978.

Mahari, Antonina *Im odisakanē*; [t`argmanut`iwn Vahan Ch`eraz Ishkhaneani]. Ant`ilias, Libanan: Kat`oghikosut`iwn Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 1994.

Nigolian, Sonia *Ants`elayush patkerner*; franserēn bnagirēn t`argmanets` Nayiri K`ēshishean *Images à contretemps*. Armenian. Pēyrut`: [Sip`an Hratarakch`atun], 1997.

Vanier, Jean, 1928- *Mi vakhnar*; t`argmanets`, Hovhannēs Tēyruzean. *Be not afraid*. Armenian. Zmmar [Lebanon]: Z.A.M., 1997.

Alamuddin, Ida, 1910- *P`ap`a K`iwnts`ler ew hayerē* / Ita Alamettin; heghinakuhiin barehach artōnut`eambē, t`argmanets`, T`oros T`oranean. *Papa Kuenzler and the Armenians*. Armenian. Ant`ilias: [Tparan Kat`oghikosut`iwn Hayots` Metsi Tann Kilikioy], 1999.

Altounian, Janine *Bats` miayn im dimats` chambanern Armenioy: ts`eghaspanut`iwn mē angitakits`i anapatnerunm mēj*. Zhanine Alt`unean; harajaban Rēnē K`aēsi; t`argmanutiwn Karin Zohrabeani ew Grigor Shahineani. *Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie*. Armenian. Ant`ilias, Libanan: Hratarakut`iwn "Khacher Galustean" mankarvarzhakan kedroni, 2001.

Najjar, Alexandre, 1967- *Paterazmi dprots`ē*; t`argmanich` G. Shahinean. *École de la guerre*. Armenian. Pēyrut`: Shirak Hratarakch`atun, 2001.

The following, are acquired because these are translations into Armenian of an important Armenian author from the West, like William Saroyan. The translations are also accompanied with notes and commentaries which interpret the works' importance in an Armenian milieu.

Handipumner Uileēm Saroyeani het / [khmbagir Pōghos Snapean]. Pēyrut`: Kedronateghi, Librairie Hamaskaïne, 1978.

Saroyan, William, 1908-1981 *6 taterakhagher Uiliem Saroeanen*; hayats`uts` Hovhannēs Shēōhmelean; khmbagir Aram Sep`et`chean. Plays. Armenian. Selections Pēyrut`: [Sip`an Hratarakch`atun], 1994.

Translations from English to Armenian also could be acquired because the translation has exceptional literary merit due to the stature of the translator in this case, Hovhannes Masehean, who is an author whose writings the Library attempts to collect exhaustively.

Shakespeare, William, 1564-1616 *Shek'spiri Antonios ew Klēopatrai, Bazum aghmuk vasn och'nch'i, P'ot'rikē* [t'argmanets'] Hovhannēs Masēhean. Plays. Armenian. Selections. Pēyrut': Matenashar "Hamazgayin", 1967.

These translations are important from the viewpoint of vocabulary and terminology, and will give a significant impact on the development of the Armenian language.

Gospel of Thomas (Coptic Gospel). Armenian. *Awetaran ēst T'ovmasu: erewan hanuats Egiptakan noragiwt papirosnerē*; t'argmanets' Derenik Episkopos. Pēyrut': Tp. Atlas, 1960.

Omar Khayyam *K'areaknere Omar Khayami* [translated by] Aram Ch'arēg. *Rubā'iyāt*. Armenian. [Beirut]: Tp. Sewan, 1968.

Khalīl, Ibrāhīm *Anapatin kakach'nerē*; araberēnē t'argmanets', Mihran Minasean. *Short stories*. Armenian. Selections Ant'īlias: Tparan Kat'oghikosut'ean Metsi Tann Kilikioy, 2002.

Translated from Grabar to Ashkharhabar

It is translated from Classical Armenian which is not well known in the 21st century to a language which is clearly better known Modern Armenian.

Sargis Shnorhali, 12th cent. *Hordorakner*; ashkharhabari veratsets' Anushawan Daniēlean. Ant'īlias [Altapress], Ant'īlias, Libanon: Hratarakut'iwn Kilikioy Kat'oghikosut'ean, 1978.

Vark'srbots'. Modern Armenian (Western) *Surberu keank'ē: ashkharhabari veratsuats grabar "Vark' Srbots'"ēn*. Pēyrut': Hratarakut'iwn Hay Arak'elakan Ekeghets'asirats' Eghbayraks'ut'ean, 1970.

Barsegh Mashkeworts'i, 1280-1345 *Hordorakner*; ashkharhabari veratsets' Anushawan Daniēlean. Ant'īlias: [Tparan Alt'ap'res], 1980.

Grigor Narekats'i, Saint, 951-1003 *Matean oghbergut'ean*; ashkarhabari veratum Vazgēn Gēorgeani. [Lebanon: s.n.], 1990.

Sebēos, Bishop of Bagratunik', 7th Cent. *Patmut'iwn Sebios Episkoposi*; neratsut'iwn, t'argmanut'iwn, ew tsanōt'agrut'iwnner, Arshawir Gabuchean. *Patmut'iwn i Herakln*. Ant'īlias: Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1990.

Bible. O.T. *Psalms*. Modern West Armenian. *Saghmosaran*; ashkharhabari t'argmanets', Mesrob Churean. Pēyrut': [Doniguian], 1990.

Vardan Aygekts'i, 12th Cent. *Khratner*; ashkharhabari veratsets', Part'ew Kiwliwmean. Ant'īlias: Hayastaneayts' Ekeghets'woy K'ristonēakan Dastiarakut'ean Bazhanmunk', Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2002.

Hovhannēs Ȣarnets`i, ca. 1180-ca. 1245 *Hogeshah aghotkner*; ashkharhabari veratssets` Anushvard. [Antilias]: Hayastaneayts` Ekeghets`woy K`ristoneakan Dastiarakut`ean Bazhanmunk`, Kat`oghikosut`iwn Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 2003.

Law and Legislation

The Armenian collection from Lebanon is poor in this field. The only titles in the Law Library Reading Room (Madison, LM201) on business: Legal Ethics is the following:

Shamlean, Vardgēs *Irawabanin khghchmtank`ž*. Pēyrut`: Kedronateghi, Librairie Hamaskaïne, 1980.

Culture

The Library of Congress is interested in all primary monographs and serials, whether from the Republic or the various Diasporan homes, which have to do with the practice and development of Armenian culture.

Almanacs, religious and secular calendars

The following devotional calendar is a sample of calendars published in Lebanon in the holdings of LC:

Hayuni, Mesrop *Amēn ōr: mardakertum, hayakertum*. Pēyrut`: [Sip`an Hratarakch`atun], 1998.

Cookbooks and cuisine

Armenian cookery and cuisine is considered part of the Armenian culture. The following five monographs are a sample acquired from Lebanon and show the practice and development of the Armenian kitchen. The monographs are written by professional Armenian women and women organizations. The monographs also reflect the current publishing trends, specially the first title, with color illustrations, photos and guidelines.

Tōnikean, Anahit P`. *Hamov hotov*. Pēyrut`, Libanan: [Gratun Kirakos P`. Tōnikean], 2005. col. ill.

Vardanean-K`ēshishean, Gohar *Ogtakar gitelik`ner ew khohararakan nshumner: hay knoj ughets`oyts*. Pēyrut`: [s.n.], 2000 (Aleppo, Syria: Cilicia Bookstore Publishing & Printing House)1 v. (unpaged): ill. (some col.).

Tōnikean, Anahit P'. *Hayuhiin khohanotsē*. Pēyruṭ': G. Doniguan & Fils, 1979.

S. Pōghos Ekeghets'i (Anjar, Lebanon). Tikhants' Miut'iwn. *Musa leran ew Aynchari tohmik chasher*. [Beirut], Libanan: [Hamazgayini Vahē Sēt'ean Tparan], 2001: ill. (chiefly col.).

Chermakean, Silva L. *Ardi khohanots'*; [patrastets', Silva Pezirchean-Chermakean]. [Beirut]: Hratarakut'iwn Oskedar Hay Girk' eru Tan, 2001.

Travelogues and tour books

LC has a small but valuable collection of travel books or memoirs written by non-Armenian travelers to Armenia, but most of these are published in Europe, i.e. London like H.F.B. Lynch's. *Armenia, Travels and Studies*, London, 1901. It was reprinted in 1965 in Lebanon.

Travelogues on Armenia itself are small in number, but LC has a large collection, both in the General Collection and in Rare Book of traveler's accounts of the Middle East in general, many of which include Armenia.

The following are some of the titles acquired from Lebanon that cover mostly travel memoirs to Armenia, Middle East, Europe, the US and even Western Armenia.

Poladian, Terenig, 1914-1963 *Ukhtagnats'ut'iwn i Hayastan*. Pēyruṭ': Tparan "Zhoghovurdi Dzayn", 1947.

Poladian, Terenig, 1914-1963 *Herkir Hayreni*. Ant'ilias: [s.n.], 1956.

Mardikian, George M., 1903 *Ergn Amerikayi. Song of America*. Armenian Pēyruṭ': Matenashar "Hamazgayin", 1957.

Emin, Joseph, 1726-1809 *Hovsēp' Emini keank'n u arkatsnerē*; Hovsēp' Emin anglerēn bnagrēn t'argmanets', H. Khashmanean. Life and adventures of Joseph Emin. Armenian. Pēyruṭ': Tparan Mshak, 1958.

Tsarukean, Andranik, 1912-1989 *Hin erazner, nor chambaner...* Pēyruṭ': [Meshag Press], 1960.

Polo, Marco, 1254-1323? *Margoy Poloyi chambordut'iwnnerē, 1271-1295*. hayats'uts' ew meknabanets' Vardan V. T'ēk'ēēan. *Travels of Marco Polo*. Armenian Pēyruṭ': H.K. Tparan, 1964.

T'ēmirean, Alper S. *Libananēn Hayastan: amis me'Erevani mej; chambu not'er ew tpaworut'iwnner*. Pēyruṭ': Tparan Mshak, 1964.

Jrbashean, K. *Awetaber hayrenik'*. Pēyruṭ': Tp. Mesrob, 1965.

Helvachean, Hrt'. *Mer ashkharheñ*. Pēyruṭ': [s.n.], 1966.

Ghazarean, Sargis *Hushardzan*. Pēyruṭ': Tparan Sewan, 1966.

Melik'ian, P'oghos *Hayreni shunch'ov*. Pēyruṭ', [Librairie Hamsskaïne] 1969.

Zhirayr Nayiri *Hayun arewmuk'e* Pēyruṭ': Tparan "Ararat", 1969.

Shahandukht *Sannineñ jur khmets'ink*. Pēyruṭ': [Tparan Hamazgayin], 1970.

Shahpaz, Step'an *Mer erkire*. Pēyruṭ': Hratarakut'iwn "Sewan" Hratarakch'akan Tan, 1971.

Kranean, Biwzand *Tpaworut'iwnner; Mer aruestageñere; Hastatumner*. Pēyruṭ': Hamazgayini Vahē Sēt'ean Tparan, 1975.

Arlen, Michael J. *Deṗi Ararat*; t'argmanets', N. Pērpērean. *Passage to Ararat* Armenian. Pēyruṭ': "Azdak", 1977.

Patmagryan, Ashot. *Im husherits*. Pēyruṭ': [Imprimerie G. Doniguian & Fils], 1978.

Tsarukean, Andranik, 1912-1989 *Nor Hayastan, nor Hayer*. Pēyruṭ': Hratarakch'atun K. T'onikean ew Ordik', 1983.

Garegin II, Catholicos of Cilicia, 1932-1999. *Hrashk' Tat'ewi, T'ap'or leran lanjerun*. Ant'ilias: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1989.

Marsden, Philip, 1961- *Handipman vayre; ugheworut'iwn hayutean mej;* targmanets', Lusik Kiwloyean-Srapean. *Crossing place*. Armenian. Ant'ilias: [Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy], 1999.

Aghpashean, Ani *Lur vkaner: ugheworut'iwn, Kilikia ew Arewmtahayastan*. Pēyruṭ': [s.n.], 2001.

Crafts

K. Kilikets'i (Kirakos T'onikean) *Endardzak erazahan ew eñdanik'in barekame*. Pēyruṭ': [K. T'onikean ew Ordik'], 2005.

Chermakean, Lewon *Erazahan: khorhrdanisheru bararan naew togtakar gitelik'neru shtemaran*. Pēyruṭ', Libanan: Oskedar hay girk'eru tun, 2003.

Religion

LC looks for all primary and secondary scholarly and analytic monographs and serials having to do with the history and practice of pre-Christian and Christian Armenia.

The following are a few of the hundreds of publications about the Armenian church, and other religious subjects from Lebanon in LC holdings:

Ormanean, Maghak'ia, 1841-1918 *Hayots' ekeghets'in: ew ir patmut'iwnē, vardapetut'iwnē, varch'ut'iwnē, barekargut'iwnē, araroghut'iwnē,*

*grakanut`iwne ew nerkey kats`ut`iwne`/ nakhapēs gaghghierēn hratarakets`* hetoy hayerēni veratsets`, Maghak`ia Ormanean. 6. tpagrut`iwn. *Église arménienne*. Armenian. Pēyruť: Tp. Sewan, 1961.

Maxwell, Arthur Stanley, 1896-1970 *Dzer parekamnerē, Shabat`apah-Galstakank`. Your friends, the Adventists*. Armenian. Pēyruť, Libanan: Shabat`apah-Galstakan Kazmakerput`iwn, [196-].

Saatēť`ean, Smbat, 1871-1915 *Nersēs Lambronats`i: ashkhataşirut`iwn patmakan, matenagrakan, ew vardapetakan*. Ant`ilias, Libanan: Librairie Catholicoşsat Arménien, 1981.

Anapatakan *Hamar`ot patmut`iwn hay-latinakan haraberut`eants` skizbeñ minch`ew 1382*. Ant`ilias, Libanan: Hratarakch`ut`iwn Sanahin: 1981.

Hayastaneayts` Awetaranakan Ekeghets`in; hatorē kazmets` u khmbagrets` Eruand H. K`asuni. Pēyruť: Hratarakut`iwn Hay Awetaranakan Himnarki, 1986.

*Teř-Z`or loys hagaw: Teř Z`ori Srbots` Nahatakats` Ekeghets`woy`otsman arit`ov, 5 Mayıs 1991*. Ant`ilias, Libanan: Tparan Metsi Tann Kilikioy Kat`oghikosut`ean Hayots`, [1991].

Aleēmezean, Narek, 1962- *Hayastaneayts` Arak`elakan Ekeghets`woy pataskhannerē`och`-ughghap`ar`ararkut`iwnneru*. Ant`ilias: Hayastaneayts` Ekeghets`woy K`ristoneākan Dastiarakut`ean Bazhanmunk`, Kat`oghikosut`iwn Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 1995.

Moses, of Khoren, 5th Cent. *Nerbogh i Surbn Hřip`sime: patmut`iwn Srbots` Hřip`simeants`;* ashkhataşirets` T`amar Tasnapetean. [Ant`ilias: Kat`oghikosarani Tparan, 1995].

Sisianos, Hayots` Vardapet, 11th Cent. *Nerboghean i Surb K`arasunsn: k`nnakan bnagir Sisianosı Hayots Vardapeti;* ashkhataşirut`eamb T`amar Tasnapeteani. Ant`ilias: Hayastaneayts` Ekeghets`woy K`ristoneākan Dastiarakut`ean Bazhanmunk`, Kat`oghikosut`iwn Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 1995.

Garchean, Hovh. N., 1927-1997 *Ekeghets`akan t`onats`oyts`i hetk`erov: k`arozagirk`*. Hovh. N. Garchean; hatorē kazmets` ew khmbagrets` Eruand H. K`asuni. Pēyruť: "Janasēr", 1997.

Armenian Church *Khorhrdatetr Srbazan pataragi: eřt araroghut`ean Hayastaneayts` Arak`elakan Surb Ekeghets`woy;* ashkharhabari veratsets` Zareh Aznaworean. *Surb Patarag* Ant`ilias, Libanan: Kat`oghikosaran Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 1999.

Sahak, II, Catholicos of Cilicia, 1849-1939 *T`ghť`akts`ut`iwn Sahak A.[sic] ew Babgeñ B.[sic] Kat`oghikosneru*. Ant`ilias: [Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy], 1999.

K'ēshishean, Aram *Azg, ekeghets'i, hayrenik'*. Ant'īlias: [Tparan Metsi Tann Kilikioy Kat'oghikosut'ean], 1999.

Palandjian, Haroutiun *Knik' hawatoy bnagrin barats'ank; patrastets' Harut'iwn P'alanchean*. 1st ed. Ant'īlias, Libanon: Metsi Tann Kilikioy Kat'oghikosut'iwn, 1999.

Armenian Church *Zhamagirk': arewagali ew hskumi*; [ashkharhabari veratsets' Zareh Aznaworean]. Ant'īlias: Kat'oghikosaran Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2000.

Surb patarage. Pēyrut': [SIP'AN], 2000.

Kranian, Andranik *Lusardzakd bats' vras--: mardeghut'ean 2000-ameakin*. Pēyrut': [Sip'an], 2000.

Ormanian, Maghak'ia, 1841-1918 *Azgapatum: Hay Ughghap'ar Ekeghets'woy ants'k'ere skizbeñ minch'ew mer 'orere'harakits' azgayin paraganerov patmuats*. Ant'īlias, Libanon: Mets'i Tann Kilikioy Kat'oghikosut'iwn, 2001. 4 v.

Kranian, Andranik *Hay tsisakan pashtamunk'e*. Pēyrut': [Sip'an Hratarakch'atun], 2001.

Churean, Mesrob *Mariam Astuatsatsin amenasrbuhi*. Pēyrut': [Tparan Shirak], 2001.

Armenian Church. Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy. *T'ght'akts'ut'iwn Metsi Tann Kilikioy erek' kat'oghikosneru ew Amenayn Hayots' Kat'oghikos Khoreñ 1. Muradbekeani*. Ant'īlias: [Tparan Kat'oghikosutean Hayots' Metsi Tann Kilikioy], 2002.

Aleēmezean, Narek, 1962- *Otnluayi araroghut'iwnē Hayastaneayts' Arak'elakan Ekeghets'woy mej' = The ceremony of the washing of the feet in the Armenian Orthodox Church = La cérémonie du lavement des pieds de l'église orthodoxe arménienne*. Antelias, Lebanon: [Kat'oghikosut'iwn], 2002.

Grigor, Narekats'i, Saint, 951-1003 *Khrat ughigh hawat'k'i ew arak'ini mak'ur vark'i*; t'argmanut'iwn ew usumnasirut'iwn, Narek Aleēmezean. Ant'īlias: Hayastaneayts' Ekeghets'woy K'ristoneākan Dastiarakut'ean Bazhanmunk', Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2002.

Khrlopyan, Gevorg T. (Gevorg Tigrani) *Teṛunakan aghot'k'i meknut'iwn*. Ant'īlias: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2002.

Grigor, Narekats'i, Saint, 951-1003 *Matean oghbergut'ean ew ayl erkasirut'iwnk'*. Hazarameaki hratarakut'iwn Ant'īlias: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2003.

Armenian Church. Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy *K'ahanayits' hamagumar (2002: Bikfaiya, Lebanon) K'ahanayits' hamagumar: vaweragirner, 18-21 September 2002, Pik'faya, Libanon*. Ant'īlias: Kat'oghikosaran Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2003.

Amenap`rkich` Vank` (Julfa, Isfahān, Iran) *Diwan Nor Jughayi S. Amenap`rkich` Vank`i*; ashkhataširets` Khazhak Tēr-Grigorean. Ant`ilias: Hratarakut`iwn Spahani Hayots` T`emi, 2003- v. <1 >.

*Kanon dzernadrut`ean k`ahanayi ew ōrhnut`ean veghari ēšt kargaworut`ean Hayastaneayts` Arak`elakan Surb Ekeghets`woy*. Ant`ilias: Kat`oghikosut`iwn Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 2003.

Gushakean, T`orgom, 1874-1939 *Surbk` ew t`onk` Hayastaneayts` Ekeghets`woy: hamar`ot teghekut`iwnner Hayts`. Ekeghets`woy t`oneli surberu ew teṛunakan t`oneru masin*. 4. tpagrut`iwn. Ant`ilias, Libanan: [Tparan Kat`oghikosut`iwn Metsi Tann Kilikioy], 2003.

P`ayaslean, Zareh, 1915-1963 *Hovhan Oskeberan ew ir "Matt`ei meknut`iwn"ē*. Zareh Abgh. P`ayaslean. Ant`ilias: Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 2003.

Armenian Church. *Awag Shabat`: Hayasdaneayts` Arak`elakan Surb Ekeghets`woy ēšt kargaworut`ean eraneli t`argmanch`ats` merots` ew aylots` Srbots` harts`*. Ant`ilias, 2005.

Religious Serials

Armenian Church. Kat`oghikosut`iwn Hayots` Metsi Tann Kilikioy. *Hask*. Antelias, Rep. Libanaise: Kat`oghikosut`iwn, 1932- Began in 1932.

Diaspora

LC is the repository for all monographs and serials of history, literature, art etc., representative of life of the various Armenian communities around the world. Of special importance is the discussion of the role of the Armenian community within these various Diasporan homes.

Local histories (village histories or memorial books)

Western Armenia no longer exists as an Armenian over-populated area. Researchers need to turn to memoirs and local histories to learn about the organization of life in the towns and villages of Western Armenia. These local histories also trace inhabitants and family connections of Armenians of these regions and the publication of some of these are sponsored by compatriotic associations of survivors or childrens of survivors, from a particular region, determined to keep alive their experiences or those of their parents. The *Hushamatean Mets Egherni*, covers Armenian Massacres, 1915-1923, history, personal narratives and village histories. Originally it was published

in Beirut on the Occasion of the 50th Anniversary of the Armenian Genocide, and republished several times.

Armenians of Lebanon have published such local histories both in Armenian and other languages and LC is interested in all original monographs and serials of history, literature, art etc., representative of the life of the various Armenian communities around the world. The following are examples of such work in LC holdings that come from Lebanon, thanks to the first generation of survivors of the massacres and their children and grand children.

Armenian Church. Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy. *Kilikian kskitsner, 1903-1915*. Pēyrut': Tp. "Hrazdan", 1927. (*pertains to Adana*)

Bakhtikean, S.A. *Arabkir ew shrjakayi giwghere: patmakan-azgagrakan hamar'ot tesut'iwn*. Pēyrut': Tp. "Vahagn" H. Hakobean, 1934.

Taragchian., Awetis S. *Marzuani Hay Awetaranakan zhoghovurv* Niw York': A.S. Taragchian, 1960 (Pēyrut': Tparan Mshak).

Oskerich'ean Masht'ots' *Zeyt'un: alpom*. Pēyrut': Tp. T'onikean, 1960.

Tar'onets'i, Aghan *Tar'onapatum: pataskhanatunere Tar'oni eghernin, k'nakan usumnasirut'iwn hamadrut'eamb hushagirneru vkayut'eants'*. San Francisco: [s.n.], 1966 (Pēyrut': Tparan T'onikean).

Atanayi Hayots' patmut'iwn: patmagrakan, eghernagrakan, azatagrakan, mshakut'ayin, azgagrakan, vaweragrakan, zhamanakagrakan; khmbagrets' Biwzand Eghiayea. Pēyrut': Hratarakut'iwn Atanayi Hayrenakts'akan Miut'ean, 1970.

Kasparian-Odean, Alice *The history of the Armenians of Angora and Stanos; from pre-Christian & Galatian periods up to 1918*. Beirut, Lebanon, Doniguian Press, 1971.

Shahnazarean, Smbat *Mshoy barbare ew ir zhoghovurdin dimastuerē*. Pēyrut': Tp. Sewan, 1972.

Hushamatean Mets Egherni, 1915-1965; [hatorē patrastets', Gersam Aharonean; gortsakts'ut'eamb Nazaref' T'op'aleani]. Pēyrut': Hratarakut'iwn "Zart'onk'" Orat'ert'i, 1987.

Patmagirk' Yozkati ew shrjakayits (Gamirk') Hayots'; khmbagrut'iwn Armen Darean ew Andranik Erkanean. Pēyrut': Hratarakut'iwn Yozkati ew Shrijakayits' (Gamirk') Hayrenakts'akan Miut'ean, 1988.

Lernayin Gharabaghi (Arts'akhi) Hanrapetut'iwn: patmakan, ashkharhagrakan, azgabashkhakan, patmachartarapetakan tuealner. Ant'iliat: [Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy], 1992.

Pursalean, H.G. *Musa-leran herosamarte*. Aynchar [Lebanon]: Hratarakut'iwn Musaler-Aynchari himnadrut'ean 65-ameaki kedronakan marmni, 2004.

Simon, Easent' *Martin heros k'aghak': khoran ew shirim Hayastani 1915i jarderun eñt'ats'k'in*; heghinak Easent' Simon; neratsut'iwn Geōrg Egiayean; hayats'uts' Andranik Kranean.

Also at LC holdings we have partial runs of compatriotic association periodicals, annals, or reports published in Lebanon such as:

Ardzagang: himnadrut'ean 35-ameakin art'iw. Pēyrut': Hratarakut'iwn Kesarioy Aghk'. Enkerut'ean, 1963.

Oskegetak. Pēyrut': Arabkir ew shrjakayk'i hayrenakts'akan miut'iwn Pēyrut'i ew Halēpi masnachiwgher. Began in 1945; ceased publication in 1948.

Armenian Massacres

Luter *Urfayi herosamarte*. Pēyrut': Tpag. "Azdak"i, 1933.

Galaychean, Hovsep' *Shir'o-K'eferēz: ir taragrut'ean 25ameakin art'iw*; grets' Hovsep' Galaychean. Phila. [i.e. Philadelphia], PA, U.S.A.: 1940 (Pēyrut' (Nahr): Tp. "P'iwnik").

Orberean, Zareh V. *Urfayi verjin 'orere' 1915-in: (diwts'aznergut'iwn)*. Pēyrut': Z.V. Vorperian, 1961.

'Ap'azean, Tigran S., b. 1887- *Patmut'iwn Balahoviti*. New York': T.S. P'ap'azean, 1963 (Pēyrut': Tparan Mshak).

Aharonian, Kersam, 1916-1981 *Mets erazi chambun vray: aknark haykakan harts'i patmut'ean vray*. Pēyrut': Tparan Atlas, 1964.

Ghazarean, Haykazn G. *Ts'eghaspan Turk'e*. Pēyrut': Tparan Hamazgayin, 1968.

Sargisean, Khach'er *E'ot'anasun tarineru hushers*. Pēyrut': Tp. T'onikean, 1971.

Martikean, Harut'iwn, 1899- *T'rk'akan dzhokhk'its' nats'iakan dzhokhk'* Pēyrut': [s.n.], 1973.

Sapah-Giwlean, Step'an, 1861-1928 *Pataskhanatunerē*. Pēyrut': G. Doniguan & Fils, 1974.

Vardan, Lewon *Zhamanakagrut'iwn haykakan tasnhangi, 1915-1923*. Pēyrut': Tparan "Atlas", 1975.

Antonean, Aram, 1875-1951 *Mets ochire' haykakan verjin kotoratsnerē ew T'aleād P'asha: pasht'onakan heragirner, bnagirneru storagrut'eamb ew bazmat'iw patkernerov*. Pēyrut': [Gh. Karapetian]; Bourdj Hamoud, Liban: 1977.

Herosapatum Mets Egherni. Pēyrut': Hratarakut'iwn "Azdak" O'rat'ert'i, 1978.

- Antonean, Aram, 1875-1951 *1500000 hayeru jardi patmut'iwne'*. Pēyruṭ': Hratarakut'iwn Ghukas Karapeteani, 1978.
- Shiraz, Hovhannes, 1915-1984 *Hayots' dant'eākanē' hay kotoratsneri hawerzhasugin*. Pēyruṭ': Hratarakut'iwn Sewan Hratarakch'akan Tan, 1978.
- Mkhit'arean, Serovbe' *Mokhraberdi chakatamarte' mi druag Rshtunik'i ink'napashtpanut'ean kriwnerits'*. Pēyruṭ': K. T'onikean, 1980.
- Permanent Peoples' Tribunal *Datavch'ir: nist Hayeru ts'eghaspanut'ean surj, April 13-16, 1984, P'ariz*. Zhoghovurdneru Mnayun Atean. Pēyruṭ': Tparan Zart'onk', 1985.
- Antonean, Aram, 1875-1951 *Ayn sew orerun: patkerner*. Pēyruṭ': Hratarakut'iwn Haykakan Ts'eghaspanut'ean 70-ameaki Ogekoch'man Libananahay Kedr. Marmini, 1985.
- Esayean, Zapēl *Aweraknerun mej*. Pēyruṭ': Hratarakut'iwn Shirak Hratarakchatan, 1987.
- P'rens, Mūsá *Hayaspanut'iwne' mardkutean dem gortsuats ochirneru tsirenēners*; gortsakts'ut'eamb Mari-Anzh M. P'rensi; hayerēn t'argmanut'iwn Eruand T. Garacheani. Pēyruṭ': "Hay Payk'ar" Matenashar, "Ararat" Orat'ert'i, 1987.
- Alpom-hushamatean Haykakan Ts'eghaspanut'ean 70ameaki*. khmbagirner, Vach'e Ghazarean, Grigor Ach'ēgean. Pēyruṭ', Libanan: Kedronakan Marmin, 1987.
- Gangruni, Hrand *Ts'eghaspan It'i ihte', 1908-1923*. Pēyruṭ': [United Printers and Traders], 1994.
- Petrosean, Vlatimir *Eñveri verje' p'asta-vaweragrakan patmavipak*; khmbagrets' Zhirayr Nayiri. Pēyruṭ': [s.n.], 1996.
- Gangruni, Hrand *Kilikioy hayut'ean verjin gaghte', 1920-1921*. Pēyruṭ': [Doniguiian Frères], 1998.
- Vardan, Lewon *Haykakan tasnhinge' Turk' matenagitut'ean ew mamulin mej ew menk'*. Pēyruṭ': [Tpagrut'iwn Grigor Antoneani], 1998.
- Eghern ew veraprum*; [Kazmogh-khmbagirner Gēorg Gantaharean, Pēp'o Simonean, Zhirayr Danielean]. Ant'iliās, Libanan: Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2005.

Personal Narratives by Survivors

Most of these are written by survivors directly (12) and few by their children or grandchildren like *Taragir hayrs, Mkrtich' Ghazareane'* by V. Ghazarean, 1987. Some were published immediately after the fact such as Grigoris Palak'ean's *Hay goghogot'an: druakner hay martirosagrut'eneñ, Perlineñ depi Teř-z'or, 1914-1920* which was reprinted in 2002 in Antiliās.

These memoirs, personal narratives are not only important for researching the Armenian Genocide, but also for researching the historical and social conditions of Western Armenia, and in many cases, for researching the refugee experience in the Middle East after being deported, or orphaned by Ottoman Turkey during the Armenian Massacres of 1915-1923. The publications are arranged in chronological order of publication date.

Champazean, Biwzand *Patani keank'i me'patmut'iwne'*. Ant'iliyas, Libanan: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1960.

Artsruni, Nuard *Mahuan dzorin mej*. Pēyruṭ': Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1965.

Asaturean, Hakob H. *Hovakimi t'ornerē*. Pēyruṭ': Hratarakut'iwṇ T'ēk'ēēan Mshakt'. Miut'ean, 1965.

Kchikean, Lewon *Mōrenik ew ir sew tarin*. Ant'iliyas, Libanan: Tparan Kat'oghikosut'iwṇ Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1969.

Artsruni, Ara *Egherni hetk'erov*. Pēyruṭ': [Librairie Hamaskaïne], 1971.

Martikean, Harut'iwṇ, 1899- *T'rk'akan dzhokhk'its' nats'iakan dzhokhk'*. Pēyruṭ': [s.n.], 1973.

Aynt'aplean, Armēn *Dēm ar dēm*. Pēyruṭ': [Library Shirak], 1977.

Bakhtikean, Nersēs, 1983- *Khorshakahar mankut'iwṇ*. Pēyruṭ': N. Pakhdikian.

P'aytē dgalin patmut'iwne'; gri aṛaw u khmbagrets' T'oros T'oranean. Pēyruṭ': T. Toranian, 1984.

Andrēasean, Vazgēn *Hazariapatum: vēp anskizb ew anvakhchan*. Pēyruṭ': Hratarakch'atun K. T'ōnikean v. 2, 1984.

Gēlpēygean-Shmawonean, Eghisabēt', 1900- *Ariwnot chanaparh*. Pēyruṭ': [Tparan Zart'ōnk'], 1985.

Ghazarian, Vatchē *Taragir hayrs, Mkrtich' Ghazareanē*. Pēyruṭ': V. Ghazarean, 1987.

T'awugchean, Nersēs, 1870-1934 *T'arapank'i 'oragir*; khmbagrets', T'oros T'oranean. Pēyruṭ': [Tpagrut'iwṇ "Hay Tip K'omp'iwkraf-T'ek'nop'res"], 1991.

Banean, Gaṛnik, 1910-1989 *Husher mankut'ean ew orbut'ean*. Ant'iliyas, Libanan: Kat'oghikosut'iwṇ Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1992.

Palak'ean, Grigoris, -1934 *Hay goghgot'an: druakner hay martirosagrut'enēn, Perlinēn dēpi Tēr-Z'or, 1914-1920*. Ant'iliyas: [Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy], 2002.

Serobean, Hakob A., 1903-1992 *Egherni hushers*; hratarakutean patrastets' Andranik Tagēsean. Pēyruṭ': Tpagrut'iwṇ Fotograwir Baglayean, 2005.

Veraproghnerē kē vkayen; [veraproghneru vkayut`iwnnere hawak`elu heghinakelu ew hatorē patkerazardelu ashkhatankē katarats ē Seda K`ilēchean]. Pēyrut` : Hamazgayini Vahē Sēt`ean Tparan], 2005.

Abēlean, Gēorg, 1941- *Ts`keans nahatakut`iwn.* Gēorg Abelean (Dziwnakan). Aynchar, Libanan: Hratarakut`iwn "Sava"yi, 2005.

The above is just a selected sample, many more of this type of material is contained in the LC Armenian collection from Lebanon.

Geography and Maps

Geography & Map Reading Room (Madison, LMB01).

The Geography and Map Division possesses antique and modern maps, including the originals used to draw the boundaries of President Wilson's proposed mandate for Armenia following World War I.

The Armenian collection from Lebanon at LC includes a humble contribution, only the following two maps: one for Western Armenia drawn by Zadig Khanzadian on the occasion of the 50th anniversary of the Armenian massacres, and the other is for Eastern Armenia, i.e. Republic of Armenia prepared in 2000.

Khanzadian, Zadig, 1886- *Aprilean Eghēni k`artes.* Beirut, Hratarakut`iwn Zart`onk` orat`ert`i, [1965] col. map 36 x 50 cm.

Hambarean, Garin *Hayastan* [cartografic material]; patrastets`in Garin Hambarean [ew] Hakob Latoyean. Bourj Hammoud, Lebanon: Hamazgayin Vahē Sēt`ean Tparan, [2000?] 8 maps on 1 sheet: col. ; 50 X 68 cm. folded to 26 X 35cm.

Education

The following is a bouquet of educative publications in LC holdings that come from Lebanon and document the aims for upbringing the community's youth, their cultural and political life and ties with the Republic, the Armenian Church and Armenian culture.

K`asuni, Eghia S., 1874-1959 *Patmut`iwn hin hay dastiarakut`ean.* Pēyrut` : Tp. Sewan, 1959.

Poladian, Terenig, 1914-1963 *Dastiarakch`akan arajnordut`iwn.* Pēyrut` : Tparan K. T`onikian , 1959.

Karekin I, Catholicos of Armenia, 1932-1999 *"Khorhē ew mtir--" : khoher ew hayeats`k`ner dprevank`i masin.* Ant`ilias: [Librairie Catholicossat Arménien de Cilicie], 1984.

Simonean, Azatuhi *Eritasardut`iwn ew dastiarakut`iwn*. Ant`ilias: Christian Education Department, Armenian Catholicosate of Cilicia, 1995.

Sargisean, Sepuh *Kirakn`orean `orranē hay manukin*. Ant`ilias: [Kirakn`oreay Dprots`neru Varich`-Tnorēnut`iwn], 1996.

Simonean, Pēp`o *Hayakertum ew mankavarzhut`iwn*. Pēyruť: Tparan Shirak, 1996.

Medicine, Psychology

LC doesn't acquire works of clinical medicine, because of the National Library of Medicine, but as that Library doesn't collect works in Armenian LC acquires exceptional work. The same is true for agriculture.

LC is interested in all scholarly and analytical works which deal with classical and medieval Armenian Medicine. The following are few monographs in Armenian that deal with Medicine from Lebanon, beside the serial *Bzhishk*, whose publication started in 1955 but was discontinued later.

a. Monographs

Chēpēchean, Ropert *Hay bzhshkut`ean patmut`iwnē ew hay-arab bzhshkakan dprots`neru kaperē*. Pēyruť: Galfaeen Hratarakch`atun, 1967.

Siserean, Sepuh *Erkink`i kapoytē inch` geghets`ik ē ays`or*. Ant`ilias, Libanon: Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 1977.

Asaturean, Ayta *Hghut`iwn ew tsnnadaberut`iwn*. Pēyruť: [Hamazgayini Vahē Sēt`ean Tparan], 1998.

Giwlkhanchean, Rubēn, 1936- *Hrashagorts boyser ew kensaniwt`er*. Pēyruť: [Tpakrut`iwn Sip`an], 1998. : ill. (chiefly col.).

Giwlkhanchean, Rubēn, 1936- *Vnasakar iwgher buzhigh` iwgher*. Pēyruť: [Kilikia Gratun-Hratarkch`atun-Tparan], 2000.

Harpoyean, Karpis *Bzhishkin kh`osk`ē*. Ant`ilias, Libanon: Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 2000.

Tibetakan bzhshkut`ean gaghtnik`nerē: Vanga (zarmanahrash buzhumner). Ant`ilias: [Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy], 2002.

Gēvorean-Nikoghosean, Mar`o, 1936- *Nakhēntreli e kankhel k`an darmanel* [Beirut : s.n., 2002].

b. Serials

Bzhishk (Beirut, Lebanon) **Bzhishk**. Beyrouth: Imp. Atlas v.: ill. ; 28 cm. Began in 1955.

Psychology

LC is interested in all scholarly and analytical works which have to do with psychology and its study and practice in Armenia and Armenian Diaspora. A pair of monographs from the Armenian collection from Lebanon:

Eghiaeyan, Biwzand *Patanineru mtayin aroghjut'iwnež*. Pēyruṭ', Libanan: Tpagrt'. A. Tēr Sahakean, 1953.

Galustean, Khach'er M. *Hasknal manuknerēž*. Pēyruṭ': Hratarakch'atun K. T'onikean: hasts'ē, K. Kaloustian, 1984.

Philosophy

LC likes to acquire all primary Armenian sources, e.g. Dawit Anhaght, Anania Shirakatsi, and others. Also LC looks for scholarly and analytical material on Armenian philosophy and translations into Armenian of now-lost Greek, Latin, Syriac originals and other sources and scholarly and analytical material on these.

The following are a few titles that deal with Philosophy from Lebanon: Hovhannisean, E. *Azgayin k'aghak'akanut'ean p'ilisop'ayut'iwnež: (hamakargayin ashkharhahayeats'k')*. E. Hovhannisean. Pēyruṭ': Kedronateghi, Librairie Hamaskaïne, 1979.

Parsumean-Tatoyean, Seda *Ejer arewmtahay mtatsumēn*. Pēyruṭ': Hratarakut'iwṇ H.B.E. Miut'ean Vahram Aptalean Mshakut'ayin Himnadrami, 1987.

Pērpērean, Shahan R. (Shahan Ret'ēos), 1891-1956 *Patmut'iwṇ imastasirut'ean*. Ant'ilias: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikiy, 1977.

Simonean, Pēp'o *Mardkayin irawants' harts'er = Human rights issues*. Essays. Pēyruṭ', Libanan: [s.n.], 1994.

Simonean, Pēp'o *Hayakertum ew manavarzhut'iwṇ*. Pēyruṭ': Tparan Shirak, 1996.

Ts'irani, Mkrtich', 1949- *Tiezeraimastasirakan ts'ayragoyṇ tramabanakan mtatsoghut'ean tiezerahmalsaran = Cosmophilosophic extreme logical thinking cosmouniversity*; Mkrtich' Ts'irats'i. Pēyruṭ': [Tpagrut'iwṇ Eṭvan], 1998.

Natural Sciences

LC looks for primary works, dictionaries, and scholarly and analytical secondary works which illustrate, describe and further amplify the natural

sciences – biology, geology – in Armenia and the Armenian Diaspora. LC also is interested in old (pre-1800) translations into Armenian of Western works on these subjects.

The following title is a title on Biology that is from the early 1900, but the exact date is unknown:

Aslanean, M. *Gitut`ean daser*. 4. tpagrut`iwn. Pēyruṭ` : Hratr. M. Aslanean, [19--]- v. <4 > : ill. "Mijin dasēnt`ats`k`."

Business and Statistics

There aren't many titles in this field from Lebanon except the following two titles, the first one is published in Lebanon and covers legal ethics, justice, administration, business enterprises, law and legislation in Lebanon.

Shamlean, Vardgēs *Irawabanin khghchmtank`ē*. Pēyruṭ` : Kedronateghi, Librairie Hamaskaïne, 1980.

The following title is printed in Erevan but the authors and editor are from Lebanon, and it covers taxation in Turkey and Iran. The Cairo office has acquired this title through contacts with the author and editor, it was chosen to be included in here as it is the work of Lebanese Armenian authors and acquired by the Cairo Office:

Vardan, Lewon *Harkerē O`smanean ew Parskakan kaysrut`iwnnerun mēj 15.-20. dar*; bnagirē hratarakut`ean patrastets`in Karo Abrahameanē ew Gurgēn Gaspareanē. Erewan: Grakanut`ean ew Aruesti T`angarani Hratarakch`ut`iwn, 2004-.

Textbooks

In general, the library acquires textbooks, whether for children, young adults, or adults, from whatever period, if they are unique to the Armenian culture and society and useful for illustrating that society, culture, history, language etc. or if written, for whatever level by renowned Armenian authors.

A sample of textbooks written by renowned Lebanese Armenian authors in the holdings of LC, cover the fields of: Religion, Armenian Language, Science, Christianity, and Armenian Grammar.

Aslanean, M. *Gitut`ean daser*. Pēyruṭ` : Hratr. M. Aslanean, [19--]- v. <4 >.

Hayreni ashkharh: Ent`erts`aran hayerēn lezui, dprots`akan vets`erord taruan hamar; kazmets` Lewon Shant`. Pēyruṭ: Tparan Hamazgayin, <1932- >.

Sarafean, Grigor A. **Surb Grots` ew Hayts`. Ekeghets`woy mets dēmk`er: kr`oni dasagirk`;** Ant`ilias, Libanan: Kat`oghikosut`ean Hayots` Kilikioy, 1954.

Hepoyean, Gr. **Nor k`erakanut`iwn oskedarean grabari: erku taruan dasēnt`ats`k`.** Beyrouth, Liban: Stanalu hamar dimel, Collège Mechithariste, 1976- v. 1.

Simonean, Simon, 1914-1986 **Hayots` patmut`iwn;** nkarazardum Kaytsak At`t`arean. [Beirut]: Hratarakut`iwn "Hamazgayin" Hay Mshakut`ayin ew Krt`akan Enkerakts`ut`iwn, [1997?].

**Kr`onk`neru patmut`iwn;** Biwzand Eghiayea. Ant`ilias, Libanan: Tparan Kat`oghikosut`ean Hayots` Metsi Tann Kilikioy, 2005.

Pamphlets and Ephemera

Armenian Ephemera and Pamphlet collection, Egypt On Microfilm Items from Lebanon

Ephemera are defined as non-commercial, non-book publications in the form of pamphlets, handbills, leaflets, broadsides, position papers, minutes of meetings, information sheets, bulletins, newsletters, posters, moving images, photographic documentation, etc.⁹

Ephemera are considered as an exceptional category of acquisitions. By their nature, such material is typically intended to be of only temporary interest (literally "for a day") and should be selectively retained for the library's permanent collections.

In general Armenian pamphlets and ephemera are collected from around the world, and sent to the Cairo Office for arrangement, cataloging and eventually they are sent to the New Delhi Office for photo-duplication service, i.e., micro-fiching, and from there to the repository in Washington to be used by researchers, congressmen and readers.

Ephemera of special interest are those involving archaeological and architectural sites, anniversaries and celebrations of special events in the Republic of Armenia and throughout the Diaspora; posters and political memorabilia, etc. These pamphlets and other materials are collected for

⁹ Collection Policy Statement, Ephemera, Library of Congress
<http://www.loc.gov/acq/devpol/ephemera.html>

cataloging, if less than 50 pages, and if they are of unique importance or of artistic or literary merit. Below are some of the Armenian ephemera collected from Lebanon during the years 1962 to 2003. It is a reflection of the life and the caliber of the Armenian community in Lebanon as they have produced these ephemeral materials with talent and creativity, which is an evidence for the artistic and musical capabilities of Armenians of Lebanon and the Middle East.

Culture, Drama, Armenian Diaspora, Middle East and North Africa, Lebanon. Part 1 [microform]. New Delhi: Library of Congress Office; Washington, D.C.: Library of Congress Photo duplication Service, 2006. 5 microfiches; 11 X 15 cm. Master microform held by: DLC. At head of title: Armenian Ephemera and Pamphlet Collection, Egypt. A collection of 7 pamphlets published in Lebanon between 2001-2003. Additional material with other date of publication may be found in this collection. Content list arranged by order of pamphlet to be fished; indexes by form/theme, publisher, title and author.

Subjects:

Williams, Tennessee, 1911-1983.

H.B.E.M.-H.E.E. Vahram P'ap'azean T'aterakhumb

Plays--Armenian.

Theater, Armenian--Lebanon--Beirut.

Dramatists, Armenian.

Microfiche 2006/90253 (N)

Overseas Acquisitions No.: E-CLR-10.1

Other System No.: (DCL) 2006309437

Culture, language and literature, Armenian Diaspora Middle East and North Africa Lebanon [microform]. New Delhi: Library of Congress Office; Washington, D.C.: Library of Congress Photo duplication Service, 2006. 12 microfiches; 11 X 15 cm. Master microform held by: DLC. A collection of 13 pamphlets published in Lebanon between 1987 and 2002. Additional material with other dates of publication may be found in this collection. Collected and organized by the Library of Congress Office, Cairo. Content list arranged by the order of pamphlet to be fished; indexes by form/theme, publisher, title. At head of title: Armenian Ephemera and Pamphlet Collection, Egypt.

Subjects: Armenian literature.--Lebanon.

Authors, Armenian.--Lebanon.

Anniversaries.

Armenian language.

Microfiche 2006/90251 (L)

Overseas Acquisitions No.: E-CLR-08.1

Music and ethnomusicology, the Armenian Diaspora, Middle East and North Africa, Lebanon. Part 1 [microform]. Published/Created: New Delhi: Library of Congress Office; Washington, D.C.: Library of Congress Photo duplication Service, 2006. 10 microfiches; 11 X 15 cm. Master microform held by: DLC. A collection of 10 pamphlets published in Lebanon between 2000-2003. Additional material with other date of publication may be found in this collection. Collected and organized by the Library of Congress Office, Cairo. Content list arranged by order of pamphlet to be fished; indexes by form/theme, publisher, title and author. At head of title: Armenian Ephemera and Pamphlet Collection, Egypt. Armenian, English and Arabic.

Subjects: Music.--Armenia.

Musicians.--Armenia.

Concerts.--Armenian.--Lebanon

LC Classification: Microfiche 2006/90252 (G)

Language Code: arm eng ara

Overseas Acquisitions No.: E-CLR-09.1

The project is in process.

Manuscripts and rare books

Bible. N.T. Gospels. Armenian Bardzrdberd. ***Bardzrberdi Awetaran: Hromklay-Kilikia, 1248 = The Gospel of Partserpert: Hromakla-Cilicia, 1248.*** Ant'iliās, Libanān: Hratarakut'iwn Metsi Tann Kilikiōy Kat'oghikosut'ean, 2002.

Girk' kh'osakts'ut'ean K'ristosi, Mariamu ew S. Hogwoyn: matenadaran 7188; [ashkhataširets'] T'amar Tasnapetean. Ant'iliās [Lebanan: Kat'oghikosut'ean Metsi Tann Kilikiōy], 1997.

Meknut'iwn tesleann Mariamu: ēšd. dzer. Matenadaran No. 740 zhoghovatsu (1696 t.), ēj 29a-37a; ashkhataširut'eamb T'amar Tasnapeteani. Ant'iliās [Lebanan: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikiōy], 1997.

Artawazd, Archbishop, 1889-1951 ***Nkaragir O'shin T'agawori dzeragir Zhamagirk'in, 1319: Halēpi S. K'arasnits' Ekeghets'woy dzeragirnerēn t'iw 6;*** nkaragrets' Artawazd Ark'episkopos, Arajnord Hayots' Berioy; harajabanov N.S. O'tsut'iwn T. Babgēn S. Kat'oghikosi. Ant'iliās, Libanān: Tparan Dprevanuts' Kat'oghikosut'ean Kilikiōy, 1933.

And the following monograph that lists manuscripts in Aleppo and Antelias.

Ts'uts'ak hayerēn dzeragrats' Halēpi. Artawazd, Archbishop, 1889-1951
Ts'uts'ak hayerēn dzeragrats' Halēpi. 1935-36. Aleppo. *Sowrb K'arasown Mankownk' Ekeghets'i.* [from old catalog] *Antilyāš, Lebanon. Mayravank' Gardaran.* [from old catalog] *Mayr ts'owts'ak hayerēn dzeragrats' Halēpi.* 2 v. in 1. facsim., plate, ports. 29 cm.

Digital and Electronic works

With the advent of technology, LC started collecting original CDs, and other original electronic sources in whatever format, of research and scholarly value, such as dictionaries, texts, commentaries. Also, LC is interested in original CDs and other electronic resources of a popular nature but still of use to researchers of whatever level, such as virtual tours of cities, museums, and sites.

From Lebanon the following were acquired:

- 1- LCN: 2004335274
Hamakargch'ayin Astuatsashunch' ew bazmalezu hamabarbar [electronic resource] [Alsace, France]: Alsatian Bible Association, 2002. 76.50 (U.S.). 1 CD-ROM: 4 3/4 in.,+ 1 booklet (2 p.). Multilingual interactive.
- 2- LCN: 2004346746
Arewik Ayppenaran [electronic resource] [Aleppo]: Galust Kiwlpenkean Himnarkut'ean Haykakan Bazhin, [2003?] 1 CD-ROM: 4 3/4 in. Armenian computer-based course for children using Macromedia Flash Player 6, recognition of the 36 letters of the Armenian alphabet, reading words, then texts, writing letters and games. (course 1 and course 2)
- 3- LCCN 2006320387
Ayg: Aybuben, geghagruitiwn, khagher = Ayk: alphabet, calligraphy, games [electronic resource] Level 1. Beirut, Lebanon, Armenian Information Technologies, 2003, 1 CD-ROM: 4 3/4 in. Armenian computer-based course, your first step to learn Armenian.

Armenian Material in other Divisions

A great number of Armenian materials are dispersed in the general book and periodical collection, in law, manuscript, geography and maps, music and

motion pictures, reference and imprint divisions. Herewith shall be giving an introduction to this material.

Reference Collections

Like all libraries, the Armenian collection at the Library of Congress also has a selected "reference" material, which is part of the Near East Reference collection. The reference collection has been built to give a basic overview of all aspects of Armenian history and culture and to aid the researchers at the beginning of their work. Within the reference collection are the following published in the Middle East, Antelias and Beirut in Lebanon.

From Antelias, Kat'oghikosut' iwn Metsi Tann Kilikioy:

O[̄]shakan, Hakob, 1883-1948 *Arewelahay banasirut' iwnē ew Ejmiatsin*, 1948.

Hayrapetean, S. P. (Srbuhi Po[̄]ghosi) *Hayots hin ew mijnadarean grakanut' ean patmut' iwn*, 1988.

Khach'eryan, L. G. (Levon Gēvorgi) *Hay dprut' ean patmut' iwnē: k' nnakan tesut' eamb erek' hatorov*. 2000.

O[̄]rmanean, Maghak'ia, 1841-1918 *Azgapatum: Hay Ughghap'ar Ekeghets' woy ants' k'erē skizbēn minch' ew mer ōrerē harakits' azgayin paraganerov patmuats'*. 4 v. 2001.

Abrahamean, Kar[̄]o *Zhamanakakits Ist'anpulahay groghner; ashkhatasirets'*, Kar[̄]o Abrahamean. Ant' ilias: Kat'oghikosut' iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2004- v. <1>.

From Beirut

Gabamachean, Simon, 1863-1942 *Bararan hayerēn lezui: patkerazard; Pēyruṭ': Matenashar "Azdak"*, 1953.

Malkhasyants', Step'an, 1857-1947 *Hayerēn batsatrakan bararan*. Pēyruṭ': Hratarakch'ut' iwn Sewan Matenashar, 4.v. 1955-1956.

Abeghyan, Manuk, 1865-1944 *Hayots' hin grakanut'yan patmut'yun; Pēyruṭ': Tparan Sewan*, 2.v. 1955-1959.

Hushamatean Mets Egherni, 1915-1965; [ays hatorē patrastets', Gersam Aharonean; gortsaksut'eamb Nazarēt' T'op'aleani]. Pēyruṭ': Tparan Atlas, 1965.

Simonean, Simon, 1914-1986 *Arewelahay groghner: arandznats'uats "Arewelahay grakanut'enēn"*. Pēyruṭ': Tparan Sewan, 1965.

Tēr Khach'aturean, Artashēs *Hayots' lezowi nor bararan*. ashkhatasirets' in Artashēs Tēr Khach'aturean, Hrand Gangruni, P'aramaz K. T[̄]onikean. Pēyruṭ': K. T[̄]onikean Hratarakch'atun, 1968.

Armenian imprints from Lebanon

Armenian Church. Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy. *Kat'oghikosut'iwn Metsi Tann Kilikioy hratarakut'eants' grats'utsak*. Ant'ilias: Tparan Kat'oghikosut'ean Metsi Tann Kilikioy, 1992.

Chahinian, Krikor *Handipunner: gradatakan h'oduatsneru shark'*. Pēyrut': Tparan Shirak, 1966.

Irazek, H., 1881-1953 (Hakob Tēr Hakobean) *Patmut'iwn hndkahay tpagrut'ean*; khmbagrut'eamb Vazgēn Ghukaseani. Ant'ilias: Hratarakut'iwn Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1986.

Sargisean, Hakob *Hay girke' egheṛni tarinerun*. Ant'ilias: [Catholicossat Armenien de Cilicie], 1985.

Eazēchyan, Gevorg *Hayastani 1985-1991 t'uakanneru parberakan mamulē*. Ant'ilias: [Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy], 2004.

Microforms

In addition to Armenian newspapers and serials from Lebanon. (see serials appendix) and pamphlets and ephemera (see ephemera) in microform, one comes across a monograph on microform from Lebanon dealing with Armenian spelling published in 1926, in Beirut which is:

K'artashian, Kh. P. *Khorhrdayin Hayastani nor ughghagrutiwnē' (k'nnadatakan p'ordz) [microform]: hayerēni barep'okhman kēter*; ashkhatasirets' Kh. P. K'artashian. Beyrouth [Beirut]: Dimel heghinakin heteweal hasts'ēov, Yeranouhi Tachdjian, 1926.

Moving Images from Lebanon

LC also collects moving images and the following are material collected from Lebanon in LC holdings:

Arak'elut'iwn dēpi Hayastan. [Lebanon]. [Beirut]: Ramkavar Azatakan Kusakts'ut'iwn, 1998.

Erku vehap'ar hayrapetnerun ukhtagnats'ut'iwnē' Tēr Z'or 23-25 April 2001. [Lebanon]. Ant'ilias, Libanon: Metsi Tann Kilikioy Kat'oghikosut'iwn, 2001.

Hawatk'i arak'elut'iwn (Arewelahayerēn); tesafilmi heghinakner Hovik Hakhverdean ... [et al.]; hramanaw N.S.O.T.T. Aram A. Vehap'ar Hayrapeti. [Lebanon]. Ant'ilias [Lebanon]: Kat'oghikosut'iwn Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 2001.

Hawatk'i ugheworut'iwn. [Lebanon]. Ant'ilias, Libanon: Metsi Tann Kilikioy Kat'oghikosut'iwn, 2001.

*Miwron`orhnēk`. 26 May 2001. Ant`ilias, Libanan.* [Lebanon]. Ant`ilias, Libanan: Metsi Tann Kilikioy Kat`oghikosut`iwn, 2001.

Photographs, Prints & Photographs Reading Room (Madison, LM337)

Print and Photograph Division has many collections focused on the Middle East. Armenian and Armenians are part of the Middle East, one of these collections is the George Carpenter Collection.

Print & photographs Division is also rich in Black and White photographs from the Middle East.

Conclusion: Areas of research that can best be supported by the material at LOC

The Armenian/Georgian Area Specialist in the Near East Section in Washington, Dr. Levon Avdoyan, not only provides reference and research guidance to Congress, to their representative communities, to the public, and to representatives of U.S., Near Eastern, and other governments¹⁰ but also directs the operations to acquire, preserve, and make available these collections to scholars and researchers from around the world. He also provides in-depth personalized briefings, research guidance, and programs, often co-sponsored by the Library's Office of Scholarly Programs, organizing two annual events, the Vardanants Day Lecture and the Library of Congress Armenian Seminar, created for those academically and professionally studying the Armenian world.

These vernacular and non vernacular collections together form the basis of a major research center for the study of Armenia in particular, as well as Diaspora Armenian communities like Lebanon at large.

¹⁰ <http://www.loc.gov/rr/amed/nes/cty/cai/acquisitionsofarmenianmaterials.html>

Résumé :

Les Arméniens du Liban à la Bibliothèque du Congrès Américain

La Bibliothèque du Congrès américain a une importante collection de documents et de matériaux sur la République d'Arménie et sur la vieille, centenaire et influente Diapora arménienne ; ceux-ci sont soit en langue arménienne soit dans d'autres langues, couvrent tous les sujets traitant du passé, du présent et de l'avenir de la vie ou de la culture des Arméniens, et sont publiés en Arménie et dans la Diaspora.*

Les Arméniens du Liban, formant une des plus vieilles et des plus actives communautés de la Diaspora, constituent une bonne partie de cette collection. La collection arménienne à la Bibliothèque du Congrès, en ce début du 21ème siècle est forte de 26 000 pièces dont une bonne part provient du Liban.

De nos jours, les acquisitions d'ouvrages en langue arménienne, originaires des pays du Moyen-Orient, de l'Afrique du Nord et de l'Anatolie, relèvent de la responsabilité du bureau du Caire (Égypte) de la Bibliothèque. Le chapitre nous montre que le plus grand contributeur de ces ouvrages depuis la seconde moitié du 20ème siècle, est le Liban.

Ce texte met en lumière la collection arménienne de la Bibliothèque du Congrès en général et de manière particulière, la partie provenant du Liban.

* Pour les acquisitions arméniennes à la Bibliothèque du Congrès, voir
<http://www.loc.gov/rr/amed/nes/cty/cai/acquisitionsofarmenianmaterials.html>

APPENDIX / ANNEXE

A questionnaire dedicated to the Lebanese-Armenian choirs' history and activities

1. What choir(s) have you participated in?
Names Date of participation
.....
2. On what date was the choir established?
3. Did the choir enjoy any organization's sponsorship?
Yes..... No.....
4. Which group or organization sponsored it?
.....
5. Who was the conductor?
6. Did the choir members have musical training?
What was the proportion of those who were trained in music?.....
Where have you received your musical education and to what level?
.....
7. Did the choir(s) in which you participated have soloists? If yes, who were they?
1..... 2.....
3..... 4.....
5..... 6.....
8. Which soloist impressed you the most and why?.....
.....
9. What kind of songs did the list of songs comprise? Can you mention names? And if
you have programs, can you temporarily trust them.....
.....
10. When and where has the choir given concerts?
.....
.....
11. Has the choir performed in cities or countries outside Beirut?
If yes, where? 1..... 2..... 3.....
4.....5..... 6.....
12. Was the choir accompanied with an orchestra or musical instruments or did it
perform *a cappella*?
13. How many rehearsals per week did the choir have?
14. What was the conductor's manner of teaching?
15. Up to the time of the public performance, how much time was provided for
rehearsals?
16. What was your impression of the choir's conductor?
17. Do you possess published articles about your public performances?
18. Do you have photos of the choir?

Translated from Armenian by Luder Artinian

Nedko Etinoff's Testimony about Dr. Dikran Kassouny Written in 1982

I came to know Dikran in 1940, soon after he had founded the "Sacred Singers Choir". Someone from the Near East School of Theology had invited me to join his group. I was a singer of quite long standing already, having taken part as soloist in my own country Bulgaria and in Great Britain, where I was studying before the second World War, and before coming to Beirut.

As I got to know and appreciate the Sacred Singers Choir, I realized that the importance of the group, the quality of its undertaking and performance was due to a very large extent to its leader - Dikran Kassouny. He was a man of great musical talents. I knew nothing of his musical career or training, but there must have been some. I knew that his step mother was a good musician. She was a pianist of great abilities and taught piano to some people. Whether she had taught Dikran, I am not sure, but he certainly used the piano quite ably for studies and accompaniment. He certainly had good knowledge of theory of music, because he read and interpreted some of the most difficult and demanding scores. That is impossible without good knowledge - of extensive studies of rhythm, melody and harmony. He also was a good conductor; ably detecting faults in singers and instrumentalists, which shows that he had a good musical ear, and knowledge of the capabilities of vocalists and the instruments of the orchestra.

His greatest contribution during the ten years of directing the Sacred Music Singers, and a choir and instrumental group at the AUB for some time (during which he directed and I produced the Opera "Mikado" twice, and some other works), was in the fact that he put all his love and knowledge of music to make it known by interpreting it so ably, to large audiences and to spur into being other groups and leaders on the musical Beirut scene!

Those were the Alexie Butros's Choir and Orchestra (Alexie Butros himself started by playing the cello in the orchestra of Dikran Kassouny) and later the AUB Community Choir and the Orpheus Choir.

While Dikran Kassouny worked with the Sacred Music Singers, the AUB Intermediate Section classes and choral groups and other musical undertakings, he was also working regularly, as ordained pastor and carrying his medical studies at the American University - Medical School, of which he graduated in late forties. His activities in all three fields, rare achievement for any great man, were only interrupted in Beirut by his departure to the U.S., where I understand, he carried most of them to the time of his death - a few years ago!

Hagop Uvezian

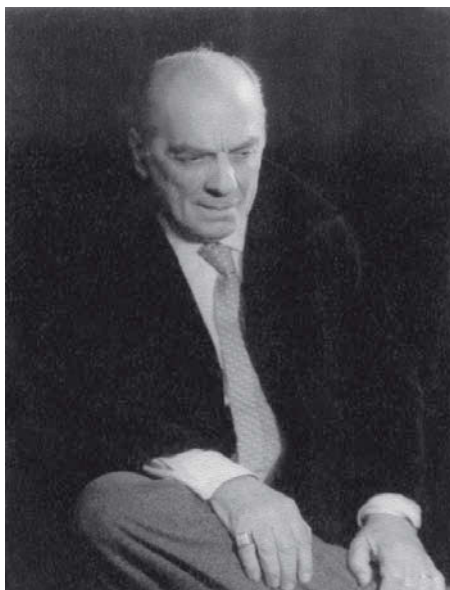

Uvezian's Children's Choir

Uvezian's concert program

Uvezian's Jbeil Band

Parsegh Ganachian

Ganachian's songs for children

The *Koussan* Choir

Hampartzoum
Berberian

Berberian's choir in concert

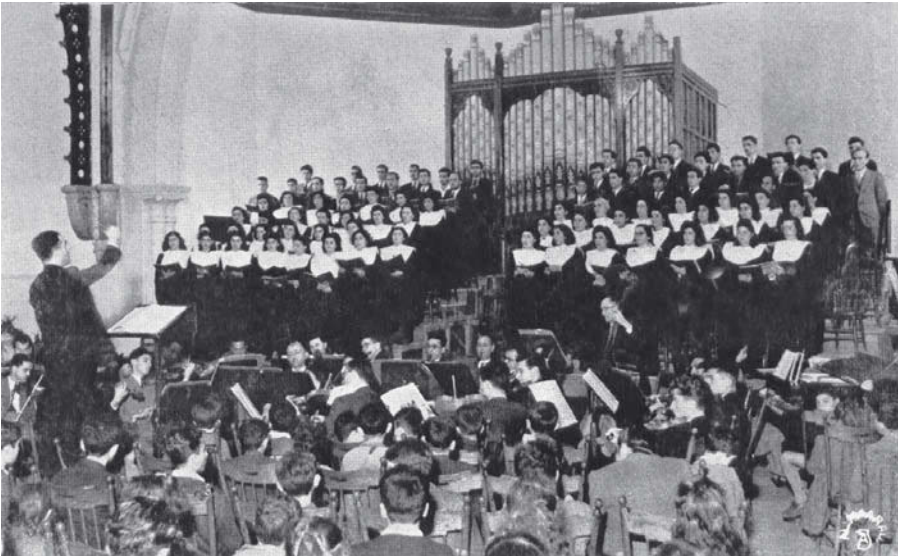

Hampartzoum Berberian with his Children's Choir

Rev. Dikran Kassouny and his wife Arousyag

Rev. Dikran Kassouny

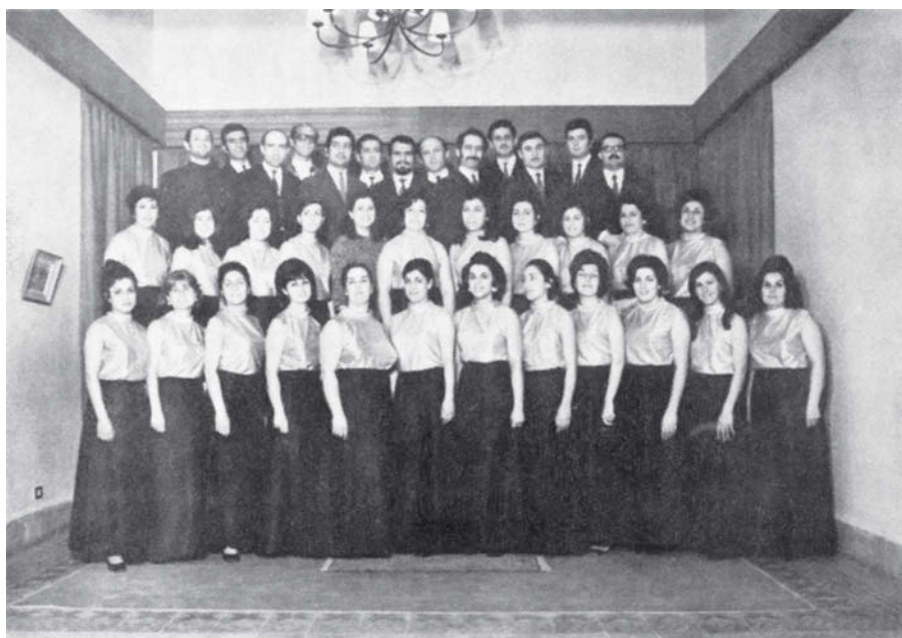
Kassouny's choir presents Haendel's *Messiah* (1946) on the occasion of the 100th anniversary of the Armenian Evangelical Church

Ashod Badmakerian

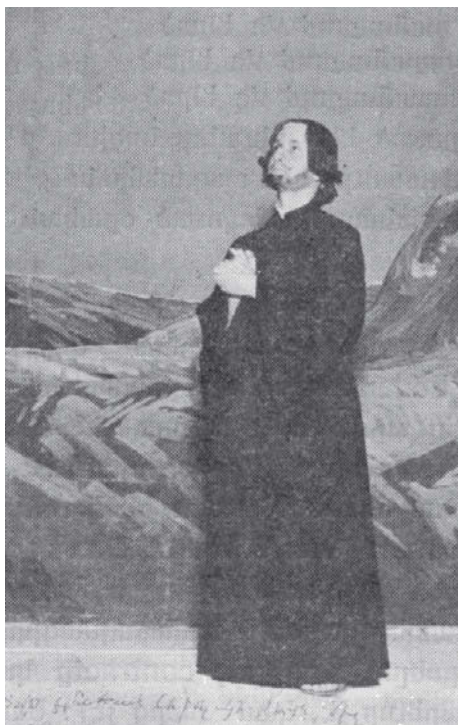
Badmakerian's Armenian songs

Badmakerian's Lebanese-Armenian Choir

Dr. Emmanuel Elmadjian

Dr. Elmadjian in the role of the *Apegha* (1939)

Elmadjian's Song and Dance Group (Baalbeck-1965)

The Ensemble of Armenian Singers (1960)

Luisa Bozabalian dans Othello

Luisa Bozabalian dans Mme Butterfly

Le guitariste Joseph Ichkhanian

La ballerine Sonia Poladian
Coll. Harry Koundakjian

Le récital donné à l'AUB - Assembly Hall en 1994

Le pianiste Avo Kouyoumdjian

Le chorégraphe Azad Jirayr Yacoubian

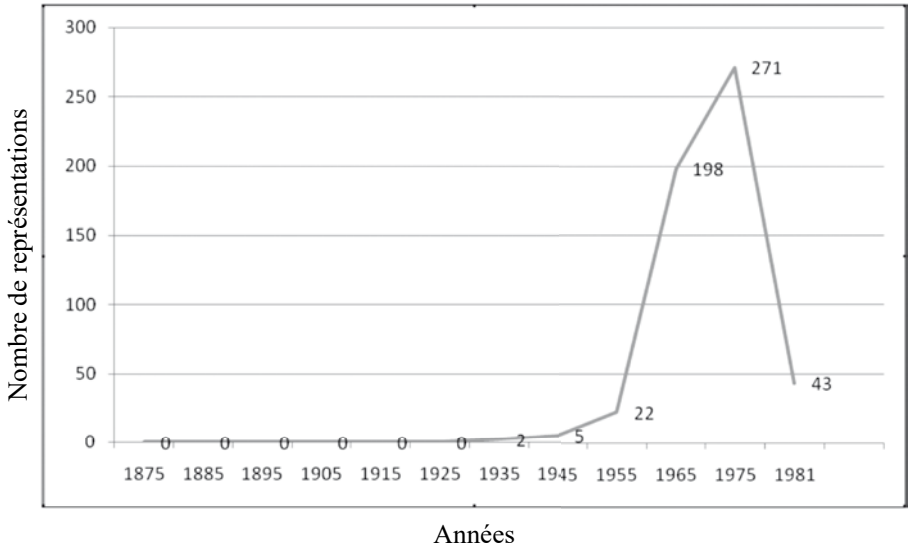

L'Ensemble Lori dans une danse arménienne - au Casino du Liban - 1983

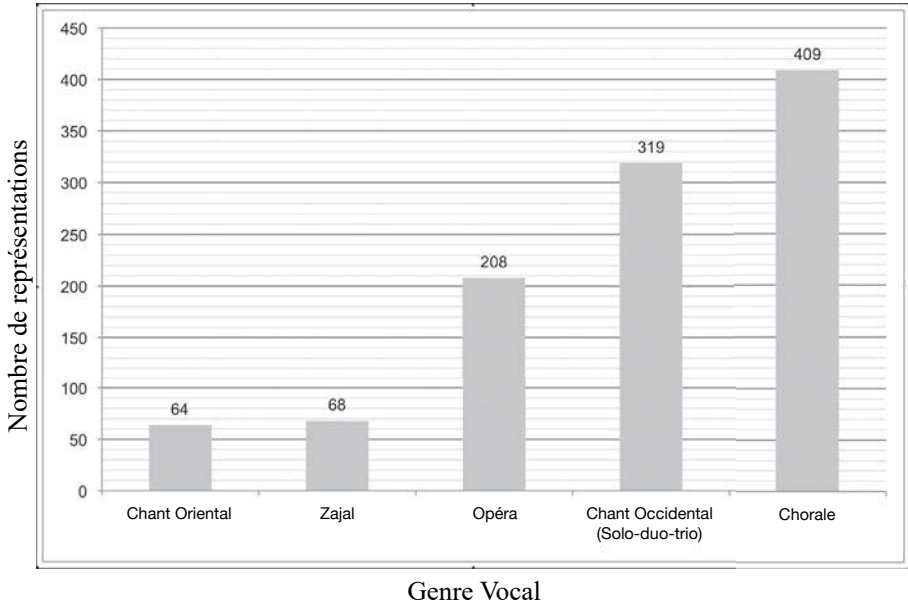

L'Ensemble Lori dans une danse libanaise - le Dabké - au Casino du Liban - 1983

Nombre de représentations de danse par rapport aux années

Nombre de représentations des Genres Vocaux

Armenian

Vernacular *Romanization*

Upper case letters

Ա	A	
Բ	B [P]	(see Note 1)
Գ	G [K]	(see Note 1)
Դ	D [T]	(see Note 1)
Ե	{E	
	Y	(see Note 2)
Զ	Z	
Է	E	
Ը	Ė	
Թ	T'	
Ժ	Zh	(see Note 3)
Ի	I	
Լ	L	
Խ	Kh	(see Note 3)
Մ	Ts [Dz]	(see Notes 1, 3)
Կ	K [G]	(see Note 1)
Հ	H	
Ձ	Dz [Ts]	(see Notes 1, 3)
Ղ	Gh	(see Note 3)
Ճ	Ch [J]	(see Note 1)
Մ	M	
Յ	{Y	
	H	(see Note 4)
Ն	N	
Շ	Sh	(see Note 3)
Ո	O	
Չ	Ch'	
Պ	P [B]	(see Note 1)
Ջ	J [Ch]	(see Note 1)
Ռ	R	
Ս	S	
Վ	V	
Տ	T [D]	(see Note 1)
Ր	R	
Յ	Ts'	
Ի	W	
ՈՒ	U	
Փ	P'	
Բ	K'	
ԵՒ	Ew	(see Note 5)
ԵՎ	Ev	(see Note 6)
Օ	Ö	
Ֆ	F	

Vernacular *Romanization*

Lower case letters

ա	a	
բ	b [p]	(see Note 1)
գ	g [k]	(see Note 1)
դ	d [t]	(see Note 1)
ե	{e	
	y	(see Note 2)
զ	z	
է	ē	
ը	ĕ	
թ	t'	
ժ	zh	(see Note 3)
ի	i	
լ	l	
խ	kh	(see Note 3)
տ	ts [dz]	(see Notes 1, 3)
կ	k [g]	(see Note 1)
հ	h	
ձ	dz [ts]	(see Notes 1, 3)
ղ	gh	(see Note 3)
ճ	ch [j]	(see Note 1)
մ	m	
յ	{y	
	h	(see Note 4)
ն	n	
շ	sh	(see Note 3)
ո	o	
չ	ch'	
պ	p [b]	(see Note 1)
ջ	j [ch]	(see Note 1)
ր	r	
ս	s	
վ	v	
տ	t [d]	(see Note 1)
ր	r	
ց	ts'	
ւ	w	
ու	u	
փ	p'	
ք	k'	
եւ	ew	(see Note 5)
եվ	ev	(see Note 6)
օ	ö	
ֆ	f	

Notes

1. The table is based on the phonetic values of Classical and East Armenian. The variant phonetic values of West Armenian are included in brackets but are intended solely for use in preparing references from West Armenian forms of name when this may be desirable.
2. This value is used only when the letter is in initial position of a name and followed by a vowel, in Classical orthography.
3. The soft sign (prime) is placed between the two letters representing two different sounds when the combination might otherwise be read as a digraph (e.g., *Դ՛շունի* *Dʼznuni*).
4. This value is used only when the letter is in initial position of a word or of a stem in a compound, in Classical orthography.
5. Romanization for letters in Classical orthography, sometimes appears as **Ա**.
6. Romanization for letters in Reformed orthography, sometimes appears as **ա**.

SPECIAL CHARACTERS AND CHARACTER MODIFIERS IN ROMANIZATION

<i>Special character</i>	<i>Name</i>	<i>USMARC hexadecimal code</i>
'	Soft sign (prime)	A7
‘	ayn	B0
<i>Character modifiers</i>	<i>Name</i>	<i>USMARC hexadecimal code</i>
̄	macron	E5
̈́	hachek	E9
̇	dot below	F2

**Authors whose works are published in Lebanon and are in
LC holdings:
Beirut, Antilias, Bourj Hammoud, Bzmmar and Anjar**

601 Authors

Abeghyan, Manuk, 1865-1944.
 Abe`lean, Ge`org, 1941-.
 Abrahamyan, A. G. (Ashot Garegini), 1902- .
 Acharean, Hrach`eay, 1876-1963.
 Achemean, G`eorg, 1932-1998.
 Adamean, Hakob.
 Adamean, Manu`el, 1935-.
 Addaryan, Garnik, 1925-1986.
 Adonts`, N. (Nikoghayos), 1871-1942.
 Afarean, Grigor.
 Aghayan, Ghazaros, 1840-1911.
 Aghbalean, Nikol, 1875-1947.
 Aghpashean, Ani.
 Aghpashean, Hovh.
 Aharonean, A. (Awetis), 1866-1948.
 Aharonean, Hovh. P`.
 Aharonian, Kersam, 1916-1981.
 Akishyan, Nupar, 1934-.
 Aknuni, E., 1863-1915.
 Alamuddin, Ida, 1910- t`argmanets`, T`oros T`oranean.
 Ale`emezean, Narek, 1962-.
 Alik`ean, Abraham, 1928-.
 Allahvertean, Hayk.
 Alp`iar, Harut`iwn, 1864-1919.
 Alp`oyachean, Arshak, 1879-1962.
 Alt`unean, Sargis, 1900-.
 Altounian, Janine.
 Amatean, G, 1888-1982.
 Amirents`, H-H-H, 1872-1913.
 Ananyan, G. G., 1934-2007.
 Ananyan, Vakht`ang, 1905-1980.
 Anapatakan (Archb. Tirayr Panossian).
 Andonian, Hagop, 1887-1967.
 Andr`easean, A. (Andranik), 1909-.
 Andr`easean, Galust, 1869-1906.
 Andr`easean, Vazg`en.
 Andreasean, Vahan.
 Anel, 1918-1991.
 Antonean, Aram, 1875-1951.

Aramean, Arm⁻en, 1944-.
 Aramyan, Valter, 1909-1994.
 Ara-Zovean, 1897-.
 Arlen, Michael J. targmanets N. P⁻erp⁻erean.
 Arm⁻en, Hrand K', 1895-1973.
 Arm⁻en, Mkrtich', 1906-1972.
 Arm⁻en, Sargis.
 Arman, Aram, 1923-.
 Armant, 1915-.
 Armenean, Kar⁻o, 1936-.
 Arp'iaryan, Arp'iar, 1851-1908.
 Arp'in⁻e, A.
 Arshawir, Vardapet.
 Artazean, Lewon.
 Artawazd, Archbishop, 1889-1951.
 Artsruni, Ara, 1932-.
 Artsruni, Nuard.
 Arzumanean, Oskeberan, 1924-2007.
 Asatrean, Sur⁻en, 1916-1991.
 Asatur, Hrant, 1862-1928.
 Asaturean, Hakob H., 1903-2003.
 Ashegean, Karapet B.
 Aslanean, M., 1906-1986.
 Asoghik.
 Asoyean, Khosrov.
 Ast'archean, G., 1868-1920.
 At'ikean, Hakob, 1902-1978.
 At't'arean, Zhirayr, 1914-2006.
 Aturian, Chorch.
 Avakian, Asdghig, 1911-
 Aw⁻o.
 Awetisean, Onnik, 1898-1974.
 Awetisean, Zaw⁻en.
 Awgerean, Mkrtich.
 Ayanean, Hovh.
 Aynt'aplean, Arm⁻en.
 Aznaworean, Zar⁻eh, 1947-2004.

 Bakhtikean, Ners⁻es.
 Bakhtikean, S. A.
 Bakuran.
 Banean, Garnik, 1910-1989.
 Barik`ean, Meghrik.
 Barsegh Mashkeworts'i, 1280-1345.
 Barseghean, Karoy.

- Bashalean, Lewon, 1868-1943.
 Batchelor, Mary (translated into Armenian).
 Bayramyan, A. A., 1914-.
 Bédrossian, Armand J., 1904-.
 Brins, M' usá. t'argmanut' iwn Eruand T. Garacheani.
 Biwrat, Smbat, 1862-1915.
 Biwzandats' i, Norayr N.

 Carswell, John, 1918-1997.
 Ch'areg, Ghazar.
 Ch'arents', Eghishe', 1897-1937.
 Ch'arkhutean, Nupar, 1920- .
 Ch'ift'chean, Grigor.
 Ch'it'uni, 1881-1960.
 Ch'ormisean, Lewon, 1896-1980.
 Ch'ep'echean, Rop'ert, 1909-2000.
 Ch'ep'eyean, Ghewond.
 Ch'er'echean, Eghik, 1957-.
 Ch'er'echean, Vahrich, 1920-2002.
 Chahinian, Krikor, 1930-2009.
 Champazeian, Biwzand.
 Chepechean, Awetis, 1876-1952.
 Cheranean, P'anos.
 Chermakean, Lewon.
 Chermakean, Silva L.
 Chilinkirean, Hovhannes.
 Chuharean, Ara, 1954-.
 Churean, Mesrob, 1931-2008.
 Collodi, Carlo, 1826-1890. Italer' en' e hayats' uts', Part' ew Kiwliwmean.

 Dadrian, S. A.
 Dani'elian, Zhirayr, 1941-.
 Danielyan, Suren, 1948-.
 Daryan, Armen, 1922-1990.
 Dashtents', Khach'ik, 1910-1974.
 Davoyan, Razmik, 1940-.
 Demirchyan, Derenik, 1877-1956.
 Drastamat Piwt'ats' i, 1927-.
 Duryan, Petros, 1851-1872. ANT
 Dzorets' i, H.

 Eaz, O. G.
 Eazechyan, Gevorg.
 Eghiaeyan, Armenak, 1939- .
 Eghiaeyan, Biwzand, 1900-1995.

Eghishē, Saint, Vardapet, d. 480.
 Ekmalyan, Makar, 1856-1905.
 E⁻mīn, Joseph, 1726-1809.
 E⁻mmiean, Step'an, 1930- .
 E⁻piphanius, Saint, Bp. of Constantia in Cyprus. (trans. by Tamar Tasnapetean).
 E⁻plighat'ean, Matt'eos M., 1881-1960.
 E⁻plighat'ean, Melgon, 1919-2005.
 Erkanean, Aram, 1900-1934.
 Erkanean, Eruand, 1951-.
 Erkat', Ars'en, 1893-1969.
 Erukhan, 1870-1915.
 Esayean, Zap'el, 1878-1943.
 E⁻zhtaharean, E⁻ozheni.

Faprik'achean, Lewon S.
 Fazlean, Perch, 1926-.
 Fe⁻rhat'ean, Barsegh.

Gabamachean, Simon, 1863-1942.
 Gabikean, Khor'en, d. 1973.
 Gabrie'lean, Zhirayr G. 1921-.
 Gal'emk'carean, Zaruhi, 1874-1971.
 Galaychean, Hovsep'.
 Galfaeon-P'anosean, Hilita, 1942-.
 Galshoyan, Mushegh, 1933-1980.
 Galustean, Shnork, 1913-1990.
 Galustean, Petros.
 Galutsean, Khacher M., 1916-1986.
 Gangruni, Minas, 1929-2009.
 Gangruni, Hrant, 1925-2006.
 Garamanukean-Pilikean, Liwsi.
 Garchean, Hovh., 1927-.
 Garegin II, Catholicos of Cilicia, 1932-1999.
 Garegin, Episkopos Trapizoni, 1880-1961.
 Garo, Armen, 1872-1923.
 Gasapean, Sarita.
 Gasparean, A. (Ashot), 1902-1970.
 Gasparean, D.V. (Davit Vazgeni), 1947-.
 Gasparean, Shah'e, 1882-1935.
 Gayane⁻, 1947-.
 Gayl Vahan, 1872-1904.
 Gazanchean, Arshak.
 Gazanchian, Hovhannēs, 1870-1915.
 Geghard, H., 1928-2006.
 Ge⁻lpe⁻ygean-Shmawonean, Eghisab⁻et', b. 1900.

Ghazarean, Haykazn G.
 Ghazarean, Sargis.
 Ghazarian, Manya, 1924-1998.
 Ghazarian, Vatche`.
 Ghazaryan, R. S. (Ruben Serobi), 1940-.
 Ghazinean, Arshaloys, 1929-1999.
 Gibran, Kahlil, 1883-1931. angler`en bnagir`en t`argmanets` Vah`e-Vahean
 Gir`ejean, Zohrap.
 Giwlkhanchean, Rub`en, 1936-.
 Giwzalean, G.
 Glechean, Alek`, 1900-.
 Goyunean, G. (G`eorg).
 Grigor Narekats`i, Saint, 951-1003.
 Grimm, Jacob, 1785-1863. nkarazardumnere Andranik Kilikeani.
 Gubelean, P`oghos, 1936-.
 Gurmen, Lewon.
 Gushakean, T`orgom, 1874-1939.
 Guyumchean, Shawarsh.

Hagopian, Taline.
 Haig, Vah`e, 1896-1983.
 Hakhverdyan, Levon, 1924-2003.
 Hakobean, Eduard, 1920-.
 Hakobean, Zhag S., 1917-.
 Hamastegh, 1895-1966.
 Hambarean, Garin.
 Hambarean, Hrand.
 Han`eshean, T`orgom Abeghay.
 Hann`esean, Karapet.
 Hann`esean, Sirvard.
 Hap`eshean, T`ovmas.
 Harpoyean, Karpis.
 Hassessian, Herald A. G.
 Hatt`echean, R., 1926-.
 Haykaz, Aram, 1900-1986.
 Hayrapetean, Eruand.
 Hayrapetean, S. P. (Srbuhi P`oghosi).
 Hayuni, Mesrop.
 Helvachean, Hrt`.
 Herardian, M. [from old catalog].
 Herkelean, Petik, 1954-1987.
 Homer (targmanets Alis Gazanchean).
 Hovakimean, H. G. (Hovakim G.), 1908-1990.
 Hovhann`es I, Catholicos of Armenia, d. 490.
 Hovhann`es Erznkats`i, ca. 1230-1293.

Hovhann^{es} Garnetsⁱ, ca. 1180-ca. 1245.

Hovhann^{es}, Mihran, 1855-1925.

Hovhannisean, ^{Edgar}, 1930-1998.

Hovhannisian, Aghasi.

Hoviwean, Simon, 1919-.

Hovs^{ep}ean, Hayk.

Hovsep^{yan}, Garegin, 1867-1952.

Hrant, G., 1859-1915.

Intra, 1875-1921.

Irazek, H., 1881-1953.

Isahakyan, Avetik[,], 1875-1957.

Ishkhan, Mushegh, 1913-1990.

Ishkhanyan, R. A. (Rafayel Avetisi), 1922-1995.

Iuzbashian, K. N. (Karen Nikitich), 1927-2009.

Izmirlean, Karapet, 1892-1964.

Izmirlean, Sargis.

Jamalean, A. (Arshak), 1882-1940.

Jacque de Morgan, 1857-1924.

Jrbashean, K.

K^{eshishean}, Aram.

K^{eshishean}, Vardi.

K^{ach}a, Vah^e, 1928-2003.

K^{ajaznuni}, Hovhann^{es}, 1868-1938.

K^{arak}^eozean, Grigor.

K^{aral}ek^{ean}-Mik^{ay}elean, Azniw.

K^{artsayr}, Petros. ANT

K^{asuni}, Eghia S., 1874-1959.

K^{asuni}, Eruand H., 1937-.

K^{eshishean}, G^{eorg} P.

K^{iwrk}chean, Harut^{iwn}, 1943-.

K^{och}ean, Eruand.

K^{rishch}ean, Melk^{on}.

Kamsar, Ler, 1888-1965.

Kaputikyan, Silva, 1919-2006.

Kar^o, ^{Ohan}, 1890-1933.

Karapents[,], Hakob, 1925-1994.

Karekin I, Catholicos of Armenia, 1932-1999.

Kavoukjian, Martiros, 1908-.

Kchikean, Lewon.

Khach^{eryan}, L. G. (Levon Gevorgi), 1924-.

Khal^{il}, Ibr^{ah}im. arabereⁿ^e t^{argmanets} Mihran Minasean.

Khanasoray Vardan.

- Khanents', Galust, 1910-1998.
 Khēntrouni, Dicran
 Khatisean, Alek'sandr, 1874-1945.
 Khoyean, Tigran.
 Khrimean Hayrik, Catholicos of Armenia, 1820-1907.
 Khrlopyan, Gevorg T. (Gevorg Tigrani), 1927-.
 Khtēshean-Tsarukean, Sona.
 Kirakosean, Sargis.
 Kiwl'es'erean, Babg'en, 1868-1936.
 Kiwliwmean, Part'ew.
 Kiwrchean, Mik'ay'el S., b. 1879.
 Kogean, L. S., 1895-1963.
 Kogean, Sahak.
 Koms, 1876-1973.
 Kosoyean, Hayk.
 Kostandyan, Harut', 1909-1978.
 Kouyoumdjian, Mesrob G.
 Kranean, Andranik, 1929-.
 Kranean, Biwzand.
 Krikorian, Gregory, 1913-1994.
 Kurtikyan, St. (Step'an), 1908-1986.

 Lagerlöf, Selma, 1858-1940. mankavarzhakan patshachets'um G. Shahineani.
 Lernts'i, M., b. 1894.
 Liwl'echean, Lewon K., 1891-.
 Lusik, 1922-.

 Magistros, H. E.
 Mahari, Antonina. t'argmanut'iwn Vahan Ch'eraz-Ishkhaneani ANT.
 Mal'ezean, Vahan, 1871-1966.
 Malkhas, 1877-1962.
 Malkhasyants', Step'an, 1857-1947.
 Mamurean, Matt'eos, 1830-1901.
 Mankasarean, T'ad'e, 1891-1915.
 Mantoyean, Zapel M., 1919-.
 Manuelean, Armenuhi T.
 Manukean, Artak.
 Manukean, Hakob.
 Mardikian, George M., 1903-1977.
 Markarian, Herand M., 1938-.
 Marsden, Philip, 1961- targmanets', Lusik Kiwloyean-Srapean.
 Martikean, Harut'iwn, 1899-1981.
 Martirosean, Mushegh.
 Marush.
 Marut'ean, M. (Manu'el), 1901-1986.

- Masikean, Paroyr Z., 1914-1989.
 Mat'ean, Harut'iwn, 1904-.
 Mat'evosyan, Hrant, 1935- 2002.
 Matt'ēosean, Vardan.
 Maturean, Atruni, 1934-.
 Mavean, Vahram, 1926-1983.
 Maxwell, Arthur Stanley 1896-1970 (trans. into Armenian).
 Mazmanean, Vroyr.
 Mehean, Kar' o. ANT
 Melgonean Krt'akan Hastatut'iwn.
 Melik'ian, P'oghos.
 Melk'onean, Zareh, 1923-.
 Meloyean, Vaghinak, 1972-
 Mesrop, G'eorg, 1882-1948.
 Metsarents', Misak', 1886-1908.
 Mik'ay'ēlean, Hakob.
 Mik'aye'lean, P'aylak, 1905-1936.
 Mikayelian, Megerdich, 1975-.
 Minasean, L. G., 1920-.
 Minassian, Martiros, 1929-.
 Mirze, Misak.
 Mkhitar, Sokrat. M.
 Mkhitarean, Lewon, 1919-.
 Mkrtich'ean, Alik'.
 Moses, of Khoren, 5th cent.
 Mostichean-Kaponean, Hakob.
 Mrtikian, Shushanig, 1893-1984.
 Mserlean, Zaw'en, 1938-.
 Muradean, Hrayr 1907-1964.

 Najjar, Alexandre, 1967 (trans. into Arm.).
 Nakkashean, Hayk, 1926-.
 Nalpant, Hakob, 1968-.
 Nashalean, Harutiwn.
 Nassibian, Akaby, 1929-.
 Nawasardean, Vahan, 1888-1956.
 Nayiri, Zhirayr.
 Nazarean, Eli H., 1916-1998.
 Nazlean, Hovhannes, 1875-1957.
 Nazlean, Maritsa.
 Netim, Mustafa (trans. into Armenian).
 Nigolian, Sonia.
 Noruni, H. (Hakob), 1923-1985.
 Nuparean, Mesrop, 1842-1929.
 Nzhdeh, Garegin, 1886-1954.

Omar Khayyam (trans. Aram Chareg).
 Orberean, Zareh H.
 Orbuni, Z. M. (Zareh Martirosi) 1902-1981.
 Ormanean, Maghak'ia, 1841-1918.
 Oshagan, Vahé, 1921- 2000.
 Oshakan, Hakob, 1883-1948.
 Oskerich'ean, Masht'ots', b. 1888.
 Otean, Eruand, 1869-1926.

 P'olatean, K.
 P'ach'achean, Sargis G.
 P'anosean, Smbat, 1909- 1995.
 P'ap'azean, B. (Babg'en).
 P'ap'azean, Hakob, 1919-1997.
 P'ap'azean, Tigran S., b. 1887.
 P'ap'azyan, Vahram, 1888-1968.
 P'ap'azyan, Vrt'anes, 1864-1920.
 P'ayaslean, Zareh, 1915-1963.
 P'iranean, Tigran, 1882-1958.
 P'erp'erean, Hambardzum, 1905-1999.
 P'erp'erean, Harut'iwn.
 P'erp'erean, Nupar. ANT.
 P'erp'erean, Shahan R. (Shahan R'et'eos), 1891-1956.
 P'eshikt'ashlean, Nshan, 1898-1972.
 P'et'elea, Vahan H., b. 1894.
 P'oyachean, Eduard.
 Palak'ean, Grigoris, 1876-1934.
 Palandjian, Haroutiun.
 Palat'on, S.
 Palean, Hakob.
 Paronean, Hakob, 1841?-1891.
 Parsowmian, Erowand [old catalog].
 Parsumeam-Tatoyean, Seda.
 Parsumeam, Eruand.
 Pasdermadjian, Hrant, 1904-1954.
 Pasmachean, Perchanoysh.
 Patmagryan, Ashot, 1898-1981.
 Patrik, Arak'el N.
 Pattison, T. Harwood (Thomas Harwood) 1838-1904. targmanets Grigor Sarafean.
 Pch'ak'chean, Movs'es, 1940-.
 Peltean, Grigor.
 Petean, Enova, 1919-1988.
 Petoyean, Hrach, 1948-1992.
 Petrosean, Gh. T.
 Petrosean, Vlatimir.

Petrosyan, Vardges, 1932-1994.
 Piranean, Tigran, 1882-1952.
 Poladian, Terenig, 1914-1963.
 Polo, Marco, 1254-1323 (hayatsus Vardan V. Tek'e ean).
 Pursalean, H. G. 1900-1977

Raffi, 1835-1888.
 Rostom, 1867-1919.

S'oseats' Tghan.
 S'os-Vani.
 Saat'et'ean, Smbat, 1871-1915.
 Safr'ot', Oskar.
 Sahak, II, Catholicos of Cilicia, 1849-1939.
 Sahakean, Aram, 1885-1944.
 Sahakean, Sargis, 1900-1980.
 Sahakean, Vahan G.
 Sak'apetoyan, R. K. (Ruben Karapeti), 1944-.
 Saninean, Hay.
 Saninean, Sur'en.
 Sant'ryan, Vanik, 1935-.
 Sapah-Giwlean, Step'an, 1861-1928.
 Sarachean, El'o.
 Sarafean, G. A. (Georg A.), 1889-1975.
 Sarafean, Grigor A.
 Sarafean, Nikoghos, 1902-1972.
 Sarean, Andranik, 1914-.
 Sargis Shnorhali, 12th cent.
 Sargisean, Hakob, 1936-.
 Sargisean, Khach'er.
 Sargisean, Sepuh.
 Saroyan, William, 1908-1981 hayats'uts' Hovhann'es Sh'e'ohmelean; khmbagir,
 Sasuni, K. (Kar'o), 1889-1977.
 Sayat'-Nova, 1712-1795.
 Seb'eos, Bishop of Bagratunik', 7th cent.
 Sepetchean, Aram, 1934-.
 Serobean, Hakob A. 1903-1992.
 Serobean, M.
 Serobean, S. H.
 Serobean, Koriwn.
 Setrakian, Setrak, 1938-.
 Sevan, Gegham, 1926-1991.
 Sewak, Paroyr, 1924-1971.
 Sewak, Ruben, 1885-1915.
 Seza, 1903-1973.

Shahandukht.
 Shahnazarean, Smbat.
 Shahnur, Shahan, 1903-1974.
 Shahoyean, Lewon, 1907-1978.
 Shahpan.
 Shahpaz, Step`an.
 Shahrikean, Harut`iwn, 1860-1915.
 Shakespeare, William, 1564-1616. [t`argmanets`] Hovhann`es Mas`ehean.
 Shamlean, Vardg`es.
 Shant`, Lewon, 1869-1951.
 Sharuryan, A. S., 1931-2007.
 Sh`e`ohmelean, O. (Ohannes), 1909-.
 Shiraz, Hovhannes, 1915-1984.
 Shiraz, Sip`an.
 Shirvanzad`e, 1858-1935.
 Shitanean, Arm`en, 1870-1928.
 Sholinean, Mariam.
 Shushanean, Vazg`en, 1903-1941.
 Siamant`o, 1878-1915.
 Sienkiewicz, Henryk, 1846-1916 (trans. to Armenian).
 Simonean, Azatuhi.
 Simonean, Karen A., (Karen Arami), 1936-.
 Simonean, P`ep`o, 1937-.
 Simonean, Simon, 1914-1986.
 Siruni, H. Ch. (Hakob Chololean), 1890- 1973.
 Sisanos, Hayots Vardapet, 11th cent.
 Siserean, Sepuh.
 Siserean, Vera.
 Siwrm`elean, `Onnik, 1905-.
 Snapean, P`oghos, 1927-.
 Solak`ean, G`eorg, 1939-.
 Sp`aniolo, Chovanni (trans. Sipila Malean-P`ach`anean ew Vahe`Elmachean).
 Stampulean, Ars`en.
 Step`anyan, G. Kh. (Garnik Khach`aturi), 1909-1989.
 Suk`iasian, Karapet S., 1868-1952.
 Swift, Jonathan, 1667-1745. gtsankarner Zhan`et`Yap`uchean.

 T`alat`inean, Awetik`.
 T`apagean, Hovhann`es.
 T`ashean, B. (Beniamin).
 T`awugchean, Ners`es, 1870-1934.
 T`egerean, Hovs`ep`.
 T`ek`ean, Vehanoysh, 1948-.
 T`ek``eean, Awetis D.
 T`ek``eean, Vahan, 1878-1945.

T`emirean, Alp`er S.
 T`eodik, 1873-1928.
 T`erzean, Karapet.
 T`erzean, Mesrop, 1914-1971.
 T`eyruzean, Hovhann`es.
 T`iwt`iwnchean, Khosrov.
 T`iwt`iwnchean, P`oghos.
 T`lkatints`i, 1860-1915.
 T`oranean, T`oros, 1928-.
 T`orlak`ean, Misak`, 1888-1968.
 T`orosean, Harut`iwn, 1933-.
 T`op`alean, Nazaret`.
 T`op`chean, Babg`en.
 T`op`uzean, Nshan.
 T`ot`ovents`, Vahan, 1894-1938.
 T`umanyan, Hovhann`es, 1869-1923.
 T`umayean, Samu`el H.
 T`urik.
 T`emirchean, Vardan.
 T`er Barechean, Rubina.
 T`er Galustean, Movses, 1895-1984.
 T`er Ghazarean, Ep`rem.
 T`er Hakobean, Movs`es.
 T`er Hovhannisean, Kolia.
 T`er Khach`aturean, Artash`es, 1931-1993.
 T`er Manow`elian, Armenowhi.
 T`er Melk`onean, Hakob.
 T`er Melk`onean-Minasean, Shak``e.
 T`er Mik`ay`elean, Nupar.
 T`er Step`anean, Mihran.
 T`ert`erean, G.
 T`erunean, Smbat, 1923-.
 T`et`eean, Geghuhi A., d. 1978.
 T`et`eean, Khach`ik.
 T`onikean, Anahit P`.
 T`orikean, Biwzand.
 Tag`esean, Andranik, 1960-.
 Tagore, Rabindranath, 1861-1941. t`argmanut`iwn Gaspar Ip``eanean.
 Tamatean, Mihran, 1863-1945.
 Tar`onean, Eduard, 1896-1960.
 Tar`onets`i, Aghan.
 Taragchian, Awetis S.
 Tasnapetean, Eduard, 1900-1974. ANT
 Tasnapetean, Hrach`, 1928-2001.
 Tasnapetean, Shushik, 1955-.

- Tasnapetean, T`amar.
 Temirchipashyan, Eghia, 1851-1908.
 Tigranean, M. (Mihrdat).
 Tilkian, Garabed S., 1906-.
 Tiroyean, H. A.
 Toghramachean, Khor`en.
 Tonoyean, Arm`en.
 Topjian, Arm`en Levon.
 Toriguian, Shavarsh, 1926-1990.
 Torossian, H. (Hagop).
 Torossian, L. (Leon).
 Ts`irani, Mkrtich`, 1949-.
 Tsarukean, Andranik, 1912-1989.
 Tschiftdschjan, Ischchan.
 Tserents`, 1822-1888.

 Ulubabyan, Bagrat, 1925-2001.

 Vah`e-Vahean, 1907-1998.
 Vahagn, Sargis.
 Vahan, S.
 Valadean, V. (Valad).
 Vanier, Jean, 1928-t`argmanets` Hovhann`es T`eyruzean. ZMM
 Varand.
 Varandean, Mik`ay`el, 1874-1934.
 Vardan Aygekts`i, 12th cent.
 Vardan, Lewon, 1925-1997.
 Vardanyan, Vardan.
 Vardivarean, Hakob.
 Varduni.
 Varzhapetean, Sisak Hakob.
 Varzhapetean, Tigran.
 Varzhapetean, Zhirayr Aram, 1913-.
 Vrats`ian, Simon, 1884-1969.

 Werfel, Franz, 1890-1945. t`argmanets` B. P`ap`azean.
 Wilde, Oscar, 1854-1900. t`argmanets`, Vah`e-Vahean.

 Yazechean, Gurg`en, 1898-.

 Z`ek`ian, Lewon, 1943-.
 Z`eyt`lean, Sargis, 1920-1985.
 Z`eyt`lean, Sona.
 Z`ohrap, Grigor, 1861-1915.
 Z`orents`, Vardan.

Zak`arean, Filib.
 Zaminyan, Abraham, 1861-1937.
 Zanoysan, Babg`en V., 1920-1995.
 Zardarean, Rub`en, 1874-1915.
 Zarean, Kostan, 1885-1969.
 Zargarian, Ia. (Iakov), 1925-.
 Zarifian, Matt`eos, 1894-1924.
 Zawe`n, Vardapet.
 Ze`yt`unean, Andranik, 1931-2007.
 Zhamkoch`ean, B. K. (Beniamin K.), 1895-1984.
 Zoryan, Step`an, 1890-1967.

Editors, translators, and compilers

Abrahamean, Kar̄ o
 Bak (editor of Hay Kipros)
 Chareg, Aram
 Elmachean, Vahē
 Garachean, Eruand T.
 Garamanlean, Arpiar
 Gazanchean, Alis
 Hambarean, Arp`i
 Ipēkean, Gaspar
 K`ilēchean, Seda
 Kiwliwmean, Partew
 Malean-Pachanean, Sipila
 Masehean, Hovhannēs
 Pērpērean, N.
 Sarafean, Hovhannēs
 T`ēk`ēean, Vardan V.
 Tērtērean, G.
 T`ēyruzean, Hovhannēs
 Virapean, Nuēr
 Zohrapean, Karin

Designers and Painters

Alek`sandrean, Nayiri
 At`t`arean, Kaytsak
 Awagean, Agnēs
 Gasporean, A.
 Khachikean, Surēn
 Kilikian, Andranik
 Mamean, Henrik
 Paghtasarean, Ara
 Paghtasarean, Smbad
 Poshotean, Hasmik
 Pert`izlean, Razmik
 Poyachean, Babgēn
 Sosoyean, M.R.
 Yap`ucheanean, Zhanēt`

Printers and Publishers in Beirut

- Alt`après Tparan
 Arabkir ew shrjakayk`i hayrenakts`akan miut`iwn
 Ararat`orat`ert`i Hratarakut`iwn
 Armen Tarean
 Astuatsashunch`i Enkerut`iwnner Merdzawor Arewelk`i m`ej
 Aramazd Hratarakutiwn (1954)
 Atlas, Tparan 1971
 Ayg`Orat`ert
 Azdak`Orat`ert`i Hratarakut`iwn
- Chinishean Hishataki Dzernarki Hratarakut`iwn
- Daruhi Hakobean Aghjkants`Erkrordakan Varzharan
- Gat`olik`Madpa'asi
 Grag`et Malkhasi Hobelinakan Kedronakan Handznakhumbi Hratarakut`iwn
- H.B.E.M Alek`Manukean Mshakut`ayin Himnadrami Hratarakut`iwn
 H.B.E.M. Libanani shrj. Handznazhoghov
 H.H.D. Libanani Eritasardakan Miut`ean : kedronateghi, Hamaskaïne Hratarakut`iwn
 Patanekan Miut`iwnneru 2004
 H.H.D. Libanani Ketronakan Komit`e
 H.M.M.i Kedronakan Varch`ut`iwn
 Hamaskaïne Librairie
 Hamazgayin enkerut`ean Tp., 1952
 Hamazgayin Enkerut`ean Tparan
 Hamazgayin Tparan
 Hamazgayini Vah`e S`et`ean Tparan
 Hay Awet. Hogewor Eghbayrut`iwn
 Hay Awetaranakan Golēch
 Hay Awetaranakan Himnarki Hratarakut`iwn
 Hay Chemarani Shrj. Miut`iwn
 Hay Chemarani Shrjanawartneru Miut`ean Hratarakut`iwn
 Hayk Tparan
 Haykazean Gol`echi (/Hamalsarani) Hayagitakan Ambioni Hratarakut`iwn
 HEK`DB, Kat`oghikosut`iwn Hayots`Metsi Tann Kilikioy
 Hoviwean Matenashari Hratarakut`iwn
 Hrand H. Apachean Gratun (1938)
 Hrazdan, Tparan 1932.
- Kathoghikosutiwn Hayots Metsi Tann Kilikioy, Antilias, Hratarakutiwn
 Kathoghikosutiwn Hayots Metsi Tann Kilikioy, Antilias, Tparan
 K. T`onikean ev Ordik

Libanani Hobelenakan Handznakhumb

Miats`eal Hratarakut`iwn Hamazgayini Vah`e Set`ean Tparani ew H.H.D. Libanani
 Mshak Matenashar
 Mshak Tparan
 Mshakoyt` Hratarakch`atun 1959

Nazhah Tparan
 Nor Grakanut`iwn

Ramkavar Azatakan Kusakts`ut`ean Kedronakan Varch`ut`ean Hratarakut`iwn
 Rotosi Tpagrut`iwn

S. `Ognayean
 S.D. Hnch`. Kus. P`ok`r-Hayk` M. Chiwghi Hratarakut`iwn
 S.D. Hnch`akean Kus. Kedr. Handznakhumbi Hratarakut`iwn
 Sabatapah-Galstakan Kazmakerputiwn
 Sewan, Tparan 1957.
 Shirak Hratarakch`atan Hratarakut`iwn
 Shirak Hratarakch`atun
 Shirak Tparan, 1966.
 Shirak Tparan-Hratarakch`atun
 Sip`an

P`iwnik Tp. (Nahr) (1940)

T. Toranean
 T`ek``eean Mshakut`ayin Miut`ean Hratarakut`iwn
 T`er Sahakean Tp. (Tparan)
 V. T`orossian (Varouzhan T`orossian)

Zartonk `Orat`ert 1955
 Zhoghovurdi Dzayni Hratarakut`iwn 1943
 Zuits`eriakan Dprots` Koyreru ew Hamreru

Current Serials from Lebanon

On Microfilm

sn2005058030

Azduk (Beirut, Lebanon : Daily)

Azduk [microform] = Aztag.

Beyrouth : [s.n.] v.

AMED/Nes Microfilm 17089

91962818

Ararat (Beirut, Lebanon)

Ararat [microform] = Ararad.

Beirut: [S.D. Hnchakean Kusakts'ut`ean Libanani Shrejani Varich` Marmni] v.

Began in 1937.

sn2005058059

Zart`-onk` [microform].

Beyrouth: [s.n.] v.

AMED/Nes Microfilm 17104

98964630

Nayiri (Beirut, Lebanon: 2005)

Nayiri [microform] = Nairi.

Pëyrut' : [s.n.] v.

Microfilm: 2005/53001

95963489

Kanch` [microform] = al-Nidā.

Pëyrut' : Sharikat al-Ṣabbāḥ v.

Microfilm (o) 2005/53000

97964285

Ditak = Scope: international Armenian monthly magazine.

Beirut: Scope International, 1996-

v.: ill. (some col.); 30 cm.

T`iw 1 (Mayis 1996)-

sf **90093109**

Haykazean hayagitakan handēs.

Pëyrut' : Hratarakut` iwn Haykazean Golēchi (/Hamalsarani) Hayagitakan Ambioni, 1970-

v. : ill. ; 25 cm.

1970-

2004206492

Masis (Beirut, Lebanon)

Masis Pēvrut` : Tparan Aramazd

v. : ill.; 30 cm.

Began in 1947.

2005311883

Musa ler taregirk`.

Aynchar, Pēk'aa, Libanon: Azgayin Həraj G. Kiwlpēnkean Erkrordakan Varzharan.

v. : ill.; 23 cm.

2003207801

Shirak ergaran: kazmets`in ew khmbagrets`in Hannsean Eghbayrner.

Beirut, Lebanon: Shirak Press

v. : ill.; 20 cm.

2003207835

Sip`an: taregirk` / Hay Awetaranakan Golēch.

Pēvrut` : Tparan Atlas

v. : ill.; 30 cm.

Began in 1958.

2006308895

Zavarian review.

Beirut: A.R.F Zavarian Student Association

v.: ill.; 29 cm

2003207943

Nor Aynt`ap = Nor Aintab.

Boston, Mass.: Union of Armenians of Aintab in America (Beyrouth, Liban:

Imprimerie Chirak)

v.: ill.; 24 cm.

Began in 1971.

2006309354

Havastan. Ant`ilias [Lebanon: Kat`oghikosut`iwn Hayots` Metsi Tann Kilikiyoy], 2005.

1 v.; 47 cm. T`iw 1. (10 Mart 1915)-T` iw 57. (26 September 1915).

CINQUIÈME PARTIE
LES ARMÉNIENS AU TRAVAIL

Le travail autonome auprès des Arméniens du Liban : entre la pratique d'une tradition communautaire et un concept des théories des diasporas

Aïda Boudjikianian

Introduction

La communauté arménienne du Liban est importante au Proche-Orient ; même en 2009, cela demeure vrai à maints égards. Il fut un temps –à partir des années 1960 surtout - où sa prééminence était décelable sur toute l'étendue de la diaspora arménienne ; prééminence sur les plans religieux et politique avec les sièges du Catholicossat de Cilicie, du Patriarcat arménien catholique, de l'Église évangélique arménienne, qui administraient les diocèses et les paroisses des communautés diasporiques et dont les séminaires formaient les moines et les prêtres appelés ensuite à la tâche. Prééminence aussi à cause des bureaux centraux des trois partis politiques arméniens d'où les directives partaient vers les centres disséminés dans le monde, et prééminence enfin sur le plan culturel avec ses écoles, ses troupes de théâtre, ses chœurs, ses imprimeries, ses revues, ses artistes et ses créateurs. Dans le contexte sociopolitique libanais, la communauté jouissait d'une forte visibilité grâce à une présence démographique relativement importante, qui se traduisait par une représentation proportionnelle dans les instances politiques du pays.

Ce fort degré de visibilité, bien qu'amoindri, n'a pas complètement disparu de nos jours, mais à l'époque cela rehaussait encore plus le prestige et l'influence des Arméniens libanais auprès des autres communautés de la diaspora.

Ce chapitre traite néanmoins d'une autre réalité, peu connue et peu développée, celle du travail autonome, ou de l'entrepreneuriat, bien répandus pourtant auprès des Arméniens libanais et grâce auxquels, ils accélèrent et réussissent leur intégration économique au Liban en l'espace d'une génération, après leur installation dans le pays dans les années 1920. En 1964,

14%¹ des entreprises industrielles de plus de 5 ouvriers (295/2099) appartiennent à des Arméniens. La décennie précédant la guerre de 1975 témoigne d'une grande expansion de l'économie libanaise. L'examen des données issues de divers ministères et d'associations professionnelles montre que des entrepreneurs arméniens sont à l'origine de la création de nombreuses sociétés anonymes, industrielles et commerciales. À partir de 1975, la situation est complètement renversée. Les destructions sont nombreuses ; les déplacements d'hommes et les délocalisations des usines et des fonds de commerce sont fréquents, d'abord à l'intérieur du pays, ensuite vers les pays du Golfe et vers les pays occidentaux. Dans ces pays d'émigration, les Arméniens doivent – dans l'espace de deux générations, après celle des réfugiés du début du XXème siècle – passer à travers de nouveaux processus d'intégration dans des économies aux échelles et aux structures bien plus larges et bien plus complexes. Que deviennent les Arméniens libanais dans les pays et les villes d'émigration, et en l'occurrence à Montréal ?

Se lancer dans une telle étude, c'est se trouver à la croisée de questionnements historiques et théoriques : à quels types d'entrepreneurs avons-nous affaire ici et là, et dans quelle perspective théorique devons-nous nous placer ?

Le négoce et le commerce international remontent loin dans l'histoire des Arméniens ; dès le Moyen-âge, leurs vastes réseaux marchands s'étendent des villes (et des provinces arméniennes) des Empires ottoman, russe et perse, aux pays européens et à ceux de l'Extrême-Orient. À l'époque moderne, ceux de *Djoulfa* (située au *Nakhichevan*, qui fait partie aujourd'hui de l'Azerbaïdjan), de Nouvelle *Djoulfa* (en Iran), des villes du sous-continent indien (Madras, Calcutta..) et des villes occidentales et impériales (Venise, Amsterdam, Marseille, Lviv, Moscou, St-Petersbourg, Manchester) sont spécialisés dans le commerce de la soie, des métaux précieux, de pierres précieuses, du café, des épices, du coton... Les travaux universitaires et les publications sont nombreux aujourd'hui sur l'épopée de ces négociants entrepreneurs² qui aux XVIIème et XVIIIème siècles se posaient en rivaux du puissant East India Company britannique, de la Compagnie française des Indes, ou de la Compagnie hollandaise, et dont le rôle dans la construction d'écoles et

¹ Recherche et dépouillement dans les bordereaux du recensement industriel de 1964. Les données globales du recensement se trouvent dans le *Recueil de Statistiques libanaises*, Ministère du Plan, Direction Centrale des Statistiques, 1967, Vol. 3. Les bordereaux par contre ont été complètement détruits durant la guerre libanaise.

² Les historiens spécialistes de l'époque voient dans les réseaux marchands arméniens le modèle à utiliser pour l'étude des négociants des XVIIème et XVIIIème siècles. (Voir la bibliographie additionnelle en annexe du chapitre).

d'églises dans leurs communautés respectives (et dans les terres arméniennes des Empires ottoman et russe), dans l'importation de machines à imprimer et l'impression de bibles et de traités politiques est primordial, entraînant à l'époque une circulation d'idées nouvelles et des premiers concepts de la modernité dans les milieux arméniens. Bien plus tard, au XIXème siècle, alors que pour de multiples raisons que l'on ne peut développer ici, ces célèbres réseaux marchands d'antan ont disparu, la ville de Beyrouth dont les grands travaux d'infrastructures (1858-1863, construction de la route Beyrouth-Damas, 1870, construction du système d'adduction d'eau, 1894, agrandissement et modernisation du port de Beyrouth, 1895, construction du chemin de fer Beyrouth-Damas), en affirment l'importance par rapport à son hinterland et attire entre 1890 et 1900, dans un laps de temps de dix ans, près de 80 négociants arméniens³. Bien que ces commerçants avec leurs fortunes, aient contribué par après à l'achat de vastes propriétés foncières dans le centre-ville de Beyrouth, à l'édification d'église, comme la cathédrale St-Élie de la place *Debbas*, à la construction de souks, comme le *Souk-el-Arman* (*Marché des Arméniens*, aujourd'hui disparu dans le nouveau centre-ville reconstruit), ou le *Khan Antoun bey*, ils n'ont pas eu l'heur d'avoir inspiré les chercheurs et leur histoire reste méconnue. Il est certain par contre qu'ils sont très loin d'égaliser l'envergure et la dimension épique des marchands des siècles précédents. Doit-on néanmoins remonter à ces deux traditions, ou du moins à l'une d'entre elles, pour expliquer l'émergence des entrepreneurs du XXème siècle? Peut-on retrouver un quelconque lien ?

La société libanaise est constituée de communautés socio-religieuses et les Arméniens forment l'une des ces communautés ; mais ils ont la particularité de faire également partie de la Grande Diaspora arménienne née de la dispersion des survivants du génocide de 1915. Les définitions des phénomènes diasporiques sont variées, divergentes même à certains égards ; un des rares points de convergence porte sur les fortes aptitudes économiques des populations diasporiques.

Les caractéristiques économiques constituent un corps volumineux de

³ S.H. Varjabédian, *Հայերը Լիբանանի մէջ* (en arménien pour *Les Arméniens au Liban*), Beyrouth, 1er volume, Imprimerie Hamaskaïne, 1951, 2ème édition, 1982. Les noms et les données sont éparés dans l'ouvrage. Les religieux et les étudiants sont exclus de ces chiffres. Ces données sont confirmées ou reprises dans les ouvrages d'Avédis Sanjian, *The Armenian Communities In Syria Under Ottoman Dominion*, Cambridge, Harvard University Press, 1965, et de Leila Tarazi Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Cambridge, Harvard University Press, 1983, ainsi que dans le document en langue arabe préparé par Mohamed Amin Abd-el-Al et Abdo effendi Fadlallah Abdel-Nour, *Annuaire commercial de Syrie et du Liban*, (en arabe), Damas, 1908.

littérature⁴, et les communautés ethniques et les diasporas y sont décrites comme entrepreneuriales, galvanisées par un esprit d'initiative transmis parfois par atavisme, un réseau local et transnational et une discrimination ambiante plus ou moins latente, ces variables pouvant donner lieu à leur tour à des sous-classifications selon les types de marchés, les concentrations spatiales, les niches de spécialisation, les modes de fonctionnement et les réseaux mis en place...

Devrait-on dès lors se référer plutôt à ces théories pour comprendre les modalités de l'émergence de l'entrepreneuriat auprès des Arméniens libanais?

Ce chapitre est basé sur deux séries de données : des recherches menées antérieurement au Liban et plus récemment à Montréal (Canada), auprès d'un échantillon d'émigrants libanais d'origine arménienne. Il permet d'apporter des éléments de réponse aux questions soulevées ci-dessus. Le commerce, l'industrie et les professions libérales sont étudiés, l'accent étant mis essentiellement sur le travail autonome dans les secteurs commercial et industriel, les professions libérales étant de par leur nature exclues de la réflexion.

L'évocation dans un même paragraphe, des réseaux marchands arméniens des XVIIème et XVIIIème siècles d'une part et des caractéristiques économiques des populations diasporiques contemporaines d'autre part, requiert une mise au point terminologique.

Dans les années 1970 et 1980, les auteurs étudiant le commerce international des XVIIème et XVIIIème siècles mettent au point le concept des "diasporas marchandes" (*Trade Diaspora*), pour définir les groupes de marchands installés dans des pays et des contrées éloignés de leurs terres d'origine, prospérant de leur négoce international, mais ne jouant aucun rôle politique dans les affaires intérieures de leurs pays d'accueil⁵. Le groupe spécifique utilisé pour mettre au point le concept fut justement les Arméniens de la Nouvelle *Djoulfa*. Or dans le contexte de l'analyse faite dans ce chapitre, il faut préciser trois choses : d'abord il semble que dans la littérature, l'expression de diaspora marchande est de plus en plus délaissée pour celui de réseau marchand (*Trade Network*) ; le groupe social ayant servi de référence pour mettre au point la définition et le modèle, à savoir les Arméniens de

⁴ En voir la revue dans Aïda Boudjikianian, *L'insertion résidentielle et économique des Arméniens de Montréal : comportements d'une communauté culturelle ou d'une communauté diasporique ?* Thèse de PhD en Géographie, Université de Montréal, 2003, (247 pages), et 52 pages d'annexes. (Voir aussi la bibliographie additionnelle en annexe du chapitre).

⁵ Les oeuvres d'Ina Baghdiantz Mc Cabe, de Sebouh Aslanian et d'Edmund Herzig (voir la bibliographie en annexe) constituent des lectures nécessaires pour ce point précis.

Nouvelle *Djoulf*a, ont joué bel et bien un rôle capital dans l'édification de l'État Séfévide, et donc la définition de "diaspora marchande" perd de sa force et de sa pertinence. Ensuite le commerce international de l'époque et les conditions économiques l'accompagnant, diffèrent par bien des aspects de la réalité ou des réalités hétéroclites que le terme de diaspora couvre dans les sociétés contemporaines.

Dans ce chapitre le terme de diaspora doit être compris dans son acception contemporaine

L'entrepreneuriat arménien au Liban de 1920 à 1980

Les conditions à l'arrivée

La présence massive des Arméniens au Liban remonte aux années 1920⁶ ; les survivants du génocide, réfugiés et orphelins, par milliers, échouent au Liban. Ils arrivent à une époque où le Liban est sous mandat français et où l'économie -l'industrie surtout- se trouve dans sa phase naissante. Dans les années vingt, Beyrouth est encore une petite ville.

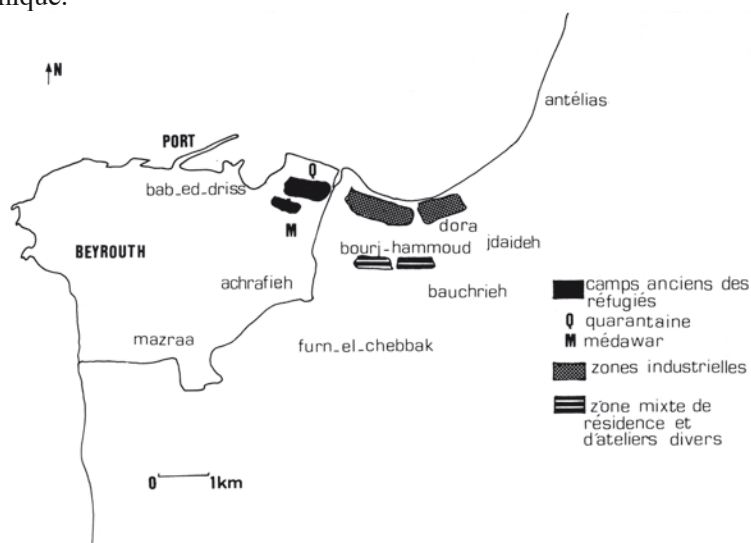
Elle est cantonnée à l'intérieur de ses limites municipales et les réfugiés sont installés dans des camps aux lieux dits la Quarantaine et *Médawar* aux confins septentrionaux de la municipalité de Beyrouth. Au-delà se trouvent les banlieues de *Bourj-Hammoud*, de *Dora*, *Chatiq Bahri*, régions en friche, décrétées zones industrielles par les autorités françaises mandataires. (Voir carte p. 300). Les usines qui se construisent dans ces zones, recrutent tout naturellement dans cette masse de réfugiés installés à proximité, qui ne demandent qu'à travailler, même à des salaires inférieurs à la moyenne d'alors⁷. Les grands travaux d'infrastructure et de construction urbaines

⁶ Dès la chute du Royaume de Cilicie au XIVème siècle, des Arméniens catholiques se réfugient dans la montagne libanaise et forment de petites communautés. Les massacres de 1894-1896 à l'époque hamidienne et ceux de 1909 à Adana provoquent déjà l'arrivée de réfugiés au Liban. Voir Aïda Boudjikianian, "L'Espace libanais au regard des migrations arméniennes", in *Hannon, Revue libanaise de Géographie*, vol XVII, 1982-1984, pp. 23-44.

⁷ Aïda Boudjikianian, *ibid.*, 1982 et "Les Arméniens de l'agglomération de Beyrouth : étude humaine et économique", mémoire de Maîtrise de Géographie paru dans deux numéros de *HASSK, Revue d'arménologie*, Catholicossat de Cilicie, 1981-1982 pp. 401-440 et 1983-1984, pp. 384-419. Thierry Kochuyt, "À la recherche d'une place, l'insertion économique des Arméniens au Liban", pp. 235-251, in Raymond Kévorkian, Lévon Nordigian, Vahé Tachjian (éds.), *Les Arméniens, la quête d'un refuge, 1917-1939*, Paris, Réunion des musées nationaux, 2007.

entrepris par le pouvoir mandataire au centre de Beyrouth⁸, est l'autre filière procurant des emplois aux réfugiés.

À ce sous-prolétariat vivant majoritairement dans les camps, s'ajoutent d'autres segments de population dans la masse des déportés - les artisans et les orphelins- dont l'existence se révèle capitale pour la future intégration économique.

Carte Localisation des camps de réfugiés arméniens et des zones industrielles⁹.
(Cartographie : Aïda Boudjikianian)

Certains métiers artisanaux avaient rendu célèbres les Arméniens de l'Empire ottoman : la bijouterie, l'orfèvrerie, la menuiserie, la métallurgie ou plus précisément le travail des métaux, la couture, le tissage, la maçonnerie, etc. Les maîtres-artisans ayant survécu aux massacres et aux déportations et qui avaient pu reprendre leurs métiers, ont transmis leurs expertises aux jeunes placés auprès d'eux en apprentissage. C'est par cet apprentissage que

⁸ Par exemple percée et construction des grandes avenues (Foch, Weygand, Allenby...) et de la Place de l'Étoile. Il semble d'ailleurs que l'apport arménien ne fut pas seulement celui des réfugiés travaillant sur les chantiers, puisque l'architecture (design) du Parlement libanais (1930) est due à un architecte arménien, Mardiros Altounian, un diplômé de l'École des Beaux-Arts de Paris. Voir Robert Saliba, "1840-1940: Genesis of modern architecture in Beirut", pp. 23-34 in Jamal Abed (ed.), *Architecture re-introduced: New projects in societies in change*, Geneva, the Agha Khan Award for Architecture, 2004.

⁹ Cette carte est reproduite d'une publication d'Aïda Boudjikianian, "Industrie et Mutations socio-économiques d'une communauté : l'exemple arménien au Liban", pp. 315-345, in André Bourgey (éd.), *Industrialisation et changements dans l'Orient arabe*, CERMOC, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 1982.

la bijouterie par exemple –avec toutes ses sous-divisions – s’est développée auprès de la première génération diasporique au Liban, menant plus tard à la création et à la multiplication d’ateliers et d’usines. Les orphelinats créés par les missionnaires allemands, danois, britanniques, américains, opérant dans l’Empire ottoman à la fin du XIXème siècle, avaient déjà commencé à développer l’apprentissage des métiers artisanaux aux orphelins des massacres de 1895 et de 1909. La même initiation se poursuit et se répand dans ces orphelinats transférés au Liban après les années 1920, où des milliers d’orphelins apprennent la menuiserie, la mécanique, le travail des métaux ou la ferronnerie, la cordonnerie, le tissage des tapis, la broderie, la confection, etc.

Ce sont ces artisans et ces orphelins qui sont à l’origine de l’expansion du travail autonome au Liban.

Les premiers travailleurs autonomes

Le recensement industriel libanais de 1964 permet d’identifier les secteurs manufacturiers dans lesquels le travail autonome arménien a percé. Deux branches d’activités dominent : l’industrie de la chaussure et la confection, issues du développement de l’artisanat traditionnel. Cent quinze ateliers de production sur les 260 localisés à Beyrouth et dans sa banlieue de *Bourj-Hammoud*, soit plus du tiers des établissements, sont de petits ateliers de chaussures et de confection. Quel que soit le secteur d’activités, la norme est constituée par de petits ateliers de production appartenant à un petit patronat, et employant en moyenne de sept à dix ouvriers. À l’époque, les grands chefs d’entreprises sont très limités en nombre et sont connus sur la place publique, comme entre autres, l’industriel Ohannès Kassardjian qui crée les fonderies Kassardjian, employant à son apogée plus de 675 ouvriers et dont la première usine est construite dès 1939, et les usines textiles Abroyan (aujourd’hui closes), dont la première est fondée dès 1920 par M. Abro Abroyan, ou encore quelques négociants, étudiés plus loin.

Les industries de la chaussure et la confection sont différemment structurées. L’industrie de la chaussure a un double mode de fonctionnement : le chef de l’atelier en est en même temps le propriétaire ; il vend sa production au détaillant ou au grossiste, soit directement soit par l’entremise d’un intermédiaire, eux-mêmes d’origine arménienne. Ou alors, le chef de l’atelier se double d’un commerçant, qui assure l’écoulement de sa production sans intermédiaire, dans son propre fond de commerce. Ces modes de fonctionnement assurent par effet d’entraînement la formation d’autres classes de travailleurs autonomes. Des témoins de l’époque assurent que la moitié de

la population de *Bourj-Hammoud* vit des retombées de l'industrie de la chaussure : commerce du cuir, des clous, de la colle, et vente du produit fini dans les pays arabes, en Europe (Italie et Suède) et en Afrique¹⁰.

Il est important de noter pour la suite de l'analyse, que le mode de production et de commercialisation est pré-capitaliste¹¹, que l'on a affaire à une niche de spécialisation et que *Bourj-Hammoud* correspond à une enclave économique ethnique où les fonctions résidentielle et économique sont imbriquées.

La confection occupe 47 ateliers (avec 1128 salariés), soit 50% des établissements de confection de Beyrouth et de ses banlieues. Nous avons là aussi généralement affaire à de petites entreprises, et donc à de petits chefs d'ateliers, bien que dans ce secteur la production soit plus mécanisée, et que quelques grandes usines se détachent du lot. Les usines Abroyan, (qui sont plus exactement dans la production de bonneterie), déjà signalées, mais aussi d'autres, employant plus de 50 ouvriers et situées dans la Zone Franche du port de Beyrouth, leurs activités étant exclusivement tournées vers l'exportation dans les pays arabes. La gamme de leurs produits est large et va de la fabrication d'uniformes militaires à des articles plus ou moins élaborés.

Dans les petites entreprises en revanche, l'organisation du travail est familiale et traditionnelle : l'association de parents et de frères est fréquente. Ces petits patrons sont souvent d'anciens ouvriers qui se lancent dans le travail autonome en se plaçant dans le créneau de sous-traitance pour de plus grandes compagnies.

La bijouterie¹² est transmise par un système d'apprentissage auprès de maîtres-bijoutiers. Le système de fonctionnement rappelle celui des ateliers de

¹⁰ Aïda Boudjikianian, *ibid*, 1981-1982 et 1983-1984.

¹¹ Ce mode de production pré-capitaliste permet deux autres remarques : il ne donne pas lieu à la formation d'un noyau permanent de classe ouvrière bien que le syndicat des ouvriers de la chaussure ait été l'un des premiers à voir le jour et qu'il ait été longtemps dominé par les Arméniens. On commence par être ouvrier-artisan, mais on peut devenir négociant et travailleur autonome. L'argent capital est une denrée rare. Voir J. Couland, *Le mouvement syndical au Liban 1919-1946*, Paris, Éd. Sociales, 1970.

¹² Il semble qu'avant la révolution nassérienne de 1952, les bijoutiers arméniens étaient nombreux en Égypte, et leur habileté était très appréciée. Après 1952, Arméniens (et artisans bijoutiers italiens) quittent le pays et parmi eux, quelques uns viennent s'installer au Liban. Nous avons des témoignages de bijoutiers arméniens libanais aujourd'hui installés en Californie, qui racontent que ces bijoutiers (dont des Italiens réinstallés au Liban) ont été leurs maîtres à l'époque, et les ont aussi initiés au métier. Un "retour au Liban" a lieu auprès d'autres segments de la population libanaise. Voir André Bourgey, "L'évolution du centre de Beyrouth de 1960 à 1977" pp. 244-278 in Dominique Chevallier (éd.), *L'espace social de la ville arabe*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1979.

chaussures. Le travailleur autonome est propriétaire d'un atelier de production (où le travail est divisé, et où telle ou telle sous-spécialité est transmise aux jeunes apprentis/ouvriers ¹³) et vend sa marchandise aux bijoutiers-commerçants, ou bien le chef d'atelier se double d'un commerçant, qui est souvent un membre de la famille, responsable du fond de commerce situé au centre-ville ou à *Hamra*. À ce secteur, il faut ajouter le commerce des pierres précieuses, et l'horlogerie ; dans celui des pierres précieuses, de nombreux Arméniens établissent des liens entre les pays producteurs (Afrique du Sud, pays asiatiques) et les capitales qui traitent ou taillent ces pierres, comme Amsterdam, Anvers et Bruxelles. Les membres d'une même famille s'installent à l'amont et à l'aval de la chaîne et élargissent leurs marchés à l'échelle internationale, mode de fonctionnement qui rappelle quelque peu celui des marchands des XVIIème et XVIIIème siècles. On verra plus loin que cela n'est pas l'unique ressemblance.

Dans le secteur commercial, les données officielles existantes ¹⁴ se rapportent aux commerçants qui travaillent avec les marchés extérieurs ; ce sont des commerçants dont les entreprises ont relativement une faible capitalisation (seuls 15/438 ont un capital dépassant 1 million de livres libanaises de l'époque) et parmi les plus grands, on trouve des importateurs et des agences de distribution dans tous les secteurs économiques : l'automobile avec l'agence des voitures "Opel" (Tuffy Trading pour Tuffenkjian), les appareils électroménagers (les familles Tutundjian et Malikian ayant les marques "Dual", "Philco", "Ignis", "Point Bleu", "JVC"...), les articles photographiques (Nerces Necessian avec l'agence "Kodak"), les cigarettes ("Marlboro" à Souren Khanamirian et "Kent" à André Tabourian), aux matériaux de construction ("Verrerie St-Gobain", à A. Beylerian), aux produits alimentaires. Les exemples peuvent se poursuivre. Dans le commerce de détail, des branches spécifiques ont une forte présence arménienne : on l'a vu pour la bijouterie, s'y ajoutent le commerce du tapis, les bureaux de change, les photographes, etc.

¹³ Le secteur de la bijouterie comprend deux syndicats: celui des ouvriers en bijouterie, et celui des bijoutiers commerçants qui regroupe uniquement ceux dont les fonds de commerce sont localisés dans le souk des bijoutiers, et dont 35% (34/97) sont d'origine arménienne. Les responsables de ces syndicats pensaient néanmoins que le pourcentage des Arméniens devait être plus grand dans les deux cas, d'une part parce que l'inscription syndicale n'était pas obligatoire, et donc selon toute vraisemblance le pourcentage des Arméniens était sous-estimé et d'autre part, parce que la présence des fonds de commerce dans d'autres quartiers (*Hamra*, *Bab-ed-Driss*) était élevée.

¹⁴ À l'époque il n'y avait pas de recensement commercial. Seuls les commerçants exportateurs et importateurs devaient s'inscrire à la Chambre de Commerce et de l'Industrie, en vertu d'une loi votée en 1967, donc toute récente, pour pouvoir obtenir des certificats d'origine sur toutes les marchandises dont ils faisaient le commerce.

Ce qu'il faut retenir de cet exposé, c'est que jusqu'aux années 60 ces travailleurs autonomes, qu'ils soient généralement de petits patrons, exceptionnellement de grands industriels, ou encore des négociants établis sur le marché de Beyrouth, ne sont pas issus d'une bourgeoisie capitaliste, mais du petit artisanat. C'est le cas même des grands industriels comme le fondateur des fonderies Kassardjian. Des artisans qui maîtres de leurs métiers, percent par la force de leur travail et le hasard d'un petit investissement réussi. Ils arrivent à sortir des rangs, mettant à profit les opportunités fournies par la seconde guerre mondiale, durant laquelle les marchés locaux et régionaux sont avides de la production locale, à cause de la perturbation des échanges commerciaux internationaux. Les profits faits alors sont réinvestis dans d'autres secteurs de l'économie et servent à diversifier les compétences et les profils des travailleurs autonomes arméniens.

Les travailleurs autonomes de la première vague sont des "artisans-industriels", différents de ceux de la génération suivante.

Les "entrepreneurs-financiers" de la deuxième génération

De l'avis des entrepreneurs interrogés durant les années 1970, la décennie est favorable à plusieurs égards : les créations d'entreprises se multiplient et/ou celles déjà existantes, s'agrandissent. De "l'argent frais" est investi et l'arrivée d'Arméniens de Syrie, (et de quelques autres pays arabes¹⁵), des Alépins surtout, qui apportent soit leur expertise dans les secteurs déjà cités (bijouterie, confection), soit leurs capitaux, accélère encore plus le mouvement. Le cumul de ces deux phénomènes, c'est-à-dire d'une part l'attraction de nouveaux capitaux vers une économie en expansion et d'autre part l'arrivée d'Alépins entreprenants, crée un nouveau type de travailleurs autonomes, celui des "des entrepreneurs financiers" de la deuxième vague, le "financier-commerçant" ou le "financier-industriel". Les données chiffrées de l'époque sont éloquentes : celles qui sont disponibles se rapportent à l'industrie. Le Ministère de l'Industrie et du Pétrole établit en 1969 la liste¹⁶ des entreprises et des sociétés industrielles libanaises dont le capital dépasse les 100 000 L.L. de l'époque : 13% des unités appartiennent à des Arméniens. En 1975, l'Association des Industriels de la Chambre d'Industrie et du

¹⁵ La décennie 1950-1960 est marquée par des bouleversements violents en Égypte, en Irak et en Syrie et dès 1960, les immigrations arméniennes au Liban sont évaluées pour 50% de provenance syrienne, 20% irakienne, 20% jordanienne et 10% égyptienne. Dolly Lamothe, *Rôle actuel de l'émigration dans la vie du Liban: Recherches de Géographie humaine et économique; contribution à l'étude des mouvements migratoires*, Thèse de 3ème cycle de Géographie, Université Paris VIII, 1975, p. 69.

¹⁶ La liste rédigée en arabe comprend le nom ou la raison sociale de l'entreprise, l'adresse, le nom du propriétaire et du PDG et le type d'activités ou les produits fabriqués.

Commerce compte 646 membres inscrits soit à titre individuel soit sous la raison sociale de sociétés anonymes, auquel cas le nom du PDG est souvent signalé ; sur ces 646, 72 industriels (ou sociétés) sont arméniens, soit 11% du total. Quatre années plus tard, en 1979, sur les 644 entreprises enregistrées à l'Association des Industriels, 82 appartiennent à des Arméniens, soit 12,7%. La tendance ne faiblit donc pas. Quelques caractéristiques sont à signaler :

- l'enclave économique de *Bourj-Hammoud* se renforce et s'étend vers *Dora*, *Bauchrieh*, *Sin-el-Fil*, *Zalka*¹⁷ et *Dbayé*.

Même si le tandem confection/chaussures est encore prédominant, d'autres branches s'ajoutent, comme les plastiques et les matériaux de construction, etc.

- Les entreprises arméniennes commencent à sortir de leurs niches ethniques. "Le financier industriel" allie facilement son capital à celui d'autres industriels, qu'ils soient arméniens ou non-arméniens. En outre le groupe des entrepreneurs de la deuxième génération est formé de gros capitalistes qui étendent leurs affaires, investissent dans plusieurs branches d'activités, se font élire même au parlement libanais¹⁸.

Les financiers-commerçants venant du secteur des banques, de la représentation de firmes étrangères ou des assurances investissent dans de grandes sociétés industrielles. Des fortunes d'origines diverses (professions libérales, immobilier..) se réinvestissent dans des secteurs rentables de l'économie : tourisme, fabrication de matériel électrique... À la fin des années 1960, selon nos recherches antérieures, de très grandes fortunes arméniennes sont déjà créées au Liban.

La signification de cette évolution du travail autonome est donnée plus loin.

Après les années 80, la destruction à grande échelle des structures industrielles et commerciales du pays, l'intensification et la durée des épisodes de lutte armée du conflit libanais et donc la paralysie des activités économiques et sociales amplifient les flux d'émigration du pays. Cette étude privilégie l'étude des courants migratoires des Arméniens libanais vers le Canada et la ville de Montréal en particulier.

¹⁷ *Zalka* profite énormément de la délocalisation de fonds de commerce arméniens du centre-ville et de Beyrouth-Ouest durant les années de guerre et le développement commercial de *Zalka* s'est maintenu depuis.

¹⁸ Nous n'entrons pas ici dans les détails du processus du choix des candidats par les partis politiques à la députation.

Les Arméniens libanais à Montréal

Le Canada, et plus spécifiquement la province du Québec attirent les émigrants libanais, quelles que soient leurs origines ethniques ; pour l'ensemble des communautés libanaises, les départs vers le Québec commencent¹⁹ assez tôt après 1975, mais s'intensifient durant la décennie 1985-1995, et les flux migratoires des Arméniens reflètent des schémas similaires.

Les études universitaires et officielles sur les populations immigrées et sur les mouvements migratoires sont nombreuses au Québec ; les sociétés québécoise et canadienne étant des sociétés d'immigration, cette tradition, encouragée, planifiée, légiférée même, continue. Les statistiques sur les flux migratoires sont disponibles dans les recensements quinquennaux de population, dans des documents fournis par divers ministères et cette profusion de données encourage universitaires et chercheurs à multiplier les thèses et les études de toutes sortes. Pour le sujet précis traité dans ce chapitre, il faut néanmoins apporter quelques brèves précisions préliminaires.

L'immigration des Arméniens libanais

Jusqu'aux années 1960, les lois d'immigration canadiennes sont restrictives et excluent non seulement l'entrée de réfugiés, mais aussi de certaines catégories ethniques ; les Arméniens classés dans la catégorie "asiatique" sont jugés inassimilables, et par conséquent indésirables. Ce n'est qu'après la seconde guerre mondiale que les lois d'immigration commencent à autoriser l'arrivée de réfugiés et éliminent progressivement la classification ethnique des immigrants au profit d'une catégorisation basée sur des variables socio-économiques²⁰. En 1952, les Arméniens sont reclassés dans la catégorie des Grecs ou d'Européens du Centre et de l'Est, grâce au travail de sensibilisation mené à Ottawa par le Congrès Arménien Canadien et les premiers immigrants arméniens originaires de Grèce –suivis par un courant originaire d'Istanbul et puis d'Égypte et de la Syrie- arrivent à Montréal au milieu des années 1950.

La communauté arménienne montréalaise se forme véritablement durant les trente années s'étalant de 1960 à 1990 et se dote d'institutions et

¹⁹ Une émigration arménienne vers le Canada, précédant la guerre de 1975 a existé mais les courants (relativement) massifs datent des années de guerre de 1975.

²⁰ Pour de plus amples détails sur les circonstances des changements de la catégorisation des immigrants arméniens, voir Isabel Kaprielian Churchill, *Like Our Mountains, A History of Armenians in Canada* Montreal and Kingston, McGill-Queen's University Press, 2005, et Aida Boudjikianian, *ibid.*, 2003.

d'associations à partir des années 1970. À partir de 1980, le Liban vient en tête des pays pourvoyeurs d'immigrants arméniens à Montréal. Ces chiffres prouvent globalement que la communauté est formée d'immigrants de première génération : le recensement de population de 1996 révèle que 30% de la communauté est considérée native du Québec, et même si ce pourcentage a cru depuis²¹, la population en âge de travailler est formée essentiellement d'immigrants de la première génération. C'est une indication importante pour la comparaison des comportements économiques avec la première génération des réfugiés installée au Liban dans les années 1920.

Les données générales de l'enquête

- Le questionnaire

L'enquête a été menée en 2000 auprès de 100 familles arméniennes montréalaises²². Le questionnaire comprenait 33 questions dont 14 étaient consacrées à l'insertion économique ; 6 d'entre elles se rapportaient au travail autonome, certaines comprenant des sous-questions²³.

Les questions demandaient des détails sur la formation professionnelle de l'enquêté, les lieux d'études, l'historique des emplois depuis l'immigration à Montréal (remontant jusqu'à 3 emplois, précédant l'emploi actuel), l'emploi dans le pays d'origine, l'emploi du père, les modes d'obtention des emplois à Montréal, le secteur d'activités en cas de travail autonome, la date de création de l'entreprise, sa location, les raisons de cette localisation, les modes de financement, l'origine ethnique de la main d'œuvre, de la clientèle et des fournisseurs, les raisons de la création de l'entreprise.

- Le profil des immigrants arméniens libanais

Parmi les cent chefs de ménage enquêtés, 31% étaient natifs du Liban, suivis de 24% de natifs d'Égypte, 18% de Syrie, 7% d'Istanbul, etc.²⁴ Près de la moitié des 31 immigrants du Liban, soit 14 (45%) arrivent entre les années 1981-1990, 11 (soit 35%) entre les années 1971-1980, et 6 entre les années

²¹ Le recensement 2001 donne les précisions suivantes : 33,6% de la communauté est native du Québec et 65,2% est formée d'immigrés (Statistique Canada, Recensement de 2001, compilation spéciale du Ministère de l'Immigration et des Communautés Culturelles, MICC).

²² Nous n'entrons pas ici dans les détails techniques de l'échantillonnage aléatoire représentatif des familles qui sont longuement expliqués dans Aïda Boudjikanian, *ibid.*, 2003.

²³ Voir en annexe du chapitre, la partie du questionnaire se rapportant à l'insertion économique.

²⁴ Voir tableau 1 en annexe.

1960 et 1970 ; ces dates d'arrivée à Montréal montrent que c'est la guerre du Liban de 1975-1990 qui est la cause directe de l'émigration d'une grande majorité des Arméniens. Dans les années 1980 les Services d'Immigration Québécois avaient d'ailleurs créé un programme d'accueil particulier destiné aux immigrants libanais.

Même si cette cohorte d'émigrants arméniens fuit la guerre, elle est formée en grande majorité de jeunes ménages et de jeunes célibataires. Les moyennes d'âge varient entre 28 et 32 ans. Le niveau d'éducation ne présente pas de grandes particularités : les 2/3 des immigrants ont une éducation secondaire ou universitaire et le reste se partage entre formation technique ou éducation primaire²⁵.

L'insertion économique des Arméniens de Montréal

Une des réalités que l'enquête a mise à jour est l'importance du travail autonome qui s'est avéré être le véritable moteur de l'insertion économique des Arméniens : 41/98 des chefs de ménage enquêtés sont des travailleurs autonomes²⁶, le reste étant partagé entre plusieurs secteurs et branches économiques. L'historique des emplois successifs révèle que seuls deux chefs de ménage ont recours au travail autonome dès le début de leur insertion économique ; autrement dit au fil des emplois salariés successifs, l'appel de l'entrepreneuriat est très fort, puisqu'on abandonne ces emplois pour un travail indépendant. Cette sortie vers le travail autonome se fait rapidement : en moins d'une décennie après l'arrivée, un petit patronat est déjà créé.

Dans ce très bref aperçu général, où se situent les entrepreneurs immigrant du Liban?

- Les caractéristiques des travailleurs autonomes d'origine libanaise.

Sur les 41 travailleurs autonomes enquêtés, 22 sont originaires du Liban, soit 54% (53,65%)²⁷ du total. Le pourcentage est significatif et surprenant à première vue ; l'analyse de quelques variables permet de mettre à jour leur profil et leur histoire.

²⁵ N'ayant pas de détails sur les niveaux d'éducation des travailleurs autonomes au Liban, on ne peut faire de comparaisons.

²⁶ Voir en annexe le tableau 2 qui détaille la distribution des emplois actuels par secteur d'activités pour la totalité de la population enquêtée.

²⁷ L'analyse est fondée sur de petits chiffres mais leur représentativité est certaine et ils indiquent clairement les comportements économiques en cours dans l'insertion économique. L'ouvrage de Denise Helly et Alberte le Doyen, *Immigrés et création d'entreprises*, Montréal, I.Q.R.C. 1994, démontre la pertinence de notre propos et de l'exemple des Arméniens puisque sur 203 travailleurs autonomes enquêtés dans cet ouvrage, 29 sont d'origine arménienne.

- Les secteurs d'activités

Les entreprises créées par les Arméniens ont des activités variées qui peuvent être regroupées en cinq secteurs.

Tableau 1 Les branches d'activités des entreprises arméniennes

Branches d'activités	Secteurs d'activités	Fréquences	%*
Services	Automobiles (2) et autres services	4	18
Artisanat	Artisanat traditionnel arménien	10	45
Commerce	Varié	4	18
Secteur moderne de l'économie	Finances/informatique	3	14
Professions libérales	Dentisterie	1	5
Total		22	100

* Les pourcentages sont arrondis

Le secteur de l'artisanat traditionnel arménien garnit la plus forte proportion, et la bijouterie – comme il se doit- vient en tête (4 entreprises entre ateliers de production et commercialisation) suivie de la confection (2 entreprises), de l'horlogerie (vente et réparation), d'une cordonnerie (réparation), d'une boulangerie, et d'un laboratoire de photographie. Celui des services comprend dans la branche de l'automobile un propriétaire/gestionnaire d'autobus scolaires et un carrossier, et puis un réparateur indépendant d'appareils frigorifiques et un installateur d'alarmes. Le commerce regroupe des entreprises assez larges en dimensions et en capitalisation, avec un fond de commerce (tabagerie et parfumerie/articles de cadeaux) dans l'un des artères les plus achalandés du centre-ville de Montréal, un grossiste en papier d'imprimante, un autre en vente de voitures usagées et une entreprise de vente en gros d'outils industriels. Le secteur moderne de l'économie inclut une entreprise en informatique, un financier travaillant à son compte dans une institution bancaire, et un dentiste qui clôt le secteur des professions libérales.

Comme pour l'ensemble de l'échantillon, là aussi la durée moyenne de la création de ces entreprises est de dix ans, mais durant ces dix ans, les enquêtés passent par plusieurs emplois salariés, d'un minimum de 2 emplois à un maximum de 8. Ceux-ci peuvent correspondre à leurs formations/expertises comme par exemple la bijouterie, la carrosserie et la mécanique de l'automobile, la restauration, le travail dans une usine de production de

chaussures, la vente²⁸, ou dépendre des aléas du marché du travail. Le parcours néanmoins n'est pas linéaire et peut même englober des sorties vers le travail autonome et des retours vers le travail salarié, autrement dit il n'est pas forcément à sens unique.

De plus le travail autonome pré-migratoire ne se reproduit pas à Montréal. Seuls²⁹ deux répondants reprennent le même type de fond de commerce à l'amont (Beyrouth) et à l'aval (Montréal) du parcours migratoire. Ce qu'il faut retenir ici, c'est que le recours au travail autonome est relativement rapide et correspond à un comportement et un réflexe presque immédiats.

Les raisons de la création du travail indépendant sont soit de nature conjoncturelle, c'est à dire de nature plutôt économique, soit de nature personnelle : les réponses les plus fréquentes à la question font allusion à une "préférence personnelle et à de meilleurs revenus", les autres raisons invoquant "le chômage et la discrimination" et donc la nécessité de la "sécurité de l'emploi" et de la promotion. D'autres enfin rappellent la "tradition familiale".

Plus de la moitié de ces petites entreprises sont créées grâce à un financement personnel. Une demande de financement/prêt bancaire et/ou une association de capitaux de parents dans la création de l'entreprise sont très rares. Deux cas en fait sur les 22. Par contre l'embauche éventuelle de parents est fréquente – surtout quand l'entreprise est familiale- la parenté pouvant aller des membres immédiats d'une même famille aux membres plus éloignés de filiation par alliance, ou à des connaissances communautaires. Ce réseautage entre parents ou entre Arméniens est manifeste dans deux phénomènes en particulier :

- dans la recherche d'un premier emploi au tout début de l'insertion économique,
- dans les deux niches de la bijouterie et du secteur de l'automobile.

²⁸ La vente (salesman ou salesperson) est un premier emploi auquel l'immigrant arménien a très souvent recours au début de son insertion économique. Sa connaissance des deux langues officielles du Québec (le français et l'anglais) le prédispose sans doute, de même que l'absence de la nécessité d'un capital initial. Il devient vendeur dans les grandes surfaces, dans les entreprises tenues par des parents, dans des marchés aux puces etc.. Et la plupart d'entre eux changent radicalement de secteurs d'activités par rapport à celles pratiquées avant la migration.

²⁹ Il serait intéressant néanmoins de mener à l'avenir une enquête ciblant uniquement les entrepreneurs (d'origine libanaise et autre) ayant soit repris la spécialisation/métier de leurs pères dans les entreprises créées à Montréal, soit leurs propres activités pré-migratoires. Notre enquête de 2000 en a saisi deux, mais l'observation de la communauté a révélé qu'il y en avait quelques autres, et l'examen approfondi qualitatif de leurs parcours pourrait révéler des comportements intéressants.

Sans entrer dans trop de détails, il faut préciser que pour la moitié des cent chefs de ménage enquêtés, le premier emploi est trouvé grâce à un réseautage arménien : ce réseau est formé par un "ami arménien", un "parent", un "réseau communautaire", comprendre dans ce cas, le prêtre dans la plupart des cas. Tout se passe comme si à l'arrivée de l'immigrant, il y avait une mobilisation des ressources individuelles, familiales et communautaires pour pouvoir le caser dans un emploi. Or l'enquête a aussi révélé que cette intercession parentale ou communautaire est la plus efficace dans les secteurs économiques relevant des niches économiques de spécialisation.

De Beyrouth à Montréal ...

Répetons encore une fois qu'il ne s'agit pas de faire ici des comparaisons entre les travailleurs autonomes arméniens des deux villes, mais de mener plutôt une réflexion sur les résultats de deux séries d'enquêtes et de recherches qui ont mis à jour un comportement économique intéressant : dans les deux situations beyrouthine et montréalaise, on peut déceler des coïncidences qui sont surtout visibles dans la phase initiale de la création des entreprises autonomes ; visibles dans la rapidité du recours au travail autonome (bien que le parcours des emplois salariés au travail autonome soit plus rapide à Montréal, mais le réflexe est le même), dans la naturelle émergence de la bijouterie et d'autres métiers traditionnels à Beyrouth et à Montréal, dans la domination des petites entreprises³⁰ familiales et l'embauche de parents ou de co-ethniques, dans les structures et les modes de production pré-capitalistes. Il faut néanmoins apporter des nuances à la réflexion : par exemple les travailleurs autonomes rencontrés à Montréal ne l'ont pas nécessairement été à Beyrouth autrement dit l'expertise ou la compétence se transmettent mais pas toujours au sein d'une même famille.

L'enclave économique de Bourdj-Hammoud et les niches à l'amont et à l'aval de l'espace migratoire.

- Une brève revue des théories économiques diasporiques

Pour développer l'analyse de la problématique posée dans ce chapitre, il est nécessaire de se référer brièvement aux théories économiques correspondantes. Bien que la littérature consacrée aux diasporas se soit développée des deux côtés de l'Atlantique depuis les années 1990, et que de

³⁰ Il y a quelques grandes entreprises arméniennes à Montréal dans le secteur de la confection, de la métallurgie, de l'import-export, de l'automobile, de l'alimentation qui n'ont pas été saisies par l'enquête, mais cela n'altère en rien les résultats obtenus.

nombreuses définitions ³¹ soulignent l'importance du critère de l'entrepreneuriat, les théories correspondantes consistent jusqu'à présent à des emprunts faits aux théories de "l'économie ethnique". Il n'est pas lieu de faire ici une recension de l'ensemble de ces théories, mais un bref rappel de quelques notions est utile.

L'économie ethnique se caractérise par des modalités d'embauche particulières :

- par les emplois qui sont remplis par des co-ethniques dont la rémunération est inférieure à celle existant dans l'économie nationale ou globale, ne jouissant pas en outre de bénéfices sociaux ; en contrepartie ils améliorent leurs expertises et ils sont intégrés dans des réseaux d'entraide et de solidarité qui facilitent leur promotion vers le travail autonome,
- par son marché, constitué essentiellement d'une clientèle ethnique habitant généralement des quartiers ethniques ;
- par ses forts réseaux sociaux et économiques, que ce soit au niveau des fournisseurs qui sont du même groupe ethnique, et/ou des produits, qui sont au départ du moins du goût de la clientèle ethnique ; l'élément de confiance mutuelle est répandu dans ces réseaux.
- Elle est constituée/structurée par des travailleurs autonomes appartenant à une ethnie précise ; la langue maternelle versus la langue du pays est souvent utilisée dans le milieu du travail.

En liant le modèle de **l'économie de l'enclave ethnique**³² à d'autres phénomènes rencontrés dans des milieux urbains différents, André Langlois et Eran Razin³³ mettent au point le modèle des **niches économiques**. Les niches regroupent des entreprises aux activités économiques identiques, dont le produit final sert d'abord un marché ethnique spécial, mais ce produit peut correspondre à un créneau non-saturé du marché global et par conséquent peut connaître un fort développement. Ces niches peuvent être localisées dans le centre-ville délabré des agglomérations urbaines ou dans des quartiers ethniques. Les entrepreneurs opérant dans les niches mettent souvent à profit

³¹ Nous ne reprenons pas dans ce chapitre l'exposé des différentes définitions des phénomènes diasporiques.

³² A Portes et R.D. Manning, " L'enclave ethnique : réflexions théoriques et études de cas" in *Revue Internationale d'action communautaire* 14/54, 1985, pp. 45-60. L'économie de l'enclave ethnique cumule les caractéristiques suivantes : proximité géographique, des immigrants ayant une expertise pré-migratoire des affaires ou du travail autonome et un bassin de main-d'oeuvre de même origine ethnique.

³³ André Langlois et Eran Razin, "Self-Employment among Ethnic Minorities in Canadian Metropolitan Areas" in *Revue Canadienne des Sciences Régionales*, vol. XII, 3, 1989, pp. 335-354.

des expertises acquises dans leurs pays d'origine ; en faisant appel à des réseaux sociaux ethniques qui facilitent l'embauche de co-ethniques, le modèle des niches arrive à se reproduire à travers l'espace migratoire.

Tout en reconnaissant des vertus à ces théories, ou à l'inverse jetant un œil critique sur certains aspects précis, d'autres chercheurs rajoutent des variables qu'ils considèrent décisives dans la propension au travail autonome, comme celle de la "culture d'origine"³⁴ ou des "ressources de classe de l'immigrant"³⁵. Même si la propension à créer des entreprises est forte dans les minorités ethniques, elle n'est pas généralisable écrit Jeffrey Reitz, et il faut donner sa part à la "culture d'origine", c'est-à-dire à des caractéristiques culturelles propres à chaque groupe. Pour Helly et Le Doyen, les "ressources de classe" signifient le niveau d'éducation de l'immigrant, ses expertises et compétences, son statut pré-migratoire, la disponibilité d'un capital, sa capacité de tirer profit d'un réseau ethnique.

- Migration des compétences et reproduction des modèles des niches

L'évocation rapide de ces théories permet dans une première étape³⁶ de qualifier les situations et les faits décrits jusqu'ici. Il est certain par exemple que *Bourdj-Hammoud* a très vite, presque dès le début de l'installation des Arméniens, évolué comme une enclave économique ethnique. C'est là que les premiers ateliers de bijouteries et de chaussures sont créés et regroupés, où un bassin de main d'œuvre de même origine ethnique se forme, où un marché ethnique local s'établit, ce marché devenant par la suite un marché national et puis un marché extérieur. Par le fait de cette évolution, les deux spécialités de la bijouterie et de la fabrication de chaussures acquièrent les caractéristiques des niches économiques.

Même si les conditions économiques changent au Liban à partir des années 1960 et que de grosses unités de production de chaussures (et même de

³⁴ Jeffrey Reitz, " Ethnic Concentration in Labour Markets & their implications for inequality" pp. 135-195 in Raymond Breton, Warren Kalbach, Jeffrey Reitz (eds.), *Ethnic identity and equality*, Toronto, University of Toronto Press, 1990.

³⁵ Denise Helly et Alberte Le Doyen, op. cit., 1994. Ces auteurs mentionnent également le problème de la discrimination (dans la recherche d'un emploi) comme facteur incitatif au travail autonome.

³⁶ Le recours aux théories de l'économie ethnique est non seulement utile pour la mise en perspective et l'analyse du travail autonome à Beyrouth et à Montréal, mais aussi dans d'autres cas : par exemple pour comprendre comment d'autres Arméniens ailleurs dans la diaspora ont achevé leurs insertions économiques, le tout en tenant compte des conditions et des structures économiques propres aux milieux d'accueil, ou pour des études comparatives des insertions économiques et du travail autonome d'autres populations diasporiques.

bijouterie) modifient les structures de production ³⁷ de ces secteurs, affaiblissant la rentabilité des niches, il n'empêche que celles-ci existaient et luttent contre la concurrence par une sur-spécialisation dans le secteur des chaussures pour femmes ou des investissements dans la commercialisation de leurs produits. Les conditions et les besoins économiques changeants avaient aussi favorisé le développement d'autres secteurs artisanaux comme la mécanique et la réparation des voitures. Ce secteur, absent, on le comprend, à l'époque de l'installation des réfugiés au Liban dans les années 1920, n'était-ce les emplois de chauffeurs et de mécaniciens auprès des autorités mandataires françaises, se répand plus tard parallèlement à la pénétration des Arméniens dans la représentation et la vente des voitures et des accessoires automobiles.

Comme précisé plus haut, l'émigration des Arméniens libanais vers Montréal est la conséquence directe de la guerre libanaise ; à partir de 1980 le Liban est un des plus grands fournisseurs d'immigrants à Montréal, que ceux-ci soient d'origine arménienne ou autre. Cette migration humaine est aussi une migration de compétences. Or si certaines compétences pré-migratoires ne sont pas immédiatement valorisées au Québec³⁸, celles relevant de ce qu'on a appelé les métiers traditionnels arméniens le sont ou plus exactement ne nécessitent pas des examens et des tests de conformité aux règlements québécois ; par contre si la conjoncture économique à l'arrivée de l'immigrant est à la récession, la discrimination ambiante devient un handicap difficile à franchir. L'enquête menée sur le terrain montréalais établit que le travail autonome a très vite constitué une porte de sortie des emplois salariés, et les différentes raisons invoquées ont été fournies plus haut. Il faut tout aussi vite ajouter que les niches économiques présentes à Beyrouth se sont aussi partiellement reformées à Montréal et cela permet répétons-le une double réflexion : d'abord au niveau des deux communautés et ensuite par la problématique plus large évoquée au début de ce texte.

Les niches reproduites à Montréal sont celles de la bijouterie et de la branche de l'automobile. Tout se passe comme s'il y avait eu convergence entre les structures et les demandes de l'économie montréalaise locale et les expertises arméniennes dans les branches de la bijouterie (vente et manufacture) et de l'automobile (avec toutes les sous-activités annexes), mais non de la chaussure. Le Conseil Commercial Canadien Arménien (CCCA),

³⁷ La main d'oeuvre de ces nouvelles unités de production comprenait souvent une forte proportion de travailleurs arméniens, comme dans l'exemple de l'usine "Red Shoe".

³⁸ Les professions libérales et certains métiers nécessitent des examens d'aptitude exigés soit par la législation québécoise, soit par des corps de métiers, des ordres professionnels ou des syndicats.

formé en 1985 à Montréal³⁹, organisme fonctionnant à l'instar d'une chambre de commerce, a mené une enquête auprès de 666 chefs d'entreprises et de professionnels arméniens en 1990, dans le but de recruter des membres. Sur près de 80 types d'entreprises répertoriées, les secteurs de l'automobile et de la bijouterie comprenaient respectivement 87 et 79 entreprises. D'autre part une étude du Ministère de l'Industrie, du Commerce et de la Technologie du Québec (1993) rapportant les résultats d'une enquête faite auprès de 157 entreprises du secteur de la bijouterie et de l'orfèvrerie donnait des indications sur l'origine ethnique des propriétaires, et précisait qu'un bon pourcentage⁴⁰ déclarait être d'origine arménienne. Ces séries de données confirment que nous avons affaire à de véritables niches.

Le secteur de l'automobile comprend des agences de vente de voitures neuves (les marques de Nissan et de Volvo), de voitures usagées, de voitures en location, de garages de toutes sortes, etc., alors que la bijouterie va de la fabrication⁴¹ à la vente, au dessin (design) et à la création de modèles, à l'importation de perles, sans parler des emplois créés par ces entreprises et remplis souvent par des Arméniens.

Ces deux niches arrivent donc à conserver leurs travailleurs de part et d'autre du champ migratoire. C'est par le réseau arménien que ces travailleurs trouvent leurs premiers emplois, souvent auprès d'un employeur arménien. Dans notre enquête, seul un bijoutier (parmi la population enquêtée) est placé par les Services de l'Immigration auprès d'un employeur bijoutier non-arménien.

À l'inverse de l'exemple beyrouthin, ces deux niches fonctionnent dès le début, entièrement pour le marché national ou global, et même pan-canadien dans le cas de la bijouterie.

En outre il est vrai que des Arméniens originaires du Liban sont à la tête de nombre de ces entreprises, mais ils ne sont pas les seuls et uniques travailleurs autonomes. Des Arméniens originaires d'Égypte, d'Istanbul et de la Syrie font partie du lot. Cette réalité doit donc être prise en considération pour la suite de l'analyse.

³⁹ Le CCCA a son équivalent à Toronto. En anglais, il est connu sous le sigle C.A.B.C. soit, Canadian Armenian Business Council.

⁴⁰ Nous n'entrons pas dans les détails des résultats donnés par la publication. Voir *La compétitivité de l'industrie québécoise de la bijouterie et de l'orfèvrerie dans un contexte nord-américain*, Gouvernement du Québec, Ministère de l'Industrie, du Commerce et de la Technologie, 1993.

⁴¹ Dans le centre-ville montréalais, l'immeuble "500 Cathcart" situé dans la rue portant le même nom, et comprenant un grand nombre d'ateliers ou de points de vente de bijoux, dont un grand nombre appartenant à des Arméniens, a des airs de ressemblance avec les ateliers se trouvant à l'étage des petits immeubles du *Souk* des bijoutiers de l'ancien centre-ville de Beyrouth.

La domination des travailleurs autonomes originaires du Liban et la variable de la "culture d'origine"

L'importance du travail autonome dans le "comportement économique" des Arméniens libanais a été établie. Cette importance gagne encore plus de poids quand on constate que le nombre des autres travailleurs autonomes repérés par l'enquête, est dispersé inégalement sur 10 pays d'origine⁴², et que seuls ceux originaires de la Syrie et de l'Égypte forment deux petits groupes, le premier de 6 chefs d'entreprise, le second de 5.

L'émergence et le maintien des niches au Liban – ce qui ne fut pas le cas en Égypte par exemple, et le fut partiellement en Syrie, surtout à Alep- a non seulement permis une transmission continue des expertises et la formation subséquente d'un bassin de main d'œuvre bien rompue aux métiers, d'où la classe des travailleurs autonomes a surgi, mais aussi la reproduction de ces niches à Montréal, quand les conditions du marché furent favorables.

Le recours au concept de la "culture d'origine", ouvre le champ à bien de considérations. Avec ce concept on peut dans un premier temps, remonter loin dans l'histoire des Arméniens – bien que les véritables considérations historiques soient laissées à la partie suivante du chapitre-. Prenons les niches montréalaises : la bijouterie, le commerce des pierres précieuses étaient connus dans les Empires ottoman et perse. La tradition continue et se transmet dans la période post-génocidaire. D'autres spécialisations anciennes et célèbres des Arméniens disparaissent soit par l'industrialisation introduite dans l'Empire ottoman à la fin du XIXème et au début du XXème siècle, soit par le génocide même. Par contre la mécanique et le secteur de l'automobile sont relativement nouveaux et datent de la période post-génocidaire. La tradition est acquise dans les orphelinats ou sur le tas, elle est retransmise et donne naissance à l'aval du champ migratoire, à la niche de Montréal.

Dans les niches de Beyrouth, la "culture d'origine" joue son rôle on l'a vu dans les secteurs de la bijouterie, de la confection, des chaussures, mais le secteur de la soie – si célèbre autrefois- disparaît. Pourtant la soie est cultivée et tissée par des moines catholiques arméniens installés dans la montagne libanaise aux XVIIème et XVIIIème siècles⁴³. La tradition semble être perdue ou abandonnée dans les orphelinats post-génocidaires du Liban et des autres pays du Moyen-Orient. Serait-ce dû au fait que l'industrie de la soie était déjà bien établie dans l'économie libanaise, et que son abandon découlait donc des conditions du marché libanais local ? De toutes manières, à partir des années 1935, le marché de la soie naturelle est entièrement révolutionné par la

⁴² Dont la Syrie, la Russie, la Géorgie, l'Iran, l'Égypte, l'Arménie, la Turquie (Istanbul), le Qatar, Israël et la France.

⁴³ Aïda Boudjikianian, *ibid.*, 1984.

découverte de la soie artificielle. Toujours est-il que cette grande tradition séculaire disparaît dans le paysage économique de la Grande Diaspora⁴⁴.

Il semble donc que le concept de la culture d'origine qui réfère à des compétences économiques et entrepreneuriales est sensible aux changements induits par la vie en diaspora, même si le principe du travail autonome n'en est pas altéré.

Les négociants du passé et les travailleurs autonomes du présent : les modèles économiques à l'œuvre.

Les conditions économiques de la vie en diaspora, aussi diverses soient-elles localement, donnent généralement lieu à l'émergence du travail autonome. Les théories l'affirment, les exemples empiriques le confirment : les développements de ce chapitre montrent – ne serait-ce que partiellement – la pertinence des théories et les nuances que peuvent introduire les études empiriques.

- Pour en venir néanmoins aux questionnements introduits en début de chapitre, les informations et les faits disponibles jusqu'à présent ne montrent pas de lien entre les entrepreneurs arméniens vivant et travaillant au XIXème siècle au Liban (ou plus exactement dans la province ottomane dont faisaient partie alors Beyrouth et le Liban) et les travailleurs autonomes du XXème siècle. À première vue, les patronymes ne sont pas les mêmes, les points de départ ne sont pas les mêmes, les marchés ne sont pas les mêmes. Alors que les premiers sont surtout des négociants actifs dans le marché ottoman, les seconds sont issus du monde des réfugiés et des survivants des années 1920. Le patronat arménien qui émerge aux lendemains de la seconde guerre mondiale est un petit patronat dont la force réside plus dans la maîtrise d'une compétence que dans le volume du capital investi. Même si des "entrepreneurs-financiers" prennent la relève, il reste à voir dans des recherches ultérieures si des similitudes existent comme par exemple dans les modes d'associations avec des partenaires et des capitaux non-arméniens, dans le volume des capitaux investis, les secteurs d'activités, le réinvestissement dans des projets et des structures communautaires, etc.

- L'évocation de l'exemple des fameux marchands des XVIIème et XVIIIème siècles doit être introduite avec beaucoup de précaution : il va de soi que le négoce international pratiqué par les marchands originaires de Nouvelle *Djoulfa*, les accords et les traités commerciaux établis avec les grandes compagnies européennes de l'époque, les caractéristiques sociales et l'étendue

⁴⁴ Les Arméniens/réfugiés installés dans la région lyonnaise en France (à Décines plus spécialement) ont par contre travaillé dans des usines de traitement de la soie pendant longtemps.

de leurs colonies dans les pays du Sud-Est asiatique, les demandes des marchés asiatique et européen de l'époque, les conditions politiques offertes par l'Empire perse, sont sans pareil dans l'histoire des Arméniens. Le monde et la situation des Arméniens au XXIème siècle ne sont pas ceux des XVIIème et XVIIIème siècles. Il est donc hors question de chercher à voir une réelle ressemblance avec eux ; ce dont il s'agit ici c'est de voir si la vie et l'exemple de ces hommes dans certains négoce ont laissé des traces durables dans le savoir-faire, les habitudes, et la gestion des affaires des générations qui les ont suivis.

Y-a-il aujourd'hui des Arméniens originaires du Liban pratiquant un négoce international, spécialisés dans le commerce d'un produit en particulier, et s'appuyant sur un réseau parental –ou du moins de la même ethnie arménienne- dans l'expansion et la gestion de leurs affaires? Sont-ils actifs dans la vie communautaire?

Les exemples existent mais ne sont pas bien connus, et les véritables réponses aux questions posées nécessiteraient des recherches ultérieures. Mais un exemple en particulier mérite d'être rapporté brièvement, celui de la famille Arslanian.

Originaires d'Alep, les deux frères M. et H. Arslanian émigrent au Liban dans les années 1940 et se lancent dans le commerce du diamant. Ils s'associent avec un Arménien, comme eux originaire d'Alep et installé au Liban. Bientôt un des frères s'installe en Afrique du Sud, pays producteur et fournisseur de diamants. L'affaire prenant de l'envergure, un bureau est ouvert à Anvers, centre de taille et de négoce international de diamants. La guerre du Liban éloigne la seconde génération⁴⁵ de la famille, qui s'installe en Europe. Après l'indépendance de l'Arménie, les descendants d'un des frères fondateurs investissent dans une usine de taille de diamants à *Nor Hadjen* en Arménie⁴⁶. Au début des années 2000, d'importantes mines de diamants sont découvertes dans le nord canadien et le gouvernement fédéral fait appel à des investisseurs étrangers, la tradition du travail et de la taille des diamants faisant défaut au Canada. La famille Arslanian investit dans une usine à Yellowknife en 2001, y installe une main d'œuvre originaire d'Arménie et provenant de leur propre usine de *Nor Hadjen*. Cent Arméniens sont aujourd'hui installés à Yellowknife, dont trente travaillent dans la taille du diamant.

⁴⁵ Les membres de la première génération de la famille font de nombreuses donations à des œuvres de charité au Liban et plus particulièrement au Catholicossat d'*Antélias*. Nous devons ces informations à une source proche d'un des associés des Arslanian.

⁴⁶ Tzoliné, "*Երևաթի Հայերը*" (en arm. pour les "Arméniens de Yellowknife") in *Horizon*, vol. 28, No 34 (1489), Montréal, 14 janvier 2008.

L'exemple est intéressant car il implique un réseau familial, un réseau amical, un réseau ethnique, un champ d'investissement international dans un même secteur d'activités, en l'occurrence le commerce des pierres précieuses et son extension dans des activités annexes, une relation entre le Liban et le Canada, une implication dans la vie communautaire.

Ce chapitre a permis d'exposer en détail l'émergence des travailleurs autonomes à Beyrouth et à Montréal ; on y a vu le rôle crucial des métiers traditionnels dans l'intégration économique des réfugiés à Beyrouth et le réflexe du recours au travail autonome à l'aval du champ migratoire, en l'occurrence à Montréal. L'exemple de Beyrouth et de Montréal n'est pas unique toutefois. La littérature⁴⁷ (en voir quelques titres dans la bibliographie additionnelle en annexe) fournit des exemples divers. Même si la "culture d'origine" a pu être préservée⁴⁸, elle ne le fut que dans les communautés diasporiques.

L'existence diasporique a été une variable déterminante dans le maintien et la reproduction du travail autonome ; dans un raisonnement inverse, en songeant à la survie des Arméniens au cours des situations très difficiles de leur longue histoire, attribuée, à juste titre, à l'Église et à son rôle, à la langue arménienne, à la culture, à la production artistique et littéraire, à la volonté de préserver la mémoire du passé et de s'en ressourcer, ne faudrait-il pas aussi introduire cet esprit d'entreprise- décrit tout au long du chapitre- ce ressort qui leur ont permis de reprendre pied très vite après les pires catastrophes ayant émaillé leur histoire ?

⁴⁷ Nos propres recherches au Liban et à Montréal ont découvert d'autres négociants d'envergure internationale dans le commerce des pièces précieuses, mais leurs études nécessitent l'élargissement du sujet à la diaspora entière.

⁴⁸ Elle ne le fut pas par exemple dans l'Arménie soviétisée.

Summary

Self-employment among Lebanese-Armenians: from a community tradition to a concept of Diaspora theories

The chapter deals with a rarely studied phenomenon, i.e. self-employment or entrepreneurship among Lebanese Armenians; after 1920, within only one generation, they were able to achieve their economic insertion thanks to self-employment. According to the Lebanese Industrial Census (1964), Lebanese Armenians owned 14 per cent of industrial enterprises back then. From 1964, to 1975, their situation improved further in commercial and industrial sectors. After 1975, however, the war caused massive upheaval. Along with the destruction and relocation of enterprises came the need for many to migrate to the Gulf and western countries.

What became of Lebanese Armenians who had to move to new countries and cities, especially to Montreal?

The study is developed thanks to previous field studies from Lebanon and a Montreal survey from 2000. Two historical cases and Diaspora theories on entrepreneurship are used as a conceptual framework.

By 1920, when Armenian refugees settle in Lebanon, the local industry is at its start. Armenians get their first jobs as construction workers in the city centre, while it is under construction and modernization by the French (Lebanon is then a mandated territory of France), and in the plants installed in the northern suburb of the city, near their tent cities. (See map p. 300). A few craftsmen and orphans add their forces to this newly formed proletariat; they will be among the first to engage in self-employment.

Armenians were well known for their skills in jewellery, carpentry, masonry, shoemaking, sewing and needlework, etc., in the Ottoman Empire; the survivors transmitted their know-how to the young apprentices and that is how jewellery for instance, developed rather quickly. The 1964 Lebanese industrial census shows that Armenians dominate (with their rather small workshops) the shoe and garment sectors. Family members form the bulk of the labor force. Intermediaries, leather, glue, and nail traders increase the number of the self-employed. Meanwhile, jewellery production leads to the development of precious stones' trade. Until the end of the sixties, however, this first group of self-employed Armenians consists of generally successful craftsmen or small entrepreneurs. They do not form or come from a capitalist upper middle-class. It is the second generation of entrepreneurs who - after the seventies - acquire more capitalist characteristics: they invest in developing sectors of the economy, enter in partnerships with non-Armenian

businessmen, etc. The Armenian economy ceases to have the characteristics of an ethnic economy, and a class of financially savvy entrepreneurs is born.

The Armenian migrations to Canada – and Montreal in particular – intensified between 1985, and 1995. The survey (2000) of 100 heads of families shows that 42% (41/98) are self-employed, and what is more, half of them (54%) are Lebanese-Armenians. In a short span of 10 years after their date of entry to Montreal, self-employment characterized by economic niches like jewellery, car dealerships (including all sub-sectors), and to a lesser extent, the garment industry, emerge as the real engine (reason) of the Armenians' economic integration.

The chapter provides detailed data and information about the "exit" from salaried jobs to self-employment. Contrary to what we had in Lebanon, these niches are from the start, geared towards the global economy/market, although they do hold characteristics of an ethnic economy with family/community members' employment in rather small businesses and community networks on the supply and marketing sides.

Armenians were known for their "Trade Networks", in the XVIIth and XVIIIth centuries, stretching from their communities in the Persian Empire (New Julfa) to South-Eastern Asian and European countries and cities; silk, spices and precious stones were their specialty. There is now an abundant and interesting scholarly literature about these networks (see the bibliography in the Appendix). In the XIXth century, while "Trade Networks" subsided for various reasons, there was a class of Armenian traders in Beirut, mostly specialized in the trade of wood, silk and the art of photography.

Through the explanation of some concepts like "ethnic economy", and "ethnic niches", frequently used in the Diaspora theories, Lebanon and Montreal self-employed are analyzed. The theories also support the idea that behind the economic success of Diasporan populations, there is the concept of "entrepreneurial heritage" or ethnic aptitudes (*culture d'origine*), which although susceptible to changes induced by local Diasporan conditions, refer nevertheless to sustained economic entrepreneurial behavior and expertise.

Although no direct link was found or could be established between the past centuries' traders and entrepreneurs and the contemporary ones, the chapter's conclusion however, looks at the empirical example of a family from Lebanon who engage in precious stone trade in Beirut, then expand their business to South Africa, then to Europe (with the second generation and during the Lebanese war years). They follow up by creating a diamond-

cutting plant in Armenia (after its independence), and investing in another diamond cutting plant in Yellowknife (Northern Canada) in 2001, where diamond mines were newly discovered. They bring around 100 skilled workers from their Armenian plant to work at this one.

Similar examples exist but need further studies. However, the cultural and behavioral resemblance with past traders is striking, all the more so considering that this family in particular has donated generously to Armenian churches and cultural associations in Lebanon and elsewhere....

ANNEXE

Bibliographie complémentaire

1. Aldrich Howard, et Waldinger Roger, "Ethnicity & entrepreneurship" in *Annual Review of Sociology*, vol.16, 1990, pp.111-135.
2. Aslanian Sebouh, "The circulation of men and credit: the role of the commenda and the family firm in Julfa society" in *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 50, No 2-3, 2007, pp. 124-171.
3. Baghdiantz Mc Cabe Ina, *The Shah's silk for Europe's silver. The Eurasian trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750)*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1999, 414 pages.
4. Baghdiantz Mc Cabe Ina, "La diaspora marchande arménienne de la Nouvelle-Djoulfa et sa fonction dans l'État séfévide: un modèle théorique à revisiter" pp. 77-84 in Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martine Hovannessian et Claire Mouradian (éds.), *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives*, Actes du colloque européen et international à l'École française d'Athènes, Athènes, 2007, 615 pages.
5. Der-Martirosian Claudia, *Iranian immigrants In Los Angeles, the role of networks and economic integration*, New York, LFB Scholarly Publishing LLC, 2008, 164 pages.
6. Herzig Edmund, "The rise of the Julfa merchants in the late sixteenth century", pp. 305-322 in Charles Melville, ed., *Safavid Persia*, London and New York, Tauris, 1996, 426 p.
7. Light Ivan, Sabagh Georges, Bozorgmehr Mehdi, Der Martirosian Claudia, "Los Angeles: l'économie ethnique iranienne", in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 8, No 1, 1992, pp. 155-169.
8. Waldinger Roger, "The making of an immigrant niche", in *International Migration Review*, vol. 28, No 1, 1994, pp. 3-30.

Tableaux

Tableau 1 Pays et lieux de naissance de la population sondée.

Pays de naissance	Fréquences	Pourcentages
Liban	31	31%
Égypte	24	24%
Syrie	18	18%
Turquie (Istanbul)	7	7%
Iran	4	4%
Israël/Palestine (1)	4	4%
URSS (Arménie exceptée)(2)	3	3%
Canada (Montréal)	3	3%
Arménie	2	2%
Autres	4	4%
Total	100	100%

- (1) Un immigrant est né en Terre Sainte avant la date de la création de l'État d'Israël.
- (2) Les lieux de naissance étant disparates et hors du territoire de la République russe actuelle, nous les avons réunis sous le sigle de l'URSS, entité politico-géographique alors en vigueur.

Tableau 2 Distribution des emplois par secteurs d'activités pour l'ensemble de la population enquêtée. N = 98

Emplois	Fréquences	Pourcentages
Employés dans le secteur tertiaire	25	26%
Employés dans le secteur secondaire	11	11%
Membres de professions libérales	3	3%
Travailleurs autonomes	41	42%
Retraités	16	16%
Chômeurs	2	2%
Total	98	100%

Extrait du questionnaire : sections se rapportant à l'insertion économique.

Insertion économique

1) Quelle est votre formation professionnelle ou générale? _____

2) Quels sont vos diplômes? _____

3) Quels sont vos lieux d'études _____

4) Quel est votre emploi actuel? _____

5) Comment avez-vous obtenu votre emploi actuel? _____

6) Quels (combien) emplois avez-vous obtenu depuis votre arrivée? _____

6-1) 1er emploi _____

6-1a) comment avez-vous obtenu cet emploi? _____

6-2) 2ème emploi? _____

6-2 a) comment avez-vous obtenu cet emploi? _____

6-3) 3ème emploi? _____

6-3a) comment avez-vous obtenu cet emploi? _____

7) Quel était votre emploi dans votre pays d'origine? _____

7-1) Avez-vous exercé plusieurs emplois dans votre pays d'origine? _____

7-1 a) Spécifiez _____

8) Quel était le métier de votre père? _____

Travailleur autonome

9) Quel est votre secteur d'activités? _____

10) Quelle est la date de création de votre entreprise? _____

10-1) Où est située votre entreprise? _____

10-1a) Quelle est la (les) raison(s) de cette localisation? _____

11) Comment avez-vous financé votre entreprise? _____

12) Avez-vous une main d'oeuvre arménienne? _____

12-1) Quel est leur nombre? _____

12-2) Quel est le total de votre personnel? _____

12-3) Comment avez-vous recruté votre main d'oeuvre arménienne? _____

13) Quelle est la (les) raison(s) de création de votre entreprise? _____

13-1) Est-ce que le type d'entreprise créé correspond à votre formation
 professionnelle ou générale? _____

14) Avez-vous des fournisseurs arméniens? _____

14-1) D'où viennent vos fournisseurs? _____

14-2) Avez-vous des clients arméniens? _____

14-3) D'où viennent vos clients? _____

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԾԱՆԱԶՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Լիրանանահայ գաղութը եւ Հայկական Յեղասպանութեան հարցը (1965-1975)

Շողիկ Աշրգեան

Այս ուսումնասիրութիւնը կը միտի բացայայտել եւ բացատրել, թէ Լիրանանի հայ գաղութը ի՞նչ մասնակցութիւն ունեցած է Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման աշխատանքներուն մէջ 1965-1975 ընթացքին: Ի՞նչ իրադարձութիւններ տեղի ունեցած են հոն՝ Լիրանանի հայ գաղութին մէջ, ինչպիսի՞ հոլովոյթով զարգացած եւ ի՞նչ ձեռքբերումներ արձանագրուած են այդ տասնամեակի ընթացքին: Ուսումնասիրութիւնը պատրաստելու համար օգտագործուած են Հայաստանի Ազգային Արխիւէն ֆոնտերու նիւթեր, ՀՅԴ արխիւէն նիւթեր, լիրանանահայ օրաթերթային-պարբերական մամուլի նիւթեր եւ հրատարակուած գրականութիւն:

Հայկական Յեղասպանութենէն ետք, 1920ականներէն մինչեւ 1960ականներու առաջին կէսը, ամէն տարի Ապրիլ 24ը նշուած է Սփիւռքի տարածքին՝ հայութեան մէջ վառ պահելով Յեղասպանութեան հաւաքական յիշողութիւնը, Արեւմտահայաստանի յուշը, ազգային իրաւունքներու զիտակցութիւնը, եւ պայքարող-պահանջատէրի մշտարթութիւն տրամադրութիւն մը՝ Թուրքիոյ դէմ: Այդ տարիներուն ձեռնարկները առաւելապէս դէպի անցեալ սեւեռուած են. սեւն ու սուգը եղած են տիրապետող, ելոյթները՝ խտացուած վերապատումը աղէտին, ջատագովումը նահատակութեան խորհուրդին՝ նահատակներուն յիշատակը վառ պահելու հիմնական պատգամով¹:

Սփիւռքը առաջին անգամ 1965ին է, որ քաղաքականապէս ստանձնեց Հայկական Յեղասպանութիւնը, եւ սկսաւ հետապնդել անոր ճանաչումն ու միջազգայնացումը², իբրեւ Յեղասպանութենէն վերապրած-վերականգնած-ինքնակազմակերպուած եւ նաեւ՝ իրաւապահանջատէր հաւաքականութիւն:

Այդ հանգրուանին մասին հետեւեալը կը վկայէ Փրանսացի պատմաբան Իւ Թերնոն. *Ես ապրեցայ 1965ի անցումային շրջանը: Առաջին անգամ, որ ես չփման մէջ մտայ հայութեան հետ, Ապրիլ 24ը տակաւին լացի օր էր. կը տեսնէինք արհաւիրքը ներկայացնող բեմականացումներ... սակայն այս ողբը արդիւնք չէր տար: Կը կարծեմ, որ առաջին գիտակցումը*

¹ Տե՛ս օրինակ՝ *Ազդակ*, 22 Ապրիլ 1928, էջ 1. նաեւ նոյն՝ 29 եւ 30 Ապրիլ 1950, էջ 3:

² Աշրգեան Շ., "Հայկական պահանջատիրութեան ինքնացումը (1965)", *Գանձասար* (Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի պաշտօնաթերթ), բացառիկ, Հայէպ, 24 Ապրիլ 2002, էջ 2-4:

տեղի ունեցաւ Յեղասպանութեան 50ամեակին՝ ըլլա՛յ խորհրդային Հայաստանի մէջ, ըլլա՛յ՝ Սփիւռքի։ Այս գիտակցումը ստեղծեց խզում մը եւ հասունացում մը³։

Սփիւռքահայ իրականութեան մէջ ի՞նչպէս տեղի ունեցաւ բեկումնային նման փոփոխութիւն։

Նախադրեալներ

Այդ փոփոխութիւնը պայմանաւորուեցաւ շարք մը արտաքին եւ ազգային գործօններով։

1960ականներու առաջին կիսուն աշխարհը ականատես եղաւ որոշ դրական փոփոխութիւններու։ ՄԱԿը որդեգրեց շարք մը օրէնքներ։ 1961ին Ն. Խրուշչով եւ Ճ. Քենետի հանդիպեցան ժընեւի մէջ եւ միջազգային քաղաքական ձգտեալ վիճակը որոշ մեղմացում կրեց։

Ընդհանուր առումով, Յեղասպանութեան վերաբերեալ ՄԱԿի որդեգրած բանաձեւերը սփիւռքահայ քաղաքական միտքին կողմէ ունեցան կարեւոր նշանակութիւն՝ Հայ Դատի նոր ռազմավարութիւն մշակելու առումով։ Մարդկային իրաւանց պաշտպանութիւն, ժողովուրդներու ազգային ինքնորոշման իրաւունք, պետութիւններու հողային ամբողջականութիւն, բայց մանաւանդ հրէական ողջակիզումի ազդեցութեան տակ "Յեղասպանութիւն" եզրի* ստեղծում, ընդհանրապէս Յեղասպանութեան դատապարտում ու պատժելիութիւն, փոքր ու անիրաւուած ժողովուրդներու կողմէ իրենց հարցերը ՄԱԿի եւ անոր յանձնախումբերուն միջոցով հանրային կարծիքին լսելի դարձնելու կարելիութիւն, զաղուժատիրութեան նահանջ եւ ափրիկեան պետութիւններու անկախացում ու ՄԱԿի անդամակցում, Երրորդ Աշխարհի ծնունդ, Ոչ-Յանձնառու Պետութիւններու Միութիւն, ազգայնականութեան վերազարթնում, փոքրամասնութիւններու հարցերու արծարծում, ազգային ազատագրական շարժումներու (յատկապէս Պաղեստինեան) ծնունդ, այս բոլորը իրենց ազդեցութիւնը ունեցան սփիւռքահայ քաղաքական մտքին եւ ազգային կեանքին վրայ։ Սփիւռքին համար կարելիութիւն ստեղծուեցաւ բարձրացնելու Յեղասպանութեան հարցը, թէեւ՝ առանց իրաւական ճանաչումի։

Միւս կողմէ, Սթալինի բիրտ ժամանակաշրջանէն ետք, Խրուշչովի իշխանութեան գալով Խորհրդային Միութեան մէջ յարաբերական "ձիւնհալը", ազգայնականութեան վերածնունդը՝ Խորհրդային Հայաստանի եւ

³ Ազգահ, 2000, 19 Ապրիլ, էջ 7։

* Վերջերս յայտնաբերուած վաւերագրութիւններ եւ շարժապատկերի հատուածներ կու գան փաստել թէ Ռաֆայէլ Լեմբին հետաքրքրուած էր Հայկական Յեղասպանութեամբ։ Այդ առնչութեամբ ան յորինած էր Յեղասպանութիւն բառը՝ հիմնուած նաեւ հայոց 1915ին պատահած դէպքերուն վրայ։- Ծ. Ն.։

Սփիւռքի յարաբերութիւններուն մէջ եւս յառաջացուցին որոշ քաղաքական մեղմացում՝ շարք մը իրադարձութիւններով: Արդարեւ, 1961ին Խորհրդային Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան 22րդ համագումարը բանաձեւեց Սփիւռքին հետ կապերը ընդլայնելու եւ Զարութեանի նոր քաղաքականութիւնը, որով հայ քաղաքական կուսակցութիւնները (ի բացառեալ ՀՅԴի) նկատի առնուեցան իբրեւ Սփիւռքի հայրենասիրական ուժեր⁴: Խորհրդային Միութեան երկիրներէն դէպի Արտասահման եւ հակառակ ուղղութեամբ զբօսաշրջութեան երեւոյթը ընթացաւ նաեւ Սփիւռք-Խորհրդային Հայաստան գիծի վրայ⁵: Խ. Հայաստանի եւ Սփիւռքի միջեւ ուղղակի կապեր հաստատուեցան նաեւ քաղաքական գետնի վրայ: Եկեղեցական մակարդակի վրայ Ս. էջմիածինի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան միջեւ մերձեցումի նախաքայլեր առնուեցան: 1963ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի արտասահման հովուապետական այցելութիւնը նշանակալից եղաւ Հայաստան-Սփիւռք փոխարարբերութիւնները բարելաւելու առումով⁶: 1964ին հիմնուեցաւ Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն, որով Խ. Հայաստանի բազմաթիւ գեղարուեստական խումբեր Սփիւռքի գաղութներու մէջ ելոյթներով հանդէս եկան:

Նոյն այս տարիներուն Սփիւռքի մէջ ղեկավարութեան հասաւ Սփիւռք ծնած առաջին սերունդը, որուն համար Սփիւռքը՝ իր բնական երկիրներու տեսքով "Գաղթաշխարհ" չէր, ոչ ալ "Հիւրընկալ երկիր", (ինչպէս էր իր նախորդ սերունդներուն համար), այլ՝ "Երկրորդ Հայրենիք", եւ որուն հանդէպ կը տածէր հայրենասիրութեան նոր որակ մը:

1960ականներուն, շուրջ 40 երկիրներու մէջ տարածուած մօտաւորապէս մէկուկէս միլիոն Սփիւռքի հայութիւնը, ինքնահաստատուած, կազմակերպուած, իր նիւթական եւ մարդկային հնարաւորութիւններով կը ներկայացնէր զգալի ներուժ, որ կը ղեկավարուէր հաստատութենական (գլխաւորաբար քաղաքական կուսակցութիւններ - իրենց ընկերային, մշակութային, մարզական ուղեկից կազմակերպութիւններով եւ Եկեղեցի) վարչամեքենայով մը:

⁴ Պ. Սիմոնեան (Կամրազիւր), *Հիւրանահայութեան ղեկավարի տիպարներէն՝ Յ. Կոժոռնի*, էջ 439, Պէյրութ, 2002:

⁵ 1960ականներուն Խորհրդային Միութենէն՝ արտասահման եւ հակառակ ուղղութեամբ զբօսաշրջութեան զարգացումէն օգտուեցան նաեւ հայերը: 1963ին 900 սփիւռքահայ Հայաստան այցելեց, 1964ին՝ 1150 հայ (Ջարթօնք, 1965, 28 Մարտ, էջ 2): Յաջորդող տասնամեակին երեւոյթը աւելի մեծ թափ ստացաւ: 1955էն մինչեւ 1970 Հայաստան այցելեցին 50 հազար հայեր (Ազգայն Շարաթօրեակ-Դրօշակ (ասկէ ետք՝ ԱՇԴ), 1971, 12 Դեկտեմբեր, էջ 54:

⁶ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ասկէ ետք՝ ՀԱԱ), ֆ. 326, ց. 1, գ. 359, թ. 3:

Այս բոլոր տուեալները նպաստեցին, որ Սփիւռքի մէջ զարգանայ քաղաքական նոր մտածողութիւն եւ անոր հիման վրայ ալ մշակուի Հայ Դատի նոր ռազմավարութիւն:

Առաջին հերթին սփիւռքահայ քաղաքական մտածողութիւնը չափով մը յաղթահարեց Հայաստանի խորհրդային կարգավիճակէն բխող Հայ Դատի ռազմավարական սահմանափակումները: 1920ականներէն Հայաստանի խորհրդային իրավիճակով պայմանաւորուած Արեւմուտքի ազատականութեան եւ Արեւելքի ամբողջատիրութեան միջեւ տարուբերող սփիւռքահայ ազգային քաղաքականութեան համար Հայկական Յեղասպանութիւնն ու անոր ճանաչման հարցը դարձան առաջնահերթ, հակախորհրդային (ՀՅԴ) եւ խորհրդայնամէտ (ՄԴՀԿ եւ ՌԱԿ) քաղաքական արեւելումի նախասիրութիւններէն:

Քաղաքական արեւելումի նման կողմնորոշում ցանկալի հաւասարակշռութիւն տուաւ սփիւռքահայ քաղաքական մտածողութեան: Վերջ գտաւ միջազգային իրադարձութիւններուն եւ ուղղութիւններուն համընթաց կողմնորոշուելու եւ գործելու շրջանը, ու սկսաւ Սփիւռքի քաղաքական ինքնուրոյն գործունէութեան փուլը: Նոյն ատեն՝ հակադիր կողմերուն համար ստեղծեցուցեալ հասարակաց գործունէութեան ենթահող մը՝ Հայ Դատը, որ կը պահանջէր ուժերու միաւորում, ազգային միասնական կեցուածք՝ ընդհանրապէս աշխարհին դէմ յանդիման, բայց յատկապէս Յեղասպանութեան պատասխանատուին՝ Թուրքիոյ դէմ:

Սփիւռքը սկսաւ ցուցաբերել Հայկական Յեղասպանութեան հարցը երկարաժամկէտ ծրագրով հետապնդելու ձգտում՝ այն համոզումով, որ Խորհրդային Միութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան գերակայութիւնը կը բացառէ որեւէ նախաձեռնութիւն Խորհրդային Հայաստանի կողմէ՝: Քաղաքական այս իրապաշտութիւնը խթան հանդիսացաւ, որ Սփիւռքը գիտակցի իր յատուկ դերին կարեւորութիւնը՝ Հայ Դատի մարզին մէջ:

Այդ ուղղութեամբ ՀՅԴ որդեգրեց Հայկական Արեւելումի ուղղութիւն մը, 1963ի աշնան Պէյրութի մէջ գումարած իր ԺԸ. Ընդհանուր Ժողովին: ՀՅԴն որդեգրեց "դաւանանք" մը՝ նաեւ ազդուած ժամանակաշրջանի քաղաքական միջնորոշէն (Յաւելուած թիւ 1): Այնտեղ ՀՅԴն իր քաղաքական ուղեգիծը այսպէս կը սահմանէ. Մեր վերաբերմունքը պայմանաւորուած է մեզ չըջապատող երկիրներու եւ պետութիւններու մեզի՝ հանդէպ եւ անոնց դիրքով՝ Հայ Դատի՝ հանդէպ: Կր հետեւի յայտնապէս, թէ մեր օրինանաչիան պարզապէս հայկական օրինանաչիա է եւ այս ճամբան պիտի շարունակուի անշեղօրէն: Ուստի բարեկամ ենք ու համակիր բոլոր անոնց, որոնք այս կամ այն չափով թեր են եւ նպաստաւոր դիրք

⁷ Հայկական Հարց հանրագիտարան, Հայկական Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 424:

ունին Հայ դատի հանդէպ: Եւ թեր չենք ու համակիր չենք բոլոր անոնց, որ թեր ու համակիր չեն Հայ Դատին: Հայկական հարցը ո՛չ Արեւմուտքի հարց է եւ ո՛չ ալ Արեւելքի: Պարզապէս գուտ Հայկական հարց է:... Մեզի համար վարչակարգի կամ գաղափարախօսութեան հարցը, ո՛րքան ալ կենսական, սակայն ստորադաս արժէք ունի Հայ Դատի բաղդատմամբ: Մէկ թէ միւս կողմին հանդէպ մենք վերաբերում ունինք անկասկած, իսկ այդ վերաբերումը հիմ ունի նա՛խ Հայ Դատը, ապա՝ մեր գաղափարախօսութիւնը: Բայց ամէնէն աւելի մեր երկրի, մանաւանդ ապագայ անկախ ու միացեալ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը... այս դիրքէն եւ այս ըմբռնումէն կը բխի նաեւ մեր քաղաքական արեւելքում, որ գուտ Հայկական է եւ հիմնովին անկախ արեւելքում մըն է չապէս⁸:

Հայ Դատի հարցերով ազգային միասնութիւնը ամրապնդելու եւ Սփիւռքի գաղութներուն քաղաքական կայունութիւնը պահելու գուգահեռ եւ ներկապակցուած գոյգ ուղղութեամբ ընթացաւ ու զարգացաւ ազգային քաղաքականութիւնը Սփիւռքի մէջ: Գործնական գետնի վրայ, այս բոլորը առաջնորդեց նախորդ տասնամեակներու գաղափարաքաղաքական բանավիճակին միջոյնընդմէջ ու կացութենէն անցում կատարելու 1965-1975 տասնամեակի շինիչ երկխօսութեան եւ համագործակցութեան՝ իրադարձութիւններու հոլովոյթով մը, որուն գլխաւոր միջավայրը եղաւ ու մնաց Արեւելքի ու Արեւմուտքի մշակոյթներու հանդիպման վայր՝ Լիբանանը:

Ինչո՞ւ Լիբանանի գաղութը

Հիմնական կարգ մը առաւելութիւններուն համար:

Արդարեւ, Լիբանանի Հայ գաղութը Սփիւռքի մտաւորականութեան, քաղաքական դեկավարութեան, կրօնական իշխանութեանց կեդրոնն էր: Հոն կը գտնուին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը, Հայ Կաթողիկէ կեղեցւոյ, ինչպէս նաեւ Միջին Արեւելքի Հայ Աւետարանական եկեղեցիներու կեդրոնները: 1960ականներու առաջին տարիներէն Պէյրութը դարձաւ Հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն վերին մարմիններու նստավայրը՝ փոխարինելով Փարիզն ու Եգիպտոսը: Առաջին անգամ Սփիւռքի պատմութեան մէջ քաղաքական դեկավարութիւնն ու կրօնական իշխանութիւնը կեդրոնացան նոյն գաղութին մէջ:

Լիբանանի մէջ Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները ազատօրէն կը գործէին, եւ տեղական քաղաքական-պետական ազդեցիկ շրջանակներու հետ անմիջական կապի մէջ էին: Լիբանանի Հայ գաղութը կը ներկայացնէր քաղաքական կշիռ իր քուէով եւ պետական խորհրդարանին մէջ ունե-

⁸ ԱՇԴ, 1969, 28 Դեկտեմբեր, էջ 82:

ցած 5 հոգինոց ներկայացուցչական պլուքով՝ կը յատկանշուէր Համախմբուածութեամբ, մշակութային Հայեցի կենսունակ առօրեայով, Հայահոծ խարխախով: Լիբանանի Հայ Համայնքը, որուն թիւը 1960ականներու կէսերուն աւելի քան 125 հազար էր, կարեւոր դեր ունէր երկրի յատկապէս առեւտրական եւ մշակութային կեանքին մէջ⁹:

Լիբանանի վարչամեքենային Համայնքային դրութիւնը բարենպաստ այլ տուեալ մըն էր տեղական իշխանութեանց մօտ հայութիւնը իբրեւ կազմակերպուած Համայնք ու փոքրամասնութիւն ներկայացնելու տեսակէտէն: Այս գետնի վրայ, նշանակալից դեր կը կատարէր, քաղաքական կուսակցութիւններէն բացի, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը, իբրեւ սփիւռքահայութեան ներկայացուցիչ եւ պաշտօնական մէկ գլխաւոր Հաստատութիւն:

1950ականներու երկրորդ կիսուն արաբական ազգայնականութեան եւ Համայնավարութեան բախումէն ծագած Միջին Արեւելքի յեղափոխական ցնցումներուն հետեւանքով Միջին Արեւելքի զաղութներու հայութեան դէմ շղթայագերծուած քաղաքական հալածանքներն ու կրթական սեղմումները պատճառ դարձան արտագաղթի եւ մտաւորականներու թիւ մը՝ յատկապէս Սուրիայէն կեդրոնացաւ Պէյրութի մէջ:

Լիբանանի զաղութը ունէր զպրոցական լայն ցանց եւ մեծ թիւով Համալսարանական ուսանողութիւն: 1960-1970ականներուն Սփիւռքի մէջ կը գործէին աւելի քան 300 դպրոցներ: Անոնց 200ը Միջին Արեւելքի մէջ էր, կարեւոր մեծ թիւը՝ Լիբանանի մէջ¹⁰: Կրթական մարզի մէջ Պէյրութի Ամերիկեան եւ Ֆրանսական Համալսարաններու մէջ մեծ թիւ մը կար հայ ուսանողներու: Ամբողջ Սփիւռքի տարածքին գործող 50 հայկական թերթերէն 14ը լոյս կը տեսնէին Պէյրութի մէջ¹¹: Կուսակցական թերթերը ունէին 1000-1200 տպաքանակ¹²:

Ընդհանուր առումով, Լիբանանի՝ տարածքով փոքր երկիր ըլլալու իրողութիւնը, բազմամշակոյթ պատմական ենթահողը, պետական վարչամեքենային Համայնքային ձեւը, արաբական այլ երկիրներու բաղդատմամբ ոչ-կարծր վարչաձեւը, ընդհանուր բնակչութեան Համեմատութեամբ հայ Համայնքին նշանակալի տոկոսը, զաղութին Համախմբուածութիւնը, ազգային-քաղաքական ներկայութեան եւ գործունէութեան համար բարենպաստ տուեալներ էին:

Լիբանանը Սփիւռքի ոչ-պաշտօնական, բայց ամբողջ հայութեան (Սփիւռքի եւ Հայաստանի) կողմէ ճանչցուած քաղաքական, մտաւորական

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 279, թ. 2:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 40, թ. 6:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 10, թ. 3. (մնացեալը՝ Իրան՝ 2, Սուրիա՝ 1, Թուրքիա՝ 2, Եգիպտոս՝ 4, Միացեալ Նահանգներ՝ 10, Պուլկարիա՝ 1, Ռումանիա՝ 1, Արժանթին՝ 5 եւ Ֆրանսա՝ 6):

¹² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 282, թ. 9, 12:

եւ վարչական կեդրոնն էր, այլ բացատրութեամբ՝ Սփիւռքի Մայր գաղութը:

Լիբանանի հայ գաղութին այս հանգամանքը աւելի շեշտուեցաւ յատկապէս 1970-1980ականներուն Հայ Դատի միջնաբերդ որպէս:

Իրադարձութիւններու հորովոյթը

Հակառակ անոր որ Պաղ Պատերազմի ժխտական անդրադարձումով 1950ականներու երկրորդ կիսուն Լիբանանի հայ գաղութը քաղաքական հակադրութեան եւ բախումի գլխաւոր օճախներէն մէկն էր եղած, նոր տասնամեակի առաջին կիսուն ազգային միասնութեան հարցը, Հայ Դատի շուրջ համախմբուելու տրամադրութիւնը ամէնէն առաջ եւ ամէնէն աւելի այդ գաղութին մէջ դարձաւ ընդհանրական: Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները փոքր նախաքայլերով սկսան բացուիլ իրարու: Համագործակցութեան համար ենթահողը Յեղասպանութիւնն էր, անոր արժարժումն ու Արեւմտահայաստանի ազատագրութեան պահանջը¹³: Զգալի չափով մեղմացաւ քաղաքական հակադրութիւնը, բանավիճային մթնոլորտը:

Համասփիւռքեան մակարդակով նման տրամադրութիւնները քաղաքական որոշումի վերածուեցան առաջին անգամ ՀՅԴ ԺԸ. Ընդհանուր Ժողովին, ուր ընդունուեցան հետեւեալ որոշումները.

- Եղեռնի յիսնամեակին առիթով ընդհանուր գորաշարժի ենթարկել հայ ժողովուրդի բոլոր կազմակերպ ուժերը¹⁴: (ՀՅԴն այս որոշումին մասին ոչ մէկ պաշտօնական յայտարարութիւն կատարեց, Յիսնամեակի շարժման համահայկական դիմագիծը ընդգծելու եւ անոր առանձնապէս կուսակցական գունաւորում չտալու նախանձախնդրութեամբ: Ընդհանուր ժողովէն անմիջապէս ետք, ՀՅԴն հրապարակեց երկու յայտարարութիւն, Պէյրութի մէջ լոյս տեսնող *Ազգակ* օրաթերթին մէջ: Այդ յայտարարութեանց մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ Յիսնամեակի գծով):

- Համագործակցիլ հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն հետ՝ միջազգային ատեաններուն առջեւ Հայկական Յեղասպանութեան հարցը հետապնդելու պարագային¹⁵,

- Թուրքիայէն պահանջել Արեւմտահայաստանը եւ Յեղասպանութեան ճանաչումը¹⁶,

¹³ Ծ. Աշրդեան, "Հայկական պահանջատիրութիւնը Յեղասպանութեան Յիսնամեակին (1965)", *Դրօշակ*, 2003, Յունուար, Երեւան, էջ 36:

¹⁴ *Քաղուածքներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ԺԸ. Ընդհանուր Ժողովի որոշումներէն*, էջ 49:

¹⁵ *Նոյն*, էջ 59:

¹⁶ *Նոյն*, էջ 27:

- Կապ հաստատել խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչներուն հետ, հարկ եղած պարագային՝ նաեւ խորհրդային Միութեան¹⁷ :

ՀՅԴՆ ի՞նչ հիման վրայ նման որոշումներ կայացուց: Ըստ Ընդհանուր Ժողովի բացատրութեան, կուսակցութիւնը քաղաքական այս նոր ուղեգիծը որդեգրեց նկատի ունենալով հայ ազգին արտայայտած տրամադրութիւնները Հայ Դատի գծով, 1960ականներու միջազգային քաղաքական խմորումները, փոքր ազգերու ազատութեան եւ անկախութեան հասնիրը: Ուստի, Հայ Դատը (Յեղասպանութեան հարցն ու Արեւմտահայաստանի պահանջը) աւելի գործօն ձեւով հետապնդելու ժամանակը հասած նկատեց¹⁸ : Նկատի առնելով կուսակցութեան սփիւռքեան գործունէութեան մէջ նոր էջ մը բանալու, կազմակերպութեան ուժականութիւնը բարձրացնելու ու անոր հարազատ նկարագիրը վերակերտելու իր շարքերուն միահամուռ պահանջը՝ ՀՅԴՆ 1963-1967 քառամեակը յայտարարեց Հայ Դատի հետապնդման քառամեակ:

Գործնական հոռնի մէջ դնելով որոշումները՝ ՀՅԴՆ Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման քարոզչական շարժումը սկսաւ զօրաշարժի ենթարկելով Սփիւռքի տարածքին կազմակերպական իր միաւորները, ուղեկից միութիւնները, եւ Պէյրութի, Թեհրանի, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու, Հարաւային Ամերիկայի մէջ գործող իր Հայ Դատի յանձնախումբերը: (Փարիզի մէջ կը գործէր Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը): 1967ին Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման աշխատանքները շարունակելու, եւ 1972ին Թուրքիոյ դէմ քարոզչութիւնը զօրացնելու որոշումներով՝ ՀՅԴՆ 1965ին սկսած Հայ Դատի իր աշխատանքներուն շրջագիծը ընդարձակեց եւ զօրացուց անոնց թափը:

Նկատի առնելով Լիբանանի հայ գաղութին կեդրոն ըլլալու հանգամանքը, Ընդհանուր Ժողովի վերոնշեալ որոշումներու իրականացման հիմնական միջավայրը հանդիսացաւ Լիբանանը: ՀՅԴՆ ստանձնեց Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման շարժումը հունաւորելու եւ ղեկավարելու պատասխանատուութիւնը՝ Պէյրութը իբրեւ կեդրոն ունենալով:

1964ին ՀՅԴՆ նախաձեռնեց միջկուսակցական բանակցութիւններ՝ Յեղասպանութեան յիսնամեակը միասնաբար ոգեկոչելու օրակարգով: Մէկ կողմէ ՍԴՀ եւ ՌԱ կուսակցութիւններուն, միւս կողմէ ՀՅԴԻ միջեւ բանակցութիւնները եօթը ամիս տեւեցին, բայց սպասուած աւարտը չունեցան. կողմերը համաձայնութեան չեկան երբ դրուեցաւ Արեւմտահայաս-

¹⁷ Հ. Մարութեան, "Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի 29-6-1992ի հեռուստաերթիւն առթիւ (մեր պատասխանը)", (ասկէ ետք՝ "Մեր պատասխանը"), *Դրօշակի* յաւելուած, 1992, թիւ 12-13, 7-21 Հոկտեմբեր, էջ 43:

¹⁸ *Նոյն*, էջ 53:

տանի պահանջին մասին միասնական յուշագիր մը բանաձեւելու հարցը¹⁹ : ՀՅԴ-ն, հիմնուելով անկախ ռազմավարութեան իր նոր ուղեգիծին վրայ, առաջարկեց Արեւմտահայաստանը պահանջել միայն հայութեան անուանով, իսկ ՄԴՀ եւ ՌԱ կուսակցութիւնները առարկեցին, եւ առաջարկեցին զայն պահանջել Խորհրդային Հայաստանին միացնելու պայմանով²⁰ :

Այս պահանջով ՌԱԿ նաեւ հրապարակաւ հանդէս եկաւ : Այսպէս, 1964ի Հոկտեմբերի վերջերուն, միջկուսակցական բանակցութիւնները ընթացքի մէջ էին, երբ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Ֆ. Ճ. Էրքին Մոսկուա այցելեց : Այդ առիթով ՌԱԿի Կեդրոնական Վարչութիւնը Պէյրութէն 1 Նոյեմբերին Արեւմտահայաստանը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու պահանջով հեռագիր մը յղեց Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Խորհուրդի Նախագահութեան նախագահ Ա. Միկոյեանին, Նախարարաց Խորհուրդի նախագահ Ա. Քոսիկինին եւ Խորհրդային Հայաստանի Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան նախագահ Ն. Յարութիւնեանին²¹ (Յաւել-ուած թիւ 2) : Հայկական առաջարկը նկատողութեան չառնուեցաւ : Թուրք-խորհրդային բանակցութիւններու աւարտին Խորհրդային Միութիւնը հանդէս եկաւ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը երաշխաւորելու յայտարարութեամբ : Լիբանանահայ քաղաքական մամուլը քննադատեց Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը պաշտպանող եւ հայկական իրաւունքները անտեսող Մոսկուայի կեցուածքը²² : Ռամկավար Զարթօնքը՝ նոյնպէս²³ : Դաշնակցական մամուլը գնահատեց ՌԱԿի պահանջատէրի կեցուածքը, բայց նոյն ատեն զգուշացուց հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները, որ չառնեն այնպիսի քայլեր, որոնք մեծ տէրութիւններու հաշիւներուն մէջ կը մտնեն եւ չա՛հ են ապահովեր Հայ Դատին²⁴ :

Նոյն ատեն, Կիպրոսի հարցով լարուած էին Թուրք-ամերիկեան յարաբերութիւնները, մինչ Խորհրդային Միութիւնը կ'երաշխաւորէր Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը : ՀՅԴ ներկայացուցիչները այս պարագան նոյնպէս յանձնեցին իրենց խօսակիցներուն ուշադրութեան²⁵ :

Հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն տարակարծութիւնը Արեւմտահայաստանի հարցով քննադատուեցաւ ոչ-կուսակցական շրջանակին

¹⁹ Գ. Ահարոնեան, *Խորհրդային Յիսնամեակի աւարտին*, Պէյրութ, 1966, էջ 93 :

²⁰ Գ. Ահարոնեան, *Խորհրդային*, էջ 93 :

²¹ Այդ հեռագիրը տե՛ս՝ *Զարթօնք*, 1964, 3 Նոյեմբեր, էջ 1 :

²² Ս. Սիմոնեան, "Յայտարարի միութիւն հայ մամուլի մէջ", *Սիւրբ*, 1964, թիւ 49, 13 Դեկտեմբեր, էջ 12 :

²³ *Զարթօնք*, 1964, 11 Նոյեմբեր, էջ 2; 12 Նոյեմբեր, էջ 2 :

²⁴ *Ազդար*, 1964, 12 Նոյեմբեր, էջ 1 :

²⁵ Ա. Ուրֆաբեան, "Հայ Դատը (սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը)", *Ազդար*, 1968, 6 Յուլիս, էջ 2 : (Թուրքիա-Խորհրդային Միութիւն մերձեցումի մասին տե՛ս՝ Bryson T. A., *American diplomatic relation with the Middle East*, Lanham, M.D., Scarecrow Press, 1977, pp. 224-226) :

կողմէ: Մփիւռք թերթը "քաղաքական տհասութիւն" որակեց կուսակցութիւններուն կեցուածքը, այն հիմնաւորումով որ հայերուն հոգ տուող չկար, հետեւաբար, հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն բանավէճն ու անհամաձայնութիւնը անհիմն ու անտեղի էին եւ պէտք էր ուշադրութիւնը քաղաքականէ աւելի կեդրոնացնել ազգային միասնութեան վրայ²⁶:

Կանխելով ՀՅԴ-ն, 1965 Յունուար 17ին, ՄԴՀ եւ ՌԱ կուսակցութիւնները Յիսնամեակի շրջագիծին մէջ հանդէս եկան միասնական յայտարարութեամբ՝ Հայոց Հողային Դատի Հետապնդման Առժամեայ Կեդրոնական Յանձնախումբի անունով²⁷ (Յաւելուած թիւ 3): Կր թուի թէ Յիսնամեակի շարժումէն ետ մնացած ըլլալու տագնապ մը արտայայտելով հանդերձ, ՄԴՀ-ը եւ ՌԱԿ-ը նոյնպէս հայկական Հողային Դատի Հետապնդումը ստանձնեցին Պէյրութէն: Երկու կուսակցութիւններուն հրապարակաւ յայտարարութեամբ հանդէս գալը ՀՅԴի համար անակնկալ էր: ՀՅԴ-ն մինչեւ այդ թուականը տակաւին յոյս ունէր, որ կարելի պիտի ըլլայ համախոհութեան հասնիլ եւ միասնական յայտարարութեամբ ներկայանալ ժողովուրդին: Յունուար 30ին ՀՅԴ Բիւրօն իր կարգին Յիսնամեակի առիթով յայտարարութեամբ հանդէս եկաւ եւ այդ առիթով երկու կուսակցութիւններուն կեցուածքը որակեց Յիսնամեակի ազգային միասնութեան դէմ ուղղուած անջատ նախաձեռնութիւն²⁸ (Յաւելուած թիւ 4):

Հակառակ նման աւարտի, ամէն պարագայի, միջկուսակցական այս բանակցութիւնները կը սեղանի շուրջ հաւաքուելու առաջին քայլն է քաղաքական կուսակցութիւններուն միջեւ եւ ատով իսկ՝ մեկնակէտային: Մփիւռքահայ քաղաքական կեանքին մէջ այս բանակցութիւններով արձանագրուեցաւ դրական եւ գործնական ուղղութեամբ շրջադարձ մը, որ, թէեւ ոչ-այնքան հեզասահ, ընթացաւ դէպի քաղաքական համախոհութիւն ու համագործակցութիւն՝ Հայկական Յեղափոխութեան հարցով:

Յիսնամեակի տարին, ՄԴՀԿ ԺԱ. Համագումարը (Սեպտեմբեր 1965, Պէյրութ) յատուկ կարեւորութեամբ օրակարգի վրայ ունեցաւ հայկական հողային պահանջատիրութիւնը եւ անոր ռազմավարական հարցերը²⁹:

Միասնական յուշագիր մը պատրաստելու կուսակցութիւններուն անյաջողութենէն ետք, համախոհութեան միջավայրը քաղաքականէն տեղափոխուեցաւ եկեղեցական հարթակ: Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսի հրաւերով, եւ գործակցութեամբ Հայ Կաթողիկէ եւ Աւետարանա-

²⁶ Մփիւռք, 22 Նոյեմբեր 1964, էջ 1:

²⁷ Զարթօնք, 17 Յունուար 1965, էջ 1:

²⁸ Այդ յայտարարութիւնը տես՝ Ազդակ, 1 Փետրուար 1965, էջ 1:

²⁹ Տես՝ Հ. Գանգրունի, Յանուն հայրենիքի, 1990, էջ 162-166, Araz Press: Այդ համագումարին մասին շահեկան է նաեւ տեսնել՝ Ժ. Նալբրի, Հնչակեան Կուսակցութիւնը եւ Հայկական Հողային Դատը 11-րդ Համագումարի որոշումներու ուղիով հատորը, Պէյրութ, 1968, Մատենաշար Արարատի, թիւ 54:

կան համալքներու հոգեւոր պետերուն, 12 Փետրուար 1965ին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին մէջ գումարուած ժողովը - որուն մասնակցեցան զաղու-թի եկեղեցական, քաղաքական, հասարակական ներկայացուցիչներ ու Լիբանանի խորհրդարանի հայ անդամները, ընդհանուրը՝ 35 հոգի - որոշում ընդունեց Յիսնամեակը ոգեկոչել համազգային կերպով³⁰։ Առ այդ, յառաջացուց Կեղրոնական Յանձնախումբ, որուն մաս կազմեցին հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն եւ հայ համայնքներուն ներկայացուցիչները։ Ժողովէն ետք, կրօնական առաջնորդները (Խորէն Ա. Կաթողիկոս, Իգնատիոս-Պետրոս Ժ.Ձ. Պաթանեան, Վեր. Յովհաննէս Ահարոնեան), հանդէս եկան միացեալ հաղորդագրութեամբ եւ ազգային միասնութեան կոչ ուղղեցին ամբողջ Սփիւռքի հայութեան³¹ (Յաւելուած թիւ 5)։

Եկեղեցական իշխանութիւնը, բնական է, չէր կրնար արտայայտիչը ըլլալ Յիսնամեակի քաղաքական տարողութեան։ Հայ հոգեւորականներուն "Կոչ"ը չունի պահանջատիրական բովանդակութիւն։ Անոր մէջ չկայ թուրքիան եւ անոր գործադրած Յեղասպանութիւնը դատապարտող ու անկէ արդարութիւն պահանջող որեւէ խօսք³²։

Յիսնամեակի շրջագիծին մէջ Սփիւռքի հայութեան ուղղուած առաջին խօսքը եղաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսին 16 Օգոստոս 1964ի Կոնդակը։ Իսկ Յիսնամեակի առաջին ոգեկոչումը տեղի ունեցաւ Ատիս Ապապայի մէջ, 24 Յունուար 1965ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Խորէն Ա. ին մասնակցութեամբ։ Անկէ Խորէն Ա. Կաթողիկոս կոչ մը յղեց համայն հայութեան յայտարարելով Յիսնամեակի տարուան բացումը (Յաւելուած թիւ 6)։

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նախանձախնդիր մասնակցութիւնը 50ամեակի աշխատանքներուն, թրքական մամուլին ուշադրութիւնը գրաւեց։ Թրքական Հիւրրիյէթ թերթը, 8 Ապրիլ 1965ի իր խմբագրականին մէջ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ունեցած դերակատարութեան մասին անդրադառնալով կը գրէ. Ապրիլ 24ին, ամբողջ աշխարհի հանրային կարծիքին առջեւ, Թուրքիոյ դէմ միջազգային նոր պայքար մը պիտի մղուի։ Պէյրութի օրթոտոքս եկեղեցիին առաջնորդութեամբ, 24 Ապրիլին, Փարիզի, Նիւ Եորքի, Աթէնքի, Լոնտոնի, Հարաւային Ամերիկայի գաղափարական քաղաքներուն մէջ "Ջարդուած հայերուն" յիշատակին սգահանդէսներ պիտի սարքուին։ Պէյրութի օրթոտոքս եկեղեցիին կը յայտարարէ, թէ 1915ին Թուրքիոյ մէջ հազարաւոր հայեր ջարդուած են, եւ "Յիսնամեակի" մը անունին տակ, կ'ուզէ այս դէպքը երեւան հանել։ Նոյն այս առթիւ մասնաւոր ծրագիր մը պատրաստուած է, որով 24 Ապրիլին գրեթէ բոլոր եկեղե-

³⁰ Ազդակ, 1965, 13 Փետրուար, էջ 1։

³¹ "Կոչ Հայ Ժողովուրդին", Ազդակ, 11 Մարտ 1965, էջ 1. Նաեւ՝ Հասկ, Ապրիլ 1965, էջ 262-263։

³² Նոյն, Ազդակ, 1965, էջ 1, եւ՝ Հասկ, Ապրիլ 1965, էջ 262-263։

ցիներուն մէջ, սգահանդէսներ տեղի պիտի ունենան, գոհերու յիշատակը ոգեկոչելու եւ "Թուրքերու վայրագութիւնները" ծանուցանելու համար: Մանաւանդ աշխարհի մեծ կեդրոններուն մէջ, կարգ մը գրգռիչներու ղրղուծով, ճայնասփիւռները եւ պատկերասփիւռներն ալ պիտի մասնակցին այս գործին, որպէսզի համաշխարհային բնոյթ ստանայ³³:

Յիսնամեակը համազգային կերպով ոգեկոչելու հովանաւորութիւնը, քաղաքական կուսակցութիւններուն փոխարէն, պաշտօնապէս ստանձնեց հայ կրօնական ղեկավարութիւնը՝ Պէյրութ իր կեդրոնէն: Հայկական շատ մը գաղութներու մէջ եւս Յիսնամեակի ոգեկոչման կեդրոնական մարմինները կազմուեցան հայ համայնքներու եկեղեցական պետերու հրաւերով եւ անոնց հովանաւորութեամբ:

Յիսնամեակի համասփիւռքեան ոգեկոչումներուն մէջ կրօնական հովանաւորութիւնն ու բնոյթը ամէնէն աւելի ի յայտ եկան Պէյրութի ոգեկոչումին, թէ՛ կրօնական առաջնորդներու ներկայութեամբ, թէ՛ անոնց խօսքերով, եւ ընդհանրապէս ոգեկոչման միջնորդութիւնը ընդամէջէն: Փաստօրէն, ոգեկոչումը, հակառակ անոր որ տեղի ունեցաւ եկեղեցիի շրջապատէն դուրս՝ մարզադաշտի մէջ, սկսաւ հոգեհանգիստով, ընթացքին սփռուեցան շարականներ եւ վերջացաւ "Հայր մեր" ու:

1960ականներու աւարտին եւ 1970ականներու առաջին կիսուն ցայտուն ու գործուն կերպով Լիբանանի մէջ է որ խմորուեցաւ եւ արտայայտութիւն գտաւ Սփիւռքի աւանդական քաղաքականութեան, հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն եւ անոնց գործելակերպին դէմ հայ երիտասարդութեան դժգոհութիւնը: Զարգացաւ արմատական քաղաքական խռովք մը, որ շատ չանցած իր գոյութեան իրաւունքը պարտադրեց հայ կեանքին՝ կուսակցական միջավայրի մէջ եւ անկէ դուրս՝ որոշապէս ազդուած Եւրոպայի եւ Ամերիկայի ուսանողական շարժումներէն, պաղեստինեան ազատագրական պայքարի օրինակէն: Երիտասարդութիւնը դարձաւ աչքառու եւ յախուռն ներկայութիւն ազգային կեանքի տարբեր բնագաւառներու մէջ, բայց յատկապէս ապրիլեան ցոյցերուն՝ իրեւ թիւ, կազմակերպական աշխատանքներուն մասնակից եւ նախաձեռնող կողմ:

Լիբանանի երիտասարդութեան քաղաքական աշխուժութիւնը նոյնպէս գրաւեց Թուրքիոյ ուշադրութիւնը: ՀՅԴ Լիբանանի կեդրոնական Կոմիտէի արխիւներուն մէջ կայ անստորագիր, հայերէն բազմաթիւ տառասխալներով թուղթիկ մը, որ ըստ վրան ձեռագիր գրուած բացատրութեան, 1970ին Լիբանանի մէջ Թուրքիոյ դեսպանատան կողմէ Հայկազեան Գոլէճին (այժմ Համալսարան) մէջ ցրուուած է եւ կ'ազդարարէ հայ երիտասարդութեան, որ հեռու մնայ Հայ Դատի աշխատանքներէն: Այդ թուղթիկին մէջ կը կարդանք հետեւեալը. *Վերջին տասնամեակին՝ զգալի*

³³ ԱզգաԿ, 12 Ապրիլ 1965, էջ 1:

կերպով դաւաճանութիւն մըն է, որ կը նիւթուի հայ հասարակութեան կողմէ: Հայ երիտասարդութիւնը կը հրահրուի ազգայնական շարժումի մը, որ ազատագրութեան նոր ցնորքներ կու տայ: Ինչպէս ժամանակին փաստուեցաւ, այս շարժումները մեծ վնասներ պատճառեցին հայ գանգուածներուն: Արդ կը յայտարարենք հայ բանիմաց երիտասարդութեան, որ հեռու մնան արկածախնդրական քայլերէ եւ վերջնականապէս հաշտուին կատարուած իրողութեան հետ միանգամընդմիջ տարջ տալով այդ աղէտաբեր գաղափարներուն³⁴:

Երիտասարդութիւնը անօգուտ կը գտնէր յիսնամեակէն սկսած Հայ Դատի հետապնդման քարոզչական միջոցները, եւ աւելի արմատական միջոցներու դիմելը անհրաժեշտ կը նկատէր: Ընդհանրապէս անկուսակցական, դժգոհ երիտասարդութեան բանբերներն էին Սփիւռք, եւ ապա, 1969էն լոյս տեսնել սկսած *Երիտասարդ հայ* պարբերականները: 1969-1972ին *Երիտասարդ հայը* քաղաքական տարբեր հոսանքներու ղեկավարներու հետ տեսակցութիւններ ունեցաւ եւ անոնց հետ հրապարակաւ արծարծեց Հայ Դատի հարցերը³⁵: Ան պահանջը դրաւ յեղափոխական մտաւորականութեան մը³⁶:

1972ին կուսակցութիւնները Պէյրութի մէջ գումարեցին իրենց գերագոյն ժողովները: ՌԱԿը՝ ԺԴ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը³⁷, ՍԴՀԿը՝ ԺԲ. Համագումարը³⁸, ՀՅԴն՝ Ի. Ընդհանուր Ժողովը: Թէ՛ ՌԱԿը եւ թէ՛ ՍԴՀԿը որդեգրեցին աւելի ինքնավստահ եւ Խորհրդային Հայաստանէն աւելի անկախ քաղաքական ուղեգիծ. բիւրեղացուցին Հայ Դատի իրենց ռազմավարութիւնն ու համագործակցութեան իրենց պատկերացումը (*Յաւելուածներ թիւ 7, 8, 9*): Հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն վերոնշեալ ժողովները ճամբայ հարթեցին միջկուսակցական համագործակցութեան՝ Հայ Դատի միասնական պահանջներ բանաձեւելու առումով: Արդարեւ, հայկական պահանջներու շուրջ ազգային միասնութեան երկրորդ կարեւոր շրջանը բացուեցաւ այդ ժողովներէն ետք: Նոյն տարիներուն, Սփիւռքը ինքնահաստատման նոր վերելք մը ապրեցաւ. գաղութներու մէջ կառուցուեցան մշակութային կեդրոններ, ակումբներ, գնուեցան մեծ հողաշերտեր, եւն.:

Սփիւռքի եւ Հայաստանի միջեւ Յիսնամեակէն ետք սկսած քաղաքական յարաբերութիւնները եւս զարգացան: Խորհրդային իշխանութեան պաշտօնական ներկայացուցիչներուն եւ ՀՅԴ Բիւրոյին միջեւ, 1964-1972ին

³⁴ ՀՅԴ Լիբանանի ԿԿ արխիւ, Թղթածրար թիւ 11, Տոսիէ Ժ-1:

³⁵ *Երիտասարդ հայ*, 25 Օգոստոս 1973, էջ 1:

³⁶ *Նոյն*, 27 Յունուար 1973, էջ 5:

³⁷ *Ջարթօնք*, 4 Փետրուար 1972, էջ 1:

³⁸ Այդ ժողովին մասին տես՝ *Արարատ Օգոստոս 1972ի հետեւեալ թիւերը*.- 2, 11-12, 15-17, 19, 22-24:

տեղի ունեցան պաշտօնական երեք հանդիպումներ (երկուքը Երեւանի մէջ, իսկ երրորդը՝ Պէյրութի³⁹)։ Ազգային կեանքի մէջ թունդ հակառակորդներու միջեւ այս հանդիպումները իրենց տեսակին մէջ առաջինն էին։ (Բայց վերջինը չեղան, այլ շարունակուեցան երկու-երեք տարին անգամ մը, մինչեւ Հայաստանի վերանկախացում)։ Այս իմաստով ալ այս հանդիպումները մեկնակէտային են։

Գործնական գետնի վրայ Խորհրդային Հայաստանի հետ ազգային-քաղաքական խնդիրներու շուրջ նշանակալից է նաեւ այդ տարիներուն ՌԱԿի Կեդրոնական Վարչութեան (կեդրոնը՝ Պէյրութ) անդամ Բ. Թովմասեանի հանդիպումները Երեւանի մէջ Խորհրդային Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան ղեկավարներուն (Ա. Քոչինեան, Ռ. Խաչատուրեան), Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահին (Վ. Համազասպեան), Ամենայն Հայոց Վազգէն Ա. վեհափառին, իսկ Պէյրութի մէջ իր անձնական բարեկամ, Լիբանանի մէջ Խորհրդային Միութեան ղեսպան Ս. Ագիմովի հետ⁴⁰։ Այս հանդիպումները պայմանաւորուած էին որքան որ Լիբանանի մէջ յառաջդիմական ճակատը գորացնելու, նոյնքան ալ ազգային միասնութիւնը ամրապնդելու եւ Հայ Դատի հետապնդման հրամայականներով։

Կուսակցական համախոհութիւնը նուաճում մը արձանագրեց Լիբանանի հայ գաղութին համար, երբ ՀՅԴի ղեկավարութեամբ հայկական երեսփոխաններուն ներկայութիւնը տեղական խորհրդարանին մէջ ունեցաւ ներկայացուցչական պատկեր։

Նոյն ատեն, արտաքին ճակատի վրայ, հայութենէն անկախ՝ Յեղասպանութեան մասին օրէնքի վերամշակումի հարցը վերարժարծուեցաւ ՄԱԿի մէջ։

Լիբանանի մէջ Խորհրդային Միութեան ղեսպանատան ճամբով, եւ ՌԱԿի ղեկավարներուն կողմէ փոխանցուած տեղեկութիւններուն հիման վրայ՝ Երեւան օրին տեղեակ էր ՄԴՀԿի կրած դիմափոխութեան եւ ՀՅԴի հետ ազգային հարցերու շուրջ գործակցելու անոր տրամադրութեան⁴¹։ Մտահոգ այդ հարցով, Երեւան հրապարակաւ ճնշում բանեցուց ՄԴՀԿի վրայ, Լիբանանի մէջ լոյս տեսնող Համայնավար Կուսակցութեան հայալե-

³⁹ Այդ հանդիպումներուն յաջորդաբար ՀՅԴ Բիւրօն ներկայացուցին ԲԺ. Բարգէն Փափազեան, Կարօ Սասունի եւ Ատուր Գապաքեան, ապա միայն Ա. Գապաքեանը առանձին (երեքն ալ Պէյրութէն)։ Հայաստանի ներկայացուցիչներուն եւ ՀՅԴ Բիւրոյին միջեւ այդ հանդիպումներուն եւ երկու կողմերուն առաջարկած երկխօսութեան օրակարգի կէտերուն մասին տե՛ս՝ Հ. Մարութեան, էջ 44-47։

⁴⁰ Այդ հանդիպումներուն մասին տե՛ս՝ Բ. Թովմասեան, *Հայրենական օրագրութիւն 1957-1985*, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Վ. Ղազարեան, Ուոլթհէմ, 1994, էջ 74-75, 83, 86, 89, 91-92։

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 507, թ. 4-7։

գուժ Կանչ թերթին միջոցով⁴²։ Իրրեւ հետեւանք ՄԴՀԿը նահանջեց ԺԲ. Համագումարի իր ուղեգիծէն, բայց նոյն ատեն հաւատարիմ մնաց Համագործակցութեան գիծին⁴³։ ՌԱԿ նոյնպէս մտահոգուած էր ՄԴՀԿի այս նոր դիրքորոշումով։ Դեկտեմբեր 1972ին ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Թովմասեան Քոչինեանի հետ Երեւանի մէջ արծարծեց ՄԴՀԿի դիմափոխութեան հարցը։ Այդ առիթով Քոչինեան հաւաստիացուց, թէ ՌԱԿի նկատմամբ ՄԴՀԿի նախկին ժխտական կեցուածքը բարեփոխուած է։ Թովմասեանի պատասխանը այն կ'ըլլար, որ Քոչինեանի նկատողութիւնները ՄԴՀԿի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Ժ. Նալբիրին օգտակար եղած են, սակայն իրենք տակաւին վստահ չեն, թէ հնչակեանները կը մնան իրենց այդ դիրքին վրայ⁴⁴։ Ամէն պարագայի, ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը Երեւան կանչուեցաւ նոյն հարցով։ 15-25 Յուլիս 1973ին Երեւանի մէջ յաջորդական հանդիպումներ տեղի ունեցան կուսակցութեան պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան Կենտկոմի անդամներուն միջեւ⁴⁵։ Քոչինեան պարտադրեց, որ ՄԴՀԿ դիրքորոշուի ու գործէ ճակատի հասկացողութեամբ ու անոր շրջագիծին մէջ։ 1970ականներու կիսուն տակաւին կը շարունակուէր Խորհրդային Հայաստանի կարծր դիրքորոշումը ՀՅԴի նկատմամբ։ Այսպէս, օրինակ մը տալու համար, Մարտ 1974ին Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Կ. Ուղումեան ՀԿԿ Կենտկոմին եւ ՍՍՀՄ արտաքին գործերու նախարարութեան կը փոխանցէր Սփիւռքի մէջ ՀՅԴի դէմ պայքար մղելու եւ ատոր համար Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական, զիտական, կրթական, մշակութային հաստատութիւններն ու լրատուական միջոցները զօրաշարժի ենթարկելու Հայաստանի կառավարութեան խիստ գաղտնի որոշումը⁴⁶։

Յատկանշական է սակայն, որ Սփիւռքի հայ քաղաքական հոսանքները, հակառակ Երեւանի ճնշումներուն, իրարու հետ երկիւստութիւն հաստատելու լուրջ քայլեր առին, այս անգամ Հայկական Յեղասպանութեան վաթսուներեակը միասնաբար ոգեկոչելու օրակարգով։ ՀՅԴի, ՄԴՀԿի եւ ՌԱԿի պատասխանատու մարմիններու ներկայացուցիչներուն միջեւ, կրկին Պէյրութի մէջ, 1974 Փետրուար 16էն Մայիս 15 տեղի ունեցան քանի մը երկկողմանի տեսակցութիւններ եւ կարծիքներու փոխանակում⁴⁷։ Միջանկեալ այս շրջանին, տեղի ունեցաւ, ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձ-

⁴² Թ. Մատէեան, "Հարցերու ճիշդ լուծման համար անհրաժեշտ են ճիշդ նախադրեալներ", *Կանչ*, 1972, 30 Սեպտեմբեր, էջ 1, 6, 8:

⁴³ ՏԵՍ՝ *Արարատ*, 1972, Նոյեմբեր 21-26ի "Յուսադրիչ երեւոյթներ" վերնագիրով խմբագրականները:

⁴⁴ Բ. Թովմասեան, *Հայրենական*, էջ 106:

⁴⁵ Հ. Գանգրունի, *Ծանուց*, էջ 168. Նաեւ՝ Թ. Կուժունի, *յիշատակահայտութեան*, էջ 43-44:

⁴⁶ Այդ փաստաթուղթը ռուսերէնով տե՛ս՝ ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց-1, գ. 562, թ. 1-7:

⁴⁷ Բ. Թովմասեան, *Հայրենական*, էջ 386:

նախտմբի 30րդ նստաշրջանը, որ Մարտ 6ին Թուրքիոյ դեսպանին բողոքին վրայ, 30րդ պարբերութիւնը (տեղեկագիրը ամբողջութեամբ) վերադարձուց Փոքրամասնութեանց Պաշտպանութեան եւ ՌՃԻրի Կանխարգիւման Ենթադասնախումբին՝ վերամշակման համար: Ասոր յաջորդեցին Եղեռնի 59րդ տարելիցի ապրիլեան բողոքի ցոյցերը, որոնք Սփիւռքի տարածքին հակազդեցին Յանձնախումբի որոշումին եւ յատկանշուեցան շեշտակի հակաթուրքիա ուղղութեամբ:

1972ին կուսակցութիւններուն բարձրագոյն ժողովները կ'որոշէին, թէ ՄԱԿի մէջ պէտք է զօրացնել հայկական պահանջներուն հետապնդումը, այս իրադարձութիւնները ունեցան զուգահեռ զրական ազդեցութիւն միջկուսակցական բանակցութիւններուն յետագայ ընթացքին վրայ, որ հետեւողական հանդիպումներով շարունակուեցան Մայիսէն Սեպտեմբերի սկիզբ՝ երեք կուսակցութիւններուն վերին մարմինները ներկայացնողներուն միջեւ⁴⁸:

Ի տարբերութիւն Յիսնամեակի նախօրեակին տեղի ունեցած միջկուսակցական բանակցութիւններուն, այս անգամ քաղաքական կուսակցութիւնները միասնական դիրքորոշում ունեցան: Անոնք համաձայնագիր ստորագրեցին Յեղասպանութեան 60ամեակը քաղաքական կուսակցութիւններուն գլխաւորութեամբ ոգեկոչելու եւ այդ առիթով Հայ Դատի աշխատանքներուն տալու համազգային բնոյթ, ձեռնարկները կազմակերպելու երեք կուսակցութիւններով, Արեւմտահայաստանը պահանջելու հայ ժողովուրդին անունով⁴⁹ (Յաւելուած թիւ 10): ՄԴՀ եւ ՌԱ կուսակցութիւնները չզրին Արեւմտահայաստանը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու իրենց նախկին պահանջը, իսկ ՀՅԴ-ն՝ Հայաստանի անկախութեան հարցը: Փոխգիծումնային այս կեցուածքը ենթահող ունէր կուսակցութիւններուն 1972ի ժողովներուն քաղաքական ուղեգիծը: Կողմերուն քաղաքական արեւելումի տարբեր կողմնորոշումները այլեւս խոչընդոտ չէին Հայ Դատին համար: Բանակցութիւններու աւարտին, երեք քաղաքական կուսակցութիւններուն համատեղ մշակած 2 Սեպտեմբեր թուակիր "Կոչ"ը (Յաւելուած թիւ 11), որ կուսակցական թերթերուն (Ազգակ, Արարատ, Զարթօնք) մէջ լոյս տեսաւ 14 Սեպտեմբերին, արտայայտիչը հանդիսացաւ սփիւռքահայ քաղաքական միասնական պահանջներուն եւ Եղեռնի վաթսունամեակը քաղաքական կուսակցութիւններու առաջնորդութեամբ նշելու որոշումին:

Ասիկա Սփիւռքի պատմութեան մէջ ազգային պահանջատիրութեան վերաբերող առաջին քաղաքական փաստաթուղթն է, որ ստորագրուած է

⁴⁸ Բանակցութիւններուն իրենց կուսակցութիւններուն վերին մարմինները կը ներկայացնէին՝ Մ. Էպլիդաթեան, Ե. Փամպուկեան (ՀՅԴ), Ա. Գազանճեան, Վ. Զէրէճեան (ՄԴՀ), Գ. Ահարոնեան եւ Զ. Կոստանեան (ՌԱԿ):

⁴⁹ Հ. Գանգրուհի, Յանուն, էջ 170-171, Բ. Թովմասեան, Հայրենական, էջ 386-387:

երեք հայ քաղաքական կուսակցություններուն վերին մարմիններուն (ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւն, ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութիւն եւ ՀՅԴ Բիւրօ) կողմէն⁵⁰ :

Այս քաղաքական միասնական կեցուածքը տրամաբանական յանգումը եղաւ Հայկական Յեղասպանութեան 50ամեակին սկսած քաղաքական համախոհական տասնամեայ ընթացքին: Ան ամրապնդեց ազգային ներքին ճակատը եւ Հայ Դատին նոր թափ հաղորդեց՝ յաջաօտար աշխարհին միասնական ճակատով ներկայանալով:

Համասփիւռքեան առումով այդ միասնութենէն ամէնէն աւելի օգտուեցաւ լիբանանահայութիւնը: Արդարեւ, Մայիս 1975ին, Յեղասպանութեան 60ամեակի նշումէն անմիջապէս ետք, կազմուեցաւ Լիբանանահայ Կուսակցութիւններու Համախմբումը՝ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի տազնապը միացեալ ճակատով դիմագրաւելու առաջադրանքով, յանուն լիբանանահայութեան Ֆիզիքական ապահովութեան: Համախմբումին քաղաքականութեան հիմն այն էր, որ Լիբանանի տազնապի ընթացքին հայ համայնքը իր ամբողջութեամբ պիտի ներկայանայ մէկ ճակատով, եւ որեւէ պարագայի մաս պիտի չկազմէ կռուող որեւէ կողմի: Այս էր դրական չէզոքութեան քաղաքական ուղեգիծը:

Տասներկու կէտերէ բաղկացած 1974 Սեպտեմբերի Համաձայնութեան վերջին կէտին համաձայն, համաձայնագիրը բացառաբար կը վերաբերէր միայն Վաթսունամեակին: Ասով մէկտեղ, Լիբանանի պատերազմը, հայ համայնքի ֆիզիքական ապահովութիւնը, անոր քաղաքացիական եւ քաղաքական իրաւունքներու պաշտպանութիւնը անհրաժեշտ դարձուցին, որ միջկուսակցական հանդիպումները շարունակուին, եւ օրակարգի վրայ դրուին 24 Ապրիլի նշումները, Լիբանանի քաղաքական կացութեան վերլուծումն ու քաղաքական միասնական դիրքորոշում ճշդելու հարցերը⁵¹:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը ատենին տեղեակ էր Պէյրութի մէջ ընթացող միջկուսակցական բանակցութիւններու մանրամասնութիւններուն: ՄԴՀ եւ ՌԱ Կուսակցութիւններուն ներկայացուցիչները պարբերաբար տեղեակ պահած էին Լիբանանի Համայնավար Կուսակցու-

⁵⁰ Մինչեւ Յեղասպանութեան վաթսունամեակ, գէթ ինչ որ մեզի ծանօթ է, հայ քաղաքական կուսակցութիւնները միասնական ձեւով հանդէս եկած են 1921ին, Հայաստանի սովին առիթով: Այդ թուականին, ՄԴՀԿ Պոլսոյ Գործադիր Մարմինը, ՀՅԴ Արտասահմանի Մարմինը, Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնն ու Ազատական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը կոչ ուղղեցին Սփիւռքի հայութեան, որ օգնեն Հայաստանին:

⁵¹ Մանրամասնօրէն տե՛ս՝ ՀՅԴ Լիբանանի Կեդրոնական Կոմիտէի ընթացիկ արխիւ տոսիէ Բ., թղթածրար 3 (Կուսակցութիւններ):

Թեան հայ ներկայացուցիչները բանակցութիւններու ընթացքին մասին, նոյնիսկ սկզբունքային հարցերու մէջ համաձայնած էին անոնց հետ⁵²։

Վերոնշեալ փաստի հիման վրայ ալ կարելի է հաստատել, թէ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը անուղղակի միջամուխ էր բանակցութիւններուն եւ սփիւռքահայ կլոր սեղանին իր թելադրանքները փոխանցած է բանակցող յառաջդիմական ճակատի ներկայացուցիչներուն՝ Լիբանանի հայ համայնավարներուն միջոցով։

Ասով մէկտեղ, Լիբանանի հայ համայնավարները ղեկավարեցին "Կոնֆէն", հակառակ անոր որ միջկուսակցական բանակցութիւններուն մասնակից ՌԱԿԻ ու ՄԴՀԿԻ ներկայացուցիչներուն միջոցով հետեւած էին բանակցութիւններուն եւ նոյնիսկ մասնակցած "Կոնֆէն" խմբագրման աշխատանքին⁵³։ Համայնավար Գաւնչը, որ նոյնպէս հիւրընկալեց "Կոնֆէն"⁵⁴, Թարգմանը հանդիսանալով Երեւանի կեցուածքին, "Միակողմանի նախաձեռնութիւն" մը նկատեց այդ յայտարարութիւնը եւ առարկեց, թէ անոր մշակման մասնակից չէին եղած Սփիւռքի անկուսակցական հատուածի ներկայացուցիչները։ անոր տակ չկար Համայնավար Կուսակցութեան ստորագրութիւնը, նշուած էր Խորհրդային Հայաստանը։ Այդ անտեսումները, ըստ թերթին, ազգային կեանքին մէջ կը հաստատէին երեք կուսակցութիւններուն մենաշնորհը եւ առիթը բաց կը պահէին որ սփիւռքահայ կեանքի գաղափարական ու քաղաքական ղեկավարումը ամբողջութեամբ անցնի ՀՅԴԻ ձեռքը⁵⁵։ Երեւանի թափանցիկ այս մտավախութիւնը ՀՅԴԻ վերաբերեալ, 1974ի իրադրութեամբ այնքան ալ ճիշդ չէր, քանի որ "Կոնֆէն" արդիւնք էր միջկուսակցական խորհրդակցութեանց։ Երեւանի թելադրանքն էր, որ հայ համայնավարները եւս մաս կազմեն վաթսուներեակի կազմակերպական վերին մարմիններուն։ ՄԴՀԿԻ կողմէ բանակցութեան սեղանին վրայ դրուած այդ հարցը ՀՅԴն մերժեց այն առարկութեամբ, որ հայ համայնավարները Սփիւռքի մէջ անջատ կուսակցութիւն չեն ներկայացներ, այլ մաս կը կազմեն տեղական համայնավար կուսակցութիւններուն⁵⁶։ Այս նոյն տեսակէտը կը բաժնէր նաեւ ՌԱԿը։

Հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն տեսակէտերը պարզաբանելու եւ Երեւանին լուսարանութիւններ տալու նպատակով Երեւան մեկնեցաւ ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Թովմասեան։ Ան Հոկտեմբեր 1974ին տեսակցեցաւ Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի անդամներուն՝ Վ. Համազասպեանի, Ռ. Կոզմոյեանի, Վ. Դաւթ-

⁵² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1., դ. 561, 1-19 թերթ։ Նոյնը կը հաստատէ նաեւ Թովմասեան (տե՛ս՝ Բ. Թովմասեան, *Հայրենական*, էջ 118)։

⁵³ Բ. Թովմասեան, *Հայրենական*, էջ 117։

⁵⁴ *Գաւնչ*, 1974, 21 Սեպտեմբեր, էջ 7։

⁵⁵ *Նոյն*, էջ 1։

⁵⁶ Հ. Գանգրուտի, *Յանուս*, էջ 168։

եանի ու Վ. Պետրոսեանի հետ⁵⁷ : Ըստ Թովմասեանի, երեք կուսակցութիւններուն միացեալ "Կոչ"ը լրջօրէն ցնցած էր Հայաստանի ղեկավարութիւնը, որ ուղղակի ընդվզած էր:

Թովմասեան նոյն խնդրով տեսակցեցաւ նաեւ Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան Կենտկոմի անդամ Լ. Մանասէրեանի հետ⁵⁸ : Թէ՛ Համազասպեան եւ թէ՛ Մանասէրեան ՌԱԿի ղեկավարին յայտնեցին իրենց երկմտանքն ու անվստահութիւնը համաձայնագրին գծով ՀՅԴի անկեղծութեան մասին⁵⁹ : Քոչինեան Թովմասեանը ընդունելու համար պայման դրաւ կոչին մէջ նշել խորհրդային Հայաստանը եւ հայ համայնավարները ընդունիլ 60ամեակի վերին մարմիններուն մէջ: Թովմասեան չընդունեց այս պայմանները եւ այդպէս ալ կարելի չեղաւ հանդիպում ունենալ Քոչինեանի հետ⁶⁰ :

Այսպէս, հակառակ խորհրդային Հայաստանի վերապահութեան, սփիւռքահայ քաղաքական կեանքը 1974ին հայ քաղաքական կուսակցութիւններու ղեկավարութեամբ, տարողունակ կերպով թեւակոխեց քաղաքական համերաշխութեան հանգրուան՝ Լիբանանի մէջ: Արդէն 50ամեակէն սկսեալ, Լիբանան աստիճանաբար Սփիւռքի ներուժը կը համախմբէր Հայ Դատի հիմնախնդիրներուն շուրջ, մէկզի դրած կուսակցական անհամաձայնութիւնները, որոնք, որքան ալ առկայ, այլեւս մեծ մասամբ խոչընդոտ չէին Հայ Դատի պայքարին համար:

Լիբանանահայ գաղութին Հայ Դատի գործունէութիւնը (1965-1975)

Հայաստանի խորհրդայնացումէն մինչեւ 1965 թուականը Հայկական Հարցի առնչութեամբ Թուրքիոյ վրայ չեղան քաղաքական ու դիւանագիտական ակնյայտ ճնշումներ, բացառութեամբ, եւ ոչ ազդեցիկ տարողութեամբ, 1947-1953ին Կարս-Արտահանի հարցով: Յեղասպանութենէն ուղիղ կէս դար ետք, աշխարհասփիւռ եւ կազմակերպուած հայութիւնն ինքը եկաւ Թուրքիան ճնշումի տակ առնելու՝ յենարան ունենալով առաւելաբար Սփիւռքի հնարաւորութիւնները:

Եղեռնի յիսնամեակի կապակցութեամբ առաջին անգամ պաշտօնապէս հանդէս եկաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը: Խորէն Ա. Կաթողիկոս 16 Օգոստոս 1964ին ազգային միասնութեան կոչ-հրաւէր կոնդակ մը հրապարակեց: Սակայն, կոնդակին մէջ պահանջատիրական ոչ մէկ

⁵⁷ Բ. Թովմասեան, *Հայրենական*, էջ 117:

⁵⁸ Շոյն, էջ 140:

⁵⁹ Շոյն, էջ 120, 140:

⁶⁰ Շոյն, էջ 140-142:

ականարկութիւն կար, եւ ոչ մէկ բացասական խօսք՝ Թուրքիոյ կառավարութեան դէմ⁶¹։

Յիսնամեակը նշուեցաւ Սփիւռքի 23 գաղութներու մէջ խաղաղ քայլարշաւներով եւ ոգեկոչման հրապարակային ու ժողովրդային մեծ համախմբումներով։ Ամէնէն մեծ թիւը՝ աւելի քան ութսուն հազար հայ, համախմբուեցաւ Պէյրութի մէջ⁶²։ Ինքնին խօսուէն այս թիւը, ապացուցեց գաղութին թուական կշիռը, կազմակերպուածութիւնն ու համախմբուածութիւնը, պահանջատիրական տրամադրութիւնները, համախմբումին ժողովրդային խարիսխը, որ Յիսնամեակէն սկսեալ հիմնական մէկ յատկանիշը դարձաւ ապրիլեան ոգեկոչումներուն։

Թուրքիոյ կառավարութիւնը Յիսնամեակի առիթով հայկական ելոյթները խափանելու ուղղութեամբ աշխատանք կը տանէր։ Անոր առաջին հակազդեցութիւնն ալ ուղղուեցաւ լիբանանահայութեան դէմ։ Այսպէս, որոշուած էր մարզաւանի մէջ ոգեկոչման պաշտօնական հանդիսութենէն ետք, ցոյց-քայլարշաւով ուղղուիլ Նահատակաց Յուշարձան⁶³։ Սակայն այդ մէկը կարելի չեղաւ իրագործել, որովհետեւ Լիբանանի մէջ Թուրքիոյ օրուան դեսպանը, գործակցաբար Լիբանանի մէջ Խորհրդային Միութեան դեսպանատան⁶⁴, Լիբանանի վարչապետին եւ արտաքին գործոց նախարարին հետ հանդիպումներ ունենալով, յաջողեցաւ արգիլել տալ այդ ցոյց-քայլարշաւը⁶⁵։

Յիսնամակի չրջագիծին մէջ, ՌԱ եւ ՄԴՀ կուսակցութիւնները 1964 Դեկտեմբերին Պէյրութի մէջ յառաջացուցին երկու կուսակցութիւններուն ներկայացուցիչներէն, հասարակական ու համայնքային դէմքերէ կազմուած "Հայոց Հողային Դատի Հետապնդման Առժամեայ Կեդրոնական Յանձնախումբ" մը, համագաղութային իրաւասութեամբ։ Ուրիշ գաղութներու մէջ հիմնուած եւ այս երկու կուսակցութիւնները ներկայացնող յանձնախումբերը պարտաւոր էին հետեւելու եւ գործելու այս յանձնախումբի ուղղութեան համաձայն⁶⁶։ Յանձնախումբին առաջին կոչը, որ մամուլին մէջ լոյս տեսաւ 17 Յունուարին, դրաւ հայկական գաղութներու մէջ յանձնախումբեր կազմակերպելու, եւ Արեւմտահայաստանը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու պահանջը⁶⁸։ Այս երկու կուսակցութիւններ-

⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 42, թ. 15։

⁶² Տէս՝ Ազդակ, 26 Ապրիլ 1965, էջ 1. Նաեւ՝ Գերսամ Ահարոնեան, *Որհէր*, էջ 31։

⁶³ *Զարթօնք*, 30 Մարտ 1965, էջ 2։

⁶⁴ Տէս այդ մասին՝ հայ համայնքներուն հոգեւոր պետերուն հաղորդագրութիւնը *Ազդակ*, 22 Ապրիլ 1965, էջ 1։

⁶⁵ *Ազդակ*, 5 Մայիս 1965, էջ 1։

⁶⁶ *Զարթօնք*, 22 Ապրիլ 1965, էջ 1։

⁶⁷ Գ. Ահարոնեան, *Որհէր*, էջ 303-304, 321-325։

⁶⁸ Տէս՝ այդ կոչը նոյն տեղը, էջ 303-304, 321-322. Նաեւ՝ *Զարթօնք*, 17 Յունուար 1965, էջ 1։

րու առաջարկն էր համագաղութային համաժողով մը գումարել եւ անկէ բխած մարմինն մը վստահիլ Հայ Դատի աշխատանքները Սփիւռքի մէջ:

Գաղութին մէջ կը գործէր նաեւ ՀՅԴ Լիբանանի Կեդրոնական Կոմիտէին ենթակայ Հայ Դատի Յանձնախումբը, որ քաղաքականէ աւելի կը տանէր քարոզչական եւ հրատարակչական աշխատանք: 1965-1970ին այս յանձնախումբը ֆրանսերէն, անգլերէն եւ արաբերէն լեզուներով լոյս ընծայեց Հայկական Յեղասպանութեան մասին գրքոյկներ, վերահրատարակութիւններ եւ թարգմանական գրականութիւն⁶⁹:

Հայ Դատի ցուցական աշխատանքներուն մէջ 1970 Ապրիլ 6ին լիբանանահայ շուրջ 600 հայ համալսարանականներ, ՀՅԴ ուսանողական միութեան ("Ջաւաթեան") նախաձեռնութեամբ, հայ քաղաքական միւս կուսակցութիւններու ուսանողական միութիւններու համագործակցութեամբ եւ հայ համալսարանականներէ կազմուած միացեալ մարմինն մը անունով, ցոյց կատարեցին եւ յաջողեցան արգիլել տալ Լիբանանի Ամերիկեան Համալսարանի թուրք ուսանողական միութեան (33 հոգի) կազմակերպած "Թրքական Շաբաթ"ը (6-11 Ապրիլ) համալսարանին մէջ⁷⁰: Իր տեսակին մէջ այս ցոյցը առաջինն էր: Ան մանաւանդ աչքի ինկաւ մեծաթիւ հայ համալսարանական ուսանողներու մասնակցութեամբ: 1970ին Ուրուկուէյի խորհրդարանին կողմէ Սեւրի դաշնագիրով հայկական իրաւունքները ՄԱԿի մէջ արծարծելու որոշումին առիթով, Դեկտեմբերին Լիբանանի Ուրուկուէյի դեսպանատան առջեւ ՀՅԴ "Ջաւաթեան" ուսանողական Միութիւնը կազմակերպեց համակրական ցոյց, որուն չմասնակցեցաւ ՄԻՀԿ ուսանողութիւնը, այն առարկութեամբ որ Ուրուկուէյի խորհրդարանին որոշումը ՀՅԴ-ի աշխատանքներուն արդիւնքն է, եւ ուրեմն ամբողջ երեւոյթը իրենց համար հատուածական բնոյթ կը կրէ⁷¹:

Գաղութին մէջ Հայ Դատի քարոզչութեան առիթ եղաւ նաեւ Մայիս 1970ին Լիբանանի մէջ Թուրքիոյ դեսպանատան կողմէ Ջարթօնք (ռամկավար) եւ Ազդահ (դաշնակցական) կուսակցական թերթերուն դէմ բացուած դատը՝ Թուրքիոյ նախագահին հասցէին անուանարկիչ արտայայտութիւններ հրատարակած ըլլալու ամբաստանութեամբ⁷²: Թերթերուն դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ երեք նիստերով (20 Մայիս, 3 Յունիս, 10 Յուլիս): Գաղութի հայութիւնը շուրջ 20 հազարնոց ցոյց կատարեց դատարանին առջեւ: Արաբ փաստաբաններ բռնուն պաշտպանողական կարգացին եւ Յուլիս 10ին դատարանը թերթերը անպարտ հռչակեց: 1965-1970ին

⁶⁹ ԱՇԴ, 25 Հոկտեմբեր 1970, էջ 779:

⁷⁰ Տես մանրամասնութեամբ՝ ՀՅԴ Լիբանանի ԿԿ ընթացիկ արխիւ, թղթածրար թիւ 11, Տոսիէ Ժ.-1:

⁷¹ Կազմակերպական աշխատանքներուն եւ ցոյցին մասին տես՝ նոյն տեղը, Ուսանողական հրատարակութիւններ 1970-1973, էջ 1-4:

⁷² ԱՇԴ, 30 Օգոստոս 1970, էջ 662. նաեւ՝ Սփիւռք 31 Մայիս 1970, էջ 1, 5, 21 Յունիս, էջ եւ 28 Յունիս, էջ 4:

Հայ Դատի ծանօթացման եւ հակաթուրք քարոզչութեան առումով կուսակցական թերթերուն դատը նշանակալից եղաւ⁷³։ Նոյն տարին Հայ Դատի քարոզչութեան այլ առիթ մը եղաւ, Սփիւռքի բազմաթիւ գաղութներուն օրինակով, Սեւրի Դաշնագրի 50ամեակին նշումը գաղութին մէջ։

1970ականներուն առաջին կէսէն սկսան լոյս տեսնել գիտական հրատարակութիւններ Հայկական Հարցի ու Յեղասպանութեան մասին։ Հայկական Հարցին եւ Յեղասպանութեան մասին մատենագիտական առաջին լուրջ աշխատանքը կատարուեցաւ Պէյրութի մէջ՝ "Հայկական Լրատուական Կեդրոն"ի մը կողմէ, որ պատրաստեց մեծադիր 390 էջոց "Հայկական Հարցի Մատենագիտութիւն" վերնագրով հատոր մը։ Ան սակայն մնաց անտիպ՝ պէտք եղած սրբագրութիւններն ու յաւելումները չկատարուելուն առի՜հ հետեւանք⁷⁴։ Նոյնաման աշխատանք տանելու համար Յեղասպանութեան 60ամեակի օրերուն կեանքի կոչուեցաւ "Խմբագրական Մարմին Հայկական Յեղասպանութեան Վաթսուհամեակի Նշումի Լիբանանի Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան" (անդամներ՝ միջազգային օրէնքի մասնագէտ, փրոֆ. Շաւարշ Թորիկեան, գրագէտ եւ դասախօս Վահէ Օշական, մատենագէտ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, պատմաբան Լեւոն Վարդան, Արարատ օրաթերթի աշխատակից եւ խմբագրութեան անդամ Հրանդ Գանգրունի, պատմաբան եւ Հայ Աւետարանական Գոլէճի տնօրէն Զաւէն Մսրրլեան, Հայկազեան Գոլէճի (այժմ Համալսարան) դասախօս Յակոբ Թերճիւմանեան)։ Պատրաստուած մատենագիտական աշխատութիւնը նոյնպէս մնաց անտիպ⁷⁵։ Մատենագիտական ուսումնասիրութիւններու շարքին անգլերէնով լոյս տեսած Թորիկեանի Հայկական Հարցը ու միջազգային օրէնքը հատորը⁷⁶ (Պէյրութ, 1973) առաջին հրատարակութիւններէն եղաւ։

1972ին ցեղասպանութեան մասին ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբի Փոքրամասնութեանց Պաշտպանութեան եւ Ոճիրի Կանխարգիւման Ենթալսնախումբի տեղեկագիրը երբ ներկայացուեցաւ ենթալսնախումբի 25րդ նստաշրջանին անոր մէջ Հայկական Յեղասպանութիւնը չէր նշուած⁷⁷։ Այդ անտեսումը առաջին անգամ գեկուցաբերին եւ ՄԱԿի ընդհանուր քարտուղար Ք. Վալտհայմին ուշադրութեան յանձնեց պատմաբան Զաւէն Մսրրլեան⁷⁸ անձնական նախաձեռնութեամբ։ Ան 14 Սեպտեմբեր 1972ին այդ մասին նամակ մը գրեց Ն. Ռուհաշեանքիքոյին։

⁷³ Քաղուածքներ Հ. Զ. Դաշնակցութեան Ի. Ընդհանուր Ժողովի որոշումներէն, էջ 24։

⁷⁴ Լ. Վարդան, "Հայկական Տասնհինգր թրքական մատենագիտութեան մէջ", Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Պէյրութ, 1995, Հտր. ԺԵ., էջ 308-309։

⁷⁵ Նոյն, էջ 309-311։

⁷⁶ Sh. Toriguan, *The Armenian Question and international law*, Beirut, Hamazkayin Press, 1973, p. 330.

⁷⁷ V. Attarian, *Le Génocide des Arméniens devant l'ONU*, Belgique, Editions Complexe, 1977, p. 58; Toriguan Sh., *ibid*, 1972, p. 114.

⁷⁸ Տէս համառօտակի իր մասին՝ Հայկական Հարց հանրագիտարան, էջ 342։

Մինչեւ Դեկտեմբերի կէսը պատասխան չստանալով, Մարրլեան 18 Դեկտեմբերին գրեց ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղար Վալտէր Մալին։ Ամիս մը ետք պատասխան նամակ մը ստացաւ "Ցեղային Խտրականութեան Կանխարգիւման եւ Փոքրամասնութեանց Պաշտպանութեան Բաժանմունք"ի ղեկավար Ճ. Պրանտիի ստորագրութեամբ⁷⁹։ Մարրլեանի տեղեկութիւնները նկատի առնուեցան յաջորդ տեղեկագրին պատրաստութեան ատեն։

Լիբանանահայ գաղութը կարեւոր դեր ունեցաւ նաեւ Սփիւռքի տարածքին Ցեղասպանութեան 60ամեակի կազմակերպական աշխատանքներուն մէջ՝ 1974ի միջկուսակցական համաձայնագրին հիման վրայ կազմուած մարմիններուն մասնակցութեամբ։ 60ամեակի գերագոյն՝ Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմինի վեց անդամներն ալ (Կարաբանչիւր կուսակցութենէ երկուքական ներկայացուցիչ) Պէյրութէն էին⁸⁰։ Այս մարմինն է, որ պատրաստեց 60ամեակի առիթով գաղութներուն մէջ համագլխի ռզմէր յատուկ աշխատանքներու ծրագիրը⁸¹։ Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմինը գործադիր իրաւունքներով յառաջացուց Եղեռնի Վախճանամեակի Ոգեկոչման Համագլխի Կեդրոնական Մարմին⁸² եւ առ ի գործադրութիւն անոր տրամադրութեան տակ ղրաւ իր մշակած 60ամեակի ծրագիրը։ Հայկական գաղութներէն այս Մարմինին մաս կազմեցին 75 հոգի, որոնցմէ 36ը՝ Լիբանանէն⁸³։ Մարմինը երկու յուշագիր հրապարակեց, մէկը՝ ուղղուած ՄԱԿին, միւսը՝ Թուրքիոյ նախագահին⁸⁴։

⁷⁹ Աւելի մանրամասնօրէն՝ Ժ. Դ., "Հայկական Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի պաշտօնական արձանագրութիւններուն մէջ", *Երիտասարդ հայ*, 1 Դեկտեմբեր 1973, էջ 9-11։ Նամակներուն լուսապատճէնները տե՛ս՝ էջ 10 եւ 11. նաեւ՝ 2. Մարրլեան, "Հայերու դէմ գործուած Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբին առջեւ", *Երիտասարդ հայ*, թիւ 92, 4 Մայիս 1974, էջ 12։

⁸⁰ Այս մարմին 6 անդամներէն չորսը միջկուսակցական բանակցութիւններուն մասնակցած ՄԴՀԿ եւ ՀՅԴ պատուիրակներն էին (Գանգրունի, Սիմոնեան (ՄԴՀԿ), Էպիփոպեան եւ Փամպուրեան (ՀՅԴ)։ Իսկ ՌԱԿի կողմէ մարմինն մաս կազմեցին Հ. Սեդրակեան եւ Օ. Սարգիսեան (Հ. Գանգրունի, *Յանուն*, էջ 172)։

⁸¹ Ըստ այդ ծրագրին, 60ամեակին գլխաւոր նպատակն էր աշխարհին ուշադրութիւնը հրաւիրել Ցեղասպանութեան հարցին վրայ՝ բազմամարդ ցոյցեր կազմակերպելով Միացեալ Նահանգներու (Լոս Անճելըս, Ուաշինկթըն, Նիւ Եորք), Քանադայի (Մոնրէալ, Թորոնթօ), Հարաւային Ամերիկայի, Եւրոպայի (Լոնտոն, Փարիզ, Մարսէյ, Հռոմ) եւ Միջին Արեւելքի (Պէյրութ, Թեհրան, Հալէպ, Գահրէ) հայկական գաղութներուն մէջ։

⁸² *Նոյն*, էջ 171։ Նաեւ՝ ԱՇԴ, 19 Յունուար 1975, էջ 64։

⁸³ Մնացեալը՝ Իրան 5, Միացեալ Նահանգներ 14, Քանադա 4, Հարաւային Ամերիկա 6, Ֆրանսա 5, Իտալիա 1, Պելճիքա 1, Զուիցերիա 1, Յունաստան 2, (տե՛ս անուանացանկը՝ ԱՇԴ, 4 Մայիս 1975, էջ 297)։

⁸⁴ ՄԱԿի յուրած յուշագիրը տե՛ս՝ *Ջարթօնք*, 24 Ապրիլ 1975, էջ 1. նաեւ՝ *Ազգակ*, 24 Ապրիլ 1975, էջ 2. նաեւ՝ ԱՇԴ, 4 Մայիս 1975, էջ 290-294։ Թուրքիոյ նախագահին յուրած յուշագիրը տե՛ս՝ *Ջարթօնք*, 24 Ապրիլ 1975, էջ 2. նաեւ՝ ԱՇԴ, 4 Մայիս 1975, էջ 294-295։ Զոյգ յուշագիրներն ալ վաւերագրական տուեալներով կը պահանջեն Ցեղասպանութեան դատապարտումն ու Թուրքիոյ բռնագրաւած հողերուն վերադարձուիլը հայութեան։

Օտար աշխարհին առջեւ հայութեան ներկայացուցիչ մարմինը հանդիսացաւ Նախագահութիւնը: 12 Յունուար 1975ին Ոգեկոչումի Համագգային Կեդրոնական Մարմնէն բխած նախագահութիւնը ունեցաւ հինգ անդամ, բոլորն ալ Պէյրութէն⁸⁵ (Գ. Բանեան, Վ. Սէթեան, Վ. Ճէրէճեան, Ե. Ճիտէճեան, Հ. Սեդրակեան): Հայկական գաղութներուն մէջ կազմուեցան տեղական միացեալ յանձնախումբեր: Նախագահութիւնը կոչ մը յղեց հայութեան, ուր ընդգծեց համասփիւղեան քաղաքական գործակցութեամբ Հայ Դատին համագգային պահանջի վերածուիլը⁸⁶: 60ամեակի ծիրին մէջ կազմուած այս մարմինները արտայայտիչը հանդիսացան Սփիւռքի քաղաքական ղեկավարութեան համախոհ հրապարակային պահանջատէր կեցուածքին:

Ինչպէս Հայկական Յեղասպանութեան 50ամեակին, 60ամեակին եւս Սփիւռքի տարածքին ամէնէն մեծ թիւով հայեր (շուրջ 50 հազար) ցոյցի ելան Պէյրութի մէջ (6 Մայիս 1975): Ոգեկոչման գլխաւոր հանդիսութենէն ետք, տասնեակ հազարաւոր հայեր հանդիսութեան հաւաքավայրէն ուղղուեցան Լիբանանի Նահատակաց Յուշարձան: Նոյն օրը լիբանանահայ երիտասարդութիւնը խաղաղ ցոյց կատարեց եւ մայրաքաղաքի թրքական առեւտրական գրասենեակին եւ գրօսաշրջութեան կեդրոնին դիմաց նստացոյց ըրաւ⁸⁷: Ապրիլ 25ին Լիբանանի մէջ գործող բազմաթիւ օտար լրատուական գործակալութիւններուն յանձնուեցաւ 60ամեակի Համագգային Կեդրոնական Մարմինի յուշագիրը, Լիբանանի Համագգային Մարմնի կազմակերպած մամուլյ ասուլիսի ընթացքին⁸⁸:

Պէյրութէն կը գործէր նաեւ ՀՅԴ Հայ Դատի Կեդրոնական Մարմինը (ատենապետ՝ Շաւարշ Թորիկեան): Այս մարմինը, որ գործեց 1972-1977ին, կեանքի կոչուած էր գաղութներուն մէջ Հայ Դատի աշխատանքները ընդհանրական հոլմի մէջ դնելու եւ ծրագրուած աշխատանքները աւելի կազմակերպուած ու համակարգուած հետապնդելու համար: Հայ իրականութեան մէջ Հայ Դատի հետապնդման մասնագիտական առաջին այս մարմինի ցուցմունքներուն համաձայն գործեցին 1972-1977 Սփիւռքի գաղութներուն մէջ ՀՅԴ ենթակայ Հայ Դատի Յանձնախումբերը: Մարմինը կապ հաստատեց ՄԱԿի անդամ բազմաթիւ ափրիկեան երկիրներու հետ, Հայկական Յեղասպանութեան հարցը պաշտպանեց ՄԱԿի մէջ, եւ աշխատանք տարաւ, որ Հայ Օգնութեան Միութիւնը ՄԱԿի մէջ ընդունուի իբրեւ ոչ-կառավարական կազմակերպութիւն⁸⁹:

⁸⁵ ԱՇԴ, 19 Յունուար 1975, էջ 64:

⁸⁶ Նոյն, 4 Մայիս 1975, էջ 296:

⁸⁷ Ազդակ, 7 Մայիս 1975, էջ 1-3:

⁸⁸ Ազդակ, 23 Ապրիլ 1975, էջ 1:

⁸⁹ Ծ. Թորիկեան, "Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ Հայկական Հարցի միջազգայնացման խնդիրը", *Դրօշակ*, թիւ 3, 20 Մայիս-2 Յունիս 1993, էջ 33:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը եւս մասնակցութիւն ունեցաւ Հայ Դատի ծանօթացման ու քարոզչական աշխատանքներուն՝ միջեկեղեցական յարաբերութիւններով, Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի անդամ կարգավիճակով, ինչպէս նաեւ պետական-քաղաքական դեկլարներու հետ իր կապերով:

1964-1968 քառամեակին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսը կապ հաստատեց Կաթողիկոսութեան բոլոր թեմերու պետական բարձրագոյն իշխանութեանց հետ⁹⁰: Յաջորդող քառամեակին (1968-1972) այդ կապերը պահպանուեցան եւ ամրապնդուեցան, մասնաւորապէս՝ Լիբանանի պետութեան հետ⁹¹: Կաթողիկոսութեան պատուիրակները Հայկական Յեղասպանութեան եւ իրաւունքներու հարցերը բարձրացուցին Յուլիս 1968ին Շուէտի (Ուփսալա) մէջ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Չորրորդ ընդհանուր համաժողովին⁹² (առաջին անգամ էր, որ նման համընդհանուր համաժողովի մը մէջ հայ ազգի իրաւագրկումին մասին խօսուեցաւ հայ ներկայացուցիչի մը կողմէ): Հարցը բարձրացուեցաւ նաեւ Միջին Արեւելքի Եկեղեցիներու եւ Համաշխարհային Եկեղեցիներու Խորհուրդի միասնական կազմակերպութեամբ 25 Սեպտեմբերէն 4 Հոկտեմբեր 1969ին Նիկոսիոյ մէջ գումարուած պաղեստինցի գաղթականներուն հարցին յատկացուած համաժողովին⁹³: 1969ի ամրան Խորէն Ա. վեհափառը հովուապետական այցելութիւն տուաւ Քանաւա եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ: Տեսակցեցաւ ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղար Ու Թանի հետ, այցելեց Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ռ. Նիքսոնին: Տեսակցութիւնները ընդգրկեցին նաեւ բազմաթիւ քաղաքական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ: Վեհափառը անոնց բոլորին ուղարկութեան յանձնեց Հայկական Յեղասպանութեան հարցը⁹⁴:

60ամեակի շրջագիծին մէջ Կաթողիկոսը Հայկական Յեղասպանութեան հարցը նկատողութեան յանձնեց Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի Նալրոպիի մէջ գումարուած համաժողովին⁹⁵ (Յաւելուած Թիւ 12): Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան միջեկեղեցական յարաբերութեանց գրասենեակը Խորէն Կաթողիկոսին անունով, յուշագիր յանձնեց Մերձաւոր Արեւելքի "էթիւմենիք" բիւրոյին⁹⁶:

Ոչ միայն Լիբանանի, այլեւ ամբողջ Սփիւռքի տարածքին դատապարտում-արդարութիւն-հատուցում պահանջներով Հայ Դատի առաջին տաս-

⁹⁰ Տե՛ս՝ Հասկ, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1968, էջ 394:

⁹¹ Տե՛ս՝ 1972 Հոկտեմբեր 23-27ին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Ազգային Ընդհանուր ժողովին բանաձեւը, Հասկ, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1972, էջ 423:

⁹² Այդ ելոյթը ամբողջութեամբ տե՛ս՝ Հասկ, Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1968, էջ 298-300:

⁹³ Հասկ, Յունուար-Փետրուար 1970, էջ 43:

⁹⁴ Հասկ, Օգոստոս-Սեպտեմբեր 1969, էջ 381:

⁹⁵ Նոյ՛ն, 11 Մայիս, էջ 311-312:

⁹⁶ ԱՇԴ, 11 Մայիս 1975, էջ 297:

նամեակի աշխատանքները շօշափելի արդիւնք չտուին: Ասով մէկտեղ, վերոնշեալ փաստերը ցոյց կու տան, թէ Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման ուղղութեամբ 1965-1975ին Լիբանանի Հայ գաղութը ունեցած է ցուցական-յարարերական եւ կազմակերպչական աչքառու գործունէութիւն:

Եզրակացութիւն

1965-1975 տասնամեակին Լիբանանի Հայ գաղութին վերաբերող Հայ Դատի հետ կապուած այստեղ ներկայացուած փաստերուն եւ շարադրանքի լոյսին տակ կարելի կը դառնայ եզրակացնել, թէ՝

- 1965-1975 տասնամեակին ազգային պահանջատիրութեան մտքի զարգացումն ու ձեռք բերած արդիւնքները ներազգային գետնի վրայ մեկնակէտային եւ ուղեցուցային նշանակութիւն ունին Հայ Դատին համար:

- Այդ տասնամեակին էական ու յատկանշական իրադարձութիւններ տեղի ունեցած են ու հոյովոյթ ապրած Լիբանանի Հայ գաղութին մէջ (յատկապէս՝ Հայ Դատի հարցերուն շուրջ միասնական կեցուածքով եւ քաղաքական համախոհութեամբ):

- Փաղութ՝ ուր զարգացած է Հայ քաղաքական միտքն ու մշակոյթը, կեդրոնը հանդիսացած է սփիւռքահայ ղեկավարութեան, հիմնական միջավայրը՝ ազգային միասնութեան, ու յառաջապահը՝ Հայ Դատի պայքարին:

Summary

The Lebanese-Armenian community and the recognition of the Armenian Genocide in 1965-1975

This chapter examines the role of the Lebanese-Armenian community in the recognition of the Armenian Genocide during the 1965-75 decade. April 24 has been the memorial day of the Armenian Genocide for all Armenians since the early 1920s. However, only in 1965 did the Armenian Diaspora politically take charge of it. How did this become possible? In general, the international political atmosphere of the 1960s was a positive milieu for such transformation. Another factor was the relative normalisation of relations between Soviet Armenia and the Diaspora following Stalin's era. In the mid-1960s, Beirut was the political, religious, and cultural centre of the Armenian Diaspora. The Armenian leadership shaped new policy regarding the Armenian Cause. Religious authorities were also involved in the issue.

Both religious and political authorities had a dominant role in creating inter-community harmony and commemorating the 50th anniversary of the Armenian Genocide in 1965. This was the first pan-Diasporan event in the history of the Armenian Diaspora.

The chapter especially focuses on the following two aspects:

- The Armenian political parties' (the Ramgavars, Dashnaks and Hentchaks) attitude towards the Armenian Cause, and its two phases of inter-party meetings and negotiations. The first phase took place in 1964 on the eve of the 50th anniversary commemorations of the Armenian Genocide, and the second in 1974.

- Lebanese-Armenian community's activities in various domains throughout one decade (1965-1975), regarding the recognition of the Armenian Genocide.

In conclusion it is clear that during 1965-1975, the Lebanese-Armenians were the main centre of the Diaspora struggling for Armenian rights, especially for the recognition of the Armenian Genocide.

Résumé

La communauté arménienne du Liban et la lutte pour la reconnaissance du génocide arménien de 1965 à 1975

Ce chapitre examine le rôle de la communauté arménienne libanaise dans la lutte pour la reconnaissance du génocide arménien, durant la décennie 1965-1975.

Depuis les années 1920, la commémoration du génocide arménien était célébrée le 24 avril ; néanmoins c'est seulement en 1965 que la Diaspora s'organise pour mener la lutte politique de la reconnaissance. Pourquoi et comment cela fut-il possible ?

L'atmosphère politique internationale des années 1960, et après l'ère stalinienne, les relations relativement normales entre l'Union Soviétique et la Diaspora furent toutes deux favorables. Au milieu des années 1960, Beyrouth est le centre politique, religieux et culturel de la Diaspora arménienne. À l'époque, le leadership arménien met en place une nouvelle politique en ce qui concerne la "cause arménienne". Les autorités religieuses y apportent leur participation.

Les autorités politiques et religieuses font de grands efforts en 1965, pour créer une atmosphère d'harmonie au sein de la communauté, afin de préparer les événements commémoratifs de la 50ème commémoration du génocide. Ce fut le premier événement pan-diasporique dans l'histoire de la Diaspora arménienne.

Ce chapitre étudie particulièrement les deux points suivants :

- L'attitude des partis politiques arméniens (les partis Ramgavar, Dachnak et Hentchak) envers la cause arménienne, et les deux phases de réunions et de négociations à ce sujet : la première qui commence en 1964, à la veille du 50ème anniversaire, et la seconde en 1974.

- Les activités multiples au sein de la communauté, durant la décennie 1965-1974, afin de faire reconnaître le génocide arménien.

Il est clair que durant les années 1965-1975, les Arméniens du Liban étaient le fer de lance de la Diaspora dans le combat pour les droits arméniens, tout spécialement pour la reconnaissance du génocide.

3ԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ

Փաստաթուղթ թիվ 1

ՀՅԴ ԺԸ. Ընդհ. ժողովին (1963) ընդունած դաւանանքը

ՄԵՐ ԴԱՒԱՆԱՆՔԸ

ՀՅԴ աշնակցութեան գերագոյն նպատակն է Ազատ, Անկախ, Ժողովրդավար, եւ Միացեալ Հայաստանի իրականացումը. Հայ ազգի պատմական Հայրենիքի հողերուն վրայ:

Մենք կը հաւատանք որ, այդ նպատակի իրագործումն ու պահպանումը հնարաւոր կրնան ըլլալ միայն ազատ եւ ժողովրդավար աշխարհի մը մէջ: Աշխարհ մը ուր պատերազմի վտանգը կը վերցուի եւ ազգամիջեան ներկայ ու զայիք վէճերը կը լուծուին խաղաղ կերպով, շնորհիւ միջազգային հզօր կազմակերպութեան մը, որ միջոցներ կ'ունենայ իր գերագոյն կամքը պարտադրելու թէ փոքր եւ թէ մեծ ազգերուն:

Կը հաւատանք, որ հաւասարապէս մեծ ու փոքր, հզօր կամ տկար բոլոր ազգերու անվիճելի եւ անբռնաբարելի իրաւունքն է ունենալ սեփական անկախ պետութիւն եւ ապրիլ, զարգանալ ու բարգաւաճիլ անոր հովանիին տակ:

Կը հաւատանք, որ ամէն ազգ, նոյնիսկ ամէնէն փոքրն ու տկարը, իր բոլոր ստեղծագործ կարողութիւններն ու իր առանձնայատուկ ազգային անհատականութիւնը կրնայ անկաշկանդ ու լաւագոյն կերպով զարգացնել իր սեփական ազատ ու անկախ պետութեան մէջ:

Կը հաւատանք, որ ամէն մարդ, առանց սեռի, ցեղի, դաւանանքի խտրութեան, ի ծնէ իրաւունք ունի ապրելու ազատ ու երջանիկ կեանք մը:

Կը հաւատանք, որ երբ ազգի մը հայրենիքը կը գտնուի իրմէ աւելի զօրաւոր ազգի մը լուծին տակ եւ տիրապետող ազգը չ'ուզեր խաղաղօրէն եւ օրինաւոր ճամբով վերջ տալ իր բռնապետութեան, տիրապետեալ ազգը անբռնաբարելի իրաւունքը ունի կռուելու օտար լուծին դէմ, տրամադրելի բոլոր միջոցներով, ի հարկին յեղափոխութեամբ ու զէնքով, իր սեփական հայրենիքի ազատութեան համար:

Կը հաւատանք, որ ամէն ազգ անժխտելի իրաւունքը ունի ինքզինք կառավարելու այնպէս, ինչպէս ինքը կ'ուզէ, ու իր կամքը կրնայ արտայայտել միայն ժողովրդային, ընդհանուր եւ միանգամայն ազատ եւ զաղտնի քուէարկութեամբ:

Կը հաւատանք, որ ազգ մը իր անկախ պետութեան մէջ իսկ, լաւագոյն կերպով կրնայ բարգաւաճիլ եւ երջանիկ ըլլալ այն ատեն միայն երբ իր բոլոր անդամները, առանց սեռի, ցեղի եւ դաւանանքի խտրութեան, կը վայելեն **ԽՂՃԻ, ԽՕՍՔԻ, ՄԱՄՈՒԼԻ, ՀԱՒԱՔՈՅԹԻ**, կազմակերպուելու ու աշխատելու, տեղէ տեղ փոխադրուելու, հաղորդակցելու կատարեալ ազատութիւն, որոնցմէ զուրկ է Հայաստանը:

Կը հաւատանք, որ երբ ազգ մը անկախ է, ունի ազատ, ժողովրդավար կարգեր եւ կառավարութիւնն ալ կ'ընտրուի ժողովուրդին կողմէ, ազատ, գաղտնի եւ ընդհանուր քուէարկութեամբ, անոր սահմանադրական կարգերուն մէջ փոփոխու-

Թիւն կ'ըլլայ ՄԻԱՅՆ սահմանադրական ճամբով, այսինքն խաղաղ եւ օրինական կերպով, հետեւաբար, ազգային դաւաճանութեան հաւասար ոճիր է որեւէ փորձ, բռնի միջոցով, կամ յեղափոխութեամբ փոխելու սահմանադրական ազատ կարգերը:

Կը հաւատանք, որ ազգ մը ոչ միայն իրաւունք, այլեւ պարտականութիւն ունի ընկերային արդարութիւն ընելու իր բոլոր դասակարգերուն անխտիր եւ ստեղծելու ընկերային-տնտեսական այնպիսի պայմաններ, որոնց մէջ ազգին ամէնէն խոնարհ խաւերն ալ ունենան մարդ անհատի արժանապատուութեան վայել կեանք մը, անոր կենսական պահանջներուն պատշաճ գոհացումով:

Կը հաւատանք, որ հայ ազգը, ինչպէս ամէն ազգ, իր Ֆիզիքական ու հոգեկան ուրոյն գոյութիւնը լաւագոյն կերպով կը զարգացնէ իր ազատ ու անկախ հայրենիքին մէջ:

Կը հաւատանք, որ որեւէ ազգ, նաեւ հայ ազգը, հիւլէական ուժի, հաղորդակցութեան ներկայ միջոցներու եւ գիտութեան հսկայական նուաճումներու այս ժամանակաշրջանին չի կրնար մեկուսացած ապրիլ ու զարգանալ: Գիտութեան ստեղծած նոր միջոցները այնքան պզտիկցուցած են աշխարհը եւ իրարու մօտ բերած ժողովուրդները, որոնք բոլորն ալ, մեծ ու փոքր, բացի անկախ ու ազատ ըլլալու ճրգտումէն, գործակցութեան ստիպողական պէտք ունին, որովհետեւ իրենց տնտեսութեամբ, հաղորդակցութեան միջոցներով եւ մշակոյթով, որեւէ ժամանակէ աւելի կ'ախտմ ունին իրարմէ եւ իրենց պահանջներուն գոհացում կրնան տալ միայն փոխադարձ հասկացողութեամբ եւ սերտ գործակցութեամբ:

Կը հաւատանք, որ ցորչափ Հայաստանը կը շարունակէ մնալ սովետական բռնապետութեան տակ, եւ ցորչափ հայ ազգի պատմական հողերը կը մնան օտար տիրապետութեան տակ, բովանդակ հայութեան նուիրական պարտականութիւնն է հնարաւոր բոլոր միջոցներով ՀԵՏԱՊԵՆԻԷԼ ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Հ Յ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԺԸ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

(Ազգակ, 25 Նոյեմբեր 1963, էջ 1)

Փաստաթուղթ Թիւ 2

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան հեռագիրը (1 Նոյեմբեր 1964) Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան Նախագահ Ալեքսէյ Գոսիկինի, Մոսկովայի մէջ Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց Նախարար Ֆերիտուն Ճեմալի էրքինի հետ իրենց բանակցութեան ընթացքին Թուրքիոյ բռնադրաւած հայկական հողերուն հարցը արծարծելու խնդրանքով

Ն. Վ. Անաստաս Միկոյեան,

ՍՍՌՄ Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան Նախագահ

Ն. Վ. Ալեքսէյ Գոսիկին,

ՍՍՌՄ Մինիստրներու Խորհուրդի Նախագահ

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, թարգամանը հանդիսանալով արտասահմանի մէկուկէս միլիոն հայութեան ցանկութեանց, Ձեզմէ կը խնդրէ, որ

Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարի գլխաւորած պատուիրակութեան հետ Զեր բանակցութեանց ընթացքին նկատի ունենալ Հայկական Հարցը՝ պահանջելով Թուրքիոյ կողմէ բռնազրաւուած հոգերուն վերադարձը եւ անոնց կցումը Հայկական Հանրապետութեան:

Խորապէս համոզուած ենք, թէ փոքր ու մարտիրոսացած ժողովուրդի մը արդարագոյն դատին լուծումը մեծապէս պիտի նպաստէ ժողովուրդներու բարեկամութեան, ինչպէս նաեւ Միջին Արեւելքի մէջ խաղաղութեան ամրապնդման:

1 Նոյ. 1964

Ռամկ. Ազատական Կուսակցութեան

Կեդրոնական Վարչութիւն

(Զարթօնք, 3 Նոյեմբեր 1964, էջ 1)

Փաստաթուղթ թիւ 3

ՄԻՀ եւ ՌԱ Կուսակցութիւններու յառաջացուցած Հայոց Հողային Դատի Հետապնդման Առժամեայ Կեդրոնական Յանձնախումբի առաջին Կոչը

ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԱՅՈՑ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Շուտով կը լրանայ յիսնամեակը այն մղձաւանջային օրերուն, ուր Օսմանեան Թուրքիոյ քաղաքական դեկավարութիւնը ձեռնարկեց արեւմտահայ ժողովուրդի տեղահանութեան ու բնաջնջումի 1915 թուականի դարունէն սկսեալ, եւ քանի մը տարուան ընթացքին, վայրագ այդ ցեղասպանութեան զոհ դացին չուրջ մէկ ու կէս միլիոն հայեր, եւ վերապրող Արեւմտահայութիւնը քսորի ճամբաներու երկայնքին կամ անապատներու մէջ տուայտելէ ետք, ցրուեցաւ աշխարհի չորս ծագերուն, կորսնցնելով երեքհազարամեայ իր ազգային օճախը:

Ամայացաւ Արեւմտեան Հայաստանը, կործանեցան հայոց չէները, թալանուեցան անոնց հարստութիւնները եւ Օսմանեան խաւարը կլանեց հայոց լուսաւոր ոստաններն ու կեդրոնները: Աննախընթաց Եղեռնի ծանօթ հեղինակները, Թալէաթ, Էնվէր եւ ամբողջ խումբը օսմանցի ցեղասպաններու, վճռած էին միանգամընդմիջտ հաշիւը մաքրել Հայ ժողովուրդին եւ վերջնականապէս չքացնել հայոց դարաւոր տեսիլքը, որպէսզի կարենային յայտարարել ի լուր աշխարհի թէ "Հայկական Հարց գոյութիւն չունի, վասնզի հայ չկայ":

Բարեբախտաբար, օսմանցի ցեղամոլները ի վիճակի չեղան ամբողջացնելու իրենց մահասփիւռ ծրագիրը, եւ ի գուր չանցան հայ ժողովուրդին մեծ նահատակութիւնն ու ինքնապաշտպանութեան հոյակապ սիրագործութիւնները: Արդարեւ, մասամբ իրականացաւ ու մարմին առաւ մեր նահատակներուն մեծ երազը, Հայկական սրբազան հողի մէկ մասին վրայ վերականգնեցաւ հայոց հարազատ պետութիւնը, որ մշակութային ու տնտեսական յարաճուն վերելք արձանագրեց եւ դարձաւ լուսաւոր եւ անխորտակելի կռուանը մեր ժողովուրդի յետագայ հզօր երթին եւ ապագայ ստեղծագործ մեծութեան:

Հայկական Հանրապետութիւնը պատմական մեծ ու անփոխարինելի յաղթանակ հանդիսանալով հանդերձ, բնականաբար չի նշանակեր "Հայկական Հարցին"

ամբողջական լուծումը: Տակաւին անլոյծ կը մնայ արեւմտահայ հոգերու ազատագրութեան արդարագոյն դատը: Եւ հիմա, Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին առիթով, հայրենաբնակ թէ՛ պանդուխտ հայութեան վրայ սրբազան պարտք կը ծանրանայ հետապնդելու մեր դատը համահայկական ճիգով եւ անսասանելի հաւատքով:

Ամենայն Հայոց Հայրապետը, ինչպէս նաեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսը իրենց մասնաւոր կոնդակներով յորդորեցին արդէն Հայ Ժողովուրդը վեհաշուք հանդիսութիւններով նշելու ապրիլեան Եղեռնի յիսնամեակը, եւ համազգային շուքով յարգելու յիշատակը մեր նահատակներուն: Մենք վստահ ենք որ ողջ հայութիւնը պիտի փութայ երկիւղածութեամբ մատուցանել իր յարգանքի տուրքը մեր Ժողովուրդի մեծ երազի ճամբուն վրայ ինկած մարտիրոսներու ու հերոսներու սուրբ յիշատակին եւ պիտի ուզէ հաղորդուել անոնց հայրենասիրական անմահ ոգիին ու շունչէն: Սակայն բաւարար չեն խունկն ու աղօթքը, յարգանքն ու խոնարհանքը, այլ անհրաժեշտ է ջերմեռանդօրէն փառիլ մեր նահատակներու ազգային մեծ կտակի գործարարութեան աշխատանքներուն:

Մեծ եղեռնի չարաշուք տարիներէն սկսեալ, մեր Ժողովուրդը, հակառակ միջազգային քաղաքական աննպաստ գործօններուն եւ պայմաններուն, երբեք չհրաժարեցաւ իր սրբազան դատէն, եւ ներկայիս անկա իրաւամբ կ'ականկալէ, որ իր պաշտօնական եւ անպաշտօն մարմինները, իր ամբողջ դեկաւարութիւնը նոր եռանդով եւ աննահանջ կորովով շարունակեն հետապնդել մեր հողային դատը, ՊԱՀԱՆՁԵԼՈՎ ԹՈՒՐԲԻՈՑ ԿՈՂՄԷ ԲՈՆԱԳՐԱԻՈՒԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐՈՒ ԱՋԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԿՑՈՒՄԸ ՆԵՐԿԱՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀՈՂԱՄԱՍԻՆ: Մեր Ժողովուրդը իրաւամբ կ'ականկալէ, որ իր բոլոր կազմակերպութիւններն ու գիտակից տարրերը ամբողջական նուիրումով ու հաւատքով փառին մեր դատը հետապնդելու փրկարար աշխատանքին, ու ոչ մէկ գոհողութեան առջեւ կանգ առնեն՝ հասնելու համար այդ դատի արդար ու խաղաղ լուծման:

Արդ, թարգմանը հանդիսանալով մեր արդարապահանջ Ժողովուրդի զգացումներուն եւ ապրումներուն, Ռամկավար Ազատական եւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեանց պատասխանատու մարմինները, սփիւռքահայ զանազան հաւաքականութիւններու պատկանող ծանօթ անձնաւորութեանց հետ գործակցաբար, Պէյրութի մէջ կեանքի կոչեցին ՀԱՅՈՑ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ԱՌԺԱՄԵԱՅ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԸ, որ ներկայ կոչով կը դիմէ ահա ամբողջ սփիւռքահայութեան եւ հրաւէր կը կարդայ միասնական ճիգով գործունէութիւն ծաւալելու ի նպաստ մեր դատի բարւոք լուծման:

Կոչ կ'ընենք Հայ գաղութներու անխտիր մեր բոլոր հայրենակիցներուն եւ կազմակերպութիւններուն անյապաղ ստեղծել Հայոց դատի հետապնդման յանձնախումբեր, եւ ճիգերը համակարգելու նպատակով, կապ հաստատել մեր մարմինին հետ:

Կոչ կ'ընենք բոլոր գոյութիւն ունեցող թէ՛ ստեղծուելիք մարմիններուն պատրաստուելի այն ՀԱՄԱԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻՆ ՀԱՄԱՐ, որ պէտք է գումարուի յառաջիկային, եւ ուր ամբողջ սփիւռքահայութեան ներկայացուցիչները միասնաբար պէտք է որդեգրեն մեր ազգային դատի լուծման անհրաժեշտ բոլոր միջոցները:

Կոչ կ'ընենք մեր ազգասէր հայրենակիցներուն ոտքի կանգնիլ ու խաղաղ եւ օրինաւոր միջոցներով հետապնդել մեր հողային սրբազան դատը:

Մենք կոչ կ'ընենք խաղաղութիւնն ու արդարութիւնը սիրող բոլոր մարդերուն եւ պետական ղեկավարներուն, ամէն տեղ, որ արդարութիւն ընելով Հայ ժողովուրդին, դրապէս նպաստեն խաղաղութեան ամրապնդման եւ ժողովուրդներու միջեւ խաղաղ գոյակցութեան գորացման:

Յա՛րգանք՝ մեր բիւր բիւրաւոր նահատակներու յիշատակին:

Յաւերժ փա՛ռք՝ մեր ստեղծագործ ժողովուրդին:

Փառք եւ յաղթանակ՝ մեր Հողային սրբազան դատին:

Պէյրութ, 15 Յունուար 1965

**ՀԱՅՈՑ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ
ԱՌԺԱՄԵԱՅ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ**

(Զարթօնք, 17 Յունուար 1965, էջ 1)

Փաստաթուղթ թիւ 4

*ՀՅԴ Բիւրոյին Յայտարարութիւնը Մեծ Եղեռնի Յիսնամեակի եւ
միջկուսակցական բանակցութիւններուն մասին*

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒԴԻՆ Ի ՍՓԻՒՌՍ ԱՇԽԱՐՀԻ

Յիսուն տարի առաջ 1915 Ապրիլ ամսուն, Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր իր կեանքի ճակատագրական պահերէն մին, երբ առանց յարանուանական կամ կուսակցական խտրութեան, մէկ միլիոն Հայ կը նահատակուէր եւ այլ միլիոն մը տեղահանուած, կողոպտուած, կոտորակուած կը դառնար Հայրենագուրկ գաղթական, որուն Հայրենի երկրի մեծ մասը, ապրիլեան եղեռնով դատարկուած, մինչեւ այսօր կը մնայ թրքական տիրապետութեան տակ:

Կատարուած ցեղասպանութիւնը, անարդարութիւնն ու իրաւագրկումը համայն Հայութեան դէմ էր, զայն ոչնչացնելու փորձ մըն էր: Հայ ժողովուրդը, պարտաւոր է, Եղեռնի Յիսնամեակի առթիւ, որպէս մէկ ժողովուրդ, մէկ եւ անբաժան ազգ ներկայանալ աշխարհին եւ պահանջել անկէ իր իրաւունքն ու արդարութիւնը: Քաղաքական մտածողութեանց տարբերութիւնները արգելք չեն կրնար ըլլալ հասնելու միասնականութեան, ԵՐԲ ՄԻԱՄՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀԱՆՋԸ ԱՆԿԵՂԾ Է: Հայութեան քաղաքական խտեալն է, անոր անընկճելի կամքն է ու տեւական ձգտումը հասնելու իր ԱԶԱՏ, ԵՒ ԱՆԿԱԽ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ, ԻՐ ՍԵՓԱԿԱՆ ՈՒ ԱՄԲՈՂԱՅԱԾ, ՄԻԱՅԵԱԼ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ՄԷՋ: 1965ը սակայն, Ապրիլեան Եղեռնի յիսնամեակն է, թուրք պետութեան եւ ժողովուրդին կողմէ համայն Հայութեան հասցուցած հարուածին յիսնամեակը, որով, այս տարին պէտք է ըլլար, եւ պէտք է ըլլայ, միմիայն այդ նահատակներու ոգեկոչման նուիրուած եւ Հայ ժողովուրդին հասցուցած վնասներուն հատուցում պահանջելու տարի. աշխարհին իր պարտաւորութիւնները յիշեցնելու, ամբողջ ցեղ մը աշխարհի երեսէն սրբելու համար գործադրուած ահաւոր ոճիրներուն մատնանշման եւ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՀԱՆՋԵԼՈՒ ՏԱՐԻ. միակամ, միասնական ինչպէս վայել է իր արժանապատուութեան տէր ժողովուրդի մը: Եղեռնի յիսնամեակը պէտք չէր ծառայեր Հայ Դատի լուծման տարբեր ճամբաներու արտայայտութեանց: Ահա այդ գիտակցութեամբ, անցնող ամիսներու ընթացքին, խօսակցութիւններ ունեցանք Հայ կեանքէն ներս գործող Հայ կուսակցութիւններու հետ, միակամ ձեւով պահանջելու համար աշխար-

հէն, յանուն համայն հայութեան հայ ժողովուրդի իրաւունքները: Մեր բոլոր փորձերը անցան ապարդիւն, քաղաքական տարբեր մտայնութեան ներկայացուցիչներու անգիջող պնդումին դիմաց անպայման արտայայտելու քաղաքական միակողմանի պահանջ մը:

Միակ նպատակի մը հասնելու համար կրնան տարբեր քաղաքական մտածողութիւններ գոյութիւն ունենալ, որոնք կը տարբերեն կուսակցութիւնները: Իրար մօտ բերողը կրնայ ըլլալ միմիայն ընդհանրական նպատակը, իր ընդհանրական ձեւին տակ շեշտաւորուած:

Այդ եղաւ մեր պահանջը. այդ պարզ իրողութեան բոլորի կողմէ ըմբռնուիլը եղաւ մեր սպասումը: Այդ սպասումով ալ, հակառակ մեր դէմ հանուած անգիջողութեան, հակառակ համայն հայութեան համար արդարութիւն եւ իրաւունք պահանջելու ընդհանրական տարազին շուրջ միանալու մեր առաջարկին մերժուելուն, մենք դարձեալ խուսափեցանք հրապարակային, պաշտօնական արտայայտութիւններէ, յուսալով, սպասելով, որ ի վերջոյ կարելի պիտի ըլլայ բոլորին համար, անդրադառնալ, թէ Եղեռնի յիսնամեակի միակամ ոգեկոչման համար, միակ ուղիղ ճամբան Հայ ժողովուրդի ընդհանուր շահերուն շուրջ կեդրոնանալն էր:

Այդպէս չեղաւ սակայն:

Ներկու կուսակցութիւններու անունով, խումբ մը ազգայիններ Հայ ժողովուրդին ուղղուած կոչ մը հրապարակեցին հայ մամուլին մէջ, այդ քայլով իսկ մերժելով հրապարակաւ - կամ հրապարակով արտայայտելով իրենց մերժումը - համահայկական մօտեցում մը ունենալ գէթ Եղեռնի յիսնամեակի առիթով:

ՀՅԴաշնակցութիւնը կը յայտարարէ համայն հայութեան, թէ իր նպատակը եղած է միշտ ու կը մնայ նոյնը՝ ծառայել հայ ժողովուրդի շահերուն, առաջացնել Հայ ժողովուրդի միակամութիւնը իր հիմնական նպատակներուն շուրջ:

Այսօր, Եղեռնի յիսնամեակի ոգեկոչման նախօրեակին տարբեր չէ, տարբեր չի կրնար ըլլալ ՀՅԴաշնակցութեան կեցուածքը: Որպէս հարագատ արտայայտիչը Հայ ժողովուրդի ձգտումներուն, ՀՅԴաշնակցութիւնը կը պահանջէ բոլորէն հաւաքական կամքի պողպատացում, ի խնդիր հայուն իրաւունքը եղող ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ:

30 Յունուար 1965

ՀՅԴ Բիւրօ

(Ազգակ, 1 Փետրուար 1965, էջ 1)

Փաստաթուղթ թիւ 5

Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական համայնքապետերու Միացեալ Կոչը Եղեռնի Յիսնամեակի առթիւ Հայ ժողովուրդին

ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Մենք, հոգեւոր պետերս Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական համայնքներու, հոգեկան մխիթարութեան սրտայից զգացումներով կ'ուղղենք մեր խօսքը մեր սիրեցեալ եւ պատուական Հայ ժողովուրդին Ապրիլեան Մեծ Եղեռնի Յիսնամեակի համազգային տօնակատարութեան առիթով:

Որոշած ենք, Յիսնամեակի այս տարուան ընթացքին, Հայ Ազգին Մէկուկէս Միլիոն գոհերուն անմոռանալի յիշատակը պանծացնել եւ ոգեկոչել միասնական ոգիով եւ համահայկական տարողութեամբ:

Յառաջիկայ Ապրիլ 24ին, Պէյրութի մէջ, մեր ժողովուրդի ամբողջական մասնակցութեամբը պիտի կատարուի յիշատակի ոգեկոչման փառաշուք հանդիսութիւնը մեր սիրելի Նահատակներուն, որուն իրենց բաժինը պիտի բերեն մեր հոգեւոր բոլոր գաւակները առանց դաւանական եւ առանց կոսակցական խտրութեան:

Մենք կը հաւատանք, որ մեր նահատակներուն յիշատակը արժանաւայել շուքով կը փառաւորուի, երբ եղբայրական սիրոյ ոգիով, ներդաշնակ եւ համերաշխ գործակցութեամբ եւ միութեան ազնիւ զգացումներով կը համախմբուին Հայ ժողովուրդին բոլոր գաւակները եւ իրեւ մէկ մարմին իրենց մէջ կը վերանորոգեն նահատակներու սուրբ արիւնով նուիրականացած հաւատարմութիւնը Քրիստոնէական Հաւատքին եւ Հայ Հայրենիքին հանդէպ եւ ազատութեան ու Արդարութեան սրբազան սկզբունքներուն նկատմամբ: Մենք եւս պէտք է քալենք հաւատարմութեան նոյն ճամբով, որ Հայ ժողովուրդին հարազատ ճամբան է. ու պէտք է քալենք կողք-կողքի, ձեռք-ձեռքի եւ սիրտ-սրտի:

Այսու կողմէ կ'ուղղենք մեր բոլոր գաւակներուն անխոր որ ի սփիւռս աշխարհի, առաջնորդուին նոյն ոգիով եւ համահայկական ու եղբայրական այս հասկացողութեամբ կազմակերպել Ապրիլեան նահատակաց յիշատակի հանդիսութիւնները եւ անգամ մը եւս ցոյց տալ աշխարհին, որ Հայ ժողովուրդը միասիրտ է եւ միակամ եւ ամուր կառչած կը մնայ իր միասնութեան սկզբունքին եւ կ'ուզէ հաւատարմօրէն շարունակել իր ճամբան. - ԾԱՌԱՅԵԼ ԱՍՏՈՒԾՈՅ եւ ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ:

Ապրիլեան Մեծ Եղեռնի Յիսնամեակին առթիւ, յարգանքի որպէս անդրանիկ եւ անմիջական արտայայտութիւն, ԱՊՐԻԼ ԱՄԻՍԸ կը հռչակենք ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԱՄԻՍ, եւ կը հրաւիրենք հաւատացեալ համայն Հայ ժողովուրդը, որ այդ նուիրական ամսուան ընթացքին դադրեցնէ բոլոր տեսակի հրապարակային խրախճանքները եւ իր զգացումներուն ու մտածումներուն սլաքը սեւեռած պահէ Ապրիլեան Նահատակներու օրհնեալ յիշատակին գայն միշտ բարձր եւ մաքուր պահելու նախանձախնդրութեամբ:

Կ'աղօթենք ի բոլոր սրտէ, որ Աստուած հարցն մերոց պահէ ու պահպանէ վերածնած Հայ ժողովուրդը ի խնամ մարդասիրութեան Իւրոյ եւ ամէնուն պարգեւէ քաջառողջ եւ երջանկալից երկար կեանք լի բարօրութեամբ եւ աստուածային օրհնութեամբ:

Շնորհք, Սէր, եւ Խաղաղութիւն եղիցին ընդ Ձեզ ընդ ամենեւեանդ. Ամէն:

6 Մարտ 1965

Խորէն Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
Իգնատիոս-Պետրոս ԺԶ. Պաթանեան Կաթ. Պատրիարք Տանն Կիլիկիոյ
Վեր. Յովհաննէս Փ. Ահարոնեան, Նախագահ Մերձաւոր Արեւելքի
Հայ Աւետարանական Միութեան

(Ազգա՛կ, 11 Մարտ 1965, էջ 1)

Փաստաթուղթ թիվ 6

*Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսի Կոչը Հայ Ժողովուրդին
Յիսնամեակի առիթով Ատիս Ապապայէն յղուած*

ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Հաւատացեալ Զաւակունք Հայց. Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ եւ Հարազատ Որդիք Հայկազեան Ցեղի ի Սփիւռս Աշխարհի-

Այսօր, Եթովպիոյ մայրաքաղաքին՝ Ատիս Ապապայի Ս. Երրորդութիւն մայր եկեղեցւոյ մէջ Հայկական Ս. պատարագ մատուցինք ի յիշատակ ապրիլեան Եղեռնի մեր պաշտելի նահատակներուն եւ հոգեհանգստեան Հանդիսաւոր պաշտօն կատարեցինք ի խաղաղութիւն եւ յերկնային լուսաւորութիւն անոնց մաքուր հոգիներուն, աստուածային երանութեան մէջ:

Մեր նահատակներու յիշատակի սրտայից յարգանքը եւ հոգիներու խաղաղութեան համար մատուցուած բարեպաշտական աղօթքը յատուկ փայլ եւ շեշտ ստացան ներկայութեամբը եւ հոգեկան մասնակցութեամբը Եթովպիոյ Օգոստոսփառ վեհափառին՝ Նորին Վեհափառութիւն Հայրէ Սեւասիէ Ա. Կայսեր, Գահաժառանգ իշխանին, կառավարութեան եւ նախարարական կազմին, ինչպէս նաեւ Արեւելեան Ուղղափառ Եկեղեցիներու Համագումարին մասնակցող Եկեղեցական Պետերուն՝ եւ իրենց ընկերակցող պատուիրակութեանց անդամներուն: Ներկայ էր նաեւ Եթովպիոյ Հայ Գաղութը խուռներամ բազմութեամբ եւ առանց խտրութեան: Հոգեհանգստեան արարողութեան սկիզբին, մեր երէց եւ սիրելի Եղբայր՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Նորին Ս. Օծութիւն Տ.Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոս տուաւ յաւուր պատշաճի քարոզ մը ողբկոչելով մեր նահատակներու յիշատակը:

Ներշնչուած հոգեկան հաղորդութեան, աղօթքի եւ խոկումի այս բացառիկ պահէն, սրտի պարտք կը զգանք հեռաւոր Ափրիկէի այս անկիւնէն ու քրիստոնեայ կայսրութեան մը քրիստոնէադրոշմ մայրաքաղաքէն Հայրական սիրոյ եւ ողջոյնի Մեր խօսքը ուղղել համայն Հայութեան եւ հաղորդակից ընել բոլորն անխտիր Մեր հոգեկան յոյգերուն եւ մտածումներուն:

Ահա բացուած է 1965ը, Ապրիլեան Եղեռնի Յիսնամեակի Տարին: Քաջատեղեակ ենք որ ամէնուրեք համազգային տարողութեամբ ճիգեր կը թափուին փառաշուք հանդիսութիւններով ողբկոչելու եւ պանծացնելու համար յիշատակը մեր անմահանուն նահատակներուն, ապրեցնելու անոնց ոգին մեր նորահաս սերունդի հոգիներուն մէջ, հռչակելու աշխարհին թէ Հայ Ժողովուրդը կենդանի է, ու շինարար, ստեղծագործ աշխատանքով կը շարունակէ իր կեանքը, կը բերէ իր նպաստը մարդկային քաղաքակրթութեան եւ տէրն է իր իրաւունքներուն եւ պահանջքն ունի իրմէ կողպաւորուած հայրենի ժառանգութեան:

Մենք արդէն Մեր Հայրապետական Կոնդակով տուած ենք Մեր Հայրական յորդորներն ու թելադրութիւնները եւ հաստատ համոզումն ու անխախտ հաւատքն ունինք որ Մեր գաւակները պիտի հետեւին Մեր պատգամներու ճամբուն:

Այս հոգեկից առիթով անգամ մը եւս կը բանանք Մեր սիրտը Մեր հարազատ գաւակներուն ըսելու համար իրենց անգամ մը եւս, թէ միութեան, եղբայրութեան, համերաշխ գործակցութեան եւ ներդաշնակ, լուրջ եւ նուիրեալ գործունէութեան:

թեամբ պէտք է յառաջ տանիլ մեր համահայկական առաքելութիւնը այս տարուան - պահպանումը մեր նահատակներու յիշատակին եւ հռչակումն ու կենսագործումը մեր ազգային արդար իղձերուն:

Սիրելի եւ հաւատացեալ Զաւակներ, այս տարին բացառիկ աշխատանքի տարի պէտք է ըլլայ բոլորիդ համար: Համագգային մեր եղբայրութեան եւ միութեան ամրացումի եւ խորացումի շրջան պէտք է ըլլայ ան: Բոլոր դաւանական, գաղափարական, ընկերային, դասակարգային եւ այլ երկրորդական արժէք ներկայացնող տարբերութիւնները պէտք է լուծուին եւ անհետին այս տարուան մեր կեանքին եւ գործունէութեան մէջ: Ինչ քաղցր եւ ինչ կենդանարար փորձառութեան բարիքներով պիտի հրճուիք երբ կարենաք ձեզ իրարմէ բաժնող բոլոր տեսակի հանգամանքները արհամարհել եւ ձեզ խորապէս միացնող եւ զօրացնող քրիստոնէական եւ հայկական անքակտելի դրոշմը, ոգին, սիրտն ու կամքը կեանքի կոչել: Այն ատեն, վստահ եղէք, որդիք հայկազնեանք, կը գործուին հրաշքներ մեր կեանքին մէջ:

"Ճաշակեցէք եւ տեսէք զի քաղցր է" այդ ոգին, կեանքի եւ գործի այդ ոճը որ հարազատագոյն արտայայտութիւնն է մեր ժողովուրդին:

Քալեցէ՛ք ձեռք-ձեռքի եւ պիտի զգաք որ եղբայրութեան զգացումը պիտի վերակենդանանայ եւ պիտի ջերմացնէ ձեր հոգիները: Լուրջ, խոհեմ, հեռատես հայեացքով ըմբռնեցէ՛ք ձեր առաքելութիւնը այս տարուան եւ ամբողջական նուիրումով ընծայեցէ՛ք ձեր անձերը անոր իրագործման ու Հայ ժողովուրդի յաւերժութեան:

24 Յունուար 1965

Խորէն Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
Ատիս Ապապա

(Հասկ, Յուն.-Փետր.-Մարտ 1965, էջ 10-11)

Փաստաթուղթ թիւ 7

Խօսք Հայ Ժողովուրդին
Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան
ԺԴ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին առթիւ

Վերջերս գումարուեցաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան 14րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ:

Այս Ժողովին մասնակցեցան ազգային նոյն մտահոգութիւններով եւ միեւնոյն խտեաներով տողորուած ու մերձաւոր թէ՛ հեռաւոր երկիրներէ եկած բազմաթիւ արժանաւոր պատգամաւորներ, բոլորն ալ առաջնորդուած՝ իրենց պատկանած գաղութներուն եւ ընդհանուր առմամբ հայ ժողովուրդի ու գաղթաշխարհի կեանքը յուզող բազմապիսի հարցերուն բարեւթ լուծումը գտնելու նախանձախնդրութենէն:

Միջազգային քաղաքական ձգտեալ կացութիւնը, ամէնուրեք գոյութիւն ունեցող ներքին խռովութիւններն ու պետական հարուածները, տնտեսական վերիվայրումները, ինչպէս նաեւ Միջին Արեւելքի տեւական խռովեալ վիճակը կրնային նոր դժբախտութիւններու պատճառ դառնալ նաեւ այդ շրջաններուն մէջ հաստատ-

ուած հայութեան համար, ուստի ժողովը իր խորունկ ցանկութիւնը արձանագրեց, որպէսզի յաջողութեամբ պսակուին միջազգային ձգտումները մեղմացնելու նպատակով մեծ ազգերու միջեւ կատարուող բանակցութիւնները, եւ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներուն համար հաստատուի այնքան բաղձալի խաղաղութիւնը՝ արդար հիմերու վրայ:

Այդ ցանկալի խաղաղութիւնը բնականաբար իր բարերար արդիւնքները պիտի ունենայ մեր մայր հայրենիքին համար, շինարարական ու մշակութային նոր ծրագիրներու իրագործումի տեսակէտէն, ինչպէս նաեւ մեր որդեգրած հայրենիքներուն մէջ ապաստան գտած մեր հարազատներուն համար, իրենց շինարար բազուկներով առաւել եւս սատարելու այդ հայրենիքներու բարգաւաճումին եւ խաղաղութեան մէջ զարգացնելու մեր ազգային ու մշակութային գործունէութիւնները:

Դարձեալ, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան 14րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը, խանդավառութեամբ ու հրճուանքով, եւ ազգային գերազանց հպարտութեամբ արձանագրեց, որ հակառակ միջազգային խռովեալ կացութեան, մեր մայր հայրենիքը, Խորհրդային Հայաստանը, եղաւ տեւական վերելքի մէջ, շարունակելով նուաճել նորանոր բարձրունքներ շինարարական, տնտեսական, գիտական, մշակութային ու կենցաղային մարզերու մէջ, նուաճումներ՝ որոնք իրենց փառապսակումը գտան պանծալի ու յաղթական 50ամեակի տօնակատարութիւններով:

Այս նոգեպարար իրողութիւնը մեր հայրենի ժողովուրդին ու զաղթաշխարհի հայութեան կ'ընծայէ պատեհութիւնը աւելի ամրօրէն կառչելու մայր հայրենիքի լուսապայծառ իրականութեան, իբրեւ ամրակուռ կռուանը հայ ժողովուրդի ապահով գոյատեւման ու յառաջդիմութեան, իրողութիւն՝ որ հաւատքը եւ գործունէութիւնը իմաստաւորող առանցքը հանդիսացաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, անցնող 51 տարիներու ընթացքին:

Եւ ա՛սիկա հակառակ հայրենիքին մէջ տիրող իրաւակարգին հետ մեր ունեցած գաղափարաբանական տարակարծութեան եւ անչեղ հաւատարմութեան, կուսակցութեանս ռամկավարական եւ ազատական սկզբունքներուն, որովհետեւ մենք խորապէս կը հաւատանք, որ վերականգնած հայկական պետութիւնը կը մնայ միակ հզօր ու կենդանի խարիսխը մեր ժողովուրդի Ֆիզիքական գոյութեան, եւ մեկնակէտը անոր ազգային ու քաղաքական իղձերու եւ իրաւունքներու իրականացման:

Հիմնուելով պայծառ այս իրականութեան վրայ, պէտք է մէկդի թողուլ բոլոր գաղափարական տարակարծութիւններն ու հատուածական նկատումները, պէտք է համօրէն հայութեան միակամ ու միասնական ճիգերով բոլորուիլ մայր հայրենիքի շուրջ, աշխատելով անոր զօրացումին, զարգացումին ու առաւել եւս բարգաւաճումին համար:

Արդարեւ, շնորհիւ հայրենի պետութեան դրապաշտ քաղաքականութեան, հայրենիք-Սփիւռք հոգեկան կապերուն զօրացումը, սփիւռքահայութեան հետ մշակութային յարաբերութեանց ամրապնդումն ու զբօսաշրջիկութեան ծաւալումը,՝ որոնք կարելիութիւն կու տան գաղթաշխարհի հայութեան ականատես ըլլալու հայրենիքի յարաճուն ու մեծաքայլ նուաճումներուն,՝ գերազանց ազդակներ են նոր ոգեւորութեամբ սողորելու ամբողջ հայութիւնը եւ համազգային ուժերով

ու ջանքերով կանգնելու հայրենիքի կողքին՝ կորովիօրէն հետապնդելու եւ իրականացնելու համար մեր ազգային ու հողային պահանջներուն իրականացումը:

Իր 14րդ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին առթիւ, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը սրտագին կոչ կ'ընէ Սփիւռքի հայութեան բոլոր կազմակերպութիւններուն ու մարմիններուն, համակարգուած ճիգերով եւ ծրագրուած ու հետեւողական աշխատանքով հետապնդելու համար հայկական արդար դատը, զայն իր էութեամբ ու ամբողջական տարողութեամբ ներկայացնելու եւ ծանօթացնելու միջազգային կարծիքին ու պետական ղեկավարներու, պահանջելով ցարդ մեր դարաւոր ոսոխին տիրապետութեան տակ հեծող հայկական նահանգներու ազատագրումն ու վերադարձուիլը իրաւատէր հայ ժողովուրդին:

Այս նպատակով, ան կոչ կ'ընէ, աւելի կորովի կերպով շարունակել եւ ծաւալել՝ Ապրիլեան Եղեռնի 50ամեակին ու անկէ յետոյ 55ամեակին առթիւ կատարուած համազգային աշխատանքները, կազմելով եւ գործադրութեան դնելով ներկայ միջազգային իրադրութեան համապատասխան գործունէութեան իմաստուն եւ գործնական ծրագիր մը՝ առաւել ազդեցութեամբ լսելի դարձնելու համար մեր անժամանցելի դատին արդարութիւնը եւ անոր լուծման անհրաժեշտութիւնը:

Առ այս, յանձնել յուշագիր-դիմումագիրներ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան բոլոր պատուիրակութեանց եւ ամէն երկրի դիւանագիտական ներկայացուցիչներուն, ու մասնաւորաբար մեծ պետութեանց պատուիրակութիւններուն, համոզուած ըլլալով որ մեր ազգային դատին իրականացումը կախում ունի առաւելաբար միջազգային քաղաքականութեան ու հարցերու նպաստաւոր դասաւորումէն եւ մեծ տէրութեանց միջեւ փոխադարձ հասկացողութենէն:

Այս նոյն հիման վրայ ալ մասնաւոր աշխատանք տանիլ հայրենի կառավարութեան եւ անոր միջոցաւ Սովետ ղեկավարներուն մօտ, որպէսզի ներքին սրբազրուծով մայր երկրին միացուին ներքին հողերը, ինչ որ պիտի նպաստէ նաեւ հայերնադարձումի շարժումի զօրացումին, հայերնադարձ՝ որ անկախ այդ իրողութենէն ալ, պէտք է զօրանայ ու ծաւալի իբրեւ ընդհանուր շարժում, մայր հայրենիք վերադարձովը առաւելագոյն թիւով տարագիր զանգուածներուն:

Անցնող 51 տարիներու ընթացքին Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, դիմագրաւելով ամէն հալածանք ու խոչընդոտ, անայայլ եւ անչեղ մնաց հայրենասիրական իր այս վարքագիծին մէջ, իր մամուլով ու բեմով ախոյեան եւ ջատագով հանդիսանալով հայրենի պետութեան ճանաչումին, հայրենիքի յարաճուն վերելքին, հայկական դատի հետապնդումին եւ հայրենադարձի ու ազգահաւաքի շարժումին, իր գործնական ու լայն մասնակցութիւնը բերելով շինարարական ծրագիրներուն եւ ներգաղթի ձեռնարկներուն, իբրեւ կենսական ազդակներ հայ ժողովուրդի ու յաւերժական Հայաստանի զօրացումին ու բարգաւաճումին:

14րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը խոր գոհունակութեամբ եւ ոգեւորութեամբ արձանագրեց՝ որ մոխիրներէն վերածնած մեր հայրենիքը, խորհրդային Հայաստանը, որուն ջերմեռանդ ջատագովը հանդիսացաւ մեր կուսակցութիւնը ամբողջ կէս դար, փառահեղ հանդիսութիւններով ու հայրենասիրական անօրինակ խանդավառութեամբ տօնակատարեց իր 50ամեակի պանծալի հանգրուանը, մասնակցութեամբ գաղթաշխարհի ներկայացուցչական դէմքերու:

Միւս կողմէ, 14րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը անխառն ուրախութեամբ արձանագրեց որ անցնող շրջանին, Ռամկավար Ազատական Կուսակ-

ցութիւնը գանազան երկիրներու մէջ ունեցաւ սեփական նոր ու չքեղ կեդրոններ, որոնք կարելիութիւն կու տան աւելի ծաւալուն կերպով շարունակելու իր հայրենասիրական ու մշակութային գործունէութիւնները: Նոյնպէս գոհունակութեամբ արձանագրուեցաւ որ այս շրջանին, փառաւոր հանդիսութիւններով եւ ժողովրդային լայն գանգուածներու մասնակցութեամբ տօնակատարուեցաւ մեր կուսակցութեան միութեան 50ամեակը՝ բոլոր գաղութներուն մէջ:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը խորապէս կը հաւատայ, թէ հայ ժողովուրդի պատմական ու արդար իրաւունքներուն ու դարաւոր երազներուն իրականացումին համար անհրաժեշտ է միակամ ու համերաշխ գործակցութիւն Ազգին բոլոր հատուածներուն, մարմիններուն եւ կազմակերպութիւններուն միջեւ, գերիվեր հատուածական ու շահամոլ ամէն նկատումներէ:

Եւ այս իրաւունքներուն ապահովումը ըլլալով հիմնական նպատակը իւրաքանչիւր կազմակերպութեան, նպատակ՝ որ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ է բառին բովանդակ առումով, սփիւռքահայութիւնը թէ հայրենի ժողովուրդը ձգտելով անոր իրազործումին, մեր հաստատ համոզումն է, թէ միացեալ ուժերու զօրաշարժով եւ ամբողջ հայութեան սրտագին բաղձանքները խտացնող հետեւեալ առաջադրութիւններով պէտք է առաջնորդուին՝ կարենալ հասնելու համար դրական արդիւնքներու:

- Ճանչնալ խորհրդային Հայաստանը իրրեւ մայր հայրենիքը ամբողջ հայութեան, ու բարոյական թէ նիւթական բոլոր միջոցներով սատարել անոր բարգաւաճումին ու զօրացումին:

- Զեռնարկել համազգային զօրաշարժի՝ միջազգային գետնի վրայ տանելով ամէն կարգի անհրաժեշտ աշխատանքները, հետապնդելու համար հայկական անժամանցելի դատը, Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող հողերու ազատագրումին համար, միաժամանակ շարունակելով բարեկամական դիմումներ սովետ ղեկավարներուն մօտ, ապահովելու համար հողային ներքին սրբազրումները, իրրեւ գերազոյն նպատակ ունենալով ամբողջ հայութեան համախմբումը ամբողջական Հայաստանի մէջ:

- Վերականգնել Հայաստանեաց Եկեղեցիին նուիրապետական կառուցուածքը եւ վերահաստատել ամէն հայու սրտին խօսող այնքան բաղձալի միասնականութիւնը եկեղեցական կեանքէն ներս՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինի առաջնորդութեան ու հոգեւոր հովանիին տակ:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, իր կառուցուածքովն իսկ, եւ հիմնադրութեան առաջին օրերէն հետեւողականօրէն հաւատացող ու հետապնդողը հանդիսացած ըլլալով համերաշխութեան ու միասնականութեան գաղափարին, որով՝ կ'առաջնորդուին ներկայիս իրարու միջեւ բաժնուած մեծ տէրութիւններու հատուածներն իսկ, եւ նկատի ունենալով մանաւանդ միջազգային այժմու նպաստաւոր իրադրութիւնը, ջերմօրէն կը հաւատայ, որ այս առաջադրութիւններով ու նպատակներով ոչ միայն պիտի նուազին ու դադրին մեր ազգային կեանքը փոթորկող տխուր վէճերն ու պաշարները, այլ կարելիութիւն պիտի ունենանք եղբայրօրէն աշխատելու՝ զօրացնելու եւ զարգացնելու համար մեր ազգային կեանքն ու մշակութային գործունէութիւնները գաղութներու մէջ, ընդդէմ ուժացումին եւ ալլասերումին:

Ամբողջ յիսուն եւ մէկ տարի, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, իրատես ու հեռահաս քաղաքականութեամբ մը եւ ինքնամոռաց նուիրումով, հետեւողականօրէն աշխատեցաւ ու պայքարեցաւ այս նպատակներու իրագործումին համար, իբրեւ արտայայտիչը Սփիւռքի հայութեան իտեալներուն, առանց ընկրկելու ներքին թէ արտաքին բազմապիսի դժուարութիւններու առջեւ, միշտ հաւատաւոր հայրենիքի հրաշալի վերականգնումին, մեր տարահալած զանգուածներուն մօտ ամրապնդելով հայրենի պետականութեան գիտակցութիւնը, սատարելով հայրենաշինութեան ու ազգահաւաքի վսեմ գործին, հայկական դատի հետապնդումի եւ ազգապահպանման ամէն կարգի ձեռնարկներուն, ազգային համերաշխ գործակցութեան եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միասնականութեան գաղափարներով տոգորուած:

Փա՛ռք եւ պատիւ յաւերժական հայութեան, եւ յաղթական նո՛ր յիսնամեակներ մեր պանծալի Հայկական Հանրապետութեան:

Եւ թո՛ղ ապրի ու անվատ գործէ հայ ժողովուրդի ծառայութեան եւ հայրենիքի փառաւորումին նուիրուած Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը:

Դիւան Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան
ԺԴ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի

(Զարթօնք, 4 Փետրուար 1972, էջ 1, 4)

Փաստաթուղթ թիւ 8

*ՍԴՀ Կուսակցութեան 12րդ Համագումարի (Յուլիս 1972) որոշումներէն՝
փոխ-յարաբերութիւններ տարրեր կազմակերպութիւններու հետ*

Հնչակեան Կուսակցութիւնը մեկնելով այն իրողութենէն, թէ Սփիւռքեան հայ կազմակերպութիւնները դէմ յանդիման կը գտնուին հասարակաց այնպիսի հրամայական խնդիրներու հետ, որոնք դիմագրաւելու եւ լուծելու համար աւելի քան երբեք անհրաժեշտ կը դառնան իրար հասկացողութիւնը եւ հաւաքական աշխատանքը: Այսպիսի առաջնակարգ խնդիրներն են արտագաղթը, հայրենադարձութիւնը, եկեղեցական տազնապին վերջ մը սահմանելը, կրթական օճախներու բարգաւաճումը, բռնագրաւուած հողերու արդար դատի հետապնդումը, հայապահպանութեան սրբազան գործը, որոնք կը մնան լուսանցքի վրայ, քաղաքական եւ գաղափարական պայքարներու բերումով:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը գտնէ, թէ վերոյիշեալ կարեւոր հարցերու լուծման ճանապարհին, անհրաժեշտաբար հեռու պէտք է մնալ քաղաքական եւ գաղափարական կողմնորոշումներէ որոնք փաստօրէն փնասակար դեր կը խաղան այդ բոլորին մէջ: Ի յառաջագունէ կողմնորոշում մը վերեւ նշուած հրատապ կարիքներու լուծման հրամայական պահանջքին դիմաց՝ պարզապէս Սոֆիզմ է ու դատապարտելի:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը գտնէ թէ հայ կազմակերպութիւնները, պահելով իրենց քաղաքական կամ գաղափարախօսական դիրքերը, իրար հասկացողութեան եւ գործակցութեան գետին մը ստեղծելը իրենց հրամայական պարտականութիւնը պէտք է նկատեն մեր ժողովուրդին նկատմամբ: Անոնք պէտք է

գործակցին բոլոր այն հարցերու շուրջ, որմէ մեր ժողովուրդը պիտի օգտուի: Ահա թէ ինչու Հնչակեան համագումարը իւրացուց հետեւեալ բանաձեւը.

- ՍԴՀ Կուսակցութեան 12րդ Համագումարը կ'որոշէ, թէ կուսակցութեանս փոխ-յարաբերութիւնները տարբեր կազմակերպութեանց հետ պէտք է առաջնորդուին ազգային ընդհանուր շահերու տեսակէտէն, առանց անտեսելու կուսակցութեանս քաղաքական-գաղափարական հիմնական սկզբունքները: Այս իմաստով, 12րդ Համագումարը իրաւասութիւն կու տայ նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան գործելու եւ գործակցելու քաղաքական թէ ազգային բոլոր կազմակերպութեանց հետ՝ ճշգրիտ դերերը եւ գործակցութեան պայմանները:

Փոխ-Յարաբերութիւններու Կանոնաւորում Մայր Հայրենիքի հետ:

ՍԴՀ Կուսակցութեան 12րդ Համագումարը, մեկնելով իր այն տեսակէտէն, թէ հայ ժողովուրդի երկու հատուածները՝ հայրենաբնակ հատուածը, թէ Սփիւռքի տարածքին վրայ ապրող հատուածը, կը ներկայացնեն միասնաբար ազգային մէկ ամբողջութիւն.

Նկատի ունենալով, որ մեր ժողովուրդի երկու հատուածները, աշխարհագրական, քաղաքական ու պետական անջատուածութեան ներկայ պայմաններու մէջ, դէմ յանդիման կը գտնուին ազգային կարեւորութիւն ներկայացնող հրատապ հարցերու, որոնց լուծումը կարելի չէ պատկերացնել այսօր առանց մեր երկու հատուածներու համագործած ու սերտ գործակցութեան հնարաւոր սահմաններուն մէջ.

Ճշգրէտ ետք, թէ ազգային տեսակէտով այդպիսի հասարակաց բնոյթի հարցերէն են զլիսաւորապէս ազգապահպանման, ազգահաւաքի, արտագաղթներու դէմ պայքարի, հայ ազգային դատի հետապնդման, ազգային հատուածներու միջեւ հոգեկան եւ մշակութային միասնութեան ամրապնդման ու տարածման, ազգային-եկեղեցական միասնութեան անհրաժեշտութեան, ինչպէս եւ հասարակական կազմակերպութեանց միջեւ փլանաւորուած միասնական աշխատանքի անհրաժեշտութիւնը.

Հաստատելէ ետք, թէ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որպէս պատմականօրէն ազգանուէր կազմակերպութիւն, չի կրնար եւ կը մերժէ խուսափիլ իր ժողովուրդին նկատմամբ ունեցած պարտաւորութիւններէն.

Համագումարս, վերցնելով իր վրայ ինկած ամբողջ պատասխանատուութիւնը իր ազգին, ժողովուրդին ու հայրենիքին հանդէպ, միաձայնութեամբ կը դիրքորոշուի վերոյիշեալ իրողութեանց ի նպաստ եւ պարտք կը դնէ նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան վրայ, նախաձեռնարկ հանդիսանալ հայրենիքի հետ մեր փոխ-յարաբերութիւնները կանոնաւորելու, փլանաւորելու եւ յստակացնելու վերեւ նշուած հարցերու լուծման օգտին:

(Քաղուած՝ Լիբանանահայութեան ղեկավարի տիպարներէն՝
Յարութիւն Կոժոռնի, հատորէն էջ 45-47)

Փաստաթուղթ թիւ 9

*ՄԴ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան Պաշտօնական
Յայտարարութիւնը Կուսակցութեան ԺԲ Համագումարի մասին*

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՍՈՑ. ԴԵՄ. ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Սիրելի հայրենակիցներ,

ՄԴՀնչակեան Կուսակցութեան 12րդ համագումարը, որ տեղի ունեցաւ 1972ի Յուլիսին, բոլոր շրջաններու մասնակցութեամբ, կը կազմէ կարեւոր հանգրուան մը կուսակցութեան 85ամեայ զաղափարանուէր եւ հանրանուէր ծառայութիւններու փառապանծ ուղիի վրայ:

Համագումարը իր օրակարգը սպառեց համերաշխութեան եւ միասնութեան միջնորդութիւն մէջ, շինիչ եւ լաւատես եզրաշաղկապներով:

Քննութեան առաւ ազգային եւ միջազգային իրադրութիւնը, վերջին վեցամեակի փոփոխութիւններն ու նորութիւնները, կուսակցութեան իրականացումներն ու անբաւարարութիւնները: մեր ժողովուրդի առջեւ դրուած նոր հարցերը, որոնց լոյսի տակ ճշդեց իր մօտաւոր ապագայի գործունէութեան նպատակները, որդեգրեց աշխատանքային ծրագիր եւ անոր իրականացման համար յարմարագոյն գործելակերպ:

Համագումարը գոհունակութեամբ արձանագրեց որ անցեալ վեցամեակին համաշխարհային իրադրութիւնը զարգացած է խաղաղութեան եւ միջազգային ձգտուածութեան թուլացման ուղղութեամբ: Գաղութային դրութեան քայքայման առերթեր բազմաթիւ ժողովուրդներ հասած են ինքնորոշման եւ ազգային ազատագրութեան: Ընկերային նոր վերափոխումներ ապրած են շատ երկիրներ: Զօրացած, անդիմադրելի դարձած է զանգուածներու միութիւնն ու ժողովուրդներու բարեկամութեան ամրապնդումը ի խնդիր կենսամակարդակի բարձրացման եւ ընկերային արդարութեան յաղթանակին: Անցնող տարիները յատկանշուած են միջազգային յետադիմութեան նոր տկարացումով եւ խաղաղութեան ու ազատութեան համաշխարհային ճակատի յարաճուն ամրապնդումով, ինչ որ յուսադրիչ երեւոյթ է յօգուտ անվրդով ու երջանիկ ապագայի մը կերտումին, նաեւ ազգային ու ընկերային անարդարութիւններու վերացումին:

Այս առումով Համագումարը ողջունեց ազգային ազատագրութեան, ինքնորոշումի եւ իրաւունքի համար ամէնուրեք պայքարող բոլոր ուժերը, մասնաւորաբար Պաղեստինցի ժողովուրդը, որ կը մարտնչի իր բռնախլուած օճախը նուաճելու եւ արարները որոնք կը մաքառին իրենց յափշտակուած հողերու ազատութեան համար, նաեւ բոլոր անոնք որոնք, հոգեկան անբեկանելի կորովը իրենց ներսիդին՝ կը ծառանան ընդդէմ անարդարութեան եւ բռնութեան:

Համագումարը գոհունակութեամբ արձանագրեց նաեւ որ նոյն ժամանակաշրջանին նոր ծաղկում ապրած է մեր ազգային եւ հայրենական կեանքը, պարզելով յուսադրիչ հեռանկարներ եւ դառնալով երաշխիք ապագայ յաջողութիւններու:

Խորհրդային Հայաստանը, համայն հայութեան մայր հայերնիքն ու ազգային պետութիւնը, կորիզ եւ մեկնակէտ վաղուան ամբողջական հայերնիքին, իր բազմակողմանի վերելքով, բնակչութեան աճի համեմատութեամբ, հայկական արտասահմանի հանդէպ ցուցաբերած յարաճուն հետաքրքրութեամբ, ամրապնդած է ազգային ինքնավստահութիւնը, բարձրացուցած է իր միջազգային վարկը, հաստատ քայլեր նետած մեր ժողովուրդի ընդհանրական նպատակներու իրականացման ուղղութեամբ:

Մօտիկ անցեալի տարիները կը յատկանշուին Հայրենիք-Սփիւռք կապերու ամրացումով եւ ազգային միութեան զաղափարի ընդհանրացումով: Աշխարհագրական հեռաւորութեան ու բաժանումի փոխան հոգեկան միասնութիւնը կը կամրջէ Սփիւռքը մայր հողին: Երէկի վերագրութեանց ու ժխտական կեցուածքներու տեղ աւելի լայն հոգեկցութիւն, հաւատք ու սէր կը պարուրեն Հայկական Հանրապետութիւնը: Պղտտոնական եւ վերացական ըլլալէ աւելի գործնական դարձած է հայրենասիրութիւնը, աւելի նախանձախնդիր, որ չի բաւարարուիր աժան գովերգով, այլ կը ձգտի բերելու իր մասնակցութիւնը հայրենակառուցումի ճիգին, նոյնիսկ կատարել սրտցաւ դիտողութիւններ անբաւարարութիւններու պարագային, միշտ աւելի լաւին տենչալու մտահոգութեամբ, որ աւելի ազնիւ ու օգտակար զգացում մըն է:

Շնորհիւ հայրենական վերելքին եւ հայրենիքին ու ազգային պետութեան ընդհանրականութեան զաղափարի խորացումին, նոր ու փրկարար զարթօնք մը կ'ապրի Սփիւռքը: Հայապահպանումի արշաւը կ'ու տայ քաջաբերական արդիւնքներ, բայց ոչ բաւարար չափով: Որովհետեւ ազգային այլասերումի դէմ պայքարը ծրագրուած չէ Հայրենիք-Սփիւռք ճիգերու համադրումով եւ գործակցութեամբ: Ոչ ալ կարելի եղած է անհրաժեշտ միասնութիւնը ստեղծել սփիւռքահայ կազմակերպութիւններու միջեւ համահայկական մտահոգութիւններու շուրջ: Որուն հետեւանքով երբ մէկ կողմէ Սփիւռքը կը մերձենայ մայր հայրենիքին, միւս կողմէ կ'ապրի նոր արտագաղթ մը, որ նոր համեմատութիւն կ'ու տայ ներքին արիւնահոսութեան, որուն կասեցումը ժամանակի հրամայական պահանջ է:

Գնահատելով հանդերձ շարունակուող անհատական հայրենադարձութիւնը, պէտք է շեշտել որ ան խիստ անբաւարար է բաղդատած սփիւռքահայութեան աճին: Ասոր համար անհրաժեշտ է միջոցներու եւ կարելիութիւններու աւելի լուրջ ուսումնասիրութիւն մը, աւելի նպաստաւոր պայմաններու ստեղծումը, որ կարելի դարձնէ աւելի լայն չափի հայրենադարձութիւններ: Դեռ անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն է կասեցնել ոչ միայն արտագաղթը Սփիւռքի առաւել կամ նուազ չափով կազմակերպուած գաղութներէն, այլ՝ կասեցնել արտագաղթը մայր հայրենիքէն, ինչ որ վրդովեցուցիչ երեւոյթ եւ կրկնակի կորուստ է անկասկած:

Հայութեան ազգային-եկեղեցական պառակտեալ վիճակը, որուն վերացման ուղղութեամբ Հնչակեան Կուսակցութեան թափած յամառ ու անկեղծ ճիգերը չարդիւնաւորուեցան դժբախտաբար, կը կազմէ սփիւռքահայութեան գոյապայքարին ինքնախափանդումն ու ինքնաչէզոքացումը, որուն աւելի երկար հանդուրժելը անհնարին է, ազգային յանցագործութեան համազօր:

Անյետաձգելի ուրիշ անհրաժեշտութիւն է միութեան վերաստեղծումը Հայ Եկեղեցւոյ դարաւոր աւանդներու եւ կարգի հիման վրայ, որ կրնայ իրականանալ ազգային-եկեղեցական տաղնապին ապաքաղաքականացումով, վերածանաչումով

Հայ Եկեղեցւոյ ազգային-պատմական դերին, թոյլատրելով որ ան մնայ ազգային շրջագիծին մէջ եւ շարունակէ աւանդական առաքելութիւնը, եւ անոր շուրջ ստեղծուելիք միասնութիւնը ծառայեցնել ընդհանրական նպատակներու կենսագործումին:

Հայ ժողովուրդի նուիրական նպատակներէն մէկը կը կազմէ, անկասկած, իր Հոգային Դատի արդար լուծումը, որուն ուղղութեամբ ցարդ տարուած անջատ աշխատանքները շօշափելի ու դրական արդիւնք չտուին: Իսկ այդ Դատը համագ-գային միութեամբ ընթացնելու մեր առաջարկը եւ այդ առնչութեամբ ներկայաց-ուած մեր ծրագիրը, որ կ'առաջադրէր զուտ ազգային շրջագիծի մէջ ու մտահո-գութիւններով հետապնդել հայութեան արդար պահանջը, անյսելի մնաց տարբեր հատուածներէ՝ քաղաքական-գաղափարական նկատումներու հետեւանքով:

Մինչդեռ ժամանակակից միջազգային իրադրութիւնը, իր ընդհանուր եւ շրջա-նային հոլովոյթով, աստիճանաբար կը ստեղծէ նպաստաւոր պայմաններ ազգային անիրաւութիւններու վերացման եւ պատմական իրաւունքներու վերականգնման ի նպաստ:

Հայկական Հանրապետութեան յարաճուն վերելքը ինքնին երաշխիք եւ հիմ-նաքար է մեր ժողովուրդի դէմ գործուած մեծ անարդարութեան դարմանուելուն ո՛չ հեռաւոր ապագայի մէջ, ազատագրութեամբը Թրքահայաստանին եւ վերա-դարձումովը Ներքին Հոգերուն, որ կրնայ ու պիտի իրականանայ բարեկամական կապերու սերտացման շրջագիծի մէջ, փոխադարձ հասկացողութեամբ:

Վերոյիշեալ տուեալներու լոյսին տակ եւ մօտէն հետեւելով պատմական փո-փոխութիւններուն որոնց ենթակայ է Միջին Արեւելքը, հայութեան տարբեր հատ-ուածներու միջեւ ստեղծուած համագործակցութիւն մը, զուտ ազգային նպատակ-ներէ ներշնչուած փաթեթորմի մը վրայ, կրնայ Սփիւռքահայութիւնը դնել իրմէ սպասուած դերին եւ պատասխանատուութեան մակարդակի վրայ, թոյլատրելով որ ան բերէ առաւելագոյն նպաստը Հոգային Դատի արդար լուծման պայքարին մէջ:

Հայրենական եւ ազգային ոգեւորող ու գօտեպնդող ներկան մեզ չի կրնար հե-ռացնել այն հիմնական մտահոգութիւններէն եւ խնդիրներէն, որոնց առջեւ կը գտնուի այսօր Սփիւռքահայութիւնը, որոնց անյոյժ մնալէն պիտի տուժեն հաւա-սարապէս բոլորը: Անոնց փարատումն ու բարւոք լուծումը յաճախ կը մնան կախ-եալ սփիւռքահայ տարբեր հատուածներու միջեւ գոյանալիք հասկացողութենէն եւ միացեալ աշխատանքէն:

Սփիւռքի քաղաքական հոսանքներն ու կուսակցութիւնները, ունենալով եւ պահելով հանդերձ իրենց գաղափարական սկզբունքային նախասիրութիւնները, պէտք չէ մերժեն իրարահասկացութիւնն ու գործակցութիւնը ազգային ընդհանրա-կան նպատակներու եւ շահերու շուրջ՝ ամէն անգամ որ այդ մերձեցումին անհրա-ժեշտութիւնը կը գգացուի, որմէ շահողը Հայութիւնը պիտի ըլլայ:

Համադրելով ճիգերը հոն ուր որ կարելի է եւ անհրաժեշտ, ճշգրիտ նպատակը եւ գործելակերպը, եւ հիմք ունենալով փոխադարձ յարգանքն ու հաւասարութիւ-նը, կարելի է յաջողիլ հոն, ուր առանձին ճիգերն ու նախաձեռնութիւնները անզօր կրնան մնալ, միեմըներու աւելորդ մսխում նկատուիլ:

Հնչակեան Կուսակցութեան 12րդ Համագումարը վերահաստատեց իր հաւա-տարմութիւնը հանդէպ 85ամեայ իր Ծրագրին, որուն մէկ մասը իրականացած է,

եւ որուն մնացեալ բաժնի կենսագործումին թուած է այժմ Կուսակցութիւնը հետեւողական եռանդով եւ նուիրումով: Վերանորոգեց իր հաւատարմական երդումը հանդէպ ժողովուրդին, անոր ազգային եւ ընկերային շահերու ապահովութեան, որուն անսակարկ պաշտպանն է եղած: Ողջունեց Մայր Հայրենիքը, որուն հիմերուն շողախ դարձաւ Հնչակեան բոսոր արիւնը, եւ արդար է որ Հայրենիքի ու Գաղափարի նահատակները իրենց տեղը ունենան այլեւս ազատագրուած Հայրենիքի ջերմ ու երախտագէտ սրտին մէջ: Պատրաստակամութիւն յայտնեց ընդունալեւ աշխատանքի, պայքարի, եւ գոհողութեան ամէն կոչի ու ակնկալութեան, որ մեր հերոսական ժողովուրդի եւ անոր փառապանծ Հայրենիքի ծաղկումին եւ զօրացումին կը ձգտի, եւ մաղթեց որ Հայրենիք-Սփիւռք գործակցութիւնն ու միասնութիւնը այսուհետեւ ըլլան աւելի համադրուած, ծրագրային եւ նպատակասլաց, ի շահ առաւել փառաւորումին եւ դեռ անկատար իղձերու լաւագոյն պսակումին հա՛յ ժողովուրդին, որ Մայր Հայրենիքի եւ արտերկրի հայութեան միաձոյլ ամբողջութիւնն է:

Բոլոր հարցերու քննարկման մէջ, Համագումարը եղաւ առարկայական, եւ որոշումներ տուաւ լոկ ներշնչուած իր ժողովուրդի հիմնական շահերէն ու ընդհանրական նպատակներէն, որոնց կենսագործումը կը կազմեն իր նուիրական պարտաւորութիւնը այսուհետեւ:

Յետագայ տարիները պիտի կազմեն հայերնանուէր պայքարի ու աշխատանքի նոր հանգրուան մը Հնչակեան Կուսակցութեան համար, գոհողութեան եւ անձնուրաց նուիրումի նոր արշաւ մը, ուր միաձուլուած պիտի ըլլայ համայն Հնչակեանութիւնը, Կուսակցութեան բոլոր շրջանները, իրարու զօղուած գաղափարական եղբայրութեան անքակտելի եւ սրբազան դաշինքով, եւ գործելով միաքայլ, վճռական ու նպատակասլաց:

Յանուն ժողովուրդին եւ հայրենիքին ստանձնած նոր պարտաւորութիւններու կատարման թէեւ տաժանելի, սակայն պատուաւոր ուղիին վրայ, Հնչակեան Կուսակցութիւնը, ինչպէս միշտ, կռիւնած պիտի ըլլայ իր զանգուածներուն, իրեն հաւատացող հայութեան, անկէ ստանալով ե՛ւ իր թափը ե՛ւ իր ներշնչանքը: Պիտի ընէ իր բովանդակ կարելին, որպէսզի ծառայութեան այս նոր հանգրուանը նոր յաջողութիւններ ու վերելք ապահովէ Հայութեան, Հայրենիքին, մարդասիրական այն սկզբունքներուն, որոնք Կուսակցութեան շուրջ մէկ դարու Ծրագրին առանցքը կազմեցին, վերջնական նպատակ ունենալով համայնական երջանկութիւնը:

Կեցցէ՛ ՄԴ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:

Կեցցէ՛ Հայ ժողովուրդը:

1972 Յուլիս

ՄԴ Հնչակեան Կուսակցութեան

Կեդրոնական Վարչութիւն

(Արարատ, 2 Օգոստոս 1972, էջ 1)

Փաստաթուղթ թիվ 10

Համաձայնագիր հայ երեք կուսակցությունց միջև Մեծ Եղեռնի 60ամեակի համազգային աշխատանքներու առթիւ

- 1.- Մեծ Եղեռնի 60ամեակին առթիւ, կազմակերպել ոգեկոչումի եւ Հայկական Դատի հետապնդումի համազգային աշխատանքներ, նախաձեռնություններ եւ համագործակցություններ երեք կուսակցություններուն:
- 2.- Այն գաղութներուն մէջ, ուր հնարաւորութիւն եւ յարմարութիւն կայ, այս աշխատանքներուն կրնան մասնակցիլ նաեւ անկուսակցական հայեր, ինչպէս նաեւ այլ հոսանքներու պատկանող հայկական միութիւններ եւ կազմակերպութիւններ:
- 3.- Ոգեկոչումի աշխատանքներուն կը նախաձեռնեն վերոյիշեալ երեք կուսակցութիւնները, երկուճական ներկայացուցիչներով իրենց մէջէն նշանակելով Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմին մը:
- 4.- Այս Մարմինը, իր կարգին, կը կազմէ Ոգեկոչումի Համազգային Կեդրոնական Մարմին մը, որ յաջս արտաքին աշխարհին հայութեան ներկայացուցիչ մարմինը պիտի ըլլայ խորհրդանշաբար, միշտ Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմնի հակակշիռին տակ:
- 5.- Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմինը կը պատրաստէ գործունէութեան ընդհանուր ծրագիր մը: Զանազան շրջաններու գործունէութեան վերաբերեալ հրահանգները այդ շրջաններուն կը փոխանցուին համապատասխան կուսակցութեանց կեդրոններուն կողմէ:
- 6.- Ոգեկոչումի ձեռնարկներուն եւ շարժումներուն ամէնէն կարեւոր ու հիմնական նպատակներէն մէկը պիտի հանդիսանայ մեր Ազգային Դատին հետապնդումը, որ այս առթիւ բացառաբար պէտք է կեդրոնանայ Թուրքիոյ կողմէ բռնազրաւուած արեւմտահայ հողերու ազատագրումի սկզբունքին վրայ, զանց առնելով քաղաքական այլ կարգի հարցերու արծարծումը: Պէտք է Թուրքիայէն պահանջել մեր հողերու վերադարձը իրենց միակ իրաւատիրոջ՝ հայ ժողովուրդին:
- 7.- Իւրաքանչիւր կողմ բնականաբար իր սեփական ազգային ու քաղաքական վարքագիծը պահելով հանդերձ՝ յանձն կ'առնէ գործակցութեան այս շրջանին, Մեծ Եղեռնի 60ամեակին առթիւ, խուսափիլ գրգռիչ քարոզչութիւններէ եւ հակամարտութիւններէ: Կողմերը նպատակադարձ կը գտնեն համագործակցութեան նպաստաւոր միջոցառումներ մը յառաջացումը:
- 8.- Կողմերը համաձայն են 60ամեակի ոգեկոչման ընթացքին չդիմելու ծայրայեղ եւ բիրտ միջոցառումներու:
- 9.- Կողմերը համաձայն են թրքական իշխանութիւններու նախաձեռնութիւններուն հակազդելու ծրագրեալ կերպով եւ փութաջանութեամբ՝ ամէն տեղ ուր հնարաւոր է եւ անհրաժեշտ:
- 10.- Կողմերը համաձայն են Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմինին եւ 60ամեակի Ոգեկոչման Համազգային Կեդրոնական Մարմնին համար ստեղծել յարմարաւէտ կեդրոնատեղի, ունենալ քարտուղարութիւն եւայլն, որուն համար կը գոյացուի անհրաժեշտ պիտոճէն, երեք կուսակցությունց հաւասար մասնակցութեամբ:
- 11.- Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմնի բոլոր որոշումները կը տրուին միաձայնութեամբ:

12.- Այս համաձայնութիւնը կը վերաբերի բացառաբար Մեծ Եղեռնի 60ամեակի ոգեկոչման աշխատանքներուն:
Պէշկոլթ, 2 Սեպտեմբեր 1974

Հ. Գանգրունի
Պ. Սիմոնեան

Գ. Ահարոնեան
Զ. Կոստանեան

Մ. Էպիփանիան
Ե. Փամպուլեան

Փաստաթուղթ թիւ 11

ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Վաթսուն տարի առաջ, թրքական իշխանութիւնները կազմակերպեցին քսաներորդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը՝ հայ ժողովուրդի զանգուածային ջարդն ու տեղահանութիւնը իր երեք հազարամեայ հայենիքէն, հայութեան բնաջնջումով Հայկական Հարցը վերջնականապէս թաղելու ծրագրեալ առաջադրանքով:

Աշխարհացրիւ դարձած հայութիւնը տասնամեակներ շարունակ յուսաց եւ սպասեց՝ որ աշխարհի խիղճը արթննար եւ թոյլ չտար ցեղասպանութեան ճամբով բռնազրաւումը հայ ազգի պայծառական հոգերուն:

Քաղաքական աշխարհի խիղճը մնաց սակայն, եւ կը մնայ տակաւին՝ քարացած ու անտարբեր: Ան կը փորձէ լուրջութեամբ անցնիլ հայութեան սրբազան իրաւունքներու վրայէն եւ մոռացութեան տալ Ապրիլեան Եղեռնը: Ան կ'ուզէ նաեւ, որ հայութիւնը ինքը մոռնայ իր նահատակները, իր արդար պահանջները, եւ համակերպի 1915ի ցեղասպանութեամբ ստեղծուած նոր կացութեան:

Հայկական հոգերը բռնազրաւուած պահող թուրքը կը յուսայ որ ժամանակի ընթացքին հայութեան եւ համայն աշխարհի կողմէ մոռացութեան պիտի տրուին ցեղասպանութեան արարքն ու հայութեան տեղահանումը: Եւ այս ուղղութեամբ, միջազգային ատեաններու եւ պետութեանց պահած մեղսակից լուրթիւնը քաջալերանք մը կը կազմէ Հայկական Հարցի ամբողջական վերացումը ծրագրած թուրքին համար:

Արդ, Եղեռնի վաթսունամեակը առիթ է գործելու այնպէս՝ որ աշխարհ անդրադառնայ թէ հայ ազգը, իր ամբողջութեան մէջ, համակերպած չէ եւ պիտի չհամակերպի իրեն պարտադրուած կացութեան: Հազարամեակներու պատմութիւն մը եւ ազգային առողջ գիտակցութիւն մը կարելի չէ վերացնել ժողովուրդի մը հաւաքական ներաշխարհէն՝ ջարդի ու տեղահանութեան ենթարկելով գայն:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, ՀՅԴաշնակցութիւնը եւ ՍԴՀնչական Կուսակցութիւնը ժամանակը հասած կը համարեն միացեալ կեցուածք յայտնաբերելու աշխարհին դիմաց, հայ ազգին դէմ գործուած ցեղասպանութեան վաթսունամեակին առթիւ:

Այս առիթով, մէկ կողմ դնելով այլ մարգերու մէջ զիրենք տարբերող քաղաքական եւ ընկերային ըմբռնումները, հայ ազգային երեք կուսակցութիւնները անհրաժեշտ կը գտնեն Եղեռնի Վաթսունամեակի ոգեկոչումները կատարել միակամ եւ միատեղ՝ բոլոր այն գաղութներուն մէջ, ուր հայութիւնը կ'ապրի, կը յիշէ, եւ արդարութիւն կը պահանջէ:

Վաթսունամեակը յարմարագոյն առիթն է՝ հաւաքական ոգեկոչումներով եւ միակամ ձեւով աշխարհին ներկայացնելու մեր բոլորին պահանջը։ Արեւմտահայաստանի բռնագրաւուած հողերը վերադարձնելու իրենց միակ իրաւատիրոջ՝ հայ ժողովուրդին։

Եւ որպէսզի ոչ մէկ պետութիւն առիթ ունենայ խուսափելու հայութեան ձայնը լսելէ՝ հիմնուելով անոր ներքին տարակարծութեանց վրայ, անհրաժեշտ է ներկայանալ աշխարհին ամբօրէն միակամ, պահանջելու համար մեր Ազգային Դատի հիմնական մէկ մասին իրազօրծումը։- հայապատկան հողերուն ազատագրումը թրքական լուծէն։

Երեք կուսակցութիւնները, լաւագոյն ձեւով կազմակերպելու համար ոգեկոչումի եւ ազգային պահանջներու բանաձեւման աշխատանքները, ի սփիւռս աշխարհի, պիտի յառաջանեն Ոգեկոչումի Համագգային Կեդրոնական Մարմին մը, որպէսզի ան կարենայ արտաքին աշխարհին առջեւ ներկայացնել համայն հայութիւնը, եւ անոր անունով հրապարակ գայ՝ ուր որ անհրաժեշտ է։

Արդ, հայ ազգային երեք կուսակցութիւնները կոչ կ'ուղղեն համայն հայութեան բոլոր հոսանքներուն, կազմակերպութիւններուն եւ միութիւններուն՝ բոլոր գաղութներուն մէջ նոյն վճռակամութեամբ եւ միակամութեամբ գործի թուելու Վաթսունամեակի ոգեկոչումներուն տալու համար իրապէս բացառիկ տարողութիւն, եւ հայութեան պահանջներուն՝ ամբողջականօրէն միասնական արտայայտութիւն։

Իրաւունքը անժամանցելի է, եւ իրաւունքը՝ մեր կողմն է։ Երեք կուսակցութիւնները կը հաւատան՝ որ հայ ազգը համակերպած չէ իրեն պարտադրուած կացութեան, որ ան այսօր, աւելի քան երբեք, գօտեպնդուած է իր անցեալի դասերով եւ իր արդար իրաւունքներուն ամբողջական տէր կանգնելու վճռակամութեամբ։

Ապրիլեան նահատակները կը մեռնին միայն այն ատեն, երբ հայութիւնը կը դադրի ոգեկոչելէ անոնց յիշատակը, եւ հետապնդելէ անոնց նահատակութեամբ իսկ նուիրականացած հայ ժողովուրդին իրաւունքները։ Մեր նահատակները մեր մէջ կ'ապրին ու կը դառնան անընկճելի ոյժ՝ երբ մենք կը գիտակցինք անոնց նահատակութեան իմաստին եւ վճռական կը քայլենք ազգային իրաւունքներու ճամբայէն։

Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը եւ կեցցէ՛ իր արդար դատը։

Պէյրութ, Լիբանան, 2 Սեպտեմբեր 1974

ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութիւն
ՀՅԴ Բիւրօ

ՍԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւն

(Ազգակ Շարաթօրեակ Դրօշակ, Զ. տարի, թիւ 19, 4 Մայիս 1975, էջ 296. նաեւ՝ Ազգակ, 24 Ապրիլ 1975, էջ 3)

Փաստաթուղթ թիւ 12

*Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսի Հաղորդագրութիւնը
Մեծ Եղեռնի վաթսուներեակին առթիւ
Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին*

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ 60ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

Գործադիր Մարմնի Ատենապետ Տոքթ. Մ. Մ. Թումրս,

Գործադիր Մարմնի անդամներ

եւ Ընդհանուր Քարտուղար

Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի

Յարգելի Պարոններ,

Քանի ներկայ Գործադիր Խորհուրդին վերջին ժողովը կը զուգադիպի Հայ ցեղասպանութեան 60ամեակին, ջերմօրէն կը խնդրենք Ձեզմէ մտածել այն բոլոր կարեւոր հարցերուն շուրջ, որոնք կապ ունին վերոյիշեալ դէպքին հետ:

Ինչպէս բոլորիդ ծանօթ է, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին, շուրջ երկու միլիոն հայեր ջարդուեցան ժամանակի Օսմանեան Թուրք Կառավարութեան կողմէ: Մեր հայրենիքը կողոպտուեցաւ եւ աւերակի վերածուեցաւ եւ մնացեալ հայերը ցրուեցան աշխարհի չորս կողմերը: Միջազգայնօրէն ընդունուած պատմական իրողութիւն է այլեւ թէ Հայ ցեղասպանութիւնը - առաջին ցեղասպանութիւնը քսաներորդ դարու կանխամտածուած եւ ծրագրուած ձեւով գործադրուած արարք մըն էր՝ ԱՄԲՈՂՋ ԱԶԳ ՄԸ ԲՆԱՋՆԵԼՈՒ ահռելի նպատակով:

Վաթսուն տարիներ անցան: Հայ ազգը վերապրեցաւ պահպանելով իր իւրայատուկ կրօնական ու ազգային ինքնութիւնը:

Այսօր, նոր սերունդ մը վերածնած է ու իր հետ վերակենդանացած ազգային գիտակցութիւնը: Հայ ազգը, այսօր, որպէս մէկ ամբողջութիւն, ամուր վճռակամութեամբ կը պահանջէ իր բռնարարուած իրաւունքները՝ անտեղիտալիօրէն կը պայքարի անոնց տիրացման համար:

Մարդկային արժանապատուութիւնը նուիրական է ու մարդկային իրաւունքները աստուածային: Զանոնք բռնարարելու ձգտող որեւէ փորձ ոճիր է միջազգային օրէնքի տակ: Այս մէկը արդէն իսկ աներկբայօրէն յայտարարուեցաւ Միացեալ Ազգերու կողմէ կատարուած ցեղասպանութեան նշանաւոր համաձայնագրով (Քընվենշըն օն ճենոսայտ, յօդուած 96 «1», 11 Դեկտեմբեր 1946): Նոյն մարմինը 16 Դեկտեմբեր 1966ին աւելի առաջ երթալով միաձայնութեամբ որդեգրեց Մարդկային Իրաւանց Միջազգային երկու Ուխտերը:

Արդարեւ, վերոյիշեալ յայտարարութիւնները դարաշրջան բացող արարքներ էին մարդկային պատմութեան մէջ: Միջազգային միտքը փաստեց թէ ինք աշարւրջ է ու զգայուն դարուս այս մեծ չարիքին նկատմամբ: Բայց միւս կողմէ, վերջին տասնամեակի դէպքերը եւ կարգ մը երկիրներու շարունակուող անտարբերութիւնը բացայայտօրէն ցոյց տուին նոյն այս սկզբունքներուն եւ հաստատումներուն անգործութիւնը:

Բայց, քրիստոնեայ խիղճը չի կրնար ու պէտք չէ մնայ լուռ: Եկեղեցիները պէտք է ձայն բարձրացնեն ու պահանջեն Մարդկային Իրաւանց ճանաչումը շօշափելի կերպով: Եկեղեցիները պէտք է ի գործ դնեն իրենց ամբողջական ուժն ու հեղինակութիւնը, զօրաւոր ճնշում բանեցնելու համար միջազգային մարմիններուն եւ համաշխարհային կազմակերպութիւններուն վրայ արդարութեան եւ մարդկային արժանապատուութեան մարզէն ներս:

Մենք տեղեակ ենք Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին տարած հետեւողական աշխատանքներուն Մարդկային Իրաւանց Միջազգային Յայտարարութեան սկզբունքներուն պաշտպանութեան տեսակէտէն: Մենք գիտենք նաեւ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի կողմէ կատարուող շարունակական ստիպումը Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան՝ հաստատելու մեքենայ մը՝ Մարդկային Իրաւանց ազդու կերպով գործադրման համար:

Ամբողջ սրտով կ'ողջունենք այս անկեղծ ու հետեւողական ճիգերը, որոնք կը ձգտին հաստատելու արդարութիւն եւ խաղաղութիւն աշխարհի վրայ:

Հայ Ցեղասպանութեան 60ամեակի առիթով, որպէս անդամ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի մեծ ընտանիքի, պիտի խնդրէինք Ձեր ամբողջական աջակցութիւնը: Արդ, կը թելադրենք Խորհուրդին նկատի առնել հիմնական կարեւորութիւնը այս հարցին (Հայ Ցեղասպանութիւն) Նալբուպի Ե. Համաժողովին (Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1975) հետեւող շրջանին Մարդկային Իրաւանց նկատմամբ, իր քաղաքականութեան շրջագիծէն ներս:

3 Ապրիլ 1975
Աթիլիաս

Հայրական օրհնութեամբ
Խորէն Ա.
Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

(Հասկ, Մայիս-Յունիս 1975, էջ 169-170)

PART SEVEN

*THE WAR YEARS (1975-1991) IN
LEBANON AND THE
VARIOUS ROLES PLAYED BY
THE ARMENIANS OF LEBANON AND OF
THE DIASPORA*

The *Ta'ef* Agreement and the Lebanese-Armenians

Roupen Avsharian, Esq.

Introduction

The socio-political structure in Lebanon has a unique and complex configuration that is based upon consociational democracy.¹ The religious and ethnic communities in Lebanon are organized in a fashion that reinforces their conflicts in a system that promotes sectarian identification.² Lebanon is one of the few countries whose population is so pluralistic that it makes every ethno-religious group or sect by itself a minority. The state has officially recognized seventeen of these sects and has broadly divided them between Christian and Muslim denominations.³

This multi-confessional system recognized the primacy of religious communities and perpetuated the power of traditional elites in Lebanon.⁴ As a result, a continuous debate between Christians and Muslims concerning power sharing, political representation and participation has erupted. When Lebanon achieved independence from France in 1943, two popular Lebanese

¹ Consociational democracies, according to Arend Lijphart, share four general characteristics. First, political elites representing all significant segments of the plural society must participate in some form of grand decision-making coalition. Second, a mutual veto must exist, allowing elites of each group to challenge decisions detrimental to their particular groups. Third, proportionality must be the standard principle of political representation, civil service appointments, and the allocation of public funds. Fourth, each segmental group must be allowed to run its own internal affairs. See Arend Lijphart, *Democracy in plural societies: a comparative exploration*, New Haven and London, Yale University Press, 1977; Milton J. Eastman, *Ethnic politics*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1994; Brenda Seaver, "The Regional sources of power-sharing failure: the case of Lebanon", in *Political science quarterly*, June 2000, pp. 247-271.

² Decision No. 60/L.R. of March 13, 1936, sets forth the Lebanese sects as follows: "Christians are composed of the Maronites, Greek Orthodox, Greek Catholics, Armenian Gregorian, Armenian Catholics, Syrian Orthodox, Syrian Catholics, Nestorians, Chaldeans, Latin, and Protestants. The Muslim sects are made up of Sunnis, Shiites, Druzes, Alawites and Ismaelites. The Jewish sects are composed of Aleppo, Damascus, and Beirut synagogues. The unrecognized sects are Seventh-Day Adventists, Jehovah's Witnesses, and the Bahais." See Latif Abdul-Husn, *The Lebanese conflict: looking inward*, Boulder, CO, Lynne Rienner Publishers, 1998.

³ Latif Abdul-Husn, *ibid.*

⁴ For in depth analysis of the Lebanese elites see, Hrair R. Dekmejian, *Patterns of political leadership: Israel, Lebanon, Egypt*, Albany, N.Y., State University of New York Press, 1975.

elites, Bishara Al-Khoury Maronite President, and Riyadh Al-Sulh, a Sunni Prime Minister, devised an unwritten Lebanese National Pact, incorporating into the political system a confessional split stipulating that future Lebanese Presidents be Maronites, the Prime Ministers be Sunni Muslims, and the Speakers of the Parliaments be Shiites. It was further agreed that Christians and Muslims would be represented in the Parliament according to a 6:5 ratio based on the 1932 census, and that the civil service appointments and public funding decisions would also be made on a sectarian basis.⁵ These arrangements in the future allocated public offices among confessional groups according to demographic and political weight.⁶ Thus, sectarianism and the sectarian system (*al-nizam al-ta'ifi*) accentuated by the debate about the power sharing arguments between these sects mainly contributed to the escalation of the Lebanese conflict to an unprecedented level of destruction and loss of life before 1990.⁷

In this socio-ethnic consociational system, the Armenian community strived throughout the decades to cope with this reality and tried to impose itself in Lebanon and be recognized as one of the religious sects, and consolidated its communal distinctiveness by identifying itself with the Armenian Church at the Catholicosate of Cilicia at *Antelias*, Lebanon, and formed political parties, with disengaged ideologies from the Lebanese political milieu.⁸

However, on the Lebanese political arena, the Armenian community, nevertheless, was well represented with active Parliamentarians from the early days of the First Republic and onward with different proportionalities.⁹ Its participation in the Lebanese cabinets, however, was not encouraging, particularly during the decades before the *Ta'ef* Agreement.¹⁰

⁵ Brenda Seaver, *ibid.*

⁶ Simon Haddad, "Cultural diversity and sectarian attitudes in postwar Lebanon," in *Journal of ethnic migration studies*, Vol. 28, No. 2, April 2002, pp.291-306.

⁷ Sami A. Ofeish, "Lebanon's Second Republic: secular talk, sectarian application," in *Arab studies quarterly*, p. 97, Vol. 21, No.1, winter 1999; Sana' Abu Shaqra, "Al-Dimoqratiyyeh wa azmat nizam at-tawa'ef", (in Arabic for "Democracy and the crisis of the sects") in Joseph Fadel, ed., *Salam wa istishraf: Loubnan afaq* (in Arab., for *Peace and harmony: Lebanese horizons*), Jounieh, Lebanon, Al-Matbaa Al-Boolisiyyeh, 1993.

⁸ The three active Armenian political parties in Lebanon are: The Social Democratic Hentchak Party (Hentchak), the Armenian Revolutionary Federation (Tashnak), and the Liberal Democratic Party (Ramgavar). See also, Latif Abdul-Husn, *ibid.*

⁹ For the names of the Armenian MPs in different Parliaments in Lebanon, see Appendix, pp. 433-35.

¹⁰ For the names of Armenian Ministers in the Lebanese governments, see Appendix, p. 436.

The Lebanese Civil War

Numerous books and articles have been published about the Lebanese Civil War and particularly about the events marking the beginning of the Lebanese Civil War.¹¹ One version of political thought points out that the Civil War started with the February 25, 1975, demonstrations of the Lebanese fishermen's union in *Sidon* protesting the establishment of President Camille Chamoun's Protein Company. The demonstration provoked the Lebanese Army, which began firing upon protesters, fatally wounding Ma'arouf Sa'ad, the Sunni Muslim leader of the Popular Nasserite Organization of *Sidon*.¹² During the following two weeks, demonstrations convulsed virtually all of Lebanon's major cities, with the most intense fighting occurring between troops and gunmen in *Sidon*.¹³

Another account asserts that the Lebanese Civil War erupted on April 13, 1975, when Pierre Gemayel, the leader of the Maronite-dominated Al-Kataeb Party (the Phalangists) attended the consecration of a new church in the Christian Beirut suburb, *Ayn Al-Rummana*, where unknown assailants approached the church in two cars and opened fire, killing three Christians. Within a matter of hours, a group of Maronite militiamen at *Ayn Al-Rummana* retaliated by ambushing twenty-six Palestinians in a bus who were on their way to the *Tel Al-Za'atar* refugee camp after attending a gathering in *Sabra*, a Palestinian stronghold in Lebanon at that time.¹⁴

Following the outbreak of Civil War and Syria's intervention in 1976, social scientists and Middle East specialists attributed the Lebanese regime's breakdown to a variety of internal factors, including the demographic shift that favored the Muslims over the Christians,¹⁵ the confessional split that granted a privileged status to the Maronites over the Muslims, and the rise of

¹¹ Elizabeth Picard, *Lebanon: a shattered country*, New York, N.Y., Holmes & Meier Publishers, 2002; Itamar Rabinovich, *The war for Lebanon: 1970-1983*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1984.

¹² Brenda Seaver, *ibid.*

¹³ Itamar Rabinovich, *ibid.*; Brenda Seaver, *ibid.*

¹⁴ Marie-Joelle Zahar, "Peace by unconventional means: Lebanon's Ta'if Agreement," in Stephen J. Stedman, Donald Rothchild & Elizabeth M. Cousens, eds., *Ending civil wars: the implementation of peace agreements*, London, Lynne Rienner Publishers, 2002; Elizabeth Picard, *ibid.*; Itamar Rabinovich, *ibid.*; Robert Fisk, *Pity the nation: the abduction of Lebanon*, New York, N.Y., Thunder's Mouth Press, 2002.

¹⁵ There is no official census in Lebanon since 1932. However, in 1977, a French family planning study put the ratio of the Lebanese people at 55% Muslim and 45% Christian. Thus, Muslims started asserting claims that they are in the majority in Lebanon since the early 1970s, contributing to tensions preceding the 1975-1976 civil strife and during the Civil War, demanding more powerful Muslim voice in the government. See, *Department of State Bulletin*, December 1988, p. 48.

a radicalized intelligentsia who supported sociopolitical change and promoted Pan-Arabism in Lebanon.¹⁶ The political tension between the warring parties throughout the Civil War rendered Lebanon's economy to its lowest levels. By 1988, the Lebanese national product was half its 1974 level and inflation hit a record high above 700%.¹⁷

In the midst of these strains and hostilities, the Lebanese-Armenian community declared its neutrality as to the pressing issues of the warring factions, expressing its belief in the principle of dialogue and understanding in order to alleviate the tensions and solve the Lebanese conflict.¹⁸

The Lebanese-Armenian proposals before the *Ta'ef* Meeting

Although the Lebanese Civil War started with the shooting of Ma'arouf Sa'ad and the *Ayn Al-Rummana* incident, it escalated to engage the regional powers, such as Syria and Israel, both of which had stakes in the Lebanese Civil War.¹⁹ However, the war in Lebanon was fought over a number of issues including the balance of power in government, the role of the armed Palestinian groups, the redistribution of wealth, and Lebanon's foreign policy orientation. The divisions among the Lebanese prevented them from trying to solve their internal problems by themselves through open dialogue, and prompted foreign intervention, namely by the Syrians and the Americans, to solve the crisis.²⁰ Damascus further tried to prevent any other regional power

¹⁶ Brenda Seaver, *ibid.*

¹⁷ Richard Murphy, Assistant Secretary for Near Eastern and South Asian Affairs, of the Department of State, "Address at Citadel on March 22, 1988," in *Department of State Bulletin*, June 1988, p. 43.

¹⁸ *Ararat daily*, October 8, 1983, p. 1; and see the Joint Resolution of the Lebanese-Armenian Denominations on October 7, 1983 (Appendix, pp. 438-39).

¹⁹ In May 1976, the first Syrian troops entered Lebanon and legitimized their presence a few months later at the League of Arab States' Riyadh Conference that established the Arab Deterrent Force. Two years later, in March 1978, the Israel Defense Forces entered Southern Lebanon in retaliation for a guerrilla attack on a bus near Tel Aviv. The UN called on Israel to withdraw and the UN Interim Forces in Lebanon (UNIFIL) were sent to replace the Israelis as they pulled back. Nevertheless, Israel re-invaded Lebanon in 1982 and occupied Southern Lebanon until 2000. Robert Fisk, *ibid.*, 2002.

²⁰ Richard W. Murphy, Assistant Secretary for Near Eastern and South Asian Affairs, of the Department of State, in a speech before the American University of Beirut (AUB) Alumni Conference in Orlando, FL., October 29, 1988, stated: *We [the U.S.] worked hard on helping the Lebanese reach an agreement on reform, especially from February through April of this year [1988]. It was an awkward, thankless, and ultimately unsuccessful effort; it became a U.S. shuttle between Beirut and Damascus rather than the Lebanese themselves negotiating directly with one another. Our efforts nonetheless resulted in two key areas: power-sharing and de-confessionalization.* *ibid.*, p. 45; Abdallah Bou Habib, *Ad-Daw' al-asfar: al-siyasah al-amerikiyyeh tijah Loubnan* (in Arab., for *The yellow light: the American policy towards Lebanon*), Beirut, Lebanon, Sharikat Al-Matbou'at Liltawzi'h Wa An-Nashr, 1991.

(that is Israel, Iraq or Saudi Arabia) from gaining influence in Lebanon, at any cost.²¹

Hence, the Lebanese Civil War revolved around three basic issues: (a) reform of the political order implying an amendment to the power-sharing agreement of the National Pact; (b) the question of national identity of Lebanon, entailing settling on a view of the country's relations with the Arab world, particularly Syria; and (c) the sovereignty of the state and the presence of foreign troops on Lebanon's soil.²²

Attempts to resolve these issues began in the early months of the war and resulted in a number of draft documents and agreements throughout the duration of the Lebanese Civil War.²³ Among the most important proposals were:

- a. The comprehensive reform program presented by the Lebanese National Movement, headed by Kamal Jumblatt, on August 18, 1975;²⁴
- b. The Constitutional Document announced by President Suleiman Franjiyyeh in 1976;²⁵
- c. President Elias Sarkis' 14-points National Entente Program of March 5, 1980;²⁶
- d. The National Dialogue Conferences in Geneva and Lausanne of October 1983 and April 1984 respectively;²⁷
- e. The Tripartite Agreement of December 28, 1985 between Elie Hobeiga, Nabih Berri and Walid Jumblatt with the approval of Syria's Abdul Halim Khaddam;²⁸
- f. The Lebanese Peace Initiative of 1986;²⁹
- g. The Hariri Paper of 1987.³⁰

²¹ Paul E. Salem, "The wounded republic: Lebanon's struggle for recovery," in *Arab studies quarterly*, Vol. 16, No. 4, Fall 1994, p. 47; Simon Haddad, *ibid.*, pp. 291-306.

²² Latif Abdul-Husn, *ibid.*

²³ George Bikasini, *Asrar At-Ta'ef: min aahd Amin Jmayyel hatta souqout Al-General* (in Arab., for *The secrets of Ta'ef: from Amin Gemayel's reign until the fall of the General*), Beirut, Lebanon, Dar At-Ta'awouniyyeh At-Tibaiyyeh, 1993, p. 38.

²⁴ Latif Abdul-Husn, *ibid.*

²⁵ George Bikasini, *ibid.*

²⁶ George Saadeh, *Qissati ma'a At-Ta'ef* (in Arab., for *My story with Ta'ef*), Beirut Lebanon, 1998, p. 38.

²⁷ George Beshir and Phillip Abi Aqel, *Oumara' al-tawa'ef: min Geneva ila Lauzanne* (in Arab., for *The princes of sects: from Geneva to Lausanne*), Beirut, Lebanon, Wakalet Al-Anba' Al-Markaziyyeh, 1984; Elie A. Salem, *Violence and diplomacy in Lebanon*, New York, N.Y., Tauris Publishers, 1993.

²⁸ Elie A. Salem, *ibid.*, pp. 189-219.

²⁹ George Saadeh, *ibid.*, p. 345.

³⁰ Elie A. Salem, *ibid.*, p. 250; George Bikasini, *ibid.*, p. 48.

- h. The April Glaspie Proposal of March 1988;³¹
- i. Prime Minister Salim El-Hoss's Proposal of 1988;³² and
- j. The Hussein Husseini Paper presented to Patriarch Nesrallah Sfeir on July 12, 1989.³³

These proposals divided the parties to the Lebanese conflict into two major camps: those advocating reform and those wanting to protect the status quo.³⁴ The reformists struggled to change the political system and make it more accommodating to social and political deviations, and the status quo defenders fought to preserve and maintain the system.³⁵ Accordingly, each group presented reform plans based on its own perspective.

The *Ta'ef* Accord was the culmination of the abovementioned proposals made during the 1980s. The Lebanese-Armenian community in its turn presented two different proposals with two different sets of demands. The first official proposal was made in 1983, at the Geneva talks,³⁶ and the second, which was entitled the "Lebanese Peace Initiative" was presented three years later in collaboration with other Christian denominations, namely the Independent Maronite Parliamentary Bloc, the Al-Kataeb Party, the Al-Wataniyyoun Al-Ahrar Party (Liberal Nationalist Party) and the Lebanese Forces.³⁷ This initiative was presented on March 6, 1986, immediately two months after the signing of the Tripartite Agreement between Elie Hobeiqa, Nabih Berri and Walid Jumblatt, throwing the Lebanese-Armenian community into one of the camps in the Lebanese conflict.

³¹ April Glaspie was stationed at the U.S. Embassy in Damascus at a time and then took a leading role in the Middle East section in the Department of State, and later became the U.S. Ambassador to Iraq just before Saddam Hussein invaded Kuwait. Aaref Al-Abed, *Loubnan wa At-Ta'ef: taqato' tarikhi wa masar gheir mouktamel* (in Arab., for *Lebanon and Ta'ef: historical crossing and unfinished track*), Markaz Dirasat Al-Wahdeh Al-Arabiyyeh, 2001, p. 182; Elie A. Salem, *ibid.*

³² Prime Minister Salim El-Hoss demanded an increase in the powers of the Prime Minister, an amendment of the electoral law to ensure parity in the parliamentary representation between the Christian and the Muslim blocs, and some administrative decentralization.

³³ George Saadeh, *ibid.*, p. 38; George Bikasini, *ibid.*, p. 40.

³⁴ Most Christian factions were keen to maintain the status quo, while the Muslims demanded immediate reforms. Latif Abdul-Husn, *ibid.*

³⁵ Michael Hudson, "Lebanon after *Ta'if*: another opportunity lost?" in *Arab studies quarterly*, Vol. 21, No. 1, Winter 1999; Augustus Richard Norton, "Lebanon after *Ta'if*: is the civil war over?" in *The Middle East journal*, Vol. 45, No. 3, Summer 1991, p. 457.

³⁶ For the English translated text of the Lebanese-Armenian Proposal at the Geneva Talks, see Appendix, pp. 440-45.

³⁷ For the English version of the Lebanese Peace Initiative of 1986, see Appendix, pp. 446-57.

Reform

The first important matter of contention amongst the Lebanese was the issue of reform of the political order in Lebanon, which implied an amendment to the power-sharing agreement of the National Pact of 1943. The Lebanese-Armenian community was very sensitive to the issue of sectarianism in Lebanon. It advocated maintaining the status quo of the consociational system in Lebanon. Therefore, during the Geneva talks in 1983, the Lebanese-Armenian Parliamentarians³⁸ presented a proposal which in its pertinent parts stated:

*The preservation of the sectarian form which still has its vital role at this stage. However, it has to be based on mutual respect and recognition among all religious sects, and the relationships and dealings between them ought to be solid, deep, stable and loyal. Furthermore, there should be equality of rights and obligations in a fair and balanced distribution.*³⁹

To inculcate this sectarian system, the Lebanese-Armenian Parliamentarians went further to propose an amendment to the Lebanese Constitution to memorialize the unwritten Lebanese National Pact, by setting apart confessional affiliation to the Presidency of the Republic to the Maronites, the Presidency of the Cabinet to Sunnis, and the Presidency of the Parliament to the Shiites.⁴⁰ They also proposed the creation of a Senate where all Lebanese religious sects would be represented in order to preserve equilibrium between them.⁴¹ They, as most other denominations, proposed an increase in the number of MPs and the adoption of the principle of equality in the distribution of seats between Muslims and Christians in the Parliament as

³⁸ The Armenian MPs elected in 1972 for the Lebanese Parliament were: Khatchik Babikian, Melkon Eblighatian, Souren Khanamirian and Ara Yerevanian from the Armenian Orthodox denomination; Joseph Chader from the Armenian Catholic denomination, who later died in 1977, and was not replaced. Antranik Manougian was elected representing the Protestants in Lebanon, however, he became a member of the Lebanese-Armenian Parliamentary Bloc.

³⁹ See Paragraph 2 of sub-heading "Political and Administrative Reforms" of the Lebanese-Armenian Proposal at the Geneva Talks, Appendix, p. 442.

⁴⁰ See Paragraph 5 of sub-heading "Political and Administrative Reforms" of the Lebanese-Armenian Proposal at the Geneva Talks, Appendix, p. 442-3.

⁴¹ See Paragraph 3 of sub-heading "Political and Administrative Reforms" of the Lebanese-Armenian Proposal at the Geneva Talks, Appendix, p. 442.

well as Cabinet.⁴² Much of these proposals were adopted in the *Ta'ef* Agreement.⁴³

In 1986, the Lebanese-Armenian Parliamentarians, along with the other Christian denominations, reaffirmed the demand to have an amendment to the Constitution for the allocation of three presidencies: the Presidency of the Republic to a Maronite, the Presidency of the Parliament to a Shiite and the Presidency of the Cabinet to a Sunni.⁴⁴ They also reiterated the idea of equal allocation of parliamentary and ministerial seats between the Muslims and the Christians by increasing the number of MPs to 108. However, a new variable in this formula came into existence: the demand for proportionality within each group.⁴⁵

The 1986 initiative recommended an interesting twist to the Executive Branch of the government. The Lebanese-Armenians in collaboration with the Maronites made a new suggestion to create the office of the Vice Presidency of the Republic, which was to be composed of six people who would represent the major sects in Lebanon except for that of the President.⁴⁶ This proposal, however, was not adopted at the *Ta'ef* meeting.

National identity

The second crucial and essential topic that the Lebanese factions disagreed upon was the problem of the Lebanese national identity. The Arab-Israeli conflict generated enormous pressure on Lebanon in this regard, which was supplemented by a number of successive "coup d'états" in the Arab countries influenced by the rise of Egypt's Gamal Abed Al-Nasser.⁴⁷ This very issue polarized Lebanese politics and brought the Christian-Muslim divide over the identity of Lebanon to the front. Lebanon's national identity

⁴² See Paragraph 4 of sub-heading "Political and Administrative Reforms" of the Lebanese-Armenian Proposal at the Geneva Talks, Appendix, p. 442.

⁴³ For the English translation of the Lebanese National Reconciliation Accord, the "Wathiqat Al-Wifaq Al-Watani Al-Lubnani" see Paul E. Salem, "The new constitution and the *Ta'ef* Agreement", in *The Beirut review*, Vol. 1, No. 1, Spring 1991; Elie Salem, "The national conciliation document: a critique," in *The Lebanon report*, The Lebanese Center for Policy Studies, Vol. 2, No. 1, January 1991.

⁴⁴ Chapter Three, Section 1 of the Lebanese Peace Initiative. See Appendix, p. 450.

⁴⁵ Chapter Three, Section 2 of the Lebanese Peace Initiative. See Appendix, p. 450.

⁴⁶ This proposal suggests that the anticipated six Vice Presidents of the Lebanese Republic would have been a Sunni, a Shiite, a Druze, a Greek Orthodox, a Greek Catholic, and an Armenian Orthodox. See Chapter Three of the Lebanese Peace Initiative (Appendix, p. 449-57).

⁴⁷ Augustus Richard Norton, "Lebanon's conundrum," in *Arab studies quarterly*, Vol. 21, No. 1, winter 1999, p. 41.

divided the country's communities and became a prism through which the two communal blocs viewed the Palestinian cause and Lebanon's relations with the Arab and Western worlds differently.⁴⁸

The Lebanese-Armenian community tried to keep a neutral stand on this very issue. At the Geneva Conference, the Lebanese-Armenian Parliamentarians presented a very cautious language on this matter. They proposed:

*Preservation of the distinguished proper identity of Lebanon and its consolidation, as well as the preservation of its international relations and their consolidation, namely its close and harmonious ties with the Arab countries on the basis of full respect without undermining its independence, sovereignty and regime, and within the framework of the UN Charter as well as the Arab League Charter.*⁴⁹

In the 1986, Lebanese Peace Initiative, the Lebanese-Armenians registered a major shift in their neutral standing as to this issue by agreeing, "Lebanon is an Arab country."⁵⁰ This understanding, later, was modified to state in the Ta'ef Accord that *Lebanon is ... [an] Arab country by identity and affiliation and a founding and active member of the Arab League fully committed to the League's Charter.*⁵¹

Both proposals did not mention the issue of Lebanon's ties with the Arab World, nor did they make any references about Lebanon's relationship with the neighboring Syria.

Sovereignty

With the presence of foreign troops including Syrian, Palestinian, Israeli, Iranian, and multi-national forces in Lebanon throughout the years, accented by the disagreements over political reforms and national identity, the Lebanese internal dispute elevated from local conflict to a regional, rather an international controversy which attracted the attention of the superpowers at one time. Both camps considered Lebanon's sovereignty, integrity, and

⁴⁸ Latif Abdul-Husn, *ibid.*

⁴⁹ Paragraph 1 of the "Political and Administrative Reforms" heading of the Lebanese-Armenian Proposal at Geneva Conference (Appendix, p. 442).

⁵⁰ Chapter One, Paragraph 2 of the Lebanese Peace Initiative (Appendix, p. 447).

⁵¹ Paul E. Salem, *ibid.*, 1991.

independence inviolable, but they differed in their interpretation of what constituted a breach of the country's sovereignty.

The Lebanese-Armenian community tried to distance itself from being engaged in regional and international discords by maintaining its neutrality. To reaffirm this stance, the Armenian political parties along with religious leaders reconfirmed the Lebanese-Armenian community's neutrality in a joint resolution in October 1983, by broadly stating:

*We declare that each citizen has the duty to contribute in making the country stronger and able to spread its authority throughout the country; this cannot be realized unless all foreign forces are removed, and the Lebanese army is deployed in order to support the nation's unity, which is a fundamental principle that should not be meddled with by schemes to divide the country.*⁵²

To keep their "positive neutrality" the Armenian Parliamentarians did not even touch upon this hot topic at the 1983 Geneva and the 1984 Lausanne Conferences.

A major shift, however, in the Lebanese-Armenian community's political stance was recorded when Khatchik Babikian and Melkon Eblighatian on behalf of the Lebanese-Armenian Parliamentary Bloc signed the Lebanese Peace Initiative with the Al-Kataeb, the Al-Ahrar and the Lebanese Forces demanding the liberation of the Lebanese territories in full from foreign troops and restoration of Lebanon's sovereignty on all its territories and execution of the UN resolutions, particularly Security Council Resolution No. 425 and most importantly the revocation of the Cairo Agreement.⁵³

A new era started with a bunch of new political demands by the Lebanese-Armenian Parliamentarians, which produced an immediate reaction by the other camp, resulting in several assassinations of the members of the Armenian community in Western Beirut.⁵⁴ To confine the dominated bad political situation between the Armenian community and the local political

⁵² Paragraph 7 of the Joint Resolution of the Lebanese-Armenian Denominations of October 7, 1983 (Appendix, p. 439).

⁵³ The Cairo Agreement was signed by the Lebanese authorities and the Palestinian Liberation Organization (PLO) in Cairo, Egypt in 1969. It legitimised the bearing of arms by the Palestinian refugees on the Lebanese territories. For the Armenian demands, see, Chapter One, Paragraph 6 of the Lebanese Peace Initiative (Appendix, p. 447).

⁵⁴ "Vodjrayin michateb Sana'ai metch," (in Arm., for "A criminal event in Sana'ai") in *Aztag daily*, May 27, 1986, p. 1.

parties in West Beirut and to stop further assassinations of members of the Armenian community in May 1986, the leadership of the Hentchak Party in Lebanon was obligated to meet immediately with several Lebanese political figures, including Walid Jumblatt and Nabih Berri of the Socialist Progressive Party and the Amal Movement respectively, whereas a high ranking delegation comprised of members of the Central Committee of the Hentchak Party went to Damascus to meet with Syria's Vice President Abdul Halim Khaddam, who was in charge of the Lebanese portfolio in the Syrian Government at the time, to request from the latter an instantaneous interference in the matter.⁵⁵

Armenian MPs on the road to *Ta'ef*

During the last year of President Amine Gemayel's term, the situation in Lebanon reached an unprecedented political deadlock. With Gemayel's six-year presidential term expiring in September 1988, the Syrian President, Hafiz Al-Assad, started to exert political and military pressure as early as January to select a Lebanese president who would promote the Syrian interests in Lebanon.⁵⁶ Damascus attempted to impose the election of Suleiman Franjiyyeh who had previously served in the same post from 1970 to 1976.⁵⁷ Western governments including France and the United States were adamantly opposed to such proposition.⁵⁸

President Gemayel and other Christian leaders such as Samir Geagea were equally opposed to Franjiyyeh's return to power.⁵⁹ To offset these two Christian leaders, Franjiyyeh commenced intense consultations and behind the scenes negotiations on the local, regional and international levels in 1988, which included several meetings with the Armenian MPs including Melkon Eblighatian and Antranik Manougian.⁶⁰ President Gemayel on the other hand, responded to Franjiyyeh's political maneuvers by meeting with Deputy

⁵⁵ Personal interview by this researcher with Mr. Avedis Demirdjian, ex-Chairman of the Central Committee of the Hentchak Party on July 2, 2005.

⁵⁶ Augustus Richard Norton, *ibid.*, 1991, p. 457.

⁵⁷ Richard W. Murphy, Assistant Secretary for Near Eastern and South Asian Affairs, of the Department of State before the Subcommittee on Europe and the Middle East of the House Foreign Affairs Committee on October 13, 1988. *ibid.*, p. 41.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ Kareem Pakradouni, *La'net al-watan: min harb Loubnan ila harb Al-Khalij* (in Arab., for *The curse of a nation: from the Lebanese war to the Gulf war*), in Aabr Al-Sharq Lilmanshourat, Beirut, Lebanon, 1991.

⁶⁰ Suleiman Franjiyyeh met with Melkon Eblighatian and Antranik Manougian on January 8, 1988, in *Zgharta*. See, "Franjeh tashawara maa Manougian wa Eblighatian," (in Arab., for "Franjiyyeh deliberated with Manougian and Eblighatian") in *An-Nahar*, January 9, 1988, p. 3.

Souren Khanamirian to confer with the latter about the political situation at that time and explored the possibility of postponing the presidential elections in Lebanon.⁶¹ To challenge such concerns, Melkon Eblighatian in a news conference announced later that there were no real reasons to postpone the presidential elections.⁶²

By mid-1988, as President Gemayel was aiming at having a renewal of his term for two additional years,⁶³ Suleiman Franjiyyeh met with Khatchik Babikian, who affirmed that Franjiyyeh was the only capable person to lead Lebanon out of the unstable political and military conditions at the time.⁶⁴

When Franjiyyeh officially announced his candidacy for the presidency, the Armenian Parliamentarians Khatchik Babikian, Melkon Eblighatian, Souren Khanamirian and Antranik Manougian held a meeting on August 17, 1988, just a day before the election, to discuss the next day's presidential elections but could not come to a unified stand as to the candidate.⁶⁵ Later the same day, Babikian and Manougian met with Patriarch Sfeir.⁶⁶ Except for Souren Khanamirian, the Armenian MPs were unable to attend the Parliament

⁶¹ President Gemayel met with Souren Khanamirian in Baabda Palace on January 14, 1988. See, "Al-Jemayel tashawara maa nouwwab fi al-tatawourat wa maa Aoun shuoon al-mouessesseh al-askariyyeh," (in Arab., for "Gemayel deliberated with MPs about the situation and with Aoun about the military institution") in *An-Nahar*, January 15, 1988, p. 2.

⁶² Eblighatian, "Al-intikhabat fi mawidiha," (in Arab., for "The elections are as scheduled") in *An-Nahar*, January 24, 1988.

⁶³ On June 9, 1988, the plane carrying President Amine Gemayel coming from the Arab League summit in Algiers landed in Paris, France, where the French President Francois Mitterrand's National Security Advisor, in the presence of Fouad Al-Turk, the Lebanese Ambassador to France at the time and Minister Joseph Al-Hashem, offered him a renewal for another two years. See, George Bikasini, *ibid.*, 1993, p. 11; Kareem Pakradouni, *ibid.*, 1991, p. 10.

⁶⁴ Khatchik Babikian met with Suleiman Franjiyyeh on July 31, 1988 in *Zgharta*. See, "Franjeh ya'arod al-istihqaq al-destouri maa Babikian," (in Arab., for "Franjiyyeh discusses the constitutional deadline with Babikian") in *An-Nahar*, August 1, 1988, p. 1. Just 3 days later, however, the Armenian Catholicos Karekin I accompanied by Archbishop Ghevont Chebeyan meets with President Amine Gemayel in *Ba'abda* on August 3, 1988, to discuss the upcoming presidential elections. "Karekin Al-Thani: al-intikhabat satouberhen anna Loubnan baqen bi mou'assasatihi wa shar'iyetihi," (in Arab., for "Karekin II: the elections shall prove that Lebanon is there to stay with its institutions and legitimacy") in *An-Nahar*, August 4, 1988, p. 2.

⁶⁵ *An-Nahar*, August 18, 1988, p. 2.

⁶⁶ "Istaqbala ketlat nouwwab Al-Armen: Sfeir 'arada al-istihqaq," (in Arab., for "Sfeir hosted members of the Armenian Bloc of the parliament and conversed about the elections") in *An-Nahar*, August 18, 1988, p. 3.

meeting at Beirut's *Mansour* Palace on the Election Day, and no president was elected because there was no quorum.⁶⁷

The political impasse continued until the last days of President Gemayel, who tried one last chance by going to Syria on September 21, 1988, accompanied by Elie Salem and Ghassan Tueini to meet with President Hafez Al-Assad to no avail.⁶⁸ The stalemated presidential election and the inability of Gemayel to agree with Assad marked the beginning of the end of the First Lebanese Republic and gave rise to two rival governments on September 23, 1988, when his term expired.⁶⁹

As Lebanese Army General Michel Aoun took over the *Baabda* Palace, the Lebanese crisis reached another unparalleled political and military escalation, leading the Arab foreign ministers to hold an emergency meeting in January, 1989, in Tunisia to discuss the Lebanese crisis. The emergency Arab League meeting established a six-member committee to negotiate with the Lebanese parties for a political solution. General Aoun demanded the withdrawal of foreign troops from the country as a precondition to any negotiations, whereas Prime Minister Hoss and Speaker Husseini insisted on the primacy of internal reforms.⁷⁰ The decision of the Arab Foreign Ministers

⁶⁷ There was an understanding between President Gemayel, Samir Geagea and Army General Michel Aoun to boycott the Parliament meeting on August 18, 1988, by putting checkpoints on the streets to prevent the MPs from reaching the *Mansour* Palace where the Parliament was supposedly to convene. Daniel Simson of the U.S. Embassy in Beirut took the task of informing the MPs about the decision. See, Sarkis Na'oum, *Michel Aoun: houlm em wahem*, Beirut, 1992, p. 50; Souren Khanamirian in an interview conducted by Dr. Sona Demirdjian on March 21, 2005, asserted that he was able to make it to the *Mansour* Palace on the election day, because he was coming from West Beirut, whereas the other Armenian MPs were not allowed by the Christian militias to cross the green line.

⁶⁸ "Qimmat Al-Jmeyyel-Al-Assad: ittifaq fi Dimashq" (in Arab., for "The Gemayel-Assad summit: agreement in Damascus") in *An-Nahar*, September 22, 1988, p. 1.

⁶⁹ President Gemayel issued Presidential Decree No. 5387 appointing the Lebanese Army General Michel Aoun as the Prime Minister for the Transitional Government, and issued another Presidential Decree No. 5388 at 11:53 midnight (7 minutes before his time was up) appointing the following as members of the Cabinet: Michel Aoun (Maronite) Prime Minister; Issam Abou Jamra (Greek Orthodox); Edgar Maalouf (Greek Catholic); Nabil Qoreitem (Sunni); Loutfi Jaber (Shi'ite); Mahmoud Tay Abou Dargham (Druze). No Armenians. After the appointment of these military officers, the Muslim members of the Cabinet quit. *An-Nahar*, September 23, 1988, p. 1; Nikoula Nasr, *Intikhabat rabi'h 2005: ma qabel wa ma ba'ad. Rou'ya wa tahzir* (in Arab., for *Spring 2005 elections: what's before and what's after. Vision & speculation*), Beirut, Lebanon, Dar Al-Mourad, 2004, p. 19; Kareem Pakradouni, *ibid.*; George Saadeh, *ibid.*; George Bikasini, *ibid.*

⁷⁰ Arab League Summit for Foreign Ministers convened in Tunisia in January 1989, and formed a committee comprising of six (6) foreign ministers: Chairmanship of Kuwait, and membership of Algiers, Tunisia, Jordan, United Arab Emirates, and the Arab League. See, George Bikasini, *ibid.*; Marie-Joelle Zahar, *ibid.*, p. 567.

concerning an equitable outcome of the Lebanese crisis was delivered to the Lebanese-Armenian community, through the personal representative of Speaker Hussein Husseini and Prime Minister Selim El-Hoss in a meeting attended by Catholicos Karekin II, Khatchik Babikian and Melkon Eblighatian on January 25, 1989.⁷¹

As the Six-Member Arab Committee continued to negotiate with the Lebanese parties, General Aoun declared the "Liberation War" from the Syrian occupation on March 14, 1989.⁷² In the light of an unmatched military escalation between the Lebanese and Syrian armies, Patriarch Sfeir called for an emergency meeting on April 18, 1989 of 22 Christian Parliamentarians in *Bekerki*. Among the attendees were Khatchik Babikian, Melkon Eblighatian, Antranik Manougian and Souren Khanamirian.⁷³ The Armenian MPs in conjunction with the rest of the Christian Parliamentarians denounced Aoun's irresponsible conduct and called upon the warring factions to stop the heavy fighting immediately.⁷⁴

Luckily, the military intensification in Lebanon and the Armenian and Christian uproar to stop the violence drew international attention. A few weeks after the *Bekerki* meeting, in a summit on May 6, 1989, in Moscow, the foreign Minister of the Soviet Union and the Secretary of State of the United States issued a joint communiqué demanding that the fighting in Lebanon be stopped immediately, and that the warring factions convene for a dialogue and further expressing the willingness of the superpowers to do everything possible to facilitate such dialogue.⁷⁵

As an immediate reaction to the international outcry, an Arab League Summit was held in Casablanca on May 23, 1989, where the infamous Tripartite Committee was born with the membership of King Fahed bin Abdul Aziz of Saudi Arabia, King Hasan II of Morocco, and President Al-Shathili Bin Jdid of Algeria.⁷⁶ The Tripartite Committee was successful in

⁷¹ "Husseini yev Hossi nergayatsoutsitche gaytsele Antelias," (in Arm., for "Representatives of Husseini and Hoss pay visit to Antelias") in *Aztag daily*, January 26, 1989, p. 1.

⁷² George Saadeh, *ibid*; Albert Mansour, *Al-Inqilab ala At-Ta'ef* (in Arab., for *The revolt against Ta'ef*), Beirut, Lebanon, Dar Al-Jedid, 1993; Kareem Pakradouni, *ibid*; George Bikasini, *ibid*.

⁷³ "Bkerkeyi joghove zinatouli yev hamagetoutian garchelou gotch goughe," (in Arm., for "*Bekerki* meeting calls for cease fire and cohabitation") in *Aztag daily*, April 19, 1989, p. 1; George Saadeh, *ibid.*, p. 33.

⁷⁴ George Saadeh, *ibid.*, p. 32; Kareem Pakradouni, *ibid*.

⁷⁵ Aaref Al-Abed, *ibid.*, p. 203.

⁷⁶ For the seven-point truce plan, see *An-Nahar*, September 18, 1989, p. 3; George Bikasini, *ibid*.

formulating a seven-point truce plan that stipulated a cease-fire to come into effect on August 29, 1989, followed by a meeting of the Lebanese parliamentarians outside of Lebanon.⁷⁷

The Lebanese-Armenian MPs, particularly Khatchik Babikian, were the forerunners in the negotiations with the Tripartite Committee, as Patriarch Sfeir had called upon the formation of a committee comprising six MPs: Rene Mouawwad, Michel Saseen, Nasri Al-Maalouf, Boutros Harb, George Saadeh and Khatchik Babikian, that was later identified as the *Bekerki* Committee, to discuss the proposed reconciliation document that the Tripartite Committee formulated in order to end the Lebanese Civil War. This Committee met nine times with Patriarch Sfeir during August and September 1989, where Khatchik Babikian was one of the most active negotiators.⁷⁸

While the *Bekerki* Committee was engaged in negotiations on behalf of the Christians and the Armenians, the Arab League representative Lakhdar Al-Ibrahimi met with all the Lebanese factions including the Armenian Parliamentarians in an effort to prepare the groundwork for the *Ta'ef* meeting.⁷⁹ As Babikian negotiated with the Al-Kataeb, the Al-Ahrar and the Lebanese Forces, Manougian and Eblighatian went to *Baabda* to meet with General Aoun to iron out some details about the *Ta'ef* meeting.⁸⁰ And on September 29, 1989, three out of five Armenian MPs, namely, Khatchik Babikian, Melkon Eblighatian and Antranik Manougian went to *Ta'ef* on board Middle East Airlines from Beirut International Airport.⁸¹ Souren Khanamirian was expected to fly from Canada to Paris and then to *Ta'ef*, however, he cancelled the trip for "personal reasons."⁸² Ara Yerevanian also stayed in Canada.⁸³

⁷⁷ George Saadeh, *ibid.*

⁷⁸ George Saadeh, *ibid.*, p. 58.

⁷⁹ Arab League representative Lakhdar Al-Ibrahimi met with Khatchik Babikian, Melkon Eblighatian and Antranik Manougian on September 26, 1989. *Ararat daily*, p. 1, September 27, 1989, p. 1; *Aztag daily*, September 27, 1989, p. 1.

⁸⁰ *An-Nahar*, September 27, 1989, p. 2.

⁸¹ In an interview conducted by Dr. Sona Demirdjian on March 21, 2005, Souren Khanamirian indicated that he could not attend the *Ta'ef* meeting because he was sick. Khanamirian further asserted that he had presented a medical report on that issue to Speaker Hussein Husseini; *An-Nahar*, September 30, 1989, p. 3.

⁸² *An-Nahar*, September 29, 1989, p. 3.

⁸³ According to George Saadeh, Ara Yerevanian did not have to attend the *Ta'ef* Meeting, because the latter was represented by the three Armenian Parliamentarians. See, George Saadeh, *ibid.*, p. 65.

Mathematics at *Ta'ef*

The constitutional changes introduced in *Ta'ef*, in October, 1989, were meant to balance what the Muslims considered the exceeding powers of the Christian Maronites in Lebanon's constitution and political system.⁸⁴ *Ta'ef* was supposed to pave the way for phasing out the sectarian order, under the provision of "the abolition of political confessionalism."⁸⁵ Instead, it deepened the sectarian division lines. As initially 63 members of the Lebanese Parliament attended the *Ta'ef* meeting, only 62 deliberated in the proceedings.⁸⁶ Amazingly, these negotiators did not represent the parties responsible for either the political deadlock or the military escalation in Lebanon, yet they tried to find a way out of both quagmires. A smaller group of 16, however, conducted most of the discussions, which included Khatchik Babikian.⁸⁷

The architects of the *Ta'ef* meeting had skillfully summoned the Lebanese Parliamentarians to that conference, that it was not a mere coincidence that the 62 participants were evenly split into 31 Christians and 31 Muslims.⁸⁸ They framed the gathering in such a way that it represented the miniature of the future Lebanese Parliaments. They went even further to turn the meeting into a game of numbers and percentages. The attendees were so carefully selected that the *Ta'ef* engineers proficiently crafted the 50:50 split of the major denominations in Lebanon. To manifest the proportionality of the Armenians within the larger Christian denomination, they cleverly fashioned the groundwork so as only three Lebanese-Armenian Parliamentarians would participate at the 9 meetings. The drafters of the future Lebanese Constitution seemed to have reserved only 3 spots for the Lebanese-Armenians within the 31 Christian attendees, rendering their representation to 9.7 % of the total number of Christians present, or 4.8% of the total participants.

⁸⁴ Carole H. Dagher, *Bringing down the walls: Lebanon's postwar challenge*, New York, N.Y., St. Martin's Press, 2000.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ "Lebanese legislators hold talks in Saudi Arabia", in *The New York times*, October 1, 1989, p. 1; *Ararat daily*, October 14, 1989, p. 1; "Breakthrough in Lebanon peace talks", *The Christian science monitor*, October 14, 1989, p. 3.

⁸⁷ Albert Mansour, *ibid.*; George Saadeh, *ibid.*

⁸⁸ Youssef M. Ibrahim, "Christian concern on Syria delaying Lebanese accord", *The New York times*, October 14, 1989, p. 2; "Breakthrough in Lebanon peace talks", *The Christian science monitor*, October 13, 1989, p. 3.

The inclusion of a fourth or fifth Armenian Parliamentarian would have not only substantially changed the percentages, but would also have created an enormous imbalance in the intended equality formula between the Christian and Muslim MPs at the *Ta'ef* meeting (See Table 1).

Table 1: The "Percentage Game" imposed on the Lebanese-Armenians at the *Ta'ef* meeting

	Armenian MPs	Total No. of Christians	Percentage as to Christians	Total No. of participants	% as to the total participants
<i>Ta'ef</i> Meeting	3	31	9.7%	62	4.8%
Souren Khanamirian*	4	32	12.5%	63	6.3%
Ara Yervevanian*	5	33	15.2%	64	7.8%

*If participated at *Ta'ef*

This very percentage of 9.7 has been adopted ever since the *Ta'ef* Agreement to determine the Lebanese-Armenian participation in future Lebanese parliaments and cabinets, such that out of 64 Christians (half of the current 128 members) 9.7% MPs are allocated to the Lebanese-Armenian representation equaling six members only.⁸⁹

Table 2: The "Percentage Game" of the Lebanese-Armenians at the post-*Ta'ef* cabinets

No. of Ministers	No. of Christians	% of Armenians	Armenian Ministers
14	7	9.7%	0.7 = 1
16	8	9.7%	0.8 = 1
18	9	9.7%	0.9 = 1
20	10	9.7%	1
22	11	9.7%	1.1 = 1
24	12	9.7%	1.2 = 1
26	13	9.7%	1.3 = 1
28	14	9.7%	1.4 = 1
30	15	9.7%	1.5 = 2

⁸⁹ Out of six Lebanese-Armenian MPs, 5 seats were allocated to Orthodox Armenians and 1 seat to an Armenian Catholic.

In lieu of the ingenious mathematical and percentage formulas adopted by the *Ta'ef* engineers, it was only naïve of the Armenians and the Christians in general, to demand an increase in the number of MPs from 99 to 108 to fix the imbalance of the 54:45 ratios.⁹⁰ The equality between the Christians and the Muslims was only one variable in a multi variable equation, and raising the number of MPs to 108 did not solve it. To maintain the parity and proportionality within each denomination, the drafters needed to increase the number of Lebanese Parliamentarians to 128.⁹¹

As to the Lebanese-Armenian representation in government, the same percentage was adopted to all post-*Ta'ef* Cabinets.⁹² It was stipulated at *Ta'ef* that no cabinet would be formed in Lebanon with less than 14 ministers to accommodate the involvement of the Lebanese-Armenian Community.⁹³ Because of this very percentage, the Lebanese-Armenians would be entitled to a second ministerial post in the government only when the total number of members of the cabinet reaches 30 (See Table 2).

The impact of the *Ta'ef* Agreement on Lebanese-Armenian representation

Numerous books and articles have been published in Lebanon and elsewhere about the impact of the *Ta'ef* Accord on the Lebanese society in general and minorities in particular.⁹⁴ To evaluate the impact of the *Ta'ef* Agreement on Lebanese-Armenian representation, it would be prudent to assess the involvement and participation of the Lebanese-Armenians in

⁹⁰ Michael C. Hudson, *ibid.*, pp. 27-134.

⁹¹ See Farid Al-Khazen, *Intikhabat Loubnan ma baad al-harb 1992, 1996, 2000: dimoqratiyyeh bila khayar* (in Arab., for *Lebanon's postwar parliamentary elections, 1992, 1996, 2000: an imposed choice*), Beirut, Lebanon, Dar An-Nahar, 2000; and *idem.*, *Lebanon's first postwar parliamentary elections, 1992, 1996, 2000: an imposed choice*, American University of Beirut (AUB) publication, 1992, <http://ddc.aub.lb/projects/pspa/elections92.html>.

⁹² For the names of successive Lebanese-Armenian ministers in post-*Ta'ef* cabinets see Appendix, p. 437.

⁹³ According to former Speaker of the Lebanese Parliament Hussein Husseini "[n]o Cabinet could be formed with less than 14 ministers, in order for the Armenian community to be represented." Personal interview with Speaker Husseini, by this researcher on September 13, 2005. See also Nada Raad, "Colleagues remember Antranig Manougian" in *The daily star*, April 12, 2003, p. 1.

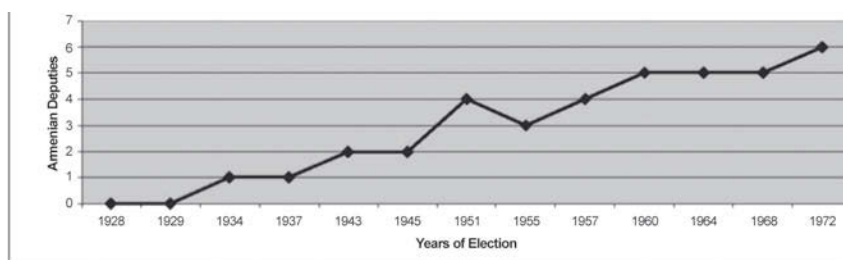
⁹⁴ See Aaref Al-Abed, *ibid.*; Simon Haddad, "The Maronite legacy and the drive for preeminence in Lebanese politics", in *Journal of minority affairs*, Vol. 22, No. 2, 2002, pp. 291-306, and 317-333; Simon Haddad, "A survey of Maronite Christian socio-political attitudes in postwar Lebanon" in *Islam and Christian-Muslim relations*, Vol. 12, No. 4, 2001, pp. 465-479.

different Lebanese Parliaments and different cabinets during the First Lebanese Republic.

In the legislative branch

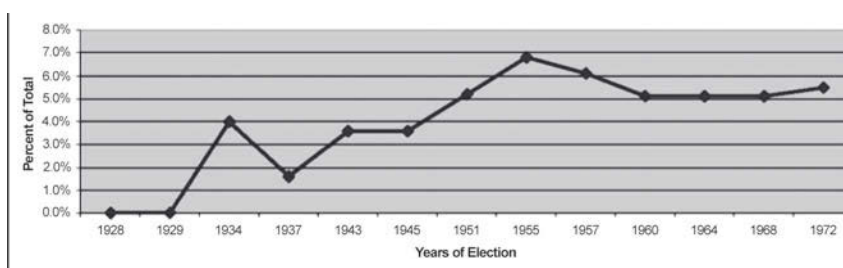
Armenians were represented in the legislatures from the early days of the Lebanese Republic. Deputy Vahram Leylekian, for example, was elected to the Lebanese Parliament even before Lebanon got its independence from France, whereas, Hrachia Shamlian and Movses Der-Kaloustian represented the Armenians immediately after independence.⁹⁵

Graphic 1: Armenian MPs in the Lebanese parliaments before *Ta'ef*

Thirteen different Lebanese-Armenian individuals were elected to the Lebanese Parliaments at different times in a period of 64 years, between 1927 and 1991 with inconsistent numbers and varied percentages.⁹⁶ Graphics 1 and 2 give a vivid picture of the status of Armenian representation in Lebanese Parliaments before the *Ta'ef* Agreement.

Graphic 2: Percentage of Armenian MPs in the Lebanese parliaments

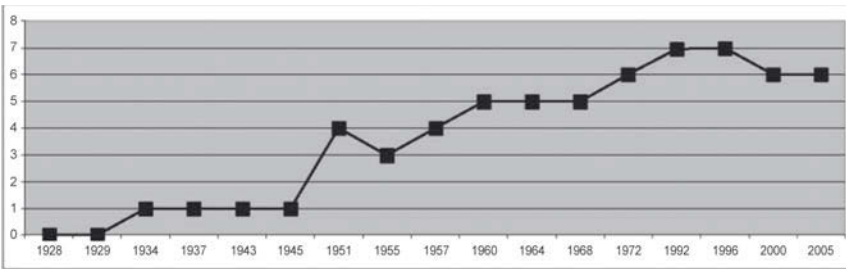

⁹⁵ Abdallah Hajja, *Loubnan taht al-majhar* (in Arab., for *Lebanon under microscope*), Beirut Lebanon, 1984; see also Appendix, pp. 433.

⁹⁶ For the names of the Armenian MPs in the Lebanese Parliaments, see Appendix, pp. 433-35.

As the *Ta'ef* understanding set the fixed percentage to the Armenian representation, only six seats are now allocated to the Armenian Community in the Lebanese Parliament.⁹⁷ Graphic 3 illustrates the variations of the number of MPs throughout the years before and after the *Ta'ef* Accord.

Graphic 3: Armenian MPs in the Lebanese parliaments

Moreover, the *Ta'ef* Accord made a considerable impact on the political affiliation of the Armenian MPs in the new Parliaments. In the last elected Parliament in 1972, before the *Ta'ef* Agreement, most Armenian MPs were affiliated with the Tashnak Party.⁹⁸ In the post *Ta'ef* era, a plurality of affiliation was observed in the Lebanese-Armenian MPs, as the Hentchaks, the Ramgavars and non-affiliated *Tchezoks* were elected.

Table 3: The political affiliation of the Armenian MPs in the Lebanese parliament

	1972	1992	1996	2000	2005
Hentchak	0	1	1	1	1
Tashnak	5 ⁹⁹	3	2	1	1
Ramgavar	0	0	0	1	1
No Affiliation	1	3	4	3	3

In the executive branch

As to the history of the Armenian representation in Lebanese governments before the *Ta'ef* Agreement, it was very poor. Out of 67

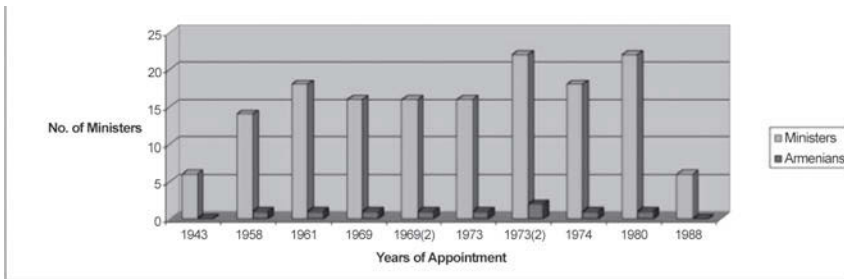
⁹⁷ The 6 seats are allocated to 5 representatives of the Armenian Orthodox denomination and 1 to the Armenian Catholics. In 1992 and 1996 elections, the Lebanese Protestant seat was occupied by Nourijan Demirdjian and Apraham Dedeyan respectively increasing the number of Armenian MPs to 7. See Appendix, pp. 434-35, for more details.

⁹⁸ Nikoula Nasr, *ibid.*

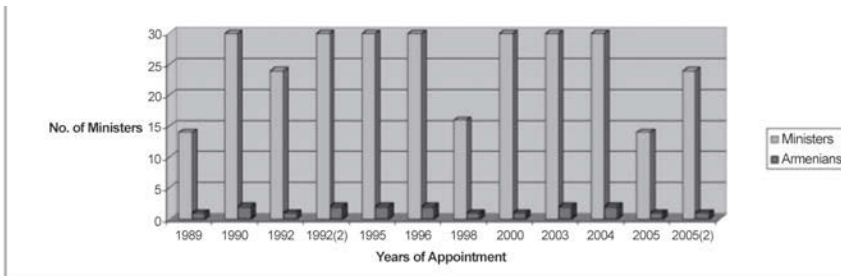
⁹⁹ *Ibid.*, p. 9.

different Lebanese governments, only 8 Cabinets had Armenian ministers. Joseph Chader and Souren Khanamirian were each appointed twice as ministers for very short times, and Khatchik Babikian was appointed five times (See Appendix, p. 436).

Graphic 4: Armenian Ministers in Lebanese cabinets before *Ta'ef*

Graphic 5: Armenian Ministers in Lebanese cabinets after *Ta'ef*

The *Ta'ef* Agreement changed the Armenian representation in all subsequent Lebanese governments. Out of the 12 post *Ta'ef* governments, Lebanese-Armenians were represented in all with a 9.7% basis (See Appendix, p. 437).

Conclusion

The Lebanese National Reconciliation Accord signed on October 22, 1989, was composed with the active mediation of Saudi Arabia, discreet participation by the United States, and behind-the-scenes influence from Syria. It was signed by nearly all the surviving members of the 1972 Chamber of MPs, including Khatchig Babikian, Melkon Eblighatian, Antranik

Manougian and Souren Khanamirian. The *Ta'ef* Accord modified the "rules of the game" of the First Republic but did not alter its basic character. Consociational democracy still dominates the political scene in Lebanon and sectarian proportionality dictates representation. According to Michael Hudson "*Ta'ef* in practice deviated significantly from the *Ta'ef* in theory."¹⁰⁰ The "Percentage Game" governed the interaction among religious sects, and as such the Lebanese-Armenian community became the victim of such a dictate.

It remains to the Lebanese people to re-evaluate the provisions of the *Ta'ef* Agreement and start a new dialogue to fix its shortcomings.

¹⁰⁰ Michael C. Hudson, *ibid.* pp. 27-134.

Résumé

L'Accord de *Ta'ef* et les Arméniens libanais

L'accord national libanais de réconciliation, mieux connu sous le nom de l'Accord de *Ta'ef* fut signé le 24 octobre 1989, mettant fin à 15 années de guerre civile. Il est l'un des documents les plus importants de l'histoire moderne du Liban; il a donné naissance à la deuxième République Libanaise et a réglé depuis les relations entre les différentes communautés.

L'Accord de *Ta'ef* fut signé par tous les députés – survivants - du Parlement libanais de 1972, y compris les députés arméniens. Cet accord a modifié la Constitution et a reconnu la communauté arménienne comme étant le septième groupe confessionnel du pays. Il stipulait en outre que tout gouvernement pour pouvoir inclure un représentant de la communauté arménienne, devait être formé de plus de 14 membres.

Ainsi, un groupe de 62 députés élus en 1972, composé de 31 parlementaires musulmans et de 31 parlementaires chrétiens, se réunissait dans la ville de *Ta'ef*, en Arabie Saoudite, sous l'égide de la Ligue Arabe afin de trouver une solution à la crise libanaise. Les députés arméniens Khatchig Babikian, Melkon Eblighatian et Antranik Manougian faisaient partie du groupe. L'Accord lui-même ne fut pas créé à *Ta'ef*, mais a constitué une culmination ou une synthèse des différentes propositions faites durant les années 1980 par plusieurs factions et blocs parlementaires. Une de ces propositions provenait du groupe parlementaire arménien et avait été présentée en 1983 à la conférence de Genève, et un second document avait été préparé par le même bloc, en conjonction avec d'autres blocs de parlementaires chrétiens en 1986. Plusieurs des idées et des suggestions contenues dans ces deux documents font partie aujourd'hui du texte de l'Accord de *Ta'ef*.

Ce chapitre examine le rôle que joua la communauté arménienne libanaise, représentée par ses élus, avant, durant, et après l'Accord de *Ta'ef*.

Il explore le changement de position de la communauté, de sa fameuse neutralité positive adoptée à l'égard de certains faits et événements au Liban et dans la région, à une participation plus active dans la vie politique du pays. Il étudie également l'impact de l'Accord de *Ta'ef* sur la représentation arménienne au Parlement libanais, et montre les modalités de sa participation aux formations gouvernementales avant et après l'Accord.

Lebanon in my mind. The civil war and the centrality of the Lebanese-Armenian community in the making of the Armenian Diaspora nationalism

Khatchik Der Ghoukassian

Introduction

Once it became clear that the Lebanese-Armenian community was not immune from the damages and the long-lasting impact of the civil war that broke out on April 13, 1975, the Armenian Diaspora (here after referred to as the Diaspora) mobilized to help the Lebanese-Armenians in their survival effort. By November of the first year of the war, religious authorities, political parties, compatriotic unions and other social organizations joined their efforts to provide all the means necessary to assure the continuity of community life despite the war.

The mobilization of the Diaspora in the first two years of the civil war to help the Lebanese-Armenian community was different from any previous mobilization at least in two senses. First, the year the Lebanese civil war started the Armenians commemorated the 60th anniversary of the Genocide, which was hailed as an event marking a new national unity with the common ideal of seeking international recognition and reparation of the crime. The "spirit of the 60th anniversary," as coined in the Diaspora press, was reflected also in the mobilization to help the Lebanese-Armenians. Second, helping the needy Armenians in Lebanon did not mean offering them refuge in other, safer communities. Quite the opposite, the aim of the aid efforts was to provide the necessary means to discourage emigration from Lebanon through ensuring a possible normalcy for community life.

By 1975, hence, the Lebanese-Armenian community had gained a central importance for the Diaspora. The "centrality" of Lebanon makes sense only in the wider context of the national self-awareness of the Diaspora and the social construction of the Armenian Diaspora nationalism. It becomes visible through a dominant discourse in the Diaspora press as reflected in the news, leading articles, opinion columns, interviews and editorials during the civil war, or at least during the first years when the Diaspora was mobilized to help the Lebanese-Armenian community.

This essay shows how the centrality of Lebanon appears in the Armenian Argentine community as reported in *ARMENIA* and *Sardarabad*, the Dashnagsutun (Armenian Revolutionary Federation - ARF) and Ramgavar (Armenian Democratic Liberal Party - ADL) newspapers, respectively, from the beginning of the civil war until the end of 1976, when the so-called Pax Syriana marked an end to the first episode of the conflict commonly known as the "Two Years' War" – *harb ul-sanatayn*.¹ I first discuss the concept of "Diaspora" from a theoretical perspective using Foucault's discourse theory, and highlight the meaning of the center-periphery approach. Next, I explain the center-periphery perspective of the Armenian Diaspora nationalism. Then, I argue about the centrality of Lebanon in the context of the Armenian Diaspora nationalism. In the third section I show how this centrality appears in the manner that the civil war and Diaspora mobilization to help the Lebanese-Armenians, are reported in two Argentine Armenian leading newspapers. The conclusion offers some critical appraisal of the centrality vision in the making of the Armenian Diaspora nationalism.

Discourse theory and the social construction of the Diaspora from a center-periphery perspective

Though biblical in its origins, the modern concept of Diaspora is closely related to the emergence of the nation-state and, by extension, to nationalism, the most structured and efficient organization of identity politics in the 19th and 20th centuries. Accordingly, the consolidation of the nation-state from the 17th century on in Western Europe provided a strong basis for the central nationalist idea that only the homeland could ensure the preservation and development of a collective identity labeled "nation." It is this status of "guarantor" for the development of the nation that gives the homeland its centrality, which lies both in its real or idealized ability to offer physical protection against foreign threats, as well as provide the higher proof of an identity linked with historical ties to the given geographical extension. Nationalism is, in fact, the ideology of a historically existential relationship between a group identity –the nation- and a geographical extension –the homeland. A Diaspora, defined as an ethnic-national community forced to live outside a real or idealized homeland, could, therefore, make no sense in terms of self-awareness without a reference to the homeland where lies the certainty of its perpetuation.

¹ Initially, the research aimed at including the periodical *Sharjum*, the Hentchakian newspaper, to cover all the three so-called "traditional" Armenian national political parties' newspapers. Unfortunately, however, back issues of *Sharjum* were not available because, as the last editor of the newspaper explained, the archives were lost.

Traditionally, the debate about nationhood opposed two schools of thought in social sciences. On the one hand, ethno-symbolists² attempt to explain the nationalist phenomenon in universalist terms; on the other, Marxists,³ structuralists⁴ and modernists⁵ sustain that the formation of nations is a historical phenomenon linked to the expansion of capitalism (the Marxist view), concentration of coercive power in the hands of the state (the structuralist approach), or the particular social-political organization, the process of industrialization in the late XVIII and XIX centuries (modernization theorists). The path-breaking notion of nations as "imagined communities"⁶ opened the way to the social constructivist approaches to the phenomenon. The structure-agency dynamics proper to the social constructivist theory break with the dichotomy of the traditional debate by incorporating conceptual elements from different perspectives. They thus offer a convincing explanation about the paradox of the continuity of the nation, a modern phenomenon, in the context of the current process of globalization. Only through "perpetual imagining,"⁷ can one understand the persistence of nationhood throughout the ages.

As shown by Debrix,⁸ language is crucial for social constructivism. Based on Foucault's theory of discourse, and further elaborated by Mouffe and Laclau, the "linguistic turn" in social sciences in general and the study of nationhood and nationalist ideology in particular lend "a central role to words and meanings as indicators of power relations."⁹ Of particular interest for Diaspora studies is Mouffe and Laclau's argument that *all societies are constructed according to contingent principles, which temporarily fix the identity of their constitutive elements*. Discourse, thus, is defined "as the means used to organize a society into a structured totality, in order to give it stability and meaning."¹⁰ Within the discourse theory guideline, *ideas and*

² Anthony D. Smith, *The ethnic origins of nations*, Oxford, Blackwell, 1986; idem *National identity*, London, Penguin Books, 1991; Walter Connor, *Etnonacionalismo*, Spanish translation María Corniero, Madrid, Trama Editorial, S.L., 1998.

³ Eric Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780*, Second edit., New York, Cambridge University Press, 1991.

⁴ Charles Tilly, ed., *The formation of national states in Western Europe*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1975.

⁵ Ernest Gellner, *Nations and nationalism*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 1983.

⁶ Benedict Anderson, *Imagined communities*, New York, Verno, 1991.

⁷ Sheila Croucher, "Perpetual imagining: nationhood in the global era" in *International studies review*, 2003, 5, pp. 1-24.

⁸ François Debrix, *Language, agency, and politics in a constructed world*, Armonk, NY, M.E. Sharpe, 2003.

⁹ Claire Sutherland, "Nation-building through discourse theory", p. 186, in *Nations and nationalism*, 2005, 11, (2), pp. 185-202.

¹⁰ Ibid., 2005, p. 191.

*their linguistic expression [are] one aspect of the complex web of institutions, customs and practices, which together constitute a society.*¹¹

Following the conceptual guideline of social constructivism, modern Diasporas can be explained using two frameworks that analyze the emergence of "new nations" such as the United States, Canada, South Africa and Australia.¹² Louis Hartz's theory of "the fragment"¹³ and Seymour Martin Lipset's concept of "the formative event"¹⁴ in comparing the formation and political culture of "new nations," are particularly useful to study Diasporas. Closely related to both is Lipset's emphasis upon the role of the founding fathers. Diasporas, thus, are a detached part of a nation –the whole. They conserve the initial ideology of the nation, which fully makes sense only linked to the historical homeland; however, Diasporas also develop their own understanding of nationalism and identity, both in reference to the homeland. Hence, the first idea of centrality –the fragment detached from the whole.

As for the "formative event," it is usually a non-natural disaster that provoked the detachment of the fragment from the whole. The disaster aimed at the extinction of the whole, and the fragment is but a part of the whole that survived away from the natural habitat –the homeland. The disaster as a "formative event," thus, marks the fragment for generations; each generation becomes self-conscious about its identity through the ever-present danger of extinction if remaining separate from the whole.

Lastly, in the case of Diaspora formation, the "founding fathers" notion refers to the intellectual and political legacy of Diasporic charismatic leaders. The evolution of that legacy lies somewhere between the traditional and the rational-legal authority, in a state of permanent tension that shows the level of institutionalization of the Diasporas.

The analysis of the discourse that articulated the reasons for an all-Armenian mobilization to help the Lebanese-Armenian community precisely reveals the self-awareness of a Diasporan national identity constructed upon the centrality notion and its variants.

¹¹ Ibid., p. 197.

¹² I follow and expand an argument already developed in two previous studies, Khatchik Der Ghoukassian: "Diaspora and political integration: Armenians in the Peronist movement" (in Arm.), in *Haigazian armenological review*, 2002, Vol. 22, pp. 9-57, and "Diaspora politics: towards a framework of analysis". Paper presented at the 2005 Graduate Student Colloquium in Armenian Studies, UCLA, Los Angeles, CA (February 25).

¹³ Louis Hartz, *The founding of new societies*, New York, Harcourt, Brace & World, Inc., 1964.

¹⁴ Seymour Martin Lipset, *The first new nation*, New York, Basic Books, 1963.

The arguments about the "Centrality" of the Lebanese-Armenian community in the 1970s

The discourse of the all-national mobilization to help the Lebanese-Armenians during the civil war shows the central importance for the Diaspora that the community had gained by 1975. In different press reports, declarations and interviews, the Lebanese-Armenian community was referred to as the "heart of the Diaspora," "the central fortress,"¹⁵ "the most organized and numerous community," and so forth. This importance became even more relevant in the nationalist discourse of the seventies, when political activism for international recognition of the Armenian Genocide, already in place at least since 1965, reached the stage of the armed struggle. It might be a pure coincidence that this phase of the Armenian Cause, characterized by an organized campaign of armed attacks against Turkish diplomats, diplomatic representations, and sometimes non-official and non-Turkish targets, had started precisely in 1975. Nonetheless, there is little doubt that Lebanon had become one of the main operating bases, if not the headquarters, of the secret Armenian organizations that orchestrated the armed campaign. There are, hence, two main reasons for which Lebanon gained a central importance for the whole Diaspora. The first one is cultural, and it refers to the particular conditions of Lebanon that made the efforts of preserving the Armenian identity, the well-known *hayababhanum*, much more possible and long lasting than in any other country. The second is the political reason according to which the Middle East in general and Lebanon in particular are of special importance for the evolution of the Diaspora and the national destiny. The ultimate aim of Diaspora was foreseen as the return of the Armenians to their homeland sometime in the future, and the geographical proximity of the Middle Eastern communities to the homeland seemed to make this supreme goal closer to its realization. Both arguments reinforced each other in the critical context of the seventies. On the one hand, the cultural life of the Lebanese-Armenian community had reached a climax, especially with Armenian schools hosting students from communities around the world. On the other hand, a new generation of young Armenians, frustrated with sixty years of waiting for justice for the Genocide, looked at the example of other people, particularly the Palestinians, for pursuit of the national cause.

"Centrality" in this sense refers to a center-periphery vision of the national identity proper to all modern Diasporas, including the Armenian, wherein the "center" is the homeland and the "periphery" consists of the ethnic-national communities outside the homeland. In fact, the modernity of

¹⁵ *Michnapert* in Armenian.

Diasporas consists of structuring a community organization based on the idea that links national identity to a real or imaginary homeland, which becomes the only guarantor of national survival and development. Hence, Diasporas aim at returning someday to the homeland; and the closer they live to it, the more important the geographical location of the community becomes; hence, the importance of Middle Eastern communities for the Diaspora. Of them, the Lebanese-Armenian community, though not the most populous,¹⁶ gained special attention because of the cultural and political reasons mentioned above. Also, in a context where the lack of an independent state did not allow the homeland to fully assume the central role proper to the homeland of a Diaspora in the center-periphery vision, the Lebanese-Armenian community gained a special "centrality" for the Diaspora.

"Naturally (...) our first concern."¹⁷ The civil war and helping the Lebanese-Armenians in ARMENIA and *Sardarabad* in 1975-1976

The news about fighting broke out in Lebanon on April 13, 1975, and appeared on the front-page of *ARMENIA* for the first time three days later. Until April 23, the newspaper kept informing its readers about continuing "internal fights" based on the United Press (UP) and Agence France Presse (AFP) news agencies' cables from Beirut on the front page, while the preparations in Diaspora for the commemoration of the 60th anniversary of the Genocide were the main topic of the front pages. April 23 marked the first time that news about Lebanon included information about damages that Armenians and Armenian institutions suffered during the first ten days of fighting. "We did not receive newspapers or information for the last three weeks," says a footnote of the editor, "now we have learned," about a bomb fallen on the church of *Surp Kevork* in *Hadjen*, five Armenian victims, as well as damages and a number of deaths and injured people in other Armenian neighborhoods. On May 2nd, the front page information about the

¹⁶ The Iranian Armenian community in 1975 outnumbered by far the Lebanese-Armenians. Nonetheless, Iranian Armenians are not part of the Diaspora in the sense that the term refers to a special national self-awareness that is born as an immediate consequence of the 1915 Genocide. The Iranian Armenians, as well as Turkish Armenians especially in Istanbul, were a community long before the Disaster, and their collective self-awareness does not have the Genocide as the formative event of their identity. This, of course, does not deny the importance of the Genocide for Iranian Armenians, nor suggests any normative use of the concept of Diaspora when referring to national identity, or nationalism. The argument is put forward for the sake of a better understanding of the phenomenon of Diaspora, and is subject to an open debate.

¹⁷ Original in Armenian, author's translation. Same for the other remaining non-English texts and quotes.

commemoration of the 60th anniversary of the Genocide in different communities does not include information about public acts in Lebanon, because, as the article goes, no information was received. Three days later, on May 5, *ARMENIA*, based upon information from Turkish press, published the news about a bomb thrown at the car of the Turkish Embassy's counselor in Lebanon. On May 7, more commentaries on the same event in the Turkish press make yet another front page news in *ARMENIA*.

For the remaining months of the first year of the war and the one that followed, these three topics –the civil war and its impact on Lebanese-Armenians, the 60th anniversary of the Genocide and the attacks on Turkish officials- will appear interconnected in making the centrality of the Lebanese-Armenian community the dominant discourse of Diaspora nationalism. The information about the events per se says little about the social construction of this centrality, except when an editor's note is added, usually to comment about the events. Yet, the way the information is presented (usually as front page news) and the consistency with which it appears, are some of the empirical bases upon which the argument about the socially constructed notion of the Lebanese-Armenian community's centrality lies. The argument appears in almost direct form in interviews, editorials and leading opinion articles. Interestingly, for instance, the information about the march for the 60th anniversary to which 30,000 people participated in Lebanon appears earlier in *ARMENIA* – on May 8- than the information about commemoration acts in Cordoba (on May 10) and Montevideo (May 12). It is not clear whether the reason for publishing the march in Lebanon is the delay of the press reports from Cordoba and Montevideo, or the priority given to Lebanon. However, the phenomenon is already suggestive of a dominant discursive pattern.

In May and June, *ARMENIA* continues reporting on "bloody fights" in Beirut as informed by UP and other news agencies. On June 21, 23 and 24, a long interview of Hovhannes (Juan) Racubian, an ARF leader and long-time member of the Administrative Institution of the Armenian Church (*Institución Administrativa de la Iglesia Armenia – IAIA*), mostly known as the Armenian Center (*Centro Armenio – CA*), the body that claimed to represent the community and did it in *de facto* terms without any official or consensual legitimacy, contains the first empirical elements of the discourse that made the centrality of the Lebanese-Armenian community. After a visit to then Soviet Armenia, where he headed a community delegation, which invited His Holiness Vazken I to visit Argentina, Racubian stopped in a number of countries, including Lebanon and Iran, where he met with party, community and church representatives. When talking about his impressions in the first part of the interview, Racubian finds "natural" to have as "first concern" the

Lebanese-Armenians' situation. He focuses on *Djemaran* (Nishan Palandjian Secondary School), which in 1975 had 1,025 students, and underlines the importance of the terrain bought to build an even bigger institution. Racubian's insistence on the importance of *Djemaran* is not a coincidence; by then, more than a dozen Argentine Armenian students, mostly from *Khrimian* and *Surp Krikor Lusavorich* schools under ARF control, had spent a year or two in *Djemaran* to learn Armenian. The centrality of Lebanon for *Diaspora* appears again in the second part of the interview, where Racubian says, "After Beirut, Teheran's Armenian community is the most important one in *Diaspora*." Finally, the last part of the interview is dedicated to the 60th anniversary. After expressing his enthusiasm for the national unity created by the 60th anniversary, as well as assessing that the conditions for political work were far better than in the past, Racubian continues:

It would have been different, of course, if we had a legal state that would have assumed official responsibility for the Armenian Cause. What was realized in Armenia is very important, of course, but it has solely a publicity nature. The Diaspora is spread worldwide. Our struggle would have been much more efficient, of course, if we all lived in our homeland, pursued our ideal uniting all our means and had a legal state to represent us. Nevertheless, we noticed that the dream of a united homeland is alive not only in Diaspora, but also in Armenia. This spirit is our greatest strength that will empower our struggle.

What is expressed in Racubian's words was the dominant nationalist vision of the ARF in the 1970s: confirming the irreplaceable space the homeland occupies for the nation, yet still waiting for an independent state to take charge of the Armenian Cause. This discourse is also suggestive of the party's ideological and political lines to pursue *Diaspora* leadership in the struggle for the Armenian Cause, with the ultimate goal of gathering the whole nation on a free and united homeland.

The long hot Lebanese summer of the civil conflict's first year, including the successive "bloody Sundays," "cease-fires," "kidnappings," "Army interventions" and other events making the news is echoed in the July-August issues of *ARMENIA*. The information is mostly from news agencies and, when available, from the Armenian press. Analytical or opinion articles are rare, almost non-existent except for some comments on the news. September issues (12, 13, 20 and 24) include as leading front page news the 40 years of poetic creation of Mushegh Ishkhan, while continuing reporting about the war. In October, *ARMENIA* starts to analyze the political position of the

Lebanese-Armenian community, mostly reproducing articles and interviews from *Aztag*. Thus, following the news about the ARF leaders' meeting with Imam Mussa Sadr (*ARMENIA*, September 12), the translation to Armenian of an interview in Arabic with Melkon Eblighatian, one of the Armenian deputies in the Lebanese Parliament, is published on October 8, and 9, with the title "What was the position of the Armenians during the last events?" The virtues of the neutrality position of the Armenians during the civil war start to show in the discourse on the front page news about the situation in Lebanon on October 22. The news ends with a paragraph about the "situation of Armenians" where the editor maintains *despite the situation and the clashes, the collective existence of the Armenians is secure in Lebanon thanks to the neutral position.*

October issues of *ARMENIA* include three other important events related to the making of Diaspora nationalism and the centrality of the Lebanese-Armenian community. These events are the killing of the first two Turkish diplomats in Vienna (reported in the October 24 issue with information from Reuters), and Paris (October 27), and a long interview with Ana Marí Mahseredjian about her impressions upon her return from Lebanon where she went to perfect her knowledge of Armenian in *Djemaran* (October 24). *Lebanon is a beautiful country, as for the Lebanese-Armenians, as any other community or people, they also have their weaknesses. Nevertheless, compared to other communities I think they are the best organized, progressive and, of course, from the national [identity] perspective, the most preserved one* Mahseredjian opines. Once again, the special place that Lebanon then occupied for other communities of the Diaspora is underlined. A special front line article about the situation of Lebanese-Armenians appears in the October 28, issue. After informing that no newspaper has been received from Lebanon for a month, the article goes on describing the situation in the Armenian neighborhood of *Bourj Hammoud*, which is *calm and people there have the opportunity to come out to the streets and buy the goods they need*. It also praises the permanent contact the three Armenian political parties have established with each other,* and ends up wishing Lebanon to recover its normalcy, *a country that has been exemplary for peaceful coexistence, yet where according to news agencies 4,000 people died during the fighting. Since the beginning of the conflict, sixty Armenians have perished.*

From October on, analytical articles and editorials about Lebanon and the policy of the Lebanese-Armenian community start to appear with major frequency. The reason might well be the overall feeling that the conflict will not be over soon. Another reason might be the involvement of the ARF in the

* Editor's note: read Shoghig Ashegian's chapter in Part 6 for this development.

political process of looking for a possible solution starting with the presentation of a proposal of political reforms, information that *ARMENIA* reproduces in the November 12, issue from *Aztag's* October 10th issue. A show of solidarity with Lebanon is the participation of a delegation from the IAIA to a gathering for peace organized by the Lebanese Cultural Union of Argentina (*ARMENIA*, November 21, front page). A leading editorial opinion, on the other hand, is published on the front page of *ARMENIA* on November 26, signed "A.", about the first communication of the Justice Commandos of the Armenian Genocide, the secret organization that claimed responsibility for shooting two Turkish diplomats in Vienna and Paris. Entitled "Between the olive branch and the rifle," the leading column ends by making a political commitment. *We still prefer the olive branch. It is up to Turkey to make its choice. And if it is just the language of arms that Ankara understands, then our people know how to stand by the "Justice Commandos".*

The first joint appeal of the Armenian Apostolic, Armenian Catholic and Armenian Evangelical Church leaders to the Diaspora is the front page article of *ARMENIA's* November 27th issue. *It is time for sister communities, as well as less affected Lebanese-Armenians to help the recovery efforts of a populous Armenian community, making the preservation of the national, cultural, educational and economic lives of their kin their major responsibility.* This need for collective responsibility is justified in terms of the threat to the "physical existence of our most lively and biggest community." The idea of the Lebanese-Armenian community's centrality for the Diaspora formulated in this joint declaration is echoed in a November 29, *ARMENIA* editorial. *Our Armenian community in Lebanon, which truly is regarded as the center of the Diaspora's weight thanks to its high organizational level, religious leadership, and educational, cultural, informational and intellectual network, is also in a state of shock.* This first editorial is the starting point of the formulation of the argument to help the Lebanese-Armenians, in which "our community has a role to play," as ends a second editorial three days later. The argument is based on the joint declaration of the spiritual leaders to Diaspora *"to help the humble sectors of the Lebanese-Armenians.*

Parallel to these first formulations for an all-Diaspora mobilization to help the Lebanese-Armenians, *ARMENIA* continues reproducing the editorials of *Aztag Weekly-Droshag*, the central organ of the ARF Bureau, concerning the debut of the armed struggle for the international recognition of the Armenian Genocide. On the December 2nd issue, the *Droshag* editorial "People should not be pushed to desperation" and the first press release of the Justice Commandos organization are together on the front page. On

December 8, the editorial, "The conflict of uncertainty," praises the responsibility for the physical protection of the Armenian community that "ARF youth have assumed," yet warns about the long-lasting impacts of the economic destruction of the community, echoing a new joint declaration signed by the three Lebanese-Armenian religious leaders and His Holiness Vazken I. The illustration of the virtues of the neutrality position that the Armenian political parties adopted in Lebanon is highlighted by two front page parallel news on the issue of December 9: one of the titles, "Horror in the streets of Beirut," refers to the fighting, whereas the other, "Complete calm in *Bourj Hammoud*," to the situation in the Armenian neighborhood. The economic damage of the war has reached 6 billion dollars informs *ARMENIA* on December 19th, whereas the next day along with the news "The calm makes a slow come back to Lebanon," an article signed by Hrand Samuel and originally published in *Haratch* of Paris bears the suggestive title "Let us help our fellow Armenians in Lebanon." On December 26, *ARMENIA* publishes the Armenian Relief Society's (ARS) Central Commission's appeal in Boston, to all ARS chapters to start helping Lebanon.

On January 2, 1976, the front page news from Lebanon is three rockets fired on the Turkish Embassy and the Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (ASALA) claiming responsibility for the attack. From January 10 on, the Argentine Armenian community is mobilized to help the Lebanese-Armenians. The IAIA makes public a call to participate to the all-national efforts to help the Lebanese-Armenians, and on January 14, invites the whole organization to a deliberative meeting next day. On the eve of that first meeting, on January 15, *ARMENIA*'s editorial underlines the importance of the initiative characterizing the Lebanese-Armenian community as *the center of Diaspora from the perspective of its organizational level and quality, and as such it had become the main impulse for the national existence and persistence*. The editorial, moreover, finds comforting the national awareness of the entire nation about the need to help the Lebanese-Armenians. "The aid to a threatened community is organized with the proper level of concern and seriousness."

One of the central texts where the argument of the Lebanese-Armenian community's centrality is solidly constructed is Mushegh Ishkhan's "Lebanon: the central fortress of the culture in Diaspora," which *ARMENIA* reproduces on page 2 of the January 2, issue. Because the article is the most eloquent in terms of arguing the importance of Lebanon from a cultural perspective, and because the logic and the poetics of the text reflect the dominant discourse of Diaspora nationalism, it is worth quoting long parts of it.

No body can ever deny that Lebanon is the cultural and educational center of the Diaspora. It has become a kind of modern-era "Yerkir" –homeland- from where was heard the familiar voice of the Armenian spirit and language. Lebanon has become the center of Diaspora's light and hope, especially after the destruction of our other Middle Eastern communities.

Indeed, it is only there that the Armenian culture could flourish, the Armenian language keep pure, that new literature could be born. When the older generation in other communities vanishes, the conditions do not allow newcomers to take the place of those who had gone.

...

[In Lebanon] both literature exists, and a new generation that reads in Armenian, writes in Armenian and looks for Armenian books comes into age.

...

It is this central fortress of Armenian culture that is endangered. For now, every harmonious voice born from the spirit is silenced under the noise of guns. It is silenced, yet not dead.

...

What most matters about Lebanon are our national and cultural wealth accumulated there. We cannot move them to any other place, nor can we create all that once again in a new environment.

...

A call has been made public. It goes beyond the pure benefactor aspect. It is not a call to a piece of bread, a handful flour or sugar, but a call to save values for the future. Because helping the Lebanese-Armenians nowadays means not only feeding hungry masses, but also supporting the central fortress of our culture in Diaspora and preventing it from falling down. This case is an irreplaceable value for our common national struggle, continued existence and Cause.

...

Losing Lebanon means to lose the central fortress of our struggle and defense.

In the same issue where Mushegh Ishkhan's article is reproduced, the joint call of the three religious leaders, as well as the call of His Holiness Vazken I issued on November 4, to help Lebanon are published again. An editorial on January 16, "Centered labor," considers an all-national concern to support "our brightest community in its difficult days." A special commission

to coordinate the fund raising and the aid is formed, as told on the front page of *ARMENIA*'s January 17 issue, and the IAIA receives the visit of the then Ambassador of Lebanon in Argentina, Fuad Turk.

In the following months, the newspaper will reproduce every article, editorial or column published in other organs concerning the importance of helping the Lebanese-Armenians. A dominant discourse that makes a "small Armenia" of the Lebanese-Armenian community is found throughout all these texts. A leading article in *Azad or* (Athens) reprinted in *ARMENIA*'s January 17th issue even directly characterizes it as such. Moreover, the call not to let the community "die" in the same article ends with a warning: "[The death of the Lebanese-Armenian community] is the death of the Diaspora, the Armenian Culture and the Armenian Cause." Another editorial (*Asbarez* of Los Angeles reprinted in *ARMENIA* on January 22), "Why help the Lebanese-Armenians?" explains:

The issue is not only saving and preserving the Lebanese-Armenian community, but preserving the organizational structure of all the Diaspora. In other words, the conflict of the Lebanese-Armenians is also the conflict of every other Armenian community. It is not a question of making a donation to the needy ones, but to be aware of the importance of maintaining the most important community alive, which demands the highest sacrifice from us all.

Ads of the fund raising campaign start to appear in *ARMENIA* on January 30. *The Argentine Armenian community is called upon to join the efforts of all the Armenians and mobilize all its material means to help the Lebanese-Armenians*, says the text of the big front page ad. Following its 32nd Regional Meeting near the end of January, the ARS South American organization (Argentina, Uruguay and Brazil) issues its own call to its members and the community to help the Lebanese-Armenians. Published on January 31, the argument articulated in that call follows the logic that links the Lebanese-Armenians' preservation to the preservation of the Diaspora, because if "the beating heart of the Diaspora" stops then all cultural life will be reduced to its minimum expression, if not stop outright, "which would be equal to a double national disaster." The "irreplaceable" Lebanese-Armenian community "has truly the right to hope this much from us and we should not deceive them."

With the first photos of armed Armenian youth guarding institutions and Armenian neighborhoods, the discourse is shifted from helping a needy community to the pride that inspires the determination of the Lebanese-Armenians to hold on and not abandon the country. A leading editorial of

Droshag in ARMENIA on February 2nd stigmatizes those Armenians who start to emigrate. *Every Armenian individual or family that leaves the country weakens not only the community but the whole Diaspora ... Lebanon and the Lebanese-Armenian community have crucial importance for the Diaspora. It is from this perspective that we should think and act about all the issues not only in Lebanon, but also in all the Armenian communities of the Diaspora. Lebanon and the Lebanese people should be able to perceive the moral and material help of all the Armenians.* The pride element that appears in the discourse is seen also in the self-confidence of the Diaspora. On February 6, ARMENIA publishes an article signed by K. Chobanian. Lebanon, writes the author is "after Armenia the next shining center for us, Armenians; it is a healthy and fruitful root." It is in Lebanon that those who from North and South America and other parts of the world go to Armenia and make a stop there see "the progress of a people that from "leftovers" was able to build a "nation." The two million Armenians living in the world *today do not need foreign aid. Conditions were different sixty years ago. It has been ten months now that the Lebanese-Armenians did everything possible and impossible to hold on, and they still do ... The Diaspora today is strong of about two million, 180-200 thousand of whom live in Lebanon ... Let us not betray our Armenian character, let us not forget that many of us went through pain, hunger and homelessness. Let us not forget that we are the children of a persecuted generation. The freedom and wealth of the Americas should not endanger our essence ... We are one nation, one people in America, Australia or the wounded Lebanon.*

By the time a temporary cease-fire was established in Lebanon in February 1976, and schools and other institutions re-opened their doors, the Argentine Armenians had collected 218,685,000 pesos. To compensate for the weak national currency, the coordinating commission decided to concentrate on medicine and food. The Armenian community in Sao Paolo had meanwhile raised US \$ 30,000. While the formation of a tripartite commission of the three Armenian political parties – Social Democrat Hentchakian Party, ARF and the ADL - in Lebanon raises renewed hopes in handling the situation, editorials continue to stress the need of helping Lebanon to avoid massive emigration of the Armenians. *"If we think that abandoning Lebanon is harmful for the entire nation because those who go out face the obvious danger of assimilation,"* writes an ARMENIA editorial on March 6, *"then it is our national duty to react quickly to that danger, which is the deepest wound of Diaspora."* Therefore, the editorial calls on continuing the fund raising efforts to provide immediate help to the needy Armenians in Lebanon, but above all to be aware that *the preservation of the Lebanese-Armenian community and the reactivation of its intellectual and educational*

life has a transcendental meaning for all the Diaspora. Because of its institutional infrastructure, the youth and the Armenian profile, the Lebanese-Armenian community is the vanguard of Diaspora's existential struggle.

Despite the military take-over in Argentina on March 24, 1976, and the state of siege declared by the *de facto* government, news about Lebanon as well as editorials about the special place Lebanon occupies in the Diaspora do not disappear. Moreover, partly because the Armenian press in Diaspora never had a strong tradition of reporting local news or getting involved in local politics, and partly by prudence, the Lebanese-Armenian situation continues to run as front page stories and editorial topics. Thus, while after two months of a fragile cease-fire the fighting breaks out again and the threat of the country's division becomes more real, the "irreplaceable" character of the Armenian community continues to enjoy a consensus in the Diaspora's nationalist discourse. *ARMENIA* reproduces an *Asbarez* editorial in the April 2 issue where the possible change of the Lebanese political system is envisioned. Even if the confessional system is abolished, maintains the editorial, the Lebanese-Armenian community will still keep its political weight. Also, because of the special conditions offered by Lebanon, "the potential to persist and develop as Armenians outside Armenia is far greater in Lebanon than in any other country." Moreover, the solution to the Armenian Cause makes the massive presence of the Armenians in the Middle East necessary. *The more numerous are Armenians living close to the occupied homeland [referring to Western Armenia], the greater is the probability of re-conquering these territories ... As is Armenia's existence an irreplaceable factor for the persistence of the Armenian nation and the solution of the Armenian Cause, so is the preservation of the Lebanese-Armenian community for the Diaspora. From this perspective it becomes easy to understand why the conflict affecting the Lebanese-Armenians should be a concern for all the Diaspora.*

On April 13, another *ARMENIA* editorial calls to support *Djemaran* and help keep its doors open. By May, the total funds raised in Argentina reach 2,495,000 pesos, and on June, 1, the ARS declares having raised 88,860,000 pesos. The military government in Argentina forbids any political activity in the country, but the fund-raising efforts to help Lebanon are not affected. An editorial on June 12, continues the call for more donations to a community characterized as "the heart of Diaspora's organic structure." Abandoning Lebanon becomes synonymous to assimilation. *The emigration is terrible, mortal. Outside the Middle East, the Armenian nation faces the danger of rapid assimilation*, is Hagop Pakradouni's judgment in *ARMENIA* ("As it is not too late yet..." June 15). *Let us be clear: all institutions working in our*

reality are against any massive displacement out of the Middle East because they are aware about the grave consequences of the dissolution of a whole community ... The greatest danger for the Lebanese-Armenians is emigration against which we need to struggle with all our means. The style becomes much more aggressive and stigmatizing within the next months when *ARMENIA* continues reporting about the fighting, simultaneously with the news about the formation of the National Council in Lebanon and the efforts of preserving the integrity of the community during the second summer of the civil war. *The struggle to preserve the Lebanese-Armenian community today is crucial for the preservation of the basis for the struggle for the Armenian Cause. Any position that disregards this imperative is nothing less than national betrayal,* is written in a leading front page article on September 16.

On October, 19, 30 tons of food were sent to Lebanon as a donation from the Argentine Armenian community. By the end of 1976, the first round of the civil war came to an end and the so-called Pax Syriana was established. On December, 18, *ARMENIA* reproduces the press release of the Lebanese-Armenian Coordinating Organ, which expresses hope that with security conditions assured, those Lebanese-Armenians who left the country would come back.

This hopeful note, unfortunately, will be premature. Yet, it leaves the impression that the all-national mobilization to help the Lebanese-Armenians during the first year and a half of the civil war made sense.

Compared to the coverage *ARMENIA* has given to the Lebanese civil war, *Sardarabad's* chronicles are almost non-existent. One of the reasons is that by then a biweekly, the first issue of *Sardarabad* came out on September 6, 1975, when the civil war had long started. The first mention of Lebanon, though not the war, appears in the second issue (September 20) with a poem about Lebanon by Mushegh Ishkhan, probably honoring his visit to Argentina. The first editorial of *Sardarabad*, in the same issue, maintains that the main objective of Diaspora is *hayabahbanum* in a practically similar discourse found in *ARMENIA*: *We do not deny that our generation, which grew up on these Armenian-absorbing (hayagul) lands, lives in a climate where neither the spiritual, nor the way of life (guentsagh) are its own, or have any relation with our national traditions and culture.* The editorial, moreover, underlines the need of unity within the community. The October 4, issue covers the visit of poet Mushegh Ishkhan and writer Garo Poladian to Argentina. However, it does not mention the war. The Armenian editorial of the same issue is dedicated to the praise of the Armenian culture, which is

considered the only factor that can preserve the national identity of "communities living tens of thousand miles away from the homeland."

The Lebanese war is first mentioned in the December 27th issue with the decision of the Armenian General Benevolent Union's (AGBU) leadership to start a worldwide campaign to raise US \$ 600,000 to help the Lebanese-Armenian community. AGBU President Alex Manookian's call and an editorial in Armenian dedicated to the same topic are in the same issue. *The fundraising for the Lebanese-Armenians should be considered a matter of honor for the Armenians of South America, because in this case the quality as well as patriotism of each community would be valued as much as the number of its members. Indifference would mean to cut off from the noble feelings of hayabhanum, and, moreover, to head toward assimilation.* On January 3, 1976, *Sardarabad* starts publishing the first reactions to the fundraising campaign. Of the US \$ 30,000 goal set by the AGBU for all South America, 75,000,000 Argentine pesos are donated by benefactor Miurekian (US \$ 10,000 from Buenos Aires, US \$ 2,000 Cordoba, US \$8,000 Montevideo and US \$ 10,000 Sao Paulo). In the same issue, the initiative of the IAIA is also published. Reacting to both fundraising campaigns, an editorial note refers to the importance of the Lebanese-Armenian community: *For decades the Armenians living outside the homeland received unrestricted economic and cultural aid from the Lebanese-Armenians. Faced with a national tragedy, it is up to us now to help them with the same fraternal sentiments to try to relieve their material, cultural and economic loss; a loss which is our own.*

By March 27, *Sardarabad* starts to publish the list of donations to the AGBU fundraising campaign. In the same issue, and for the first time, there is an interview (no source, no author mentioned, no name revealed) with "the military leader of ADL" in Lebanon. The second part of the interview is published in the April 10, issue, which also has an editorial praising the unity and cooperation of the three Armenian political parties in Lebanon. The editorial invites the organizations of the Argentine Armenian community to follow this example. On May 5, the newspaper also publishes the joint communication of the three parties' leadership in the U.S. and Canada, inviting Armenians all over the world to unite. The July 3, issue reports on the AGBU leadership's fundraising campaign, specifying that Buenos Aires had contributed with US \$ 12,000, Cordoba US \$ 2,000, and Montevideo US \$ 12,674. The last note about the Lebanese-Armenians in *Sardarabad* in that crucial year of 1976 is an opinion column by a "correspondent" about the "Lebanese conflict and the unity of the Armenian people."

Conclusion

In 1975, *ARMENIA* was the only Armenian daily newspaper for the South American Armenian communities in Argentina, Uruguay and Brazil. As such, it is a rich source of information for the analysis of the Argentine Armenians' attempts to help their fellow nationals in Lebanon. True, since 1931, the year it was founded, and despite its initial aim of becoming a community newspaper, *ARMENIA* is publicly known as the organ of the Central Committee of the ARF in South America. Yet, the partisan character of *ARMENIA* is not a handicap to use its discourse as an empirical argument for the hypothesis of this paper. First, the ARF is one of the main architects of Diaspora nationalism; its discourse, hence, is a rich empirical source to study the making of Diaspora nationalism. Secondly, as Minassian¹⁸ argues, the leadership of the party was concentrated in the hands of militants from Middle Eastern communities from the sixties on, and Beirut became the ARF headquarters.¹⁹ This is yet another reason to consider the discourse of the ARF a rich source to look at for the empirical arguments of this research.

Empirical evidence of the engagement of Argentine Armenians with all-Diasporan efforts to help the Lebanese-Armenian community's survival is found also in *Sardarabad*, the ADL local leadership organ. The lack of intensive war coverage and the Lebanese-Armenians' fate is probably because of the size and the publishing frequency (biweekly until 1987) of the newspaper. It was much more narrowly dedicated to community matters and activities of the AGBU chapters in South America. However, when it comes to the understanding of Diaspora and the role of community organizations, the ADL discourse in 1975, was hardly much different from the ARF discourse. True, *Sardarabad* completely ignored the armed struggle for the recognition of the Armenian Genocide, did not report the events, nor dedicate any editorial note to the phenomenon; but it also avoided any reporting about the local situation in Argentina, not even the Coup d'Etat of March 1976.

¹⁸ Gaïdz Minassian, *Guerre et terrorisme Arméniens*, Paris, Presses Universitaires de France, Paris, 2002.

¹⁹ Officially the ARF never claimed to have a "headquarter" for the Bureau, the highest stance of the party leadership. Since its foundation in 1890, the party adopted the operational principal of "decentralization" providing to each party organizational body –Central Committees and Committees- the autonomy of decision as long as it remained within the ideological and strategic guidelines of party's General Assembly. Nevertheless, in exile conditions, especially from the 1960s on, the Bureau gained major control and centralization of decisions, at least for ideological issues and the politics of the Armenian Cause. "Headquarter," thus, in this chapter will refer to the place where the Bureau, essentially the President and some of the most influential members, its main offices and the central organ of the party were located.

This may lead one to think the conservative ADL ideology was behind the extreme prudence of not seeing or hearing evil. Prudence derived directly from their ideology. Yet, the main reason for the lack of coverage of any hot topic was most probably the size and frequency of the newspaper, and the priority it gave to reporting about the local community and AGBU activities.

The discourse analysis of reporting in *ARMENIA* on the civil war and its threat to the Lebanese-Armenians makes the dominant narrative of Diaspora nationalism in the seventies clear. From a different ideological perspective, the discourse in *Sardarabad*, even when more narrowly concentrated on AGBU activities, follows the same logic of *hayabahbanum*. Several aspects of this discourse, however, need more specification. Thus, it is not clear to what extent the dominant discourse reflects the self-awareness of a national identity and to what extent it is more specific to a partisan power struggle in the Diaspora with each organization using it as a tool for the strengthening of its own position, self-attributed or real, of leadership. Most importantly, it says very little about how successful it is in creating a true engagement with its terms. Finally, though the evaluation of the efficiency of the discourse in mobilizing people is highly debatable, its limitations to fulfill the promises are very obvious.

How much the all-Diaspora mobilization did help the preservation of the Lebanese-Armenian community is a topic for a wider research project with much more complicated variables. For the Argentine Armenian community at least, and most probably for other communities, too, it became very difficult in the end to maintain a permanent mobilization and help the Lebanese-Armenians. Naturally local concerns end up dominating the priorities. For the Argentine Armenians, this included the project of a new center for the ARF and the affiliate organizations that needed several fund raising campaigns. The local AGBU chapter was similarly engaged with a construction project, for the Mary Manookian high school and center.

The prolongation and deepening of the conflict, on the other hand, did not inspire much confidence about the capacity of the Diaspora to maintain the integrity of the Lebanese-Armenian institutions. Hence, at some point the sacrifice for it is inevitably questioned, though almost always not publicly. Yet, within the logic of the dominant discourse as the making of Diaspora nationalism, the decline of Lebanon's centrality by 1987-88, could be explained by another factor. This was the massive mobilization in Armenia, first, for *Karabagh* and, then the independence. It provided a new vitality to the main "center" – the homeland – for Diaspora nationalism, making other centralities outside the homeland secondary if not superficial.

Résumé

Le Liban de mes souvenirs. La guerre civile et le rôle central de la communauté arménienne du Liban dans le développement du nationalisme diasporique arménien

Quand la guerre du Liban éclata en 1975, la communauté arménienne d'Argentine s'est mobilisée, pour venir en aide aux Arméniens-libanais. À la suite d'appels publics, des collectes et des donations individuelles furent organisées et les Arméniens-argentins ont envoyé de l'aide humanitaire et matérielle au Liban, et accueillirent les rares Arméniens qui avaient décidé d'émigrer en Argentine.

Ce n'était pas la première fois que les Arméniens de l'Argentine venaient en aide à ceux d'un pays tiers ; cependant le sort des Arméniens du Liban semble avoir été particulièrement important en Argentine, et pendant longtemps la source d'une grande inquiétude, à en croire les nouvelles, les articles et les éditoriaux parus dans le quotidien arménien local, *ARMENIA*, de la Fédération Révolutionnaire Arménienne (Dachnagtsoutioun) et dans une moindre mesure, dans *Sardarabad*, publication du Parti Libéral Démocratique (le parti Ramgavar).

À travers le dépouillement des journaux *ARMENIA* et *Sardarabad*, ce chapitre s'intéresse à la mobilisation de la communauté arménienne d'Argentine durant la guerre civile du Liban. L'auteur veut montrer plus particulièrement que la centralité de la communauté arménienne du Liban pour les Arméniens d'Argentine, spécialement pour les sympathisants du parti FRA-Dachnagtsoutioun, est étroitement liée aux particularités sociologiques de l'identité arménienne en diaspora, particularités selon lesquelles les communautés du Moyen-Orient auraient un rôle et une importance stratégiques dans l'auto-préservation identitaire diasporique, dont l'objectif final est le retour à la patrie historique. Et cette importance stratégique est allée en croissant, surtout durant la décennie 1975-1985, la décennie de la lutte armée pour la reconnaissance internationale du génocide des Arméniens.

APPENDIX

Document A

**Lebanese-Armenians
in the Lebanese parliaments**

	Period	No. of Seats	No. of Armenians	%	Names of Lebanese-Armenian Deputies
1st	Nov. 18, 1927-May 13, 1929	46	0	0.0%	N/A
2nd	Jul. 15, 1929-May 10, 1932	45	0	0.0%	N/A
3rd	Nov. 30, 1934-June 05, 1937	25	1 Arm. Orth.	4.0%	Vahram Leylekian
4th	Oct. 29, 1937-Sep. 21, 1939	63	1 Arm. Orth.	1.6%	Vahram Leylekian
5th	Sep. 21, 1943-Apr. 07, 1947	55	2 Arm. Orth.	3.6%	Hrachia Shamlan Movses Der-Kaloustian
6th	May 25, 1945-Mar. 20, 1951	55	2 Arm. Orth.	3.6%	Movses Der-Kaloustian Melkon Hayrabedian
7th	Jun. 05, 1951-May 03, 1953	77	3 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.*	5.2%	Movses Der-Kaloustian Melkon Hayrabedian Dickran Tosbat Joseph Chader*
8th	Aug. 13, 1953-Aug. 20, 1957	44	2 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.*	6.8%	Movses Der-Kaloustian Dickran Tosbat Joseph Chader*
9th	Aug. 20, 1957-Jul. 18, 1960	66	3 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.*	6.1%	Movses Der-Kaloustian Dickran Tosbat Khatchik Babikian Joseph Chader*

10th	Jul. 18, 1960-May 08, 1964	99	4 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.*	5.1%	Movses Der-Kaloustian Khatchig Babikian Souren Khanamirian Sarkis Shamlian Joseph Chader*
11th	May 08, 1964-May 09, 1968	99	4 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.*	5.1%	Movses Der-Kaloustian Khatchik Babikian Souren Khanamirian Andre Tabourian Joseph Chader*
12th	May 09, 1968-May 03, 1972	99	4 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.*	5.1%	Movses Der-kaloustian Khatchik Babikian Souren Khanamirian Andre Tabourian Joseph Chader*
13th	May 13, 1972-Jun. 7, 1991	99	4 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.* 1 Protestant**	6.1%	Khatchik Babikian Souren Khanamirian Melkon Eblighatian Ara Yerevanian Joseph Chader* ^[1] Antranik Manougian**
14th	Jun 7, 1991-Aug. 23, 1992	108	5 Arm. Orth. 1 Protestant**	5.5%	Khatchik Babikian Souren Khanamirian Melkon Eblighatian Ara Yerevanian Shahe Barsoumian Antranik Manoukian**

^[1] Joseph Chader died in 1977 and no one was elected to replace him.

15th	Aug 23, 1992-Sep. 1996	128	5 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.* 1 Protestant**	5.5%	Khatchik Babikian Souren Khanamirian Shabe Barsoumian Yeghia Jerejian George Kassarji Hagop Choukhadarian* Nourijian Demirdjian**
16th	1996-2000	128	5 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.* 1 Protestant**	5.5%	Khatchik Babikian Yeghia Jerejian George Kassarji Hagop Demirdjian Sebouh Hovnanian Hagop Choukhadarian* Abraham Dedeyan**
17th	2000-2005	128	5 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.*	4.6%	Yeghia Jerejian George Kassarji Sebouh Hovnanian Hagop Kassardjian Jean Oghassapian Serge TourSarkissian*
18th	2005-2009	128	5 Arm. Orth. 1 Arm. Cath.*	4.6%	Yeghia Jerejian George Kassarji Hagop Kassardjian Jean Oghassapian Hagop Paktadounian Serge TourSarkissian*

Document B (1)
Lebanese-Armenian ministers
in the Lebanese governments
before the *Ta'ef* Agreement

Cabinet	Year	Prime Minister	Cabinet members	Lebanese-Armenian Ministers	Portfolio
26th	1958	Sami El-Sulh	14	Joseph Chader	Public Planning
30th	1960	Sa'eb Salam	18	Khatchik Babikian	Administrative Reform
42nd	1969	Rashid Karameh	16	Khatchik Babikian	Health
43rd	1969	Rashid Karameh	16	Khatchik Babikian	Tourism
46th	1973	Ameen El-Hafez	16	Khatchik Babikian	Public Works
47th	1973	Taqiddin El-Sulh	22	Joseph Chader Souren Khanamirian	State Tourism
48th	1974	Rashid El-Sulh	18	Souren Khanamirian	Tourism
53rd	1980	Shafiq El-Wazzan	22	Khatchik Babikian	Justice

Document B (2)

Lebanese-Armenian ministers in the Lebanese governments after the *Ta'ef* Agreement

Cabinet	Year	Prime Minister	Cabinet Member	Lebanese-Armenian Ministers	Portfolio
1st	1989	Salim El-Hoss	14	Souren Khanamirian	Industry & Oil
2nd	1990	Omar Karameh	30	Khatchik Babikian Hagop Choukhadarian	Justice Environment
3rd	1992	Rashid El-Sulh	24	Shahe Barsoumian	Industry & Oil
4th	1992	Rafik El-Hariri	30	Shahe Barsoumian Hagop Demirdjian	Minister of State Economy
5th	1995	Rafik El-Hariri	30	Shahe Barsoumian Hagop Demirdjian	Industry & Oil Municipalities
6th	1996	Rafik El-Hariri	30	Shahe Barsoumian Hagop Demirdjian	Industry & Oil Municipalities
7th	1998	Salim El-Hoss	16	Arthur Nazarian	Tourism & Environ
8th	2000	Rafik El-Hariri	30	Sebough Hovnanian	Youth & Sports
9th	2003	Rafik El-Hariri	30	Sebough Hovnanian Kareem Pakradouni	Youth & Sports Administrative Reform
10th	2004	Omar Karameh	30	Sebough Hovnanian Alain Tabourian	Youth & Sports Minister of State
11th	2005	Najeeb Mikati	14	Alain Tabourian	Telecommunications
12th	2005	Fouad El-Siniora	24	Jean Oghassapian	Administrative Reform
13th	2008	Fouad El-Siniora	30	Jean Oghassapian Alain Tabourian	Minister of State Energy

Document C

Joint Resolution of the Lebanese-Armenian denominations

The Bloc of Armenian Denominations held a meeting on Friday, October 7, 1983 at the Catholicosate of Cilicia in Antelias. The meeting was attended by the heads of the three Armenian churches – Apostolic, Catholic and Protestant – the Armenian members of parliament, and representatives of the Armenian organizations and parties, Tashnak, Hentchak and Ramgavar. The following is the text of the resolutions taken at this meeting:

1. We thank God the almighty that Lebanon has resisted and remained faithful of its future in spite of the consecutive events that have shaken its existence since 1975. This was due to the people's willpower and their attachment to their land and liberty.
2. Our nation is Lebanon where we have shaped our lives and planted our faith and traditions in its land, and gave all our experience and skills for its construction and development.
3. Lebanon was and still is the center of vivacity not only for the Armenians in Lebanon, but also for the Armenians in the whole world who have always considered this country the source of faith and hope.
4. During the past 9 years of distress, the Armenian denominations declared their belief in the principle of dialogue and understanding in order to alleviate the tension and solve the conflict. And today, it is becoming clearer that dialogue and understanding is the only way for salvation and achievement of national unity. The Armenian denominations are willing, as in the past, to present all their capabilities to salvage Lebanon and help in its rebuilding whether by bearing responsibilities or taking a suitable stand.
5. In these fateful and difficult days, the Armenian denominations believe that it is not enough for them to consider only Lebanon's national unity, sovereignty and legitimacy. They demand that they participate actively with the rest of the Lebanese denominations in their effort to build Lebanon on sound bases.
6. It is distressing to witness the tragic circumstances of the refugees. Therefore, we call upon the Lebanese in general, the Armenian benevolent organizations, and the Armenians in general to provide their assistance to alleviate the sufferings of the refugees and, when the situation allows, help them to return to their homes.

7. We declare that each citizen has the duty to contribute in making the country stronger and able to spread its authority throughout the country; this cannot be realized unless all foreign forces are removed, and the Lebanese army is deployed in order to support the nation's unity, which is a fundamental principle that should not be meddled with by schemes to divide the country.
8. We believe that peaceful co-existence among the Lebanese, and their agreement and brotherly treatment of one another is the basis to ensure the freedom of individual and the rights of the denominations; and therefore, it is the basis that should be provided to build a society where equality and justice exist in one unified nation.

Translation from Arabic by Katia M. Peltekian (2004).

Source: George Bashir, Phillip Abi Aql & Fawzi Moubarak, *Oumara' el tawa'if: min Geneva ila Lausanne*, (in Arabic for *Princes of sects: from Geneva to Lausanne*) Beirut, Lebanon, Wakala' Al-Anba' El-Markaziyyeh, 1986, p. 334.

Document D

The Lebanese-Armenian proposal at the Geneva Conference (1983)

The Reform Project of the Armenian Parliamentarian Group proposals for political, administrative, economic and social reforms to the National Dialogue Committee held in Lausanne, on March 12, 1984

1. The Armenian Parliamentarian Group's work is based on its conviction that Lebanon has a self-distinguishing feature in its structure and constituency. It is the country of peaceful coexistence between all religious confessions and sects that were constituted throughout the centuries by groups seeking refuge and shelter from oppression and all sorts of deprivation (religious – political – social – racial).

Despite our conviction that secularism is one of the main traits and most distinguished characteristics of developed countries, nevertheless we discover that the Lebanese are committed to stay under the influence of their past and be bound to it, until Lebanon may have the opportunity to achieve the status of true secular society, apart from confessional or religious ties. However, the truth is that every segment of Lebanese society is closely attached to its specific idiosyncrasy and identity, with a careful, discreet and fearful attitude from the experience and attempts of integration in social groups larger than them. Therefore, based on such assumption, it is mandatory to preserve a balanced confessional framework.

Any project in political reform, or in simple terms, any political system that does not take into account such a fact as well as the prevailing Lebanese situation shall be currently considered by the Lebanese as a rogue intervention affecting their basic liberties, such liberties being at the very root of Lebanon itself and making evident its right to exist, and without them, its existence as an entity is deemed meaningless.

With the aforementioned, we can emphasize that the Lebanese society is a plural society and as such, no current political regime can fully join and merge such society unless it is based on the precepts and principles of the modern pluralistic society as well as the society of coexistence.

2. Despite the bloody events that took place in the past few years, contradictions have increased between several Lebanese parties and widened the existing gap between them. However, there is no doubt that

the crisis has also actually and explicitly consolidated a union and consensus of opinion among the majority of Lebanese, thereby emphasizing in a nutshell on the necessity of maintaining a single unified Lebanon as well as a homeland for all its citizens.

Any reform project ought to have a starting point from such basis and from fundamental principle, and to be committed to indicate clearly and explicitly such willingness for peaceful coexistence.

3. The social situation is neither separate nor dissociated from the political situation. In fact, the Lebanese society is characterized by a significant number of inequalities, and the manifestations of the prevailing gap are evident and deep-rooted in this society, being incompatible with the principles and rules of equality that are convened in modern societies, and even in transgression of them. The gap separating the Lebanese from each other is getting wider and deeper, when its framework sometimes extends to affect and include the confessional limits. Hence, starting from such assumption, any project of political reform is not deemed as full and complete if its main proposals are not based on granting equal rights to everyone without exception or discrimination, and if opportunities and the possibilities of development and prosperity are not made available to everybody on an equal basis, especially in view of the fact that taking advantage of the creed of freedom and the principles of democracy in the Lebanese society often lead to the subjection and oppression of the weak by the strong and powerful.
4. Any political reform aiming at the establishment of social justice ought to target, in the first place, the establishment of a strong authority with firm pillars and foundations, so that this authority may be able to defend the full liberties of the Lebanese whether it is freedom of intellect with all means of expression or defending their lives and properties by imposing the law on everybody. Such a law ought to be the fruit of the will of the Lebanese people being expressed through the appropriate democratic institutions.

Lebanon ought to be strong with the competency and potentials of its citizens in the homeland and the Diaspora. The Armenian denomination happens to be one of the pillars of Lebanon, not only with its institutions and bodies along with the capability of its members for creativity and innovation in Lebanon, but also in the entire world when considering their potentials and capabilities as well as their prestigious situation in the world of innovation and genius. The Armenian community in Lebanon has its close relationships and ties with several eastern and western countries and most frequently, it has a direct influence through its political parties or through sports, cultural and

welfare associations, as well as due to its two international religious centers denominated as follows:

- a. The Catholic Armenian Patriarchate, established and operating in Lebanon since 1949.
- b. The Catholicosate of the See of Cilicia for the Armenian Orthodox with its headquarters in Antelias since 1923.

The Lebanon of tomorrow ought to mobilize all its citizens as well as all its resources and capabilities for the sake of peace, prosperity and progress. Undoubtedly, the Armenian confession, one of the seven large confessions, shall be granted an effective role and a special position in the structure of the modern Lebanese state and its institutions.

Henceforth, starting from such principles, conceptions and considerations, we propose the following reform project:

Political and Administrative Reforms

1. The preservation of the distinguished proper identity of Lebanon and its consolidation, as well as the preservation of its international relations and their consolidation, namely its close and harmonious ties with the Arab countries on the basis of full respect without undermining its independence, sovereignty and regime, and within the framework of the UN Charter as well as the Arab League Charter.
2. The preservation of the sectarian form which still has its vital role at this stage. However, it has to be based on mutual respect and recognition among all religious sects, and the relationships and dealings between them ought to be solid, deep, stable and loyal. Furthermore, there should be equality of rights and obligations in a fair and balanced distribution.
3. The preservation of the Parliamentary democratic regime and the creation of the Senate institution representing all religious sects so that the participation of the Lebanese sects in the government may be at the highest level in order to preserve an equilibrium between them.
4. At the level of the legislative authority: the increase in the number of deputies and the adoption of the principle of equality in the distribution of seats between Muslims and Christians.
5. In view of the fact that the sectarian form is still prevailing and effective, we propose, by virtue of an explicit constitutional article, to constitutionally set apart confessional affiliation to the Presidency of the

Republic, the Presidency of the Cabinet, the Vice-Presidency of the Cabinet, the Presidency of the Parliament and the Vice-Presidency of the Parliament, as well as the Presidency of the Senate and his Vice-President.

6. The election of the President of the Cabinet at the Parliament and taking into consideration the representation of the seven large confessions during the establishment of ministerial formations.
7. The rehabilitation of the Superior Council and granting it competencies and role as laid out in the constitution.
8. The rehabilitation of the mode of nomination of the Secretary Generals in some ministries for the sake of programming and coordination.
9. The elimination of the confessional criteria for employment currently adopted in job opportunities for government offices except for the first degree occupations, provided that nominations are made on the basis of confessional equilibrium.
10. The decentralizing of administration related to a higher centralization of large projects and prosperity, is an urgent, indispensable matter non-susceptible of postponement. Granting more power to the administrative authorities and municipalities that shall be able - by means of its permanent connections and contacts with administrations and central committees - to put in order, plan, coordinate, direct, observe and achieve.
11. The reform and organization for all the departments and institutions of the state in a fundamental and essential way by employing qualified individuals who are specialized in modern management skills and who are fully prepared for hard work and sacrifice.
12. The establishment of a social and economic council.
13. The adoption of the naturalization law and its fair implementation.
14. Guaranteeing and respecting the principle of cultural plurality for the Lebanese confessions and the guaranteeing of their right of freedom of action for the revival and prosperity of their cultural heritage for the sake of preserving Lebanon, the homeland of civilized plurality.
15. The organization of the army because a strong and capable Lebanon eventually implies a strong, national army. The army ought to be constituted in its majority by elements performing military service and

they must be allowed to get experience in social services during their performance of compulsory military service. As for the reserve, action should be undertaken through experimental sessions for safekeeping and increasing the expertise, capability and resources of the participants.

On Economic And Social Reforms

- 1- Preserving the economic form based on individual initiatives provided that it is programmed and monitored by the state as well as combating all forms of economic monopolies.
- 2- Achieving the distribution of taxes in a fair manner and seeking their collection.
- 3- Studying a general plan for the national economy, executing and showing interest particularly in the miscellaneous regions for their development and prosperity as well as taking into account the local and regional situations and capabilities.
- 4- Approving the mode of procuring work for the workers, and approving insurance against unemployment as well as pension and retirement insurance.
- 5- Procuring compulsory and free education at the elementary stage at least through public and private institutions.
- 6- Developing of a network of cooperatives and its expansion.
- 7- Consolidating established syndicates that should aim to procure work and defend the rights of the working classes.
- 8- Combating emigration by creating new domains for work as well as new work opportunities for the specialized youth, establishing professional institutions and higher education institutions along with the procurement of facilities for affiliation to said institutions.
- 9- Periodical reviewing of the minimum wage and its determination in accordance with the evolution of livelihood necessities.
- 10- Monitoring of consumer prices for first necessity items, and in cases of extreme necessity, procurement of such essential items through the government.

- 11- Creating and insuring the success of a special housing policy for the procurement of adequate housing to all segments of the population, namely the working class, the employees and the payroll nominees.
- 12- Expanding the network of public hospitals and medical centers in a special geographical setting.
- 13- Encouraging the effective participation of Lebanese women in all the domains of public life with equal rights and obligations.

Translation from Arabic by Katia M. Peltekian (2004).

Source: George Bashir, Phillip Abi Aql & Fawzi Moubarak, *ibid.*, p. 338.

Document E

The Lebanese Peace Initiative March 6, 1986

Reform paper prepared by the following political parties and organizations:

- 1) Independent Maronite Bloc
- 2) Lebanese Armenian Deputies Bloc
- 3) Al-Kataeb Lebanese Party
- 4) Liberal Nationalists Party
- 5) Lebanese Forces
- 6) Members of Drafting Committee

Introduction

Due to our belief in the absurdity of this war and the invalidity of military solutions and the necessity of adoption of dialog, negotiation and agreement to settle disputes among Lebanese people for achieving just and sustainable peace,

And for getting out of the present crisis which has extended and complicated due to the intervention of various factors, local and foreign, regional and international, religious and political, economic and social, historical and civic whereby the Lebanese crisis has become compound and consequently needs urgent, comprehensive and effective solutions. The best solution which we look forward to is the foundation of a complete secular regime if the historical reality permits the achievement of total secularism, particularly in this situation which witnesses a radical religious setback that necessitates the adoption of a sectional consistent system that provides practical participation and permits each group to exercise their natural right and embody their free and unique character,

And for the solution to handle this deep crisis through the provision of complete equality among Lebanese people, individuals as well as groups, and achievement of social justice and equal opportunities and complete participation by all sects and motivation of the spirit of development in the state institutions of different levels and tasks and approval of innovation and change to fulfill the Lebanese people wishes and future expectations,

And for the solution to be objective, it should stem out from the human specifics of Lebanon and its societal structure distinguished with diversification as well as its historical specifics that make it the home of freedom and human beings as well as a sovereign, independent, free, democratic state with institutions that guarantee the rights and features of all groups as well as the mutual admission and interaction and eliminate the causes of suppression, hegemony and deprivation and the possibilities thereof,

And for the foundation of a national solution that takes into consideration the will of the Lebanese people, Muslims as well as Christians, to cohabitate together and to

achieve internal unity and the Lebanese interest for reaching and understanding that ensures equality and balance on the internal level as well as neutrality and elimination of alliance policy on the foreign level,

And for taking a practical step towards peace and for saving the time which exhausts man, country, territory, economy and society, the state of war should be declared as ended immediately and forever and a national conference should be held where different parties, organizations, forces and characters should be represented to acknowledge the Lebanese principles that constitute a written national charter and political reforms would be agreed to draft a new constitution provided that all this would be done through the legitimate and constitutional institutions. In view of this aim and content, our peace initiative arises. We consider it as a debatable issue.

Chapter One

General Principles

1. Lebanon is an absolute, free, sovereign and independent country within its borders stipulated in the constitution and internationally recognized.
2. Lebanon is an Arab country and a full and founder member of the Arab League as well as the United Nations and is committed to the charters thereof.
3. Lebanon is a parliamentary democratic republic based on the respect of public freedoms, particularly the freedom of opinion and belief as well as on the principle of separation of powers and equality of rights and duties and social justice between all citizens.
4. Lebanon is the convergence point of civilizations and religions. It is committed to the freedom of human beings and believes within the frame work of the unity of country based on solidarity and balance rather than on a religious or ethnical racism that would divide the people and the territory. In Lebanon, sects exist, vary and have the right to be different from each other, qualifying them to interact within the frame work of balanced, just and humanitarian cohabitation.
5. Insistence on the unity of Lebanon and refusal of all plans for division and settlement.
6. Liberation of the Lebanese territories in full and restoration of Lebanese sovereignty on all its territories and ensuring the integrity thereof and execution of the UN resolutions, particularly resolution no. 425 and revocation of Cairo Agreement.
7. Comprehensive national commitment to draft the agreement of ending the state of war in Lebanon and final enforcement thereof and re-extending the state sovereignty and the law power by means of the Lebanese legitimate security tools and the return of homeless Lebanese and the release of the kidnapped immediately.
8. As Lebanon is a country of minorities and interaction of civilizations whose composition is based on fair balance between sects and as any change in conflict with the historical standards and facts endangers its

entity, unity, borders, democratic regime as well as the state structure, this reality necessitates the development of the present political formula for promotion of participation and elimination of any feeling of injustice, fear and deprivation by means of serious controls that prevent the elimination of any sect or deprivation of their roles and rights by another sect. Such development should be made through the legitimate institutions according to the constitution provisions.

9. The true solution of the Lebanese crisis is the deep foundation of constant and permanent national harmony based on free and direct dialogue among the Lebanese.
10. Approval of the broad administrative decentralization and modernization of institutions and promotion of control on departments and adoption of reward and penalty policy.
11. Adoption of the liberal economic system based on individual initiative while emphasizing the state role of organization and control and the necessary approval of the total development planning for Lebanon reconstruction, upgrading its production capacity and developing its economic and social structure.
12. Maintenance of the liberal educational system open to all civilizations and cultures all over the world and support of the public education which should be free and comprehensive and promotion of professional occupational education and development of educational programs and courses for increasing the national spirit and citizenship among the future generations.
13. Promotion and development of relations between the resident and expatriate Lebanese in view of the Lebanese spreads importance and efficiency in terms of national, humanitarian, economic and social aspects.
14. Keeping Lebanon away from the axes policy and its openness to all countries all over the world on the basis of cooperation and friendship for maintenance of its sovereignty and declaration of its neutrality together with its commitment to the charter of Arab League and the Arab issues and the United Nations Charter.
15. As there are close relations between Lebanon and Syria as well as common interest, these should be organized and developed between the two countries in accordance with their applicable rules subject to compliance with the rules of sovereignty, independence and mutual recognition and the specificity of each country.

Chapter Two

Termination of the State of War

The state of war termination stage in Lebanon is fixed to be six months. It shall start with the formation of a national unity government. During this period, the war termination mechanism shall be applied according to the following rules and principles:

- 1 Immediate comprehensive ceasefire and termination of combat on the Lebanese territories by all parties forever.
- 2 Unconditional release of all kidnapped persons.
- 3 Formation of a new security committee comprising all concerned active parties and forces. Its powers shall cover all the Lebanese territories for enforcement of the security plan approved by the government.
- 4 Fortification of the army as well as the internal security and public security forces and opening the door for recruitment and assignment of the task of security maintenance at all Lebanese regions to the army and internal security forces to extend the state power thereon without any exception.
- 5 Military and paramilitary Lebanese organizations and militias of different types shall be observed within the state institutions after rehabilitation of their elements in accordance with legal conditions subsequently set. Before this could be done, all non-Lebanese military and paramilitary organizations and militias of different types shall be dissolved.
- 6 All arms shall be collected from the Lebanese and non-Lebanese factions without exception in accordance with time schedule prepared by the Lebanese army command.
- 7 Provision for Lebanese free movement, employment and residence in all Lebanese areas.
- 8 The return of homeless Lebanese and acknowledgement of the right of each Lebanese expatriate to return to his land and home as owner or tenant and preparation of necessary legislations that promote and guarantee this right and provision of security conditions appropriate for their return as well as the necessary means for village reconstruction and house renovation. The execution stage shall start immediately and shall be gradually completed within six months.

Chapter Three

Political Reform

For the deep establishment of national affiliation and democratic movement and the realization of freedom, equality, social justice, equal opportunities, development and security, the Lebanese formula should be developed through more effective participation and broader representation to reflect the people aspirations and expectations based on the following principles.

- 1 Establishment of customs related to the allocation of three presidencies: the republic presidency for a Maronite, the parliament presidency for a Shiite and the Prime Minister a Sunni.
- 2 Equal allocation of parliamentary and ministerial seats between Muslims and Christians and proportionately within each group.
- 3 Adoption of half division of public positions, public institutions, the army and security forces and application of the rule of efficiency and scientific rules for selection of employees.

A - The Executive Branch

The Presidency of the Republic

The executive power shall be headed by the President of the Republic. He shall exercise the same with the participation of the Prime Minister and ministers in accordance with the approved constitutional provisions. He shall be liable for the exercise of his powers only in the cases provided in the Constitution.

1 Election of the President:

a. Election of the President:

The President of the Republic shall be elected by two thirds majority in the first session and 55% majority of the quorum of the Parliament in a subsequent session.

b. The President's Powers:

The following amendments are made to the powers of the President of Republic as specified in the Constitution:

i. The President of Republic is considered the head of the State and symbol of the country's unity. He shall respect the Constitution and maintain Lebanon's independence, national unity and territorial integrity. The President of Republic shall administer the constitutional oath and chair the Cabinet. He shall be vested with the executive powers in collaboration with the Cabinet.

ii. The President of the Republic is considered as the Supreme Commander of the army as well as the Head of the Higher Defense Council.

iii. The President of the Republic shall sign the decrees and promulgate the laws and refer the bills within the specified time periods after signature thereof by the Prime Minister and the relevant Minister.

iv. The President of the Republic shall issue a decree to commission the Prime Minister who will be elected by the Parliament, to form the Cabinet and will accept his resignation. The President shall issue a decree before acceptance of the Cabinet resignation, and before accepting the resignation of any Minister, the Prime Minister shall give his approval of the Prime Minister.

Vice Presidency of the Republic

1. For more comprehensive participation in the governance, there shall be introduced the position of Vice President to be filled by six persons who represent the major sects in Lebanon except for the President's sect.
2. The Vice Presidents shall form a consultative board for the President of the Republic and shall carry out representation tasks inside and outside Lebanon as assigned to them by the President of the Republic.
3. The Vice Presidents shall collectively replace the President in case of his absence. They will be collectively vested with the executive powers if the Presidency is vacant for whatever reason.

The Prime Minister

a Election of Prime Minister:

The Prime Minister shall be elected by the parliament by the majority of 55% at least of the members of such parliament.

b Powers of the Prime Minister:

The Prime Minister shall carry out the following:

- i.* The elected Prime Minister shall form the Cabinet according to the Fourth Article below.
- ii.* He shall chair the Ministerial Council.
- iii.* He shall accept the resignation of one or more ministers and shall present the decree to the President of the Republic.

iv. He shall together with the President of the Republic sign the decree of minister's resignation and dismissal.

v. He shall together with the President of the Republic sign the decrees and bills except for the decree of appointment of the Prime Minister and acceptance of his resignation as well as the cabinet resignation.

vi. He shall be the Deputy Head of Higher Defense Council.

vii. He shall supervise the execution of the Cabinet decisions and follow the works of ministries and departments.

The Cabinet

a Formation of the Cabinet:

i. The elected Prime Minister shall carry out parliamentary consultations in view of which the Cabinet shall be formed in agreement with the President of the Republic and then the necessary decrees shall be issued.

ii. In case of non-agreement between the President of the Republic and the Prime Minister regarding the list of ministers and the President of the Republic refuses to sign the Cabinet Formation Decree within two weeks from the presentation of list to him, the elected Prime Minister shall present the list to the Parliament for vote. If his point of view is approved by 55% of the members of Parliament, the President of the Republic should sign the Decree. If the Cabinet formation does not receive the above mentioned parliamentary majority, the Prime Minister shall be deemed as resigned for non-ability to form a Cabinet, and a new Prime Minister shall be elected.

iii. If the Prime Minister does not present the list of his Cabinet to the President of the Republic within one month from the date of his election, such act would be considered as apology for non formation of the cabinet and a new Prime Minister shall be elected.

iv. After the issuance of the decree of Cabinet formation, the Parliament shall hold a special session for vote for confidence.

v. The Cabinet submits its resignation immediately upon the election of a new President of the Republic.

b The Powers of the Cabinet:

The cabinet shall exercise executive and administrative powers including:

i. Drafting the state's public policy in political, economic, defense, financial, development, educational, social and other fields.

ii. Drafting bills of laws and decrees, making necessary decisions for executing the state policy and giving the bills the character of urgency and repeated urgency, when necessary.

iii. Control of the execution of laws and regulations as well as control of the state bodies and institutions.

iv. Approval and revocation of state of emergency, declaration of war and public mobilization, conclusion of international treaties and agreements subject to the legislative power's authorities.

v. Direction of the acts of ministries and public departments and institutions affiliated with the state and coordination among them.

vi. Preparation of the public budget project and the comprehensive long term development plans.

vii. Dissolution of the Parliament upon the proposal of the President of the Republic under a justified decision.

viii. Appointment of the employees of the first degree or their equivalent and dismissal or acceptance of their resignation according to the legal rules.

ix. A 30 days period shall be set for signing the bills of decrees as well as the decrees of referral of laws approved in the Cabinet by the President of the Republic or dismissal of the same within the same period for acceptable reasons. This period shall start on the date of lodging the bills at the General Directorate of the Republic Presidency. If this period expires without signing or justify reply, the decree shall be deemed as valid and effective. If it is dismissed, it shall be presented to the

Cabinet once again. If the Cabinet insists on its decision once again, the President of the Republic shall sign the decree.

This period shall also apply to the ordinary decrees. In case of disagreement between the Prime Minister and the relevant Minister and if both of them insist on their position, such disagreement shall be referred to the Cabinet for decision. The Prime Minister shall be granted the same period for signing with effect from the date of lodging of bills at his General Secretariat. Regarding the laws approved by the Parliament, the respective period of publishing thereof shall be subject to Article no. 56 of the current Constitution.

c The Cabinet resignation:

The cabinet shall be considered as resigned in the following cases:

- i.* If the Prime Minister resigns.
- ii.* If the Parliament votes for non-confidence.
- iii.* If half of its members resign. The decree of acceptance of resignation shall bear the signature of President of the Republic only.

B - The Legislature

In addition to the rules and powers stated in the Constitution related to the legislative powers, the following rules shall apply:

- 1 The members of the legislature shall be elected on the basis of a new election laws that ensure the correct and just popular representation within the framework of equal shares of Christians and Muslims.
- 2 The number of Parliament members shall be increased to 108 for broader representation within the framework of equality between Christians and Muslims.
- 3 The Speaker of the Parliament, his Deputy and the members of the Parliament Office shall be elected for two years, renewable.
- 4 The Parliament's powers shall be specified according to the provisions of the current Constitution.

C - The Judicial Branch

1. Necessary procedures shall be taken to achieve the rule of the independence of the Judiciary Branch.
2. A Constitutional Court shall be formed to control the constitutionality of laws and settle all disputes and objections arising from the Presidency and Parliamentary elections as well as the disputes that may arise between the central administration and decentralized departments.
3. A Higher Council shall be formed for trial of the Presidents and Vice Presidents and the ministers as provided in the Constitution.
4. An optional legislation shall be drafted for the civil personal status for the interested Lebanese.

D - Administrative Decentralization

There must be a revision to the administration as stipulated in the Legislative Decree No. 116 dated 12/6/1959. To promote administrative decentralization, the following rules must be followed:

- 1 Increase and redistribution of governorates to secure the country interests.
- 2 Promotion of local councils, municipal unions and governorates and extension of their financial, administrative, organizational and development powers.
- 3 Approval of public representation in the governorate councils for more effective participation by the citizens.
- 4 Transfer of more tasks and administrative responsibilities from the central power to the decentralized power.

E - Defense and Security Policy

- 1 Drafting a defense policy compatible with the Lebanese national security requirements whereby the army would be responsible for the country security and protection of borders. The internal security forces shall be responsible for maintenance of the order and the citizen security with the possible assistance of the army for handling the big security events.
- 2 Consolidation of the army and internal security forces and public security and national security in terms of human resources and equipment and

reorganization of their central bodies and regional branches to make them more effective.

- 3 Updating the laws and regulations related to these institutions.
- 4 Enforcement of the social and development science service law.

F - Economic and Social Policy

- 1 Lebanon's liberal economic system guarantees individual initiatives and maintains private ownership and fulfills economic efficiency conditions and social justice requirements. The state plays the role of coordinator in this regard. This is reflected in the monetary, fiscal, production, housing and social protection fields including the broad application of social security, old age security, free medication and treatment and handling of unemployment.
- 2 Preparation of comprehensive development and reconstruction plan for Lebanon as a whole, in particular the areas inflicted with the work and deprivation together with the foundation of central and regional departments and institutions, as necessary.
- 3 Formation of a socio-economic council that represents economic, social, union and scientific bodies. Its powers shall be specified under a special law.

G - Educational Policy

- 1 Emphasis on free education as well as private education system, educational diversity and support of official education to meet the expectation of all Lebanese within the framework of the country unity and development of its human wealth and promotion of the spirit of initiatives and innovation.
- 2 Development of education to be extensive, free of charge, compulsory and comprehensive, updating educational programs and promotion of civil and national education.
- 3 Emphasis on the role of occupational and technical education by giving it the priority and connecting it to the total development plan.
- 4 Support of higher education and permitting the Lebanese university and private universities to play their role within the scope of development plan,

in particular giving special attention to the Lebanese university and its applied colleges.

- 5 Promotion of scientific research and evaluation studies through the provision of support to the public and private institution in this field.
- 6 Foundation of higher culture council and supporting culture councils in all areas to enrich the public culture among the citizens and emphasize and protect the national heritage and materialize the creative powers in different fields.

Signatories:

For the Independent Maronite Bloc: Boutros Harb and Jubran Tawq.

For the Lebanese Armenian Deputies Bloc: Melkon Eblighatian and Khatchik Babikian.

For the Al-Kataeb Party: George Saadeh and Joseph Al-Hashem.

For the Liberal Nationalist Party: Michel Sassin and Nabeel Karam.

For the Lebanese Forces: Kareem Bakradouni, George Edwan and Emile Rahmeh.

For the Drafting Committee: Jubran Tueini.

Translated from Arabic (2005).

Source: George Saadeh, *ibid.*, p. 345.

Additional Bibliography

- 1 - Milad Aboud, *Intikhabat 1992 al-niyabiyyeh: mawaqef wa nata'ij* (in Arab., for *The 1992 parliamentary elections: positions and results*), 1993.
- 2 - Khatchik Babikian, "Al-bahes aan ittijahat jadideh" (in Arab., for "The search for new directions"), in Antoine Moussera, ed., *Al-ahzab wa al-qiwa al-siyasiyyeh fi Loubnan* (in Arab., for *The parties and the political powers in Lebanon*), Manshourat Al-Mou'esseseh Al-Loubnaniyyeh LilSilm Al-Ahli Ad-Da'im, 1998.
- 3 - Viken Berberian, "The war after: inside the New Lebanon" in *Armenian international magazine*, June 30, 1993.
- 4 - Iskandar Beshir, *Ilgha'a al-ta'ifiyyeh*, (in Arab., for *Abolishing sectarianism*) Beirut, Lebanon, Dar Al-Ilm Lilmalayeen, 1993.
- 5 - Ahmad Beydoun, *Al-joumhourriyyeh al-moutaqatti'a: masaer al-sigha al-Loubnaniyyeh ba'ad itifaq At-Ta'ef*, (in Arab., for *The divided republic: the fate of Lebanon after Ta'ef*), Beirut, Lebanon, Dar An-Nahar, 1999.
- 6 - Mark R. Clyde, *Lebanon, Congressional Research Service (CRS)*, August 25, 2003.
- 7 - Hrair R. Dekmejian & Nizar Hamzeh, "The Islamic spectrum of Lebanese politics", in *The Beirut review*, Lebanese Center for Policy Studies, Issue 7, spring 1994.
- 8 - Kail C. Ellis, "Lebanon: the struggle of a small country in a regional context", in *Arab studies quarterly*, Vol. 21, No. 1, winter 1999, p. 5.
- 9 - Walid Faris, "Loubnan beyn Thawrat Al-Arz wa ta'amor al-anzima", (in Arab., for "Lebanon between the Cedar Revolution and conspiracy of regimes") in *Qadaya alamiyyeh*, Vol. 2, No. 2, May-June 2005.
- 10 - Simon Haddad, "Islam and U.S. foreign policy toward the Middle East: an analysis of survey data", *Journal of peace psychology*, Vol. 8, No. 4, 2002, pp. 323-341.
- 11 - Idem, "Lebanese Christians' attitudes toward Israel and the peace process", in *Studies in conflict and terrorism*, Vol. 25, 2002, pp. 403-420.
- 12 - Judith P. Harik, & Hilal Khashan, "Lebanon's divisive democracy: the parliamentary elections of 1992", in *Arab studies quarterly*, Vol. 15, No. 1, Winter 1993, p. 41.

- 13 - Salim Hoss, *Lil-haqiqa wa at-tareekh: tajarob al-hokem ma beyn 1998 wa 2000* (in Arab., for *For the truth and history: governing experiences between 1998 and 2000*), Beirut, Lebanon, Sharikat Al-Matbouaat Lil-Tawzee' Wa An-Nasher, 2001.
- 14 - Idem, *Zikrayat wa ibar* (in Arab., for *Memories and idiom*), Beirut, Lebanon, Dar Al-Ilm Lilmalayeen, 1994.
- 15 - Michael C. Hudson, "Trying again: power sharing in post-civil war Lebanon" in *International negotiations*, Vol. 2, 1997, pp.103-122.
- 16 - John H. Kelly, "Statement of John H. Kelly, Assistant Secretary for Near Eastern and South Asian Affairs, of the Department of State before the Subcommittee on Europe and the Middle East of the House Foreign Affairs Committee on July 12, 1989", *Department of State Bulletin*, October 1989, p.44.
- 17 - Flynt Leverett, *Inheriting Syria: Bashar's trial by fire*, Washington, D.C., Brookings Institution Press, 2005.
- 18 - Samir Makdisi, *The lessons of Lebanon: the economics of war and development*, New York, N.Y., I.B. Tauris, 2004.
- 19 - Beshara Merhej, "Wassiyet Al-Hariri al-akhira: tamassakou bi Ittifaq At-Ta'ef" (in Arab., for "Hariri's last will: keep attached to the *Ta'ef*") in *Qadaya alamiyyeh*, Vol. 2, No. 2, May-June 2005, p.14
- 20 - Aham Saouli, "Lebanon's Hizbullah: the quest for survival", in *World affairs*, Vol. 166, No. 2, fall 2003, pp.71-80.
- 21 - Issam Suleyman, *Waqeh an-nizam al-barlamani al-Loubnani*, (in Arab., for *The reality of the Lebanese parliamentary system*), Dirasat Loubnaniyyeh Mouhdat Ila Joseph Moughayzil, Beirut, Lebanon, Dar An-Nahar Lilnasher, 1996.

Newspapers:

Ararat daily, Beirut, Lebanon, (Armenian newspaper).
Aztag daily, Beirut, Lebanon, (Armenian newspaper).
An-Nahar daily, Beirut, Lebanon, (Newspaper in Arabic).
The Washington post.
The New York times.
Christian science monitor.
Department of State Bulletin.

PART EIGHT

*THE EVOLUTION OF ARMENIAN
IDENTITY THROUGH RECENT HISTORY
AND THE
LEBANESE SOCIO-POLITICAL SYSTEM*

Between (Home)land and (Host)land: Lebanese-Armenians and the Republic of Armenia

Asbed Kotchikian

Introduction

The Armenian Diasporas that existed for centuries have witnessed many cycles of identity formation throughout the last two centuries. Enlarged as a result of the 1915 Genocide, these communities have spent over 75 years trying to redefine, reshape and negotiate their own identity not only vis-à-vis the very conception of an ethno-national distinctiveness but also vis-à-vis their homeland. In the case of the Armenian Diasporas and especially for the second and third generations of these Armenians, "homeland" or "*hayrenik*" has been a conceptual idea, which more often than not has been distinct from Armenia or "*Hayastan*." With the independence of Armenia, the Diasporas faced a new challenge of negotiating their already confirmed and reconciled Diasporan identities with the reality of a new (home)land. To complicate things further, this identity negotiation had a "hostland" component added to it where these communities had to find ways of defining their existence not only between two homelands (Armenia and their host country) but also between the concepts of Armenia and homeland.

This analysis is an attempt to look into the case of the Lebanese-Armenian Diaspora and the impact of Armenia's independence on that community. The impact will be analyzed in the context of the community's (in)ability to place itself within the larger context of new international and national developments that disrupted the equilibrium of the dual (Lebanese and Armenian) identity and forced this community to re-evaluate its *raison d'être*.

Some basic definitions

In order to make it easier to discuss ideas relevant to the Lebanese-Armenian community and its identity formation, it is important to set the ground for some basic concepts that will be used throughout this chapter. It should be acknowledged that the choice of some concepts are arbitrary and serve to support and coincide with the Lebanese-Armenian case. However, the existence of different definitions should not be a reason to shun the attempts to create and adopt new variations of these concepts. To quote a

major tenet in Vulcan philosophy (from the science fiction show Star Trek) there is an "infinite diversity in infinite combinations."

Diasporas as traumatic dispersions

One of the first concepts that need to be identified is the problematic idea of Diaspora. Semantically, the root of this word is Greek and is composed of the verb "*sperio*" (to disperse) and the preposition "*dia*" (throughout). Many traditional Diasporas (such as the Jewish and Armenian), refer to dispersion as a result of traumatic and brutal events.¹ Many scholars view Diasporas to be dispersed communities of guest workers, ethnic and exiled groups, refugees and expatriates.² A more ethno-centric definition of Diasporas is provided by Israeli political scientist Gabriel Sheffer who defines a Diaspora as being *social-political formation, created as a result of either voluntary or forced migration, whose members regard themselves as of the same ethno-national origin and who permanently reside as minorities in one or several host countries*.³

While this definition could be ideal for a theoretical discussion of Diasporas, in the Armenian context the component of trauma and violence is focal in the making of Armenian Diasporas. Thus some scholars put an emphasis on the notion of trauma as an axial part of the creation and maintenance of some Diasporas, arguing that the traumatic experience of mass killing and deportations create a sense of a collective memory of a lost homeland,⁴ which in turn helps in the creation of a common national identity. In the words of the renowned French philosopher and writer Ernest Renan:

*More valuable by far than common customs posts and frontiers conforming to strategic ideas is the fact of sharing, in the past, a glorious heritage and regrets, and of having, in the future, [a shared] programme to put into effect, or the fact of having suffered, enjoyed, and hoped together. These are the kinds of things that can be understood in spite of differences of race and language. I spoke just now of "having suffered together" and, indeed, **suffering in***

¹ Robin Cohen, *Global Diasporas: an introduction*, Seattle, University of Washington Press, 1997.

² See Khachig Tölölyan, "The nation state and its others: In lieu of a preface", in Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, eds., *Becoming national: a reader*, Oxford, Oxford University Press, 1996, pp. 426-455.

³ Gabriel Sheffer, *Diaspora politics: at home abroad*, New York, Cambridge University Press, 2003, p. 9.

⁴ Thomas Faist, "Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture" p. 197, in *Ethnic and racial studies* Vol. 23, No. 2, March 2000.

*common unifies more than joy does. Where national memories are concerned, griefs are of more value than triumphs, for they impose duties, and require a common effort.*⁵ (Emphasis added)

Based on these definitions, the Lebanese-Armenian community could be categorized as a Diaspora created by conflict and trauma and hence one that strives to keep a memory of the past alive by perpetuating the hope and aspirations of returning to the homeland from which it was violently expelled.⁶

The experience of the Genocide has been vivid in the first generation of Armenians who settled in Lebanon. The memory of the traumatic experience and relation to the lost homeland was passed on and kept alive in the minds of second, third and now fourth generations through carefully maintained commemorations—such as remembering the victims of the Genocide on April 24, or Armenia's independence day on May 28,—and symbols—such as the images of Mt. Ararat and maps of historic Armenia.⁷ In fact one of the main functions of Lebanese-Armenian organizations—political or otherwise—has been to ensure that the new generation of Armenians born in Lebanon would not forget the reason why they are in that space and not back in the "old country" and that the collective memory of the trauma continues to be passed on to subsequent generations of Armenians. This memory of forced dispersion has been the main source of political mobilization of the Lebanese-Armenian community and a central point for the definition, creation and maintenance of Armenian identity.⁸

Other than the traumatic nature of the creation of Diasporas, another set of criteria that could be used for our current discussion is summarized in the following indicators that define Diasporic groups as expatriate minority communities:

1. that are dispersed from an original centre to at least two peripheral places;
2. that maintain a memory, vision, or myth about their original homeland;
3. that see the ancestral home as a place of eventual return, when the time is right;

⁵ Ernest Renan, "What is a nation?" in Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, eds., *ibid.*, pp. 52-53.

⁶ See for instance Gérard Chaliand, ed., *Minority peoples in the age of nation-states* London, Pluto, 1989, p. 14.

⁷ For a detailed discussion on the role of symbols and commemorations see Vamik Volkan, *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*, New York, Farrar, Straus, Giroux, 1997.

⁸ This concept is analyzed in Alejandro Portes, "Toward a new world order: the origins and effects of transnational activities" in *Ethnic and racial studies* Vol. 22, No. 2, March 1999, pp. 463-77.

4. that are committed to the maintenance and restoration of this homeland;
5. and of which the group's consciousness and solidarity are importantly defined by this continuing relationship with the homeland.⁹

Homeland and hostland

In the case of the Lebanese-Armenian Diaspora, the main issue of defining their identity is contingent on the recognition of the distinct and separate notions of homeland and hostland. Yet another dimension that renders this exercise more difficult to handle is the distinction between homeland (*hayrenik*) and Armenia (*Hayastan*). Here it is important to note that the usage of the term "hostland" to designate Lebanon is meant only to clarify the distinction between the two notions of Armenia and Lebanon. It serves a purpose only within the frames of theoretical discussion, since for many Armenians—in both internal public domain and in private—Lebanon is always referred to as "our second homeland" (*yergrotr hayrenik*). For instance, in an interview with a journalist from a foreign news service one Armenian announced:

*We'll stay here to the very end. I'm staying until we are kicked out. Outside, I'm a stranger. In Lebanon, I'm a native. So far, none of my family has left. I have many relatives in Australia, Canada and America. But we stayed.... Here I feel among my friends in my country.*¹⁰ (Emphasis added)

The fact that the Lebanese-Armenian community is made up of descendants of those who were uprooted from Western Armenia, and also considering the fact that up until the creation of the Third Armenian Republic in 1991, there has been limited contacts between the Lebanese-Armenians and Soviet Armenia, the notion of homeland has been very much a virtual concept where the community identifies Armenia with a homeland rather than a nation-state, albeit a Soviet one. The idea and role of land and territory in the collective psyche of the Armenian Diasporas is accentuated more because of the forced nature of their dispersion. In many instances, the lingo of Diasporan communities and organizations include concepts and words which, when referring to the homeland, use terms such as "roots" and "soil" to make

⁹ William Safran, "Diasporas in modern societies: myths of homeland and return", in *Diaspora I*, no. 1, Spring 1991, p. 83-84.

¹⁰ See "Armenians stay in Lebanon despite war and economic problems" in *The Associated Press*, May 11, 1987.

the symbolic idea of homeland more "real."¹¹

As mentioned above, Diasporas formed as a result of traumatic experiences initially develop a sense of temporary status condition and cultivate a strong sense of returning to their homeland. In the case of the Lebanese-Armenian community, this is best exemplified by the mass enthusiasm to (re)patriate to Armenia during the 1946-1947. Thus, the intensity and mass of Armenians wanting to "return" to Soviet Armenia indicates that the concepts of *hayrenik* and *Hayastan* were superimposed on each other. However, with the passage of time, the inherent importance of territory was weakened, which in turn resulted in an increased value of the homeland as an imagined and symbolic space, in the identity-making process of the Diasporas.¹² Over time, homeland becomes a highly valued but symbolic concept whose symbolic value is acknowledged and reiterated by intellectuals for the "education" and mobilization of the community. In the words of one Armenian scholar: *I am Armenian-American, but my Armenian identity has nothing to do with any real experience in Armenia. Until I visited Armenia in 1994, at the age of fifty, no member of my family had been there since 1598, when my ancestors left it.*¹³

Other than the identity-making value of the "return" concept, still another function that the concept of "going back to the homeland" plays, is that it helps legitimize the role of various Diasporic organizations by giving them the "task" of preserving the nation with its values, culture and traditions, until it is time for return. This "white man's burden" of Diasporic organizations results in tension between Diasporas and their homeland, when the homeland becomes reachable and open since:

Whilst things in the occupied homeland may have "moved on," the diasporan communities will tend to desperately cling to pre-diasporan customs and structures, because they view themselves as the custodians of the national heritage, the repository of the "true believers," at least until such time as the homeland is able to take

¹¹ See Hamid Naficy, "The poetics and practice of Iranian nostalgia in exile" in *Diaspora* 1, No. 3, Winter 1991, pp. 285-302.

¹² See for instance David Newman, "Real spaces, symbolic space: interrelated notions of territory in the Arab-Israeli conflict" p. 13, in Paul F. Diehl, ed., *A road map to war: territorial dimensions of international conflict*, Nashville, Tenn., Vanderbilt University Press, 1999.

¹³ Khachig Tölölyan, "Rethinking Diaspora(s): stateless power in the transnational moment", in *Diaspora* 5, no. 1, Spring 1996, p. 6.

*over this role.*¹⁴

With the fall of the Soviet Union and the independence of Armenia, a new nation-state appeared that was considerably different from the symbolic *hayrenik* and *Hayastan* with which the Diaspora Armenians identified themselves. This, in turn, forced the negotiating process of Diasporan Armenian national identity to undergo an accelerated transition from exilic nationalism to Diasporic transnationalism.¹⁵ Some manifestations of this transition led a few members of the Diasporas to return to Armenia, while others adjusted their relationship with the homeland by taking into consideration the dictates of the new realities.

In-between homeland and hostland

In this section, the discussion will shift towards a theoretic approach and examination of the concept of the "in-between." This exercise is useful to be able to place the Armenian community, individual and the negotiation of their identity, between the homeland and hostland.

The invention of the "in-between"

The colonization and then the de-colonization of non-western countries within less than a century (19th-20th centuries), brought about new realities that are unique to regions such as the Middle East. Out of this massive amalgam of different peoples and events, two phenomena came into being: first the radical birth of nations and later on the idea of the in-between space.¹⁶ The space of the in-between was the manifestation of the after-effects of a complex process of social, cultural, and physical displacements. The limitless possibilities of the postmodern era presented mobility, voluntary or involuntary exile, emigration, and internationalization of the self. Thus:

The demography of the new internationalism is the history of postcolonial migration, the narratives of cultural and political diaspora, the major social displacements of peasant and aboriginal

¹⁴ Armen Gakavian, "The reimagination of American-Armenian identity since Gorbachev", PhD dissertation, University of Sydney, 1998, available at <http://www.realchange.nareg.com.au/phd.htm> . While this discussion is for the American-Armenian community it certainly holds true in the case of the Lebanese-Armenians.

¹⁵ See a detailed discussion in Khachig Tölölyan, "Elites and institutions in the Armenian transnation", in *Diaspora* 9, No. 1, Spring 2000, pp. 107-136.

¹⁶ The discussion will forgo the issue of nation since it is outside of the confines of this paper.

*communities, the poetics of exile, the grim prose of political and economic refugees.*¹⁷

Through these sorts of displacements the process of cultural and psychological inbetweenness starts. The repetitive and continuous tension between the individual and her/his social and moral environment allows the shaping of the in-between space. In the natural and instinctive pursuit of identity and belonging, the exiled does not find personal or communal comfort and protection in her/his original or new social entities. In neither location is that individual completely at home in terms of moral values, perception of the world, way of life, language, etc. Initially, the not fully matured and not completely understood notion of the double vision of the exiled creates a constant struggle and clash between him/herself and the fixed values of either society to which (s)he tries desperately and hopelessly to belong.

The question of identity acutely emerges as the displacement of the individual expands in time and space. The notion of identity as a solid, fixed, and eternal quality becomes problematic to the exiled who finds her/himself in a situation where the essence of her/his own life is in constant physical, social, moral, and cultural flux. In the context of this uncontrollable mobility of the most basic values, the very idea of a pure identity seems ridiculous. It is not until much later that (s)he realizes that pure national or cultural identity *can only be achieved through the death, literal and figurative, of the complex interweaving of history, and the culturally contingent borderlines of modern nationhood.*¹⁸ The acceptance of such perception comes with a great effort of the exiled to mature and to absorb the essence and realities of each of the societies where (s)he is neither an integral part nor a complete outsider. Thus, with certain surprise, (s)he comes to the realization that the location of a more global understanding and acceptance of reality is this ambiguous point of inbetweenness. Simultaneously, a standpoint and viewpoint enable the possibility of an accurate critical distance. Through emotional and intellectual labor of the exiled, the space between cultures, nations, and ideologies becomes inhabitable. Here the boundaries become places where movements are born.

When this argument is applied in the case of the Lebanese-Armenians, one needs to make some clarifications and amendments. Thus during the 1920s and 1930s, when Armenian refugees started settling in Lebanon, they

¹⁷ Homi K. Bhabha, *The location of culture*, New York, Routledge, 1994, p. 5.

¹⁸ Ibid.

did not have the luxury to negotiate the concept of inbetweenness within the new Lebanese society since the dictates of the day were basic physical survival. This did not leave enough time for intellectual exercises for the community to make sense of its new-found identity. During the mid to late 1940s, the negotiation of the inbetweenness starts and it seems that the term Lebanese-Armenian community receives its meaning as we know it today. During that time national consciousness and identity were forged from the diverse and fragmented sub-identities of the Armenian refugees in Lebanon by political and cultural organizations.¹⁹ Furthermore, the ideas defining and distinguishing *hayrenik* (homeland) and *Hayastan* (Armenia) gathered new meaning, be it symbolic or actual/practical. Perhaps a good indicator of this inbetweenness and the already negotiated identity of the Lebanese-Armenians are the events of 1958, when as a result of the existing tension in Lebanon between various political groups, the Armenian community also took part and the different political groups in the community tried to "settle scores" akin to the general atmosphere prevailing in the country at large. While this example indicates the sad nature of individuals and groups to "borrow" violence, the fact that the Lebanese-Armenian community was involved in the fighting could be used as an indicator that the community was not insulated and was, to a great extent, integrated into the socio-political fabric of Lebanon. Thus in a matter of 20 years the newly established community of Armenians in Lebanon achieved what Edward Said describes as contrapuntal identity and awareness. Thus according to him:

*Seeing "the entire world as foreign land" makes possible originality of vision. Most people are principally aware of one culture, one setting, one home; exiles are aware of at least two, and this plurality of vision gives rise to an awareness of simultaneous dimensions, and awareness that—to borrow a phrase from music—is contrapuntal.... For an exile, habits of life, expression or activity in the new environment inevitably occurs against the memory of these things in another environment. Thus both the new and the old environments are vivid, actual, occurring together contrapuntally.*²⁰

¹⁹ Ronald Grigor Suny discusses this in *Looking towards Ararat: Armenia in modern history*, Bloomington, Indiana University Press, 1993, pp. 218-220.

²⁰ Edward Said, "Third World intellectuals and metropolitan culture" pp. 48-50 in *Raritan* 9, No. 3, Winter, 1990, pp. 27-50.

Managing dual identities

By the outbreak of the Lebanese civil war in 1975, the Lebanese-Armenian community was fully integrated into the Lebanese socio-economic and political fabric. There were also initial attempts to venture into the cultural domain. The war itself and the determination of the Armenian community to remain in the country strengthened the establishment and consolidation of the Lebanese identity and belongingness in the local Armenian community. One of the papers presented in the conference deals with the policy of "positive neutrality" that the Armenian community adopted during the Lebanese civil war. While this policy was regarded by some Lebanese groups as a sign of Armenians being "outsiders" because they did not want to partake in the war or take sides, one could argue that on the contrary, "positive neutrality" stems from the extreme sense of belongingness that the Lebanese-Armenian community had towards its adopted homeland.²¹ In this respect, the geographic proximity of Lebanon to Armenian ancestral land should not be undermined—at least it was not underestimated by the Lebanese-Armenian community itself. Furthermore, this geographic proximity acted as glue for the Lebanese-Armenian community to develop stronger ties with its hostland as it becomes clear in an editorial appearing in 1986:

*And the raison d'être for the continuation of this community during these difficult [Lebanese civil war] days goes beyond the here and now. This community survives not for its own sake nor for the sake of the Diaspora as a whole but for the sake of eternal and everlasting Armenia. This raison d'être is the driving force that keeps us attached to this homeland close to the other homeland (in Arm. "hayrenamerts ays hayrenikin") and it does not allow us to abandon our national [in Lebanon] structures and leave.*²²

²¹ This section is based on a phone interview with an individual who was active in Lebanese-Armenian communal life during and after the civil war. In one of the interview sessions this individual mentioned about a conversation where Khachik Babikian—the late Armenian MP and one of the engineers of the concept of "positive neutrality"—expressed his frustration on the inability of the various Lebanese warring factions to understand that "positive neutrality" stemmed from the Armenian community's devotion, rather than indifference, towards Lebanon.

²² See "Oreroon het, oreren andin" (in Arm. for "With and beyond the days" author's translation), *Zartontk*, February 27, 1986.

The dual supra identities of the Lebanese-Armenian community²³ survived the Lebanese civil war only to be challenged by an event that coincided with the end of the war in Lebanon. Thus the declaration of Armenia's independence from the Soviet Union on September 21, 1991, signaled a new reality that the Lebanese-Armenians had to face and even start to (re)define their identity vis-à-vis *Hayastan*. After over 70 years of romanticizing about the homeland (*hayrenik*) and keeping the past glories and grievances alive as a way of asserting continued belonging to the original homeland,²⁴ the Lebanese-Armenian community now had to choose to make a distinction between the ritualistic (or symbolic/imagined) and the real homeland. This new reality brought into discussion the concept of long-distance nationalism, where followers of a certain nation living outside the physical space of that nation-state tend to be unreliable and negligent. Benedict Anderson argues that:

*While technically a citizen of the state in which he comfortably lives, but to which he may feel little attachment, he finds it tempting to play identity politics by participating (via propaganda, money, weapons, any way but voting) in the conflicts of his imagined Heimat [homeland]—now only fax time away. But this citizenless participation is inevitably non-responsible—our hero will not have to answer for, or pay the price of, the long-distance politics he undertakes.*²⁵

Quite a few members of the Lebanese-Armenian community viewed their relations with the homeland through the superimposition of rights over obligations in the new republic, passive entitlements, and the assertion of an interest in the public space without a daily presence there.²⁶

Yet another dimension of the dual identity making process that the Lebanese-Armenian community went through was the conflict of *Nagorno-Karabakh* and its quest for unification with Armenia. The unification movement, which started in Armenia in February 1988, and subsequently

²³ The reason I use "supra" to indicate the Lebanese and Armenian identities is because there are many subidentities at play as well. Some of these sub-identities include political affiliation and location of residency in Lebanon (west or east Beirut, north Lebanon, *Bekaa* valley, etc.).

²⁴ Cohen, *ibid.*, p. 185.

²⁵ Benedict Anderson, "The new world disorder", in *New left review*, 193, May-June 1992, p. 13.

²⁶ This concept is used in David Fitzgerald, *Negotiating extra-territorial citizenship: Mexican migration and the transnational politics of community*, La Jolla, Calif.: Center for Comparative Immigration Studies, Monograph Series no. 2, 2000, p. 106.

escalated to tension and war with neighboring Azerbaijan, was an important catalyst for the identity negotiation process for the Armenian community. *Nagorno-Karabakh* came to symbolize the attachments of a transnational group to a symbolic concept of territory and land. It reignited the focal point that territory plays in the identity-making process of a dispersed group. However, this same issue also raised an idea of duality between the symbolic vs. "real" value of territory for the Diasporas and individuals living on that territory, and to some extent, created tension between Diasporas and their homeland (or in this case nation-state). According to one scholar:

*For example, consider a state that gives up its claim to a piece of historically significant territory in order to achieve peaceful relations with a neighboring state. Diaspora and homeland citizens often have different attitudes toward the implications such policies have for ethnic and national identity. For many homeland citizens, territory serves multiple functions: it provides sustenance, living space, security, as well as a geographical focus for national identity. If giving up a certain territory, even one of significant symbolic value, would increase security and living conditions, a homeland citizen might find the tradeoff worthwhile. By contrast, for the diaspora, while the security of the homeland is of course important as well, **the territory's identity function is often paramount. Its practical value (and, indeed, the practical value of peace with a former rival) is not directly relevant to the diaspora's daily experience.**²⁷ (Emphasis added)*

By mid-1988, the Lebanese-Armenian community was engulfed with the political and military developments in Soviet Armenia and *Nagorno-Karabakh*. Posters, pamphlets and daily news articles constantly reiterated the mantra "*Karabakh* is ours." Posters, pocket calendars and pamphlets in English and Armenian announcing "*Karabakh* belongs to Armenia" became a common sight in Armenian-populated neighborhoods such as *Bourj Hammoud*. An interesting observation about the content and location of these posters might factor in the identity-negotiation role of land and territory in the Lebanese-Armenian community. Thus, the fact that these posters were written in Armenian and English and were mostly located in Armenian neighborhoods, forces one to ask the question, who is being targeted with this propaganda? A conscious and general answer would be: "the international community;" however, it is quite possible that subconsciously, Armenian

²⁷ Yossi Shain, "The role of Diasporas in conflict perpetuation or resolution", p. 134, in *SAIS Review* 22, No. 2, Summer-Fall 2002, pp. 115-144.

political organizations were renegotiating their own—and by extension the Lebanese-Armenian community's—identity by (re)introducing the concept of land and territory, and this time, it was far from being symbolic, into the equation of feeling and being Armenian. Furthermore, the superimposition of historical events and images onto the modern day realities kept appearing in an attempt to explain the present through the prism of the past. For instance, an editorial in one of the Armenian newspapers in Lebanon was titled "The defense of modern day *Avarayr: Artsakh*." It equalized the conflict in *Nagorno-Karabakh* with the battle of *Avarayr* in 451 AD, when the Armenians fought the Sassanian Empire of Persia to preserve their newly established Christian faith as state religion.²⁸ Another newspaper equalized the issue of Genocide and the conflict in *Nagorno-Karabakh* considering the latter a form of restitution of the former.²⁹

Even as the final rounds of the Lebanese civil war were raging, crowds of Armenians would gather in various clubs and community centers to watch tapes roughly edited and sometimes with poor quality images—mostly because they were taped from Soviet Armenian TV—about the ongoing war in the Armenian enclave in Soviet Azerbaijan. It seemed that the symbolic values of land, territory and homeland were being "materialized" in the eyes and minds of the Lebanese-Armenians.

This newly introduced component of land and territory in the identity negotiation formula eventually subsided as the war in *Nagorno-Karabakh* came to a stalemate and a new cycle of Diasporas-Armenia relations developed based on increased interaction between elements from both entities. Initially the increased contacts between Armenians from Armenia and the Diaspora created some stereotypes. For instance, Armenians from Armenia viewed the Diasporan communities as arrogant, condescending, and eager to dispense advice and being culturally corrupted, while the Diasporans perceived Armenians from Armenia as lazy, opportunist as well as shaped and corrupted by Soviet rule.³⁰ These stereotypes gradually subdued when more interaction between the two entities made it possible for both groups to look beyond stereotypes and hearsay although some of the negative images associated with Armenia still remain in the minds of some Lebanese-

²⁸ See "Nororya Avarayri, Artsakhi pahpanoume" (in Arm., for "The defense of modern day Avarayr: Artsakh"), in *Zartonk*, February 18, 1993.

²⁹ See "Jardararin hatootsoome Hayastani amboghjatsoomn eh" (in Arm., for "The territorial integrity of Armenia is the revenge from the perpetrator"), in *Aztag*, March 10, 1988.

³⁰ See Razmik Panossian, "Between ambivalence and intrusion: politics and identity in Armenia-Diaspora relations", in *Diaspora* 7, No. 2, Fall 1998, pp. 169-170.

Armenians.³¹

This new relation between Lebanese-Armenians and Armenia, which was based on the imperative that the Diasporas should support the infant Armenian Republic, eventually gave way to a feeling of malaise identified as "Diasporan fatigue."³² It is during this period—roughly after 1997—that the symbolic connection between Armenia and Lebanese-Armenians became tangible when the community gradually came to view the existence of Armenia as just another component in the already complex formula of Lebanese-Armenian identity. In other words it seemed that the negotiation process was more or less complete and the duality between being Armenian and Lebanese was transformed into a hyphenated condition. This condition *does not limit itself to a duality between two cultural heritages.... [it] requires a certain freedom to modify, appropriate, and re-appropriate without being trapped in imitation.*³³

Conclusion

The Lebanese-Armenian community has gone through cycles and stages of identity preservation, redefinition and negotiation. While the formative years of the community in the 1920s and 30s were conditioned by the trauma of the Genocide, the community was soon integrated into the Lebanese fabric first economically, then politically and eventually socio-culturally. One of the main indicators of this integration was the fact that during the days of heaviest fighting of the Lebanese civil war, the local Armenian community did not leave the country—at least not more than any other confessional group—and pursued a policy of dissociation from the cycles of violence based on the concern of self-preservation as well as based on the community's dedication to their adoptive homeland (since the theoretical discussion is over, I choose to substitute the term "hostland" with "adoptive homeland").

The main challenge for the Lebanese-Armenian identity was the reemergence of independent Armenia and the transformation of the notion of *hayrenik* from the symbolic and ritualistic domain into the real. This event,

³¹ In December, 2003, while visiting Lebanon, I talked with an acquaintance who expressed the view that Armenia is not the place to be for business and that the only time he would go to Armenia was to die and be buried there.

³² For a case study of Diasporan—although in Ukraine's context—fatigue of their homeland see "Ukraine's bitter Diaspora", in *The Economist*, January 18, 2001.

³³ Trinh T. Minh-ha, *When the moon waxes red: representation, gender, and cultural politics*, New York, Routledge, 1991, pp. 159, 161.

which coincided with the end of the Lebanese civil-war and the subsequent "depletion" of the community,³⁴ had an impact on the identity formation of the community in a way that the identity negotiation process of the community has reached a more or less "stable" juncture.

³⁴ While figures indicating the correct number of Armenians in Lebanon are dubious at best, it is safe to say that the number has dropped from a pre-war high of 200,000 to a current 100,000 at best. In an online article ("Armenians and the 2000 Parliamentary Elections in Lebanon" in *Armenian News Network/Groong: Review and Outlook*. Available at <http://groong.usc.edu/ro/ro-20000907.html>) . Ara Sanjian puts the number of qualified Armenian voters in Lebanon in the 2000 parliamentary elections at 116,214. This number includes the absentees as well, so a safe estimate of the overall population would put the number of Armenians in Lebanon somewhere between 60,000 and 80,000.

Résumé

Entre la patrie et le pays-hôte : Les Arméniens-Libanais et la République d'Arménie

Le chapitre traite des problèmes et des dilemmes que l'identité arménienne a dû affronter d'abord après la perte de la patrie ancestrale et l'installation au Liban dans les années 1920, ensuite dans les deux décennies suivant l'indépendance de l'Arménie en 1991. L'expérience du génocide était vive dans la mémoire de la génération des réfugiés venus s'installer au Liban. La transmission du trauma aux deuxième, troisième, et quatrième générations s'est faite à l'aide des commémorations (le souvenir des martyrs le 24 Avril), ou/et d'images et de symboles (l'indépendance de 1918 avec l'image du Mont Ararat).

Les contacts ayant été rares avec l'Arménie soviétique jusqu'à 1991, la patrie correspondait à un concept relevant plus du symbolique que d'un territoire réel et praticable. Après 1991, l'identité nationale arménienne d'exilique qu'elle était, devient diasporique.

La décolonisation a donné lieu à la naissance de nouveaux États-nations et par suite de nombreux déplacements de population et de complexes processus sociaux, elle a aussi donné cours au concept de l'hybridation des cultures, de l'espace de l'entre-deux cultures (culture inbetweenness). La notion d'une identité solide, fixe et éternelle devenait étrangère aux migrants. D'où le dépassement du concept de l'identité pure.

L'application de ces concepts au cas des Arméniens libanais ne peut se faire qu'après les années 1940, quand la psychologie identitaire de la "survie" est graduellement remplacée par une identité relevant de la mixité culturelle. En 1958 déjà, la communauté sortie de son isolement, "participait" à la guerre civile. En 1975, à la veille de la guerre du Liban, la communauté est entièrement intégrée au "système" socio-économique libanais, et sa "neutralité positive" adoptée durant la guerre, décriée par certains, en est bien au contraire la preuve.

Seule l'indépendance de l'Arménie en 1991 crée une situation dans laquelle, une nouvelle identité cherche à se définir par rapport à ce pays. Le conflit du *Nagorno-Karabagh* accentue encore plus l'expérience de la double identité. Le sentiment de l'appartenance territoriale, en sus d'une appartenance culturelle se réveille.

Néanmoins la fin de la guerre libanaise et les quelques contradictions ressenties entre les identités arméniennes telles que vécues au Liban et en Arménie montrent – à notre avis – que l'identité hybride arméno-libanaise a atteint son degré de stabilité.

The Lebanese system and Armenian cultural diversity between yesterday, today, and tomorrow: opportunities and limits

Nicola Migliorino

Introduction

This chapter focuses on the relation between the Lebanese political and institutional system and the establishment and development, in Lebanon, of an Armenian cultural world, here defined by a complex of elements, including a diverse language, historical heritage, tradition, and artistic expression. In particular, its objective is to approach the question of the role that the Lebanese consociational system has historically played, or *can* play – today and in the future – in consenting, or supporting the formation, preservation, and development of a Lebanese-Armenian cultural distinctiveness. How has the Lebanese political-institutional system interplayed with the cultural needs of the Armenians who settled in Lebanon as refugees in the aftermath of the Genocide? How did (and does) the Lebanese institutional environment and system of governance of ethnic diversity respond to the cultural strategies and demands of the second, third and fourth generation of descendents of those refugees? Are the responses given yesterday still adequate today, and will they be adequate tomorrow? This chapter intends to offer some preliminary reflections on questions like these.

The central argument that this short work intends to put forward is that the Lebanese system appears to have presented the Armenian community with both opportunities and limits for its cultural strategies and needs. Historically, the nature of the state in Lebanon has created, or maintained, remarkable spaces of autonomy for communal groups, including the Armenians. Communities were able to occupy and use these spaces in order to dialectically define and cultivate their ethno-cultural distinctiveness. On the other hand, the Lebanese system has repeatedly – and tragically – shown a number of weaknesses. The repeated breakdowns of the fragile Lebanese political-institutional formula have left heavy marks on the country and its society. In the case of the Armenians, the Lebanese war of 1975-1990 and the protracted economic crisis that has followed have damaged significantly their presence in the country and their cultural, communal institutional apparatus.

These considerations suggest that, if the Lebanese system played a favourable role towards Armenian cultural diversity in the past, this might no longer be the case. On the contrary, it may be that the whole state-cultural diversity dossier in Lebanon is nowadays held prisoner of a political-institutional formula that fails to reform itself, holding back progress in an area – state-cultural diversity relations – where new interesting developments have emerged in other parts of the world, both at the level of academic and philosophical reflection, and at that of political practice.

The text is structured in two parts: the first considers briefly the opportunities the Lebanese system has traditionally offered (or continues to offer) to the Armenian community in the effort to preserve/develop its own distinct cultural identity. The second contains reflections upon the limits of the system, and offers a short, but hopefully useful, contribution to the Armenian-Lebanese debate upon possible reforms, mostly drawing from contemporary reflections and experiences in other parts of the world. A conclusion follows.

The Lebanese system and the Armenians: opportunities

The first part of the argument should be comparatively easier to argue, if for nothing else, at least for the fact it appears to be largely supported by the people concerned. It is not hard to find that the Armenian-Lebanese are generally aware of the virtues of the Lebanese consociational system, even more so when they compare their condition with that of other Armenian communities in the region (for example in Syria, Iraq, Palestine). Official statements from the community's political and religious authorities and interviews with Armenian-Lebanese in various capacities and from different social or cultural backgrounds reflect a general sense of appreciation for a context which – to use the words of an Armenian school principal – allows to feel "100% Armenian and 100% Lebanese at the same time."¹

Of course, the argument that the Lebanese system has offered opportunities to the Armenian community is not just a matter of opinion by a sample of Armenian-Lebanese representatives, however qualified. An attentive analysis of the Lebanese system and of its evolution through the years shows that the politico-institutional make-up of the country has somehow objectively contributed to the remarkable resilience of Armenian cultural diversity in Lebanon.

Lebanon is often presented as a case study in comparative political science literature dealing with the question of the accommodation or

¹ Author's interview, *Dbayeh*, May, 2002.

coexistence of diverse communities within a polity. The Lebanese system, variously described as "consociational,"² "power sharing," or as a "*fédéralisme à base personnelle*,"³ is based on the mutual recognition of a number of religiously defined communities and on the principle that these communities maintain a form of political personality within the state, bearing rights and duties; these include, crucially, cultural rights.⁴ The importance of this constitutional "pillar" can hardly be underestimated: it places Lebanon on a remarkably different path from the European and North American constitutional traditions, which are largely centred on the individual as the legal bearer of rights and duties vis-à-vis the state. Post-Enlightenment Western constitutionalism tends to consider ethnic or sub-ethnic identities only as dimensions of one individual's private sphere of life. The state is, ideally, "difference-blind": it does not deal with ethnic groups as such, but limits itself to guaranteeing a non-discriminatory treatment to individuals in their access to civil and political rights.

The protection of any cultural right or "right to diversity" of ethnocultural communities takes place indirectly, that is through the recognition of the cultural rights of the individual.⁵

The legal/constitutional recognition of groups in Lebanon is both deeply rooted in the traditions of the region, and closely connected with the circumstances which led to the establishment of the state in the twentieth century. The recognition of religiously-defined groups as legal persons is clearly an Islamic and Ottoman legacy, connected with the system of - however contested and renegotiated - rules and practices traditionally applied in dealing with Christian and Jewish diversity. But also, the recognition of groups is connected with the political needs and priorities of the French colonial authorities during the Mandate, in the context of the creation of the country in 1920. Finally, it relates to old traditional practices of coexistence, conflict resolution and compromise which marked the history

² Arend Lijphart, *Democracy in plural societies*, New Haven and London, Yale University Press, 1977.

³ Antoine Nasri Messarra, *Théorie générale du système politique Libanais*, Paris, Cariscript, 1994, pp. 52-112.

⁴ On the concept of "cultural rights," and on the debate that it raises, see C. Kukathas, "Are there any cultural rights?", in *Political theory*, Vol. 20, 1992, pp. 105-139.

⁵ See the conceptual distinction between "group rights" and "individual rights" approaches to ethnocultural diversity contained in V. Van Dyke, "The individual, the state, and ethnic communities in political theory", in *World politics*, Vol. 29/3, 1977, pp. 343-369. In this influential article Van Dyke conceded two main exceptions to the dominance of the "individual rights" approach in Western political thought: the "plural society" tradition (J.S. Furnivall, M.G. Smith, L. Despres, and others), and the authors of the so-called "English pluralism" school, including in particular H. Laski, J.N. Figgis and D.H. Cole. These schools have in fact remained largely marginal in political doctrine and practice.

of the Lebanese mountain – traditions whose spirit was arguably renewed in the founding act of independent Lebanon, the "national pact" of 1943.

When considering the implications of these constitutional foundations for Armenian cultural diversity in the country, one characteristic of the Lebanese system appears particularly important: the structural weakness of the central institutions of the state, certainly a direct consequence of the practices of consociational power-sharing and crossed-vetoing. A crucial dimension of that weakness is the absence of a central agency able to promote – or impose – a strong national cultural policy. On the contrary, the system is characterized by the recognition of extensive areas of cultural autonomy for identified groups within the state. These peculiar characteristics have historically created remarkable opportunities to pursue autonomous cultural communal strategies for the "confessional families" which form Lebanese society. In Lebanon the state could never be used as a vehicle to transmit and construct solid national or regional identity models. Arabism, for example, which played such a defining role across the Middle East and North Africa in the 1950s and 1960s, was unavailable for the Lebanese state: its popularity within segmental components of the Lebanese society (most notably the Sunni community) became the banner of a dangerous *remise en question* of the national pact in 1958. Attempts to define and promote a national Lebanese identity (in the case of the *Université Libanaise*, for example) were constantly subject to the Caudine Forks of cross vetoing practices. As a result, Lebanese identity has tended to identify more with the commitment to a set of procedural rules, than with the adherence to any substantial content, the procedural rules becoming themselves the main "content" of the national community's culture.

The opportunities that the weakness of the central institutions of the state opened up have been exploited by all Lebanese communities, including the Armenians. Arguably, the Armenians have benefited comparatively more than any other, considering their conditions at the time when the bulk of the community was formed, during the 1920s: the refugees and genocide survivors, who spoke mostly Armenian or Turkish, and who came from a world culturally apart, had comparatively more cultural diversity to preserve – and more to lose – than anybody else.

Examples of the opportunities the Lebanese system has offered to the Armenians and of the positive role they played toward the preservation of an Armenian distinct identity and culture in Lebanon are many:

- One is certainly that of education, intuitively a key area of concern for any cultural community wishing to preserve its distinct identity: the structure, capacity and quality of the formal educational system, especially at the

primary and intermediate level, may play a crucial role in the preservation of language, national/ethnic history, music, dance, and – in general – cultural traditions. In this area of public policy the nature of the Lebanese system has manifested itself in two ways. First, the Lebanese state has not given priority to the establishment of a vast educational public sector, in contrast to most of the other countries in the region. In 1945, the public sector of the Lebanese educational system accounted for a mere 20.8% of the total school enrolment.⁶ By 1961-62 the figure had climbed to 39.5%, but remained small compared to the 95.1% recorded in Iraq, 80.8% in Syria, 72.2% in Egypt, and 69.5% in Jordan.⁷ In a trend that has largely continued until today, the private sector was given to play the leading part in the country's education, with the public sector playing only a subsidiary role.

- Second, the state has maintained the principle that the private sector should be granted a considerable degree of autonomy: the regulatory framework that was developed during the history of independent Lebanon has consistently allowed private subjects to open schools and to organize or adapt the curricula under conditions of remarkable freedom from controls and constraints. After independence, the main pieces of relevant legislation were the Ministerial Decree 1436 of 1950, which regulated the sector of private education, and the Law of June, 15, 1956, (*Tandhim al-hayah al-ta'allimiyah fi al ma'ahid al khassah*), which set rules for the teaching bodies. With the exception of prescriptions regarding the teaching of the history of Lebanon and of the Arab world, the law merely established forms of moderate state supervision over private schools, mostly in order to offer protection to the citizens from unscrupulous and under-qualified principals and to guarantee a certain quality of education.⁸

The opportunities offered by this regulatory context suited brilliantly the cultural strategy of the various components of the Armenian community, and the Armenian educational apparatus developed remarkably until the early 1970s. By the school year 1974-1975, the Armenian community could count on 56 primary and secondary schools, enrolling about 21,000 students, and on a few institutions offering higher education programs.⁹

⁶ Figure calculated on the basis of data contained in R.D. Matthews and Matta Akrawi, *Education in Arab countries of the Near East*, Washington, American Council on Education, 1949, p. 422.

⁷ Data reported from J.K. Ragland, *The free educational system of the Republic of Lebanon*, unpublished PhD thesis, University of Oklahoma, 1969, p. 3.

⁸ *Ibid.*, pp. 68-88.

⁹ These included, most notably, Haigazian University, established as "Haigazian College" in 1955. For data on the schools see particularly Jirayr Tanielian, *Lipananahay tebrozxe: tiber yev mdoroumner* (in Arm., for *The Armenian school in Lebanon: data and thoughts*), Beirut, Sipan, 2002, p. 28.

A second area where the Lebanese context has offered opportunities to Armenian cultural diversity is that of personal status law. In this case too, as in that of education, these opportunities have been mostly connected with the absence of a strong regulatory "core." Up to this date, Lebanese legislation on personal status is essentially based on the scheme drawn during the French Mandate, in substantial continuity with the Ottoman tradition: most of the questions regarding personal status remain under the exclusive jurisdiction of the communities. Calls for an expansion of the role of the central institutions of the state in the management of this dossier have emerged periodically in the Lebanese political debate, but agreement on structural reforms has failed to materialize, the lack of norms regulating civil (secular) marriage being perhaps the most well-known example of these unsuccessful efforts.

The direct consequence of this context has been the consolidation and institutionalization of the role of religious authorities (or other forms of representation) of each of the Lebanese confessional communities. In the case of the Armenians, this has fit particularly well with the Armenian tradition and has contributed remarkably to the preservation of the community's distinctive identity. The central role that the Churches have historically played in Armenian societies, which goes far beyond their function as religious authorities, and includes their important significance as cultural symbols, centres of production and vehicles of Armenian culture, could be maintained and reinforced with the blessing of the political system. In the context of the Lebanese constitutional arrangement the Armenian Churches were in fact implicitly assigned the task of performing important functions both within the internal life of the community, and in connecting the community with the wider, national society. For Armenian families the Churches became – or I should rather say remained – the main "face" of authority in all those areas where the Lebanese state could not project its own. This included, in particular, the core components of personal status law, like the regulation of marriage and divorce.

A third example regards the question of the participation of the Armenians in the political life of Lebanon. Political confessionalism and the political formulas that put that principle into practice (the constitution, the National Pact, the *Ta'ef* Agreement, etc.), have provided the Armenian community with a number of protected, reserved spaces of participation: a number of seats in the Parliament, quotas in ministerial appointments, in the local administration and in the public service. According to the intentions of the French Mandatory, Armenian participation was not at all meant to be articulated through Armenian nationalist parties. However, it is a fact that these parties, and most notably the *Dashnak*, have largely monopolized the

Armenian political scene since perhaps the second half of the 1930s. Arguably, the opportunities offered by political confessionalism have played in favour of the Armenian parties' dominance of the Armenian political field, and created barriers to the Armenians' cross-confessional participation. The Armenian parties' monopoly of the political domain, with its ramification in the religious, educational and social life of the community (associations, schools, social services, etc.), has contributed remarkably to the preservation and development of the Armenian cultural world in Lebanon. In pursuing their Armenian national agendas (including the issue of the Genocide, and Turkey, but also - in general - the question of maintaining a distinct Armenian identity and culture), the parties have surely benefited from a political context where the requirement of participation in Lebanese and Arab dossiers was limited to a minimum.

In conclusion, the conditions of substantial autonomy in which the Armenian community was able to manage its educational agenda and questions of personal status, and a politico-institutional context that encouraged communal political representation represent pillars upon which the resilience of Armenian cultural distinctiveness in Lebanon has been constructed since the 1920s. These and other spaces of communal autonomy which were made available to the Armenians are closely connected with the weakness of the Lebanese state's "core."

Coping with crisis: the Armenians and the limitations of the Lebanese system

The limitations of the Lebanese system appear in some way inscribed in its virtues. In the previous section of this chapter the weakness of the central institutions of the Lebanese state was considered mainly with respect to the absence of a strong, nationally determined (and imposed) cultural *acquis*. In other words, the weakness of the state was considered from the point of view of the (positive) effects it has on the cultural autonomy of communal groups; of the opportunities that it creates for the Lebanese communities to "occupy" the cultural spaces left uncontested by the state. But the impact of the weakness of the central institutions has also other consequences, and not all of them play in favour of cultural diversity. Some of the negative consequences regard questions of political stability and of civil peace and security. These also may have a significant, negative effect for minorities and culturally diverse groups. Consociational systems are not necessarily, but often fragile. The power sharing formula which lays at their basis is subject to renegotiations and amendments; new agreements may be difficult to achieve,

and the practice of consociational democracy in ethnoculturally diverse societies indicates that consociationalism is often unable to properly and timely represent and accommodate social change.

The history of independent Lebanon has been marked by recurrent pressures for a "renegotiation" of the fundamentals of the consociational pact and of the national political identity. In some cases these attempts were accompanied by extensive political violence and dangerous phases of disruption of civil peace and security. What were the consequences for minority cultures, and for the Armenians?

The criteria for an assessment of the impact of the crises of the Lebanese consociational pact on Armenian cultural diversity have yet to be the object of a proper conceptualization,¹⁰ but two facts appear uncontroversial. The first is that the Lebanese war of 1975-1990, has triggered important phenomena of internal and external migration, and that some of these have involved the Armenian community. Data on population is notoriously a minefield for researchers working on Lebanon, but it is widely accepted that the Armenian population of Lebanon has been significantly reduced by the war, due to emigration.¹¹ The second, in part connected with the decline of the Armenian presence in Lebanon, is that the institutional organization of the community has been severely damaged by the war, with particularly heavy consequences for schools, publishing institutions, and – in general – for the Armenian cultural production apparatus. A few details will help to illustrate the point. According to information contained in a recent publication on Armenian schools in Lebanon, between the last pre-war school year and the first post-war school year, the Armenian community lost about 20% of its schools and a striking 43% of its students.

¹⁰ Elements useful for such a conceptualization will be found in N. Migliorino, *(Re) Constructing Armenia in Lebanon and Syria: ethno-cultural diversity and the state in the aftermath of a refugee crisis*, Oxford and New York, Berghahn Books, 2008.

¹¹ A commonly held view, in the absence of publicly available, reliable censuses, is that the Armenian community in Lebanon was halved by external migration since the breakout of the war.

Table 1: Armenian schools and students in Armenian schools, Lebanon 1974-75 to 1991-92¹²

Academic year	No. of schools	No. of students
1974-75	56	21,000
1987-88	47	12,924
1991-92	45	11,939

The war hit hard other dimensions of the Armenian cultural world too, in at least two dimensions. The first regarded the protagonists of the Lebanese-Armenian cultural scene: since the first phases of the war, in 1975-76, many of the best artists and intellectuals of the community decided to leave the country and migrate to other Armenian Diasporic communities, in large part in the Western World. The second, whose consequences were felt at a later stage, regarded the public: the migration of a substantial number of Armenians of Lebanon to the United States, to France, Australia, and so on, resulted in a general decline of the demand of Armenian culture in the country. For those who remained, the world of Armenian culture was badly hit in its physical assets, in its organization and diffusion; cultural spaces were sometimes lost, and programs were disrupted by the lack of security and by the restrictions to movement that it imposed. Just to mention a few examples: a literary magazine like Antranik Zaroukian's *Nayiri* was closed and wasn't printed again until 1995, under new ownership; the daily *Ayk*, shut down; a number of the best authors and interpreters of Armenian theatre and music left the country.

Besides the potential – or dramatically real – consequences of the Lebanese system's precariousness, it is necessary to consider another, perhaps subtler, limitation as far as the future of Armenian cultural diversity in the country is concerned. The effects of this have become more evident after the war – although the question is by no means new. This depends on the fact that the constitutional recognition of groups in Lebanon is the result of an incomplete extension of the sovereignty of the state, rather than an affirmative act of recognition of cultural rights. The fact that Lebanese consociationalism allows communities to enjoy wide spaces of autonomy in domains concerning communal cultural affairs does not stem from a political-philosophical recognition of any right to cultural diversity, but – quite the contrary – cultural "rights" emerge in the gaps left by the state, as a by-

¹² Jirayr Tanielian, *ibid.*, p. 50; the same study also appeared in *Zartouk* on August 17, 24, 31 and September 7 and 14, 2002

product of the cross-vetoing procedures on which consociationalism is built. This comes with consequences. In fact, if, on the one hand, the consociational agreement prevents the Lebanese state from interfering with the cultural affairs of a community - and, thus, protects effectively the community against any unwanted state intervention - on the other, governmental intervention in support of a specific communal cultural heritage in need is normally out of question. In other words, the price of the guarantee that the Lebanese state gives to the autonomy of ethno-cultural groups (the guarantee that they can run their cultural affairs in full autonomy) is that the state is unable (or unwilling) to provide governmental support to a community whose cultural heritage is in need, or threatened, even when the community in need of support would be willing to accept that help: the burden of the preservation of cultural diversity falls squarely on the shoulders of the community in question.

In the case of the Armenian community, the "burden" of preservation and cultural development – most notably the financial burden of maintaining a vast cultural apparatus including schools, clubs, etc., has been traditionally sustained by the Armenian-Lebanese community itself (for example through the fees that families pay to Armenian schools, associations, the donations to and from Churches, or political parties, and so on), or by other Armenian Diasporan communities (for example thanks to the contribution of organizations such as the Calouste Gulbenkian Foundation, AGBU, etc.). What if the community is not able to "support itself" any more? This is more than a simple hypothesis in Lebanon, as the economic crisis that has affected the country since the end of the civil war has taken a toll on the budget of the average Armenian family, severely limiting its possibility to contribute to maintain the (re)production and diffusion of Armenian culture in the country.

The example of the schools can help again to make the point. In spite of a legal context that continues to grant full autonomy and independence and the fact that many Armenian school boards and school principals do not hesitate to describe these institutions as "ideal" for Armenian education, the system of Armenian schools in Lebanon never made a full recovery after the civil war. On the contrary, the number of Armenian schools and students has continued to drop since 1990. In the ten academic years between 1991/92, and 2001/02, the number of schools has fallen from 45 to 33 and the number of students is currently just above 8,000 – a substantial loss compared to the nearly 12,000 of 1991-92.¹³ The continuing crisis of Armenian schools depends on a

¹³ Ibid.

plurality of factors, but certainly prominent among them is the question of the overcapacity of the Armenian educational system. The population decrease caused by the war had a partially delayed effect on the schools: some of these, already suffering from a lack of students by the end of the war, have managed to continue activity for a few years into the 1990s. Besides that, further migration after the war, has contributed to exacerbate the problem. Also, the effects of the post-war economic crisis on the Armenian families' income have taken their toll on school enrollment. As Lebanese average incomes have been put under stress by the slump, families have found it increasingly difficult to pay for private education, and enrollment in Armenian schools has dropped. While the income crisis affects most components of the Lebanese society and not Armenians alone, its consequences could become particularly disruptive for Armenian culture in the country, since the teaching of Armenian language and culture is virtually only available in private Armenian schools.¹⁴

Planning for the future: some preliminary notes and a conclusion

The question of what role a state should play when components of its intangible cultural heritage are endangered, or – more in general – vis-à-vis minority cultures that are parts of its national community is vividly debated in academic circles and among policy-makers in many countries in the Western world. Some argue in favour of a "free market of cultures," and suggest the fact that some cultural heritages survive, and others do not is a fact of life, and should be accepted. Authors belonging to an emerging multiculturalist school have argued, on the contrary, that the "free market of cultures" is not really "free," and that the market unduly favours "strong" cultures – that is, the cultures of the economically and politically dominant majorities – to the disadvantage of "weaker" cultures. Partly with the background of reflections of communitarian philosophical thought¹⁵ the multiculturalists have managed to re-open the liberal debate on cultural diversity and the treatment of minorities, and argued that the "individual rights," color-blind approach which has long marked Western liberal constitutionalism fails to deliver

¹⁴ Interview with Ms. Manoushag Boyadjian, school principal, *Dbayeh*, 6 November 2002; "School fees are a nightmare for our families", *Howard Karagheusian Commemorative Corporation Annual Report*, 2002, p. 35.

¹⁵ For a presentation of some communitarian positions as opposed to traditional liberal positions, see Stephen Mulhall and Adam Swift, *Liberals and communitarians*, Oxford, Blackwell, 2nd edition, 1996.

justice to cultural groups and is insufficient to effectively protect diversity.¹⁶ Practical implications of these positions go as far as to call for the institution of a "special citizenship," with special rights recognized to designated ethnic or sub-ethnic groups; a solution that certainly recalls aspects of the Lebanese experience. But also, more specifically, many of the multiculturalists argue in favour of the duty of the state to lend effective support to cultural heritages in need. Many governments in the Western world have indeed adopted a new generation of policies in support of minority cultures, the rationale for intervening being the recognition of the existence of objective cultural rights of groups and the principle that minority cultures represent components of national cultures which deserve protection, and not alien bodies within them.

Recent experience has shown that the coordinated efforts of minority cultural communities and national governments can effectively reverse the decline of endangered cultural heritages. The case of Wales, in the United Kingdom, constitutes perhaps an interesting example of such successes. The use of Welsh language, which some academics considered endangered in the 1970s, has made terrific progress in recent years, largely thanks to the coordinated support of two local agencies, the *Lywodraeth Cynulliad Cymru* (the Welsh Assembly Government), and the *Bwrdd Yr Iaith Gymraeg* (the Welsh Language board), and of the British Government.¹⁷

Do the reflections of the multiculturalists and examples like the ones of Wales present any model, or indication for Lebanon and the Armenians? Answers and conclusions are not straightforward, nor easy to draw. Certainly it is hard to believe that in the context of the current form of political confessionalism in Lebanon the state will be able to play an active role of support towards Armenian culture in the country. It does not seem impossible, however, that – should the national Lebanese debate on political confessionalism become unblocked – some form of synthesis cannot be found, reconciling the need to preserve cultural autonomies for ethno-cultural groups with that of endowing the Lebanese state with the powers necessary to intervene effectively in support of its cultural traditions in need.

¹⁶ For literature on multiculturalism, see, among others, A. Gutmann, ed., *Multiculturalism: examining the politics of recognition*, Princeton, Princeton University Press, 1994; Will Kymlicka, *Multicultural citizenship*, Oxford, Oxford University Press, 1995; Andrea T. Baumeister, *Liberalism and the 'politics of difference'*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2000.

¹⁷ For background information, and for recent statistics and maps, see the webpages of the Welsh Language board at the address <http://www.bwrdd-yr-iaith.org.uk/>. Also see the pages of the National Welsh Assembly and of the Welsh Assembly Government at the address <http://www.wales.gov.uk/index.htm>.

In one case or the other, the Armenian community should hopefully be able to concentrate its efforts in considering and assessing options for the future. This could take the shape of an "Armenian cultural preservation plan for Lebanon" where all actors involved should, ideally, play a co-ordinated role: community members and families, communal institutions (schools, publishers, theatres, cultural associations, Churches, political parties, etc.), Armenian communities and Diaspora institutions outside Lebanon, the Republic of Armenia, the international community (including, for instance, UNESCO), but also the Lebanese state.

When drafting a cultural preservation plan, it is initially crucial that the aims to be achieved are properly conceptualized. In other words, it is important that the answers to the question: "what are we aiming at preserving?" receive the clearest possible answers. I believe that four "preservation levels" or "targets," could be envisaged. The first, which I would call "museum" preservation, is the least ambitious: it accepts that a declining cultural heritage will eventually disappear from general social use and focuses on the collection of its expressions to be saved and "stored up" for the next generations. A recent example of this approach is the extensive work carried out in the United Kingdom by the British Library on two extensive sound archives it holds, the Survey of English Dialects (which is composed of recordings collected by the University of Leeds between 1950 and 1961), and the Millenium Memory Bank (an archive of oral history recordings).¹⁸ The second, a "museum plus" option would accept the disappearance of a cultural heritage from general social use, but strive to maintain it alive at an elite, academic level. Examples of such an approach could be assimilated to the use of communication in Latin among certain cultural elites.¹⁹ The third, which could be described as "forced feeding preservation" accepts that a cultural heritage would not be able to "survive" on its own in the broader society; thus it invests resources into keeping a number of selected dimensions of the cultural menu going (for example the language, or a traditional dance, or publications which use a specific alphabet). The fourth level – the "*sustainable cultural diversity*" model aims at achieving a self sustainable, functioning cultural community, which does not require external intervention in order to continue to exist in all or most of its components.

¹⁸ Author's interview with Mr. Jonathan Robinson, Curator, English Accents and Dialects, British Library Sound Archive, March 2, 2004.

¹⁹ See, for instance, Nuntii Latini – News in Latin, a radio broadcasted review of world news in Classical Latin, which is produced by YLE, the Finnish Broadcasting Corporation (<http://www.yleradio1.fi/nuntii/id50.shtml>).

Questions on the "governance" and management of a "cultural plan" should also be appropriately discussed, and all issues concerning the access and participation in the process addressed. Who should cooperate at forming and managing the plan? Who will be appointed to identify its contents? What checks and balances would the system envisage? These important questions, which are indeed complex, will appear less daunting when considering and building up on a number of precedents established in various parts of the world. To this extent, UNESCO's work on the subject certainly represents a valuable starting point.²⁰

²⁰ See for instance O. Salemink, ed., *Viet Nam's cultural diversity: approaches to preservation*, Paris, UNESCO, 2001.

Résumé

Le système libanais et la diversité culturelle arménienne entre hier, aujourd'hui et demain : quelles en sont les opportunités et les limites?

Le chapitre étudie le rôle qu'a joué – et continue de jouer- le système consociatif libanais dans la préservation et le développement de la culture arménienne au Liban ; est-ce que ce système pourra continuer à l'avenir à adéquatement jouer le même rôle ?

L'auteur analyse les opportunités et les limites qu'offre l'ensemble du système libanais. Historiquement, l'État libanais a créé et maintenu un large espace d'autonomie aux communautés culturelles constitutives de la société libanaise ; mais le système libanais a aussi fait montre de grandes faiblesses, comme l'effondrement répété de la fragile formule politico-institutionnelle, qui a lourdement marqué le pays et la société.

Les Arméniens sont conscients des avantages que le système consociatif offre. Un examen attentif du système montre effectivement qu'il reconnaît des droits culturels et légaux aux communautés religieuses du pays. Le "système éducatif" (en 1974-75, les Arméniens avaient 56 écoles primaires et secondaires avec 21 000 écoliers, et quelques institutions d'éducation supérieure), le "statut personnel" (le mariage, le divorce, etc., sont gérés par la communauté et ses institutions religieuses), la "participation à la vie politique" (droit à des sièges parlementaires en fonction de l'importance démographique relative du groupe, le droit à des postes administratifs, la participation au gouvernement par des postes ministériels..) font partie des avantages offerts par le système consociatif libanais.

Ces systèmes sont cependant souvent fragiles. Le partage du pouvoir est sujet à des renégociations. L'histoire du Liban indépendant a connu des périodes de "renégociation" violentes. La guerre de 1975-1990 par exemple a causé d'importants mouvements migratoires à l'intérieur du pays et vers l'étranger et le déclin des institutions communautaires : le nombre des écoles et des écoliers a régressé de 20% et 43% respectivement. La vie culturelle a faibli : des centres culturels ont cessé leurs activités et des journaux ont cessé de paraître.

Les développements et les expériences des théories du multiculturalisme en cours dans quelques pays offrent des solutions aux types de problèmes vécus par les groupes libanais. Le pays de Galles au Royaume Uni en est un des exemples. Grâce à l'aide d'agences publiques et du gouvernement britannique, la langue celtique (en perdition en 1970) fait aujourd'hui des progrès.

Un plan général de la préservation de la culture arménienne, qui mettrait en action des institutions locales et diasporiques est nécessaire au Liban, pour remettre en marche la vie culturelle de la communauté.

APPENDIX

Additional bibliography

- 1- Esman Milton J. and Rabinovich Itamar, *Ethnicity, pluralism, and the state in the Middle East*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1988, 304 pages.
- 2- Grenoble Lenore A., Whaley Lindsay J., eds., *Endangered languages. Current issues and future prospects*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 361 pages.
- 3- Klatter-Folmer J., & Van Avermaet, eds., *Theories on maintenance and loss of minority languages. Towards a more integrated explanatory framework*, Munster, Waxmann, 2001, 156 pages.
- 4- Kukathas Chandran, "Are there any cultural rights?" in *Political theory*, Vol. 20, 1992, pp. 105-139.
- 5- Kymlicka Will and Patten Alan, eds., *Language rights and political theory*, Oxford, Oxford University Press, 2003, 349 pages.
- 6- May Stephen, *Language and minority rights: ethnicity, nationalism and the politics of language*, Harlow, Pearson Education, 2001, 384 pages.
- 7- Nettle Daniel and Romaine Suzanne, *Vanishing voices: the extinction of the world's languages*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 246 pages.
- 8- Pacini Andrea, ed., *Comunità Cristiane nell'Islam Arabo*, Turin, Fondazione Giovanni Agnelli, 1996, 406 pages.
- 9- Schulze K. E., Stokes M., and Campbell C., eds., *Nationalism, minorities and Diasporas: identities and rights in the Middle East*, London, Tauris, 1996, 254 pages.

CONTRIBUTORS

Roubina Artinian (born *Alahaydoyan*), graduated from the Lebanese National Higher Conservatory of Music with a Diploma in Piano, from Haigazian University with a BA in Armenian/English Literature and from the American University of Beirut with an MA in Teaching English as a Foreign Language. She has been pursuing a teaching career in music (piano, fundamentals of music education, music at kindergarten and elementary schools and at the Tekelian School of Music) and in English language at Haigazian University, American University of Beirut and the Near East School of Theology. Currently she is a member of the faculty at Haigazian University. Her research interests focus on the history of Armenian choirs in Lebanon.

Shoghig Ashekian, graduated from the Karen Jeppe Secondary School in Aleppo (1980). She received her MA degree in History from Yerevan State University (1992); her thesis was on *The Armenian justice demands in 1965-75*. In 2005, she received her doctorate degree from Yerevan State University. Since then, she has taught in Armenian schools in Syria and Lebanon and instructed general history from 1995 to 2003 at the Hamazkayin Higher Institute of Armenian Studies. She was a member of the *Aztag* editorial board in 1998, and is a contributing author since 1995. Her interests are in the field of modern Armenian history and she has written extensively in the Diaspora newspapers. In 2008, she authored the book *Karort tar. Hayere Sharjayi yev Husisayin Emiroutiants mech* (*A quarter of a century. The Armenians in Sharja and the Northern Emirates*), published by the Armenian National Committee of the Northern Emirates.

Roupen Avsharian, born in Lebanon, attended the Hovaguimian-Manougian High School (AGBU) there. During the Lebanese Civil War, he emigrated to the United States. He received his Juris Doctor degree from Western State University College of Law in Fullerton (California), in 1995, and his Master of Arts Degree in National Security Studies with concentration in the Middle East from the American Military University in 2004. He is currently the General Counsel for the Investment Dar Company Corporation.

Mr. Avsharian's legal practice focuses on structured and Islamic finance. He advises corporate clients on structuring and documenting *Shari'a* compliant investment and finance products. He has participated

in several conferences and symposiums in the United States and the Middle East, presenting papers on issues related to National Security in the Arab World and Islamic Financing.

Aïda K. Boudjikianian, born in Lebanon, lives in Montreal, Canada since 1991. Her research work focuses mainly on the Armenian Diaspora. In 1975, she received her first Doctorate in Human Geography from the University of Lyon (France) after studying the Armenian community of the Rhône-Alpes region. She had written her MA thesis on the Armenian community of Beirut and Bourj-Hammoud. In 2003, she received her second Ph.D. degree from the University of Montreal (Quebec, Canada), her research focusing on the residential and economic insertions of Armenians in Montreal and the concept of Diaspora. Both dissertations received awards. She pursued a long dual career of research (Centre d'Études et de Recherches du Moyen-Orient Contemporain, CERMOC) and teaching in Lebanon from 1975 to 1991. From 1980, to 1991, she was full-time professor at the Geography Department of the Lebanese University, in Fanar. She participated in 27 international conferences and has 28 publications, including scholarly and general articles, chapters in collective books and books.

Khatchik Der Ghoukassian, born in Lebanon, currently lives in Argentina. His MA thesis (1994) in International Relations (FLACSO, Argentina) is about Nagorno Karabagh, "Conflictos Regionales en la Pos-Guerra Fria: El caso de Nagorno Karabagh", (Regional Conflicts in the post Cold War: The Case of Nagorno Karabagh). His Ph.D. in International Studies is from the University of Miami (Coral Gables, FL). He teaches international relations at the Universidad de San Andrés (Buenos Aires) and is a Visiting Assistant Professor at the American University of Armenia. He was previously editor of the *ARMENIA* newspaper (1987-1997). His latest publications include, as editor, *El derrumbe del negacionismo. Leandro Despouy, el informe Whitaker y el aporte argentino al reconocimiento internacional del genocidio de los armenios* (Buenos Aires, Planeta, 2009), "Transnational links and "local" connections: Latin America and global terrorism", in *Terrorism. Patterns of internationalization*, eds., Ekaterina Stepanova and Jaideep Saika SAGE, 2009.

Araxy M. Deronian, is born and lives in Cairo. She has a B.Sc. (1973) and a M.Sc. (1979) from the American University in Cairo. She has served as teacher, lecturer, computer expert, co-ordinator, and managing editor at different institutions: Ramsis College for Girls (Ex. American College), Nubarian Armenian School, the American University in Cairo and the Centre of Developing English Language Teaching (CDELT), Faculty of Education, Ain Shams University. Since 1997, she is Librarian (Armenian Acquisitions and Cataloguing) at the Library of Congress Cairo office. She acquires Armenian material (monographs, serials, non-book material, ephemera) from the Middle East and North Africa for the Library of Congress. She has contributions to CDELT publications as well as to the Egyptian Armenian Press.

Hilmar Kaiser received his Ph.D. from the European University Institute in Florence, Italy, in 2001. He specializes in late Ottoman social and economic history with special emphasis on the Armenian Genocide. He has published numerous case studies on the Armenian Genocide including *At the crossroads of Der Zor. Death, survival, and humanitarian resistance in Aleppo, 1915-1917*, Taderon Press, 2002, and *Genocide at the Twilight of the Ottoman Empire*, forthcoming.

Asbed Kotchikian is a lecturer at the Global Studies Department at Bentley University. Before joining Bentley he was the Assistant Director of International Affairs Program at Florida State University where he taught courses in Eurasian and Middle Eastern politics. He spent two years (2000-2002) in former Soviet republics of Armenia and Georgia, conducting research on questions of identity and transformation of transnational (Diasporic) groups and the role of civil society groups in developing societies. He has published articles and book chapters in various media, among which *Demokratizatsya, insight Turkey and Central Asia and the Caucasus*. His book, titled *The dialectics of small states: foreign policy making in Armenia and Georgia* was published in 2008 by VMD Verlag. He is currently the editor of the academic peer-reviewed journal *The Armenian Review*.

Nicola Migliorino, born and raised in Italy, earned a BA degree in Political Science at the University of Genova (Italy), an MA in Middle

Eastern Politics at Durham University (UK) and a Ph.D. at the Institute of Arab and Islamic Studies, University of Exeter (UK), in 2004. He worked and researched in Egypt for the Italian Cultural Institute (1996-1997), and in Syria for the Italian NGO Movimondo (1998-2000), before undertaking an academic career. He currently teaches Middle East and North African politics at Al Akhawayn University (Morocco). He is the author of *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: ethnocultural diversity and the state in the aftermath of a refugee crisis*, London and New York, Berghahn, 2008.

Claude Mutaſian, is born in Clamart, France. He is a mathematician by training and taught at Sorbonne, Paris Nord (and in the USA, Cuba, Mexico and Yerevan as visiting professor) until his retirement in 2004. In 2002, he received his Ph.D. in History from Sorbonne (Paris I). Since 1994, he is member of the Armenian National Academy of Sciences. He has authored many volumes and articles on the history and culture of Armenia, focusing particularly on the last period of the Kingdom of Armenia in Cilicia. *La Cilicie au carrefour des empires*, 1988, *Le Karabagh, une terre arménienne en Azerbaïdjan*, 1989, *Artsakh, histoire du Karabagh*, 1991, (translated into English, *The Caucasian Knot*, 1994). *Atlas historique de l'Arménie*, 2001. Claude Mutaſian was the curator of many exhibits, the latest of which was held in 2007, during the special "Armenia Year in France" (*Arménie, mon amie*). On that occasion, he published *Arménie, la magie de l'écrit*, Marseille, 2007.

Nora Salmanian, born in Lebanon, is specialized in music. Her Ph.D. in Musicology (written in French) from Kaslik University (Lebanon), is on *The musical life in Lebanon from 1875 to 1981*. She has a wide experience of teaching music in various universities and higher education institutions in Lebanon, as well as a career of piano and organ performances in various cultural centers and churches. She has authored research articles and music reviews in various Lebanese publications and participated in conferences. She is a member of administrative boards at various music institutions.

Verjine Svazlian, is a scholar in the Archaeology and Ethnography Institute of the National Academy of Armenia. For over fifty years she

wrote down, registered and studied the oral folklore of Western Armenians and the witness accounts of the Armenian Genocide. She has published over 500 diverse articles and some twenty books, including *Musa Ler, Kilikia. Arevmetahayots banavor avandutyune* (Cilicia, the oral folklore of the Western Armenians), and *Mets Yegherne arevmetahayots hushapatumnerum yev toorkalezoo yergeroom* (*Mets Yeghern* (an Armenian term meaning Great Catastrophe) in the oral memory and the Turkish songs of the Western Armenians). This book has been published in Armenian, Russian, English and Turkish. *Hayots Tseghaspanutyun. Akanates veraprogneri vekayutyunner* (The Armenian Genocide: witness accounts of survivors), *Hayots Tseghaspanutyune yev joghoverti patmakan hishoghutyune* (The Armenian Genocide and the historical memory of the nation). This book has been published in Armenian, Russian, English, French, German and Turkish. Her article *Armenia* is published in the *Greenwood encyclopedia of world folklore and folklife*.

Vahé Tachjian, born in Lebanon, received his Ph.D. (History, 2002) in Paris (EHESS). He is currently pursuing his research in Zentrum Für Literatur- und Kulturforshung, in Berlin. He is the author and co-author of the following volumes: *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak*, Paris, Karthala, 2004. *Ohannès Pacha Kouyoumdjian, le Liban à la veille et au début de la guerre. Mémoires d'un gouverneur, 1913-1915* Introduction, Edition and notes, Raymond Kévorkian, Vahé Tachjian, Michel Paboudjian, Beyrouth, 2003. *Les Arméniens, 1917-1939, la quête d'un refuge*, Raymond Kevorkian, Levon Nordiguan, Vahé Tachjian, Beyrouth, Presses de l'Université Saint-Joseph, 2006. (Second Edition, Paris, Réunion des musées nationaux, 2007). *The Armenian General Benevolent Union: one hundred years of history; vol. I (1906-1940) and vol. II (1941-2006)*, Raymond Kevorkian, Vahé Tachjian, AGBU Central Board of Directors, Paris, 2006.

Armen Urneshlian, born in Lebanon, received his secondary education at the Melkonian Educational Institute in Cyprus and his MA (1992) in Modern Armenian Literature from the Yerevan State University. He is a part-time instructor at the Haigazian University and teaches Armenian Literature and History in the Armenian Evangelical College in Beirut.

A. Urneshlian has many activities in the Lebanese-Armenian community, where he is involved in various editorial, educational and cultural activities: he is a member of the editorial board of the *Haigazian armenological review* (since 2001). He pursues his research and is a post-graduate student at the Yerevan State Pedagogical University where he is doing his Ph.D. thesis on Diaspora Armenian Dramaturgy.

